AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 9

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №9

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

Orcid kod: 000-0002-7208-4819
MƏMMƏDOVA FƏRƏH ƏLİXAN QIZI,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi - 33

ƏN YENİ DÖVRDƏ (XX ƏSRİN SONU – XXI ƏSRİN ƏVVƏLİ) RUS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ ALINMA SÖZLƏRLƏ BAĞLI DƏYİŞİKLİKLƏR

Xülasə

Məqalədə müasir dövrün dünyagörüşünə uyğun olaraq dəyişən praqmatik funksiyaların dəyişdirilməsi müzakirə olunur. Alınma prosesində dörd hal xüsusi qeyd olunmalıdır: 1) nəzərdən keçirilən dövrdə rus dilində sözlərin sayının artması, ilk növbədə, leksik sistemə başqa dillərə mənsub sözlərin kütləvi surətdə daxil olması səbəbindən baş vermişdir. 2) Yeni dövrün digər vacib tendensiyası bir çox leksik vahidlərin sosial qiymətləndirilməsində baş vermiş dəyişiklikdir. Əksər hallarda, bu proses rus dilinin söz işarələrinin semantikasında ideoloji layların çıxarılması prosesi ilə sıx bağlıdır. Nəticədə əvvəllər mənfi hadisələri və anlayışları ifadə edən kiçik bir qrup söz müsbət qiymətləndirmə çalarını alır. 3) xarici gerçəkliyin və ya Rusiyanın inqilabdan əvvəlki həyatının həqiqətlərini ifadə edən söz işarələri Rusiya reallığının nominasiyası üçün istifadə olunmağa başlayır. 4) Bir sıra aktuallaşan söz vahidləri «üslublararası» üslubi komponentini əldə etdilər. Üslubi mənalarda baş vermiş "qiymətləndirmə inqilabı" ideoloji səbəblərə görə çox sayda leksemlərin mənasını dəyişdirdi, nəticədə sözlərin qiymətləndirilməsi neytraldan müsbətə qədər dəyişdi. Rus dilinin inkişafının indiki mərhələsində leksik sistemində baş verən dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakteri daşıyır. Rus dilinin leksik quruluşundakı kəmiyyət dəyişiklikləri, ilk növbədə, rus dilinə başqa dillərə mənsub yeni alınma sözlərin axını səbəbindən lüğətin tərkibinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir. Keyfiyyət dəyişiklikləri leksik vahidlərin məzmun planı ilə əlaqələndirilir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindəki üslubi mənalarda baş vermiş «qiymətləndirmə inqilabı» başqa dillərdən alınmış sözlərin böyük bir qisminə təsir etdi və onların praqmatik məzmununu dəyişdirdi. Son onilliklərdəki rus dili, xarici reallıqları əks etdirən sözlərin deekzotizmləşməsi və mənimsənilmiş sözlərdə mənfi çaların müsbətə dəyişdirilməsi ilə səciyyələnir.

Açar sözlər: praqmatika, leksema, ekzotizmlər, deeksotizasiya, sosial səbəblər.

Rus dilinin daşıyıcıları indiki dövrdə daha çox semantik dəqiqliyi və səmərəliliyi səbəbindən başqa dillərdən alınmış sözlərə üstünlük verirlər. Dönüş dövründə (XX əsrin başlanğıcı və XXI əsrin əvvəlləri nəzərdə tutulur) yeni anlayışları ifadə edən kütləvi alınma sözləri qaçılmaz və qanunauyğundur. Məhz yeni anlayışları və hadisələri, cəmiyyətdə baş verən prosesləri əks etdirən alınma sözlər, "zamanın ruhunu" qavramağa kömək edir, dil quruluşunda möhkəm kök salmaq üçün böyük ehtimala malikdir. Ən yeni dövrün rus dilinin leksik sistemindəki dəyişikliklər tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Bunu çoxsaylı nəşrlər, habelə rus dilinin müasir vəziyyətinə həsr olunmuş elmi konfransların materialları sübut edir. Lüğət tərkibinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi rus dilinin inkişafında nəzərdən keçirdiyimiz mərhələnin ən parlaq fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir. Lüğətin zənginləşdirilməsi ümumiyyətlə dildə əvvəllər mövcud olmayan yeni sözlərin, əşyaların, hadisələrin nominasiya ehtiyaclarından qaynaqlanır və bildiyimiz kimi bir neçə yolla gedir, bunlardan ən başlıcası morfoloji üsulla sözün əmələ gəlməsi, semantik neologizmlərin yaranması və leksik alınmalardır. Leksik alınma prosesinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

1) Nəzərdən keçirilən dövrdə rus dilində sözlərin sayının artması, ilk növbədə, leksik sistemə başqa dillərə mənsub sözlərin (*гамбургер, имидж, киллер, кутюрье, маркетинг, супермаркет, шоп* və s.) kütləvi surətdə daxil olması səbəbindən baş vermişdir. Başqa dillərdən rus dilinə daxil olan sözlər əsasən ingilis mənşəli amerikanizmlərdir. Həmin sözlərin əksəriyyəti qərbdə çoxdan məlum olan və rus dilində yaşamaq hüququ qazanmağa başlayan reallıqları və anlayışları ifadə edir. Beləliklə, aktiv istifadə üçün *брокер, дилер, ксерокс, презентация, приватизация, факс* və s. kimi leksik vahidlər zəruri oldu. «Alınmış sözlərin əhəmiyyətli bir hissəsi [...] yeni həqiqətləri və yeni anlayışları əks etdirir və denotativ və siqnifikativ lakunaları doldurur» [18, 24]. Leksik yeniliklərin başqa bir qrupu Rusiyada məlum olan, lakin rus dilində bir sözlə ifadə olunmayan hadisələri əks etdirir: *киллер – наемный убийца, консенсус – соглашение по спорным вопросам, кутюрье – модельер высокого класса, саммит – встреча глав государств* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir nitqdə fəal şəkildə istifadə olunan hər hansı alınma söz yeni dil sistemində (məsələn, rus dilində) möhkəmlənmir. Başqa dildən alınmış leksik vahidin alınma kateqoriyasına keçməsi və yeni bir dil sisteminə uyğunlaşması üçün fonetik (səs) mənimsənilməsi, dil sisteminin qrammatik sinifləri və kateqoriyaları ilə əlaqəsi, semantik mənimsəmə, sinonimlər və antonimlərlə əlaqələrin qurulması, söz yaradıcılığının fəallığı, habelə sözün istifadəsində müntəzəmlik kimi şərtlər lazımdır. Bu şərtləri nəzərə alaraq, rus dilinin inkişafının indiki mərhələsində rus dilinin inkişafının indiki mərhələsində başqa dillərdən götürülmüş bir çox sözün tam olaraq «kök salmadığı» və yalnız danışanların nitqini üslubi cəhətdən rəngləndirmək üçün istifadə edildiyi iddia edilə bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, başqa dillərdən rus dilinə daxil olan sözlər əsasən ingilis mənşəli amerikanizmlərdir. N. Valginaya görə, dövrün əsas «dil donoru» ingilis dilidir (Amerika variantında) [4, 166]. Rus dili

mühitində yad mənşəli bir sözün «yaşaması» üçün əsas şərt: boş semantik sahə olmalıdır ki, alınma söz onu doldura bilsin. XX əsrin 90-cı illərində başqa dillərdən sözlərin alınması prosesi ən fəal və sosial əhəmiyyətli dil proseslərindən biri oldu. Başqa dillərdən alınmış söz, müasir rus kontekstində - bu, «dövrün dil zövqünün» əlamətlərindən biridir [8]. XX əsrin sonlarında baş vermiş texniki və informasiya partlayışı beynəlxalq məlumat mübadiləsini qaçılmaz etdi, bu vəziyyətdə vahid bir dil kodu, yəni beynəlxalq terminologiya olmasa idi, bu çətin baş verərdi [4, 109]. Ancaq başqa dillərdən alınmış sözlərin dildə eyni şəkildə mənimsənilməməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən alınmış söz nominasiyanın əsas vasitəsinə çevrilir, digər halda isə yalnız sinonim sözlərin cərgəsinə daxil olur, rus sözləri ilə paradiqmatik əlaqələr yaradır, semantik cəhətdən onlara uyğunlaşır. Yəni rus dilində ingilis mənşəli sözlər yalnız zəruri olan mənalarında mənimsənilir. Rus dilində başqa dilə mənsub olan sözlərin mənimsənilməsi prosesi o qədər genişdir ki, bu problem rus terminoloji ədəbiyyatında geniş şəkildə müzakirə olunur. Başqa dilə mənsub olan morfemlərin kalkalanması və başqa dilə mənsub olan sözlərin və ya morfemlərin alınması ilə bağlı suallar qaldırılır, müxtəlif növ terminologiyaların müqayisəli öyrənilməsi də aparılır və üstəlik, ingilis dili mənbə dil kimi, rus dili isə iqtibas edən dil kimi qəbul edilir. Unutmamalıyıq ki, ingilis dilindən əlavə fransız, alman və digər dillər də rus dilinə təsir göstərir, ancaq daha az dərəcədə. Təhlil olunan sözlər arasında rus reallığı üçün yeni hadisələri adlandıran vahidlər ayrılır (məsələn: *ксерокопия, сканировать*), habelə Rusiyada məlum olan anlayış və hadisələri adlandıran vahidlər (məsələn, *брифинг, легитимный, шоу*): *брифинг* (ingilis dilindən briefing - instruktaj, təlimatlandırmaq; brif-dən - ümumiləşdirmək, xülasə etmək-12, S. 43); *легитимный* (Franz. Legitime - qanuni, alm. Legitim - qanuni, lat. Legitimus - qanunlarla razılaşdırılmış, qanuni - 12, S. 170); *шоу* (ingilis dilindən show - tamaşa, nümayiş etdirmək, göstərmək – 12, S.303).

2) Yeni dövrün digər vacib tendensiyası bir çox leksik vahidlərin sosial qiymətləndirilməsində baş vermiş dəyişiklikdir. Əksər hallarda, bu proses rus dilinin söz işarələrinin semantikasında ideoloji layların çıxarılması prosesi ilə sıx bağlıdır. Dilçilər Q. A. Zavarzina və L. Ferm-ın fikrincə, marksist-leninist ideologiya baxımından mənfi olan söz və ifadələr, anlayışlar neytral oldu (məsələn: *капитализм, конкуренция*); əvvəllər mənfi hadisələri və anlayışları ifadə edən kiçik bir qrup söz müsbət qiymətləndirmə çalarını alır (bax: *консерватизм, плюрализм*) [6, 141]. Bir nəslin yaddaşında söz öz mənasının praqmatik komponentini mənfidən müsbətə, yəni kökündən dəyişdirə biləcəyini göstərən ən parlaq nümunələrindən biri ingilis mənşəli *бизнес* sözüdür. 1960-1980-ci illərin izahlı lüğətlərində «danışıq» və «bəyənilməyən» işarələrlə müşayiət olunur və təfsirdə hətta *афера* sözü istifadə olunur (Словарь русского языка). A.A.Bragina 1970-ci illərin əvvəllərində yazırdı ki, «bu xüsusi sahibkarlıq, işbazlıq çalarını» silmədən rus dilində <u>*бизнес*</u> sözünün ekvivalentini tapmaq çətindir" [1, S.165-166]. Müqayisə edin: *По стране шла перестройка. Стало модным слово бизнес, прежде позорное*. A.N.Qvozdev

ümumiyyətlə *бизнесмен* sözünü *гестаповец* sözü ilə eyni sıraya qoyur. Tələbələrə ünvanlanan dərslikdə (1955) *бизнес* sözünün də olduğu bu cərgəni müqayisə edin: «sosializmə yad və düşmən olan kapitalist dünyasının anlayışlarını ifadə edən açıq mənfi emosional çalara malik sözlər var - *фюрер, гестаповец, фрицы, блицкриг, вермахт, бизнес, бизнесмен, Уолл-стрит, маккартизм, гангстеры*» [5, с. 111]. Müasir rus dilinin izahlı lüğətinin təfsirinə və bu sözün çoxsaylı neytral və ya hətta müsbət praqmatik istifadəsinə görə (aşağıdakı nominasiyaları müqayisə et: *бизнес-план, бизнес-тренинг, бизнес-контракт, бизнес-аналитик, шоу-бизнес, бизнес-волна* - radio verilişinin adları, *бизнес-леди, бизнес-класс, бизнес-проект, модный бизнес, бизнес-факт* kimi - televiziya şousunun adı və s.), o, nəinki tam «bərpa» olunub, həm də Rusiyada sosial və iqtisadi dəyişikliklər dövrünün açar sözlərindən birinə çevrilib. Rus dilində çoxdan mənimsənilmiş və «köhnə» sayılan alınmalardan bir çoxu - *фракция, харизма, олигарх, лобби, лоббист, федерация, сенатор, регион, легитимный, популизм* - aktuallaşdı. Aktuallaşma zamanı, bir qayda olaraq, alınma sözlər çoxsaylı dəyişikliklərə - denotativ dəyişikliklərə, semantik, emosional-ekspressiv çalarların artımı, sintaqmatikanı dəyişməsi və ya genişlənməsinə - məruz qalır. Məsələn, rus dilinin əvvəlki dövrləri ilə müqayisədə *фракция* sözü fərqli bir denotata, digər birləşmə imkanlarına malikdir, mənfi qiymətləndirməni itirmiş və yeni törəmələr (*фракционный, внефракционный*) əldə etmişdir. «*Харизма* lekseması rus dilində "xeyirxahlıq/lütf" mənaları ilə mövcud idi. İngilis dilində *charisma* sözü çoxmənalıdır: *charisma* - 1. Dini: Allahın vergisi; 2. Cazibə; rəhbərlik etmək, idarə etmək və s. bacarığı; 3. Dahilik. Müasir siyasi diskursda, charisma ingilis sözünün təsiri altında mövcud və adaptasiya olunmuş *харизма* leksemasında ingilis sözünün ikinci mənası aktuallaşdı və bu məna ilə söz ümumi istifadəyə keçdi» [16, s.14]. Üslubi mənalarda baş vermiş «qiymətləndirmə inqilabı» təkcə əvvəllər yad, düşmən və ya sadəcə ekzotik sözlər arasında müsbət mənaların təsdiqlənməsi ilə nəticələnmir. I.V.Fedoseeva [16, s.15] tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, *приватизация, реформа, демократия, ваучер* leksemləri yenidənqurma sonrası dövrdə müsbət semaları mənfi olanlara dəyişdirdi. Müqayisə edin: *А.Чубайс начал очередную <u>сомнительную</u> для региональных лидеров <u>реформу</u>* (Независимая газета, 3 февраля 2000 г.). Sözlərin xalq variantları: *приватизация - прихватизация və демократы - дерьмократы, демокрады və демогады* da var - yüksək dərəcədə peyorativ qiymətləndirməyə malikdirlər. I. R. Krasnikova [9, S. 106] qeyd etdiyi kimi, bu cür struktur dəyişikliklərinin praqmatikası xüsusilə qabarıqdır: ona kəskin mənfi münasibət üzündən obyektin sosial dəyəri azalır.

3) XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus dilinin leksik inkişafında çox əhəmiyyətli bir proses *nominasiyaların yenidən istiqamətləndirilməsidir* (L.Ferm-ın termini) [17]. Q.N.Sklyarevskaya bu prosesi «nominasiyaların yad dil mühitindən rus torpağına köçürülməsi» adlandırır [11, S. 258], buna görə əvvəllər xarici gerçəkliyin və ya Rusiyanın inqilabdan əvvəlki həyatının həqiqətlərini ifadə edən söz işarələri Rusiya reallığının nominasiyası üçün istifadə olunmağa başlayır. Elmi tədqiqatlarda

qeyd edildiyi kimi, yenidən istiqamətləndirilmiş leksikanın ən böyük qrupunu inzibati şəxslərin, vəzifələrin və qurumların adlarını (*департамент, мэр, парламент, президент, премьер-министр, спикер*) ifadə edən leksika təşkil edir. Nominasiyaların yenidən istiqamətləndirilməsi prosesi üslubi mənada ideoloji layların çıxarılması ilə əlaqələndirilə bilər. 1917-ci ilin inqilabından sonra bir çox alınma sözlər (xüsusən qallisizmlər) praqmemlərə, yəni sabit praqmatik xüsusiyyətlərə malik leksemlərə çevrildi. Bu praqmatik xüsusiyyətlərin mahiyyəti özgəninkiləşdirmə, inkar idi. Ümumiyyətlə, bir çox praqmatik funksiyalar sabitdir və xeyli sayda leksik vahidi özünə tabe edir. Onilliklər ərzində dəyişən bu cür funksiyaların tarixinin öyrənilməsi dövrün dünyagörüşü haqqında məlumat verir. Üslubi mənalarda baş vermiş «qiymətləndirmə inqilabı» bir çox sözlərə toxundu: bir və ya iki nəslin yaddaşında *бизнес, карьера* kimi sözlərin praqmatik mənası iki dəfə dəyişdi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid ədəbiyyat və lüğətlərdə bunlar neytral, sıfır praqmatik mənalı sözlərdir), sonra ideoloji səbəblərə görə qınama praqmatikasını əldə etdilər və bu günlərdə tam «reabilitasiya» olunublar. Bənzər proseslər qalisizmlərlə də baş verir. *Бомонд, гувернантка, рантье, казино, крупье* və s. kimi sözlər «bərpa edildi». L.P.Krısin qeyd edir ki, «Son vaxtlara qədər şübhəli və ya ideoloji mahiyyətinə görə sadəcə yad, düşmən olan sözlər... neytral və hətta müsbət kontekstlərdə kommunikativ olaraq aktual və ümumişlək oldular» [10, s.147-148]. Müqayisə edin: «*Кабинет министров стал выглядеть как обычный рантье. Первое, что, глядя на этот благообразный бюджет, приходит в голову, это типичный бюджет рантье*» (Новая газета, 23 ноября 2002 г.). "*Как стать рантье. Живешь в отцовской квартире, а дедушкину академическую дачу сдаешь за пару-тройку тысяч долларов в месяц - вот ты и рантье, дело нехитрое*" (Независимая газета, 19 дек. 2002).

«Gördüyümüz kimi, bu sözlə əlaqəli qiymətləndirmə neytraldan müsbətə qədər dəyişir: insanların qiymətli kağızlardan əldə etdikləri gəlirlər hesabına yaşaya bilməsi, cəmiyyətin sosial cəhətdən müdafiəsiz təbəqələrinin də yeni münasibətlər sisteminə cəlb olunması yaxşıdır. Digər tərəfdən, hökumət rantyeyə bənzəməməlidir, çünki rantyenin məqsədi aktiv qazanmaq və əvvəllər yığılan pulu xərcləməmək, əvvəlki nəsillərin yaratdığı kapitaldan faizlə yaşamamaqdır» [3, s.11]. Ancaq axırıncı nümunədə, *рантье* sözünün özündə də mənfi bir məna yoxdur (bax: *обычный рантье*). Yu. F. Suxopleşenkonun leksik vahidin mənasında praqmatik komponentin rolunun başlığa çıxarıldıqda və bütövlükdə məlumatla əlaqəli olduqda, sonuncunun kvintessensiyasını təmsil etdiyi zaman xüsusilə artdığına dair qeydini müqayisə edin[14, S.7]. Perestroyka dövründən əvvəl bu söz tipik bir ekzotizm idi - rus dilində danışanların həyatına xas olmayan bir reallığı adlandırırdı. Bu reallıq sosial cəhətdən yad idi, çünki Sosialist dövlətdə məhsuldar əmək həyatın əsası elan edilmişdir. *Рантье* sözü, ifadə etdiyi anlayışa görə dil sisteminin periferiyasında idi. İndi «keçmişdən qayıdan hadisə adlarının, totalitarizm dövründə qadağan edilmiş və ya rədd edilmiş hadisə adlarının dirçəlməsi» prosesi gedir [7, s.14]. Əlbəttə ki, *казино*

sosial cəhətdən zərərli bir müəssisə hesab olunurdu və bu xüsusiyyət qumarxana şəriki və ya xidmətçisi olan *крупье*-yə qədər uzanırdı. Bu gün *крупье* sözü çoxişləkli və funksional cəhətdən yüklənmiş bir sözdür, çünki Rusiyada tələb olunan peşələrdən biri hesab olunur. Müqayisə edin: *секреты профессии; В казино большая «текучка» крупье. Но хороших крупье по-прежнему мало... Набор в школу крупье. Обучение крупье. Идея пойти в крупье пришла мне в голову, когда понадобились деньги на второе образование.* (All-games.ru); *Президент - главный крупье, и он всегда выигрывает* (НТВ, 16 ноября 2008 г.). Sonuncu nümunə təsdiqləyir ki, «əvvəllər başqa bir dünyanın, «burjua» dünyasının mənsubiyyəti sayılan həqiqətləri ifadə edən və başqa dilə mənsub olan leksika heç vaxt ümumi nitq dövriyyəsinə bu qədər geniş daxil olmamışdır - indi bu leksika öz «yerli» məzmunu ilə doldurulur» [10, S.155]. «Nominasiyaların yad dil mühitindən rus torpağına köçürülməsi» nümunəsi *пресс-атташе* sözü ola bilər [11, с. 258]: "Эту астрономическую цифру *пресс-атташе* Ирина Гусева объясняет так". (Комсомольская правда, 31 марта 1995 г.). *Журфикс* sözü ikinci həyatını yaşayır. Birincisi, inqilabdan əvvəlki Rusiyanın nəcib dairələrinin həyatının əlaməti olaraq «bərpa edildi» (xüsusi dəvət olmadan ziyarətə gələ biləcəyiniz həftə ərzində müəyyən edilmiş bir qəbul günü), ikincisi -sintaqmatikanı genişləndirdi (детский журфикс, мини-журфикс, родительский журфикс, крутой журфикс və s.) və müsbət praqmatika əldə etdi. *Суаре* sözü *журфикс*-dən heç də az populyarlaşmayıb: "*Камерный ужин-суаре в ресторане «Грандъ Опера». Устроили настоящее русское суаре, где наличествовал оркестр уже из 20 балалаек* (Независимая газета, 26 мая 2002 г.); *открытие кафе «Суаре»* (рекламный щит). «Dəvətli şam yeməyi; ziyafət» mənasında *суаре* sözü izahlı lüğətlərdə «köhnəlmiş» işarəsi ilə qeyd olunur [2]. «Kökləri göstərilməklə rus dilinə daxil olan bütün ümumişlək xarici sözlərin tam izahlı lüğətində» N. L. Dubrovski (1866) yalnız transliterasiya edilməmiş versiyasını verir: *soiree* - rəqs üçün axşam toplantısı («Полный толковый словарь всех общеупотребительных иностранных слов, вошедших в русский язык с указанием их корней»). «Yad» bir hadisəni ifadə edən, köhnəlmiş sözün aktuallaşmasının parlaq təzahürlərindən biri, «kübar cəmiyyət»mənasını bildirən və toplu ismi olan *бомонд* sözünü daha ətraflı nəzərdən keçirək. Sosial bərabərliyi elan edən bir cəmiyyətdə bu söz, təbii olaraq, periferiyada işlənməyə başladı. Sovet dövrünün akademik izahlı lüğətləri onu «köhnəlmiş», kiçikhəcmli izahlı lüğətlər isə (məsələn, S. İ. Ojeqovun «Rus dilinin lüğəti», S. İ.Ojeqov və N. Yu. Şvedovanın «Rus dilinin izahlı lüğəti») aktiv söz istifadəsində qeyri-fəal olduğu üçün onu heç qeyd də etmir. A.V.Moçenov və başqaları tərəfindən tərtib edilmiş «Rusiya siyasətçilərinin müasir jargon lüğəti» nə görə («Словарь современного жаргона российских политиков», 2003) bu söz mediada ilk dəfə 1991-ci ildə «Независимая газета» da görünür. Periferiyadan aktiv istifadəyə qayıdan «*бомонд*» sözü «nəcib» və ya «kübar cəmiyyət» mənasını verməyə başlamadı; mənası daha geniş və qeyri-müəyyən oldu. *Бомонд* bu gün sadəcə «ali təbəqəyə aid cəmiyyət»dir. Ən çox

istifadə olunan söz birləşmələrindən biri «*политический бомонд*»-dır. Digər analitik sifətlərlə istifadəsi daha az müşahidə olunur: *поп-бомонд, PR-бомонд, нью-бомонд. Бомонд* sözünün özü də analitik bir sifət mövqeyini tutduğu hallar ola bilər: *Студия Бомонд-новости, бомонд-вечер*. Toplu isim olaraq bu söz cəmdə olan feillərlə birləşmir. Toplu isim kimi, *бомонд* kəmiyyətin tək formasına aiddir («*весь*» əvəzliyi ilə tipik söz birləşməsi - *«весь бомонд*»). Bununla belə, bu söz semantikada konkret isimlərə yaxınlaşdıqda kontekstual istifadələri də mümkündür. Məsələn: "*Разве В.В. Жириновский - не политический бомонд? Нет смысла замыкаться только на людях искусства*" (Независимая газета, 29 августа 1992 г.). Bu gün media dilində ən çox istifadə olunan sözlərdən biridir, çünki elitanın, seçildiyini iddia edən yüksək cəmiyyətin ortaya çıxması gerçəkdir. «*Энциклопедия бомонда*» nəşr olunur, «*Мисс бомонд*» müsabiqələri keçirilir və s. *Юлий Гусман - душа светского бомонда* (Культура-портал); *В гости к писателю Семену Альтову соберется весь питерский и московский бомонд* (Аргументы и факты, 1995, № 5); *Весь бомонд зовет их исключительно кличками...* (Д. Донцова «Букет прекрасных дам»); *Российский бомонд передрался в честь Путина* [söhbət Putinin seçilməsinin ildönümü şərəfinə «İpək kimono» cüdo turnirindən gedir] (Независимая газета, 24 марта 2001 г.); *Весь бомонд судачит об отставке*... (Комсомольская правда, 31 октября 2003 г.). Söz ən geniş birləşmə xüsusiyyətinə malikdir: *нефтяной бомонд, автомобильный бомонд, боксерский бомонд, баскетбольный бомонд, арт-бомонд, гостиничный бомонд, музыкальный бомонд, вечеринка гала-бомонд, мировой бомонд моды, якутский бомонд* və s. İctimai şüur sürətlə dəyişir: bir neçə il ərzində əmlak və status bərabərsizliyinin təzahürlərinə, kütlələrə açıq şəkildə qarşı qoyulan bir elitanın varlığına daha dözümlü olduq. Bax: «*Бомонд*» media vasitələrindəki başlıqlar, «*Бомонд* « televiziya şousu, «*Бомонд*» jurnalı, "*Бомонд"* nəşriyyatı.

4) Ən diqqət çəkən «kitab» funksional üslubi komponentinin, eləcə də «xüsusi», «siyasi», «burjua hüququ» kimi komponentlərin bir sıra aktuallaşan söz vahidləri tərəfindən itirilməsi prosesidir, əvəzində onların «üslublararası» üslubi komponentinin alınması prosesi izlənilir. Qeyd olunan proses, ilk növbədə, əvvəllər müəyyən kommunikativ məhdudiyyətləri olan və cəmiyyətin əsasən təhsilli təbəqələri tərəfindən istifadə olunan bu sahənin rus dilinin aktuallaşdırılmış sözlərinin tezliyinin artması ilə əlaqələndirilir. Araşdırdığımız dövrdə bu cür dəyişikliklər, məsələn, *депрессия, инфляция, легитимация, оппозиция, пикет, приватизация, путч, тоталитаризм, тоталитарный, электорат* və s. kimi aktuallaşdırılmış sözlərə aiddir. Müqayisə edək: *пикет* – 2. В капиталистических странах – группа бастующих рабочих, дежурящая у ворот предприятия, чтобы не пропускать на работу штрейкбрехеров, колеблющихся (полит.) // В капиталистических странах – отряд рабочих для охраны демонстрации от какого-нибудь нападения, для поддержания внешнего порядка во время демонстрации, шествия (полит.) (14, т. 3, с. 256-257); Группа людей, стоящая у

правительственных и административных зданий с плакатами и лозунгами в знак протеста против чего либо или в защиту каких-либо политических и экономических требований (15, с. 463). Elmi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, XX əsrin 80-90-cı illərinin ortalarında bəzi ictimai–siyasi, iqtisadi leksik işarələrin determinləşməsi prosesi olduqca aktiv idi. Bu vəziyyətdə terminoloji xarakterli leksik vahidlər danışıq nitqində siyasətdən uzaq kontekstlərdə istifadə olunmağa başlayır (məsələn, *консенсус*).

Nəticə. Yuxarıda göstərilənlərdən göründüyü kimi, rus dilinin inkişafının indiki mərhələsində leksik sistemində baş verən dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakteri daşıyır. Rus dilinin leksik quruluşundakı kəmiyyət dəyişiklikləri, ilk növbədə, rus dilinə başqa dillərə mənsub yeni alınma sözlərin axını (və öz dil qaynaqlarından neologizmlərin formalaşması) səbəbindən lüğətin tərkibinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir. Keyfiyyət dəyişiklikləri leksik vahidlərin məzmun planı ilə əlaqələndirilir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindəki üslubi mənalarda baş vermiş «qiymətləndirmə inqilabı» başqa dillərdən alınmış sözlərin böyük bir qisminə təsir etdi və onların praqmatik məzmununu dəyişdirdi. Son onilliklərdəki rus dili, xarici reallıqları əks etdirən sözlərin deekzotizmləşməsi və mənimsənilmiş sözlərdə mənfi çaların müsbətə dəyişdirilməsi ilə səciyyələnir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. Москва, 1973, 224 с.
2. Брусенская Л.А. Словарь неизменяемых иноязычных слов русского языка. Ростов-на-Дону, 1997. - 236 с.
3. Бурова Э.А. Лексические галлицизмы в современном русском языке: прагмалингвистический аспект. Автореф. дис. канд. фил. наук. Ростов-на-Дону, 2004. 28с.
4. Валгина Н. Активные процессы в современном русском языке. Москва, 2001, 302 с.
5. Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. Москва, 1955, 463 с.
6. Заварзина Г. А. Семантические трансформации общественно-политической лексики русского языка в 80-90 годов XX века (по материалам словарей и газетной публицистики). Дис. ... канд. филол. Наук. – Воронеж, 1997, 220 с.
7. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985- 1995). Москва, 1996. - 473 с.
8. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа, Москва: Педагогика-пресс, 1994, 247 с.
9. Красникова И. Прагматика окказиональных антрополексем в современном русском языке: дис. канд. фил.наук. Ростов-на-Дону, 2004. 27 с.
10. Крысин Л.П. Иноязычное слово в современной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). Москва: Языки рус. культуры, 1996. - 473 с.

11. Скляревская Г.Н. Состояние современного русского языка. Взгляд лексикографа. С.258 // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики: Всесоюз. науч. конф., Москва, 20-23 мая 1991г. Доклады. Ч.1: Пленарное заседание. Язык и культура. Культура речи. История и диалектология, 1991, 344 с.

12. Словарь иностранных слов: актуальная лексика, толкования, этимология / Москва, 1997, 318 с.

13. Сухоплещенко Ю.Ф. Когнитивная структура прагматически ориентированных лексических новообразований: (на материале британской прессы). Автореферат дис. ... кандидата фил. наук, Москва, 1995. - 22 с.

14. Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Ушакова, т. 1-4, Москва,1935-1940.

15. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения, Санкт-Петербург, 1998, 700 с.

16. Федосеева И.В. Социолингвистические и культурологические аспекты процесса заимствования в российском политическом социолекте 90-х гг. XX – начала XXI вв.: автореф. дис. … канд. филол. наук. Ставрополь, 2003, 23 с.

17. Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет), Москва: Uppsala, AlmqvistandWiksell Publ., 1994, 212 с.

18. Швейцер А.Д. Контрастивная стилистика. Газетно-публицистический стиль в английском и русском языках. Москва: ЛИБРОКОМ, 2020, 252 с.

Ф.А.Мамедова

Изменения в лексической системе русского языка в новейшее время (конец XX-начало XXI века), связанные с заимствованиями слов

Резюме

В статье рассматривается изменение прагматических функций, сменяющиеся в соответствии с мировоззрением эпохи. В процессе заимствования следует особо отметить четыре случая: 1) увеличение количества слов в русском языке в рассматриваемый период произошло, прежде всего, за счет массового включения в лексическую систему иноязычных слов. 2) Другой важной тенденцией нового времени является изменение социальной оценки многих лексических единиц. В большинстве случаев этот процесс тесно связан с процессом снятия идейных наслоений в семантике словесных знаков русского языка. В результате небольшая группа слов, ранее обозначавших негативные явления и понятия, приобретает позитивный оценочный оттенок. 3) Словесные знаки, обозначающие реалии

зарубежной действительности или дореволюционной жизни России, начинают употребляться для обозначения российской действительности. 4) Ряд актуализирующихся словесных единиц приобрели стилистический компонент «межстилевой». «Оценочная революция» в силу идеологических причин изменила коннотацию большого количества лексем, вследствие чего оценка слов варьируется от нейтральной до позитивной. На современном этапе развития русского языка изменения, происходящие в его лексической системе, носят как количественный, так и качественный характер. Количественные изменения лексического строя русского языка связаны, прежде всего, с расширением состава лексики за счет притока в русский язык новых заимствований из других языков (и образования неологизмов из собственных языковых ресурсов). Качественные изменения связаны с планом содержания лексических единиц. «Оценочная революция» в стилистических значениях конца XX-начала XXI века затронула большую часть заимствованных из других языков слов и изменила их прагматическое содержание. Русский язык последних десятилетий характеризуется экзотизацией слов, отражающих внешние реалии, и сменой отрицательного оттенка в заимствованных словах на положительный.

Ключевые слова: прагматика, лексема, экзотизмы, деэкзотизация, социальные причины.

F.A.Mammadova

Changes in the lexical system of the Russian language in the newest period (late XX – early XXI century) related to borrowed words

Summary

The article considers the change of pragmatic functions changing in accordance with the worldview of the epoch. Four cases should be particularly noted in the process of borrowing: 1) the increase in the number of words in the Russian language during the period under review occurred primarily due to the mass entry of foreign words into the lexical system. 2) Another important trend of modern times is the change in the social assessment of many lexical units. In most cases, this process is closely related to the process of removing ideological layers in the semantics of verbal signs of the Russian language. As a result, a small group of words that previously denoted negative phenomena and concepts acquires a positive evaluative connotation. 3) Verbal signs denoting the realia of foreign reality or pre-revolutionary life of Russia are beginning to be used to denote Russian reality. 4) A number of actualizing verbal units have acquired a stylistic component of “interstitial”. Due to ideological reasons, the “evaluative revolution” has changed the connotation of a large number of lexemes and as a result the evaluation of words

varies from neutral to positive. The changes taking place in the lexical system at the present stage of the development of the Russian language are both quantitative and qualitative in nature. Quantitative changes in the lexical structure of the Russian language are associated, first of all, with the expansion of the composition of the vocabulary due to the influx into the Russian language of new borrowed words belonging to other languages (and the formation of neologisms from their own linguistic resources). Qualitative changes are associated with the content plan of lexical units. The "evaluation revolution" in the stylistic sense of the late XX-early XXI centuries affected a large number of words borrowed from other languages and changed their pragmatic content. The Russian language of recent decades is characterized by the deeczotismization of words reflecting foreign realities and the change of a negative hue to a positive one in assimilated words.

Key words: pragmatics, lexeme, ecoticisms, de-exotization, social reasons.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: dosent X.Ə.Babaşova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TƏRANƏ MAHMUDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
https://orcid.org/ 0000-0002-2826-1531;
mahmutaa06@gmail.com; +994 50 622 05 18

YENİ MEDİA PROSESLƏRİNİN TARİXÇƏSİ: QƏDİM YAZILAR KÜTLƏVİ KOMMUNİKASİYANIN İLKİN FORMALARI KİMİ

Xülasə

Bu məqalə yazının əhəmiyyəti və onun həyatımızagətirdiyi yeniliklərlə bağlı suallara cavab verir. İnformasiya və kompüter texnologiyaları (İKT) sayəsində insanlar harada yaşamasından asılı olmayaraq müxtəlif mövzularda asanlıqla ünsiyyət qura və fikir mübadiləsi apara bilirlər. Bu texnologiyaların ixtirasının xüsusi məqsədi var - elektron texnologiyalardan istifadə etməklə yaradılan əsərlərin təhlükəsizliyini və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmək. Əslində bu proses yazının ixtirası ilə başlanmışdır.

Yazının ixtirası insanların həyatına nə gətirdi? Yazının ixtirası ilə insanların oxumağı və yazmağı öyrənməsi, bir-biri ilə ünsiyyət qurması asanlaşdı. Əlifbanın yaradılması və bununla bağlı baş verən hadisələr bəşəriyyətə böyük töhfə verdi. Kitabların nəşri və yayılması sahəsində böyük sıçrayışlar qeydə alındı. Bu müsbət hadisələr sayəsində insanların mədəni səviyyəsi, dünyagörüşü artdı. Ona görə də yazının ixtirası ilk növbədə mədəniyyət sahəsinə öz töhfəsini verdi. Yazının ixtirası elmin inkişafı üçün unikal imkanlar yaratdı. Elmi tədqiqatlar sürətləndi, alimlər arasında fikir mübadiləsi mümkün oldu. Zaman keçdikcə elmin bəşəriyyətin inkişafına verdiyi mühüm töhfə sayəsində insanların həyatı daha nizamlı və planlı oldu.

Yazının ixtirası olmasaydı, keçmişlə əlaqəmiz olmaz, tarixdə baş verənləri öyrənə bilməzdik. Bundan əlavə, keçmişin təcrübəsini gələcəyə köçürmək çox çətin olardı. Keçmişini bilməyən cəmiyyətlərin irəliləməsi çox çətin olardı. Ona görə də yazının icad edilməsi ilə tarix sahəsində də mühüm hadisələr müşahidə olundu.

Məqalədə yazının bu və digər aspektlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Yazı, əlifba, kommunikasiya, kitab nəşri, kütləvi media

Hazırda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı sayəsində dünya özünün olduqca fərqli və intensiv inkişaf dövrünü yaşayır. İnsanlar harada yaşadıqlarından asılı olmayaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sayəsində asanlıqla ünsiyyətə girə və müxtəlif məsələlər üzrə fikir mübadiləsi apara bilirlər. Bu texnologiyaların ixtirası həm də xüsusi məqsəd daşıyır – yaradılmış əsərlərin elektron texnologiyalar vasitəsilə saxlanılmasını və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmək. Bu prosesin yazının ixtirası ilə başlandığı heç kimə sirr

deyil. Yazının ixtirası və onun müxtəlif formalarının gəlişməsi əsrləri əhatə edən bir proses olmuşdur. Bu proses müxtəlif yazı formalarının sınanması və gəlişdirilməsi kimi mərhələli şəkildə gerçəkləşmişdir.

Bəşəriyyətin həyatında yazı, söz tələffüz ediləndən sonra qalan nəsnəyə bənzədilə və ya onunla müqayisə oluna bilər. Başqa sözlə, "uçub gedən" sözdən, ifadədən, yəni mənadan fərqli olaraq, yazı qalır. Yazının yaranması, eləcə də onun tarixi və ümumbəşəri əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, bir çox dillərdə onun (yazının) önəminin vurğulanması üçün xüsusi sözlər və ifadələr də yaranmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində bu proses "Yazıya pozu yoxdur", türk dilində isə "Yazı kalır" ifadələri ilə təsvir edilir. Bununla bağlı dilçi alim Z.Verdiyeva yazır: ""Yazıya pozu yoxdur" deyiblər. Bu mənada yazıda öz əksini tapan dil quruluşu uzaq əsrləri bir-birinə yaxınlaşdıran çox güclü vasitədir. Eyni zamanda yazı dil inkişafını tənzim edən güclü bir sistem kimi də özünü göstərir. Belə ki, bu sistem inkişafın yönü ilə əlaqədar dili və nitqi bir çox yanlışlıqlardan qoruyur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənada yazının xidməti əvəzsizdir. Digər tərəfdən, yazı çox zaman dil inkişafını sanki "görmür" və özündən əvvəlki ənənənin təsiri ilə dəyişmədə, yaşamada olan bir sıra faktları nəzərə almır." (1, s.52)

Bu gün adi, normal bir proses kimi baxdığımız yazı əslində uzun əsrlərin "məhsuludur". Başqa sözlə, yazı prosesi əsrlər boyu formalaşaraq indiki halını almışdır. Buna qədər isə qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, davamlı olaraq fərqli dəyişikliklərə uğramışdır. Bəşəriyyət bu proses zamanı yazının müxtəlif formalarının yaranmasına və istifadədən çıxmasına şahidlik etmişdir. Bununla birlikdə bəşəriyyət özü də dəyişikliyə uğramış, fərdlərarası və kütləvi kommunikasiyanın müxtəlif mərhələlərindən keçmişdir. F.Barbier və K.Lavenir "Media tarixi" kitabında qeyd edirlər ki, yazı (istər əl yazısı, istərsə də çap yazısı olsun) və ya başqa kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə uzaqdan ünsiyyət qurmaq demək, eyni zamanda da məkan və zaman basqısından qurtulmaq, biliklərin ortaqlaşmasına təkan vermək, bir də bu bilgilərə bağlı yanaşmaları və modelləri yenidən təşkil etmək deməkdir. (2, s.7)

"Siyasal iletişimi anlamak" kitabında O.Tokgöz yazı ilə bağlı bunları yazır: "Bəsit şəkillərlə gerçəkləşdirilən izahlarla birlikdə insanoğlu, həyatında istifadə etməyə başladığı simvollarla unutqan, tutumu məhdud olan yaddaşını genişləndirməyə yönəlmişdir. Heç şübhəsiz, bu dövr, insanoğlunun artan nəqliyyat ve ünsiyyət imkanlarına bağlı olaraq, daha sonralar məkanın məhdudlaşdırıcı əngəllərini aradan qaldırmağa doğru yol almışdır." (3, s. 23)

Yazı prosesinin formalaşması prosesi hansı mərhələlərlə xarakterizə edilə bilər? Bu prosesdə bir neçə əsas mərhələ seçilir ki, onlar haqqında aşağıda ətraflı məlumat veriləcəkdir.

İnformasiya kommunikasiyaları inqilabı: İlk yazı formaları və vasitələri

Yazının nə vaxt ixtira olunduğunu söyləmək çox çətindir. Hətta mümkün deyil demək olar, çünki bu, uzun sürən bir prosesdir. Yazılı kommunikasiyaya ilk cəhdlər piktoqraflarla başlamışdır. Piktoqraf – fikri və ya mesajı çatdırmaq üçün simvol və ya obyektdir. Əgər siz nə vaxtsa ürək və onun ortasından keçən ox şəkli çəkmisinizsə, piktoqrafın nə olduğunu anlayırsınız. E. ə. 3500-cü ildə Mesopotamiyada şumerlər tərəfindən daşın üstündə oyulmuş piktoqraf bəşər tarixində bu yazı formasna ilk nümunə sayılır. Bu erkən piktoqrafik mesajların oyulduğu daşlar medium – mesaj ötürmək üçün vasitə, "cihaz" kimi işlənilmişdir. Başqa sözlə, həmin dövrlərdə daş, bir texnologiya idi. Bu kontekstdə J. Vivian haqlı olaraq qeyd edir ki, texnologiyalar insanların yazılı tarixdən öncə mövcud olmuş kommunikasiyasının köklərini genişləndirdi. (4, s. 9)

Hər hansı mesajı və ya məlumatı daşların üzərində oyaraq saxlamaq həm uzun, yorucu, həm də qeyri-səmərəli iş idi. Bu səbəbdən də insanlar mesajları gil üzərində təsvir etməyə başladılar. D. Kristal "Dilin qısa tarixi" kitabında göstərir ki, bu ixtira miladdan öncə (MÖ) 9000-ci illərə təsadüf edir. (5, s. 145) Gil tabletlər indiki kitabxanaların ilkin/primitiv versiyasında saxlanılırdı. Lakin bu formada saxlanılan mesajlar o qədər də portativ deyildi, ağır gil tabletlər cibə rahatlıqla yerləşmirdi, onların daşınması xüsusi qüvvə və vaxt tələb edirdi.

Obyektləri ifadə etmək üçün istifadə olunan fiqurları piktoqrafik baxımdan oxumağa çalışmaq həm o dövrdə, həm də sonrakı dönəmlərdə böyük çətinliklər yaratmışdır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, yazarların üzərinə böyük vəzifələr düşdüyündən istifadə etdikləri göstəricilərin mənasını deşifrə etmək vacib sayılmışdır. Əslində, qeyd etmək lazımdır ki, piktoqrafiya çox məhdud sayda məna variantlarına işarə edir. Bunu bu gün şəkilli kitablarda və komikslərdə də görmək olar. Şəkilli kitablara baxanların, komiks oxuyanların həmin şəkillərə və komikslərə verdiyi anlam, şübhəsiz ki, insandan insana dəyişir. O səbəbdən də tək bir mənadan deyil, məna variasiyalarından danışmaq daha məqsədəuyğundur.(3) Bu baxımdan müxtəlif sosial-iqtisadi dəyişikliklər və özəlliklər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Kommunikasiya üsulu kimi piktoqraflar e. ə. 1000-ci ildə fonetik yazı qaydaları kimi formalaşmışdı - o zamanlar insanlar simvollardan səsləri bildirmək üçün istifadə etməyə başlamışdılar. İti bildirmək üçün it rəsmi çəkmək əvəzinə, alimlər i-t səslərini fonetik yazı ilə ifadə edirdilər. Fonetik yazının yaranışı birinci informasiya-kommunikasiya inqilabıadlandırılır. Amerikalı alim Entoni Smit deyir: "Yazılı formada saxlanılandan sonra, informasiya artıq onu yaradan mənbədən uzaq və onun tərəfindən idarə oluna bilməyərək yeni auditoriyalara çata bilərdi. Yazı, biliyi informasiyaya çevirdi."

Piktoqram sistemindəki şəkil və mənanın tam uyğunluğu da zaman keçdikcə müəyyən səbəblər üzündən problemlər törətmişdir. Bu baxımdan yazarlar üçün öz mətnlərinə məna vermək çətinləşmişdir. Ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün yeni piktoqramların hazırlanmasna ehtiyac yaranmışdır. Bütün bu çətinliklər üzündən

Misir fironu Menesin hakimiyyəti dövründə, yəni təxminən eramızdan əvvəl 3015-ci ildə səslərin ifadəsi üçün istifadə oluna bilən simvollar tədricən inkişaf etdirilməyə başlanılmışdır. Bundan sonra artıq şəkilli yazı əvəzinə səs əsaslı yazı və fonetik yazının istifadəsinə üstünlük verilirdi.

Təxminən e. ə. 2500-cü ildə misirlilər papirusu yaratmışlar. Bu, hazırlanması üçün ota bənzər cil bitkisindən istifadə olunan kağız növüdür. Hamar səthə malik olan bu vasitə mürəkkəbi rahat hopdururdu. Papirusu xüsusi edən cəhətlərdən biri də odur ki, onun üzərinə çəkilmiş mürəkkəb kağız səthində yayılmır və qarışıq hala düşmürdü. Bu və digər xüsusiyyətlər papirusu digər vasitələrlə müqayisədə yazının tarixində ən uzun müddət istifadə olunan vasitəyə çevirdi. (6) Yazının tarixində və inkişafında papirusun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu ifadə etmək o qədər də asan deyil. "Papirusun ixtirası ilə sənədləşmənin və ədəbi kommunikasiyanın qloballaşmasının başlanğıcı qoyulmuşdur. Papirusdan əvvəl yazı prosesi çox kiçik bir azlıq üçün nəzərdə tutulmuş bacarıq sayılırdı.Yazı əsasən gil parçası və ya dəri parçası üzərində ən çox bir neçə cümlə şəklində həkk olunurdu. Papirus vərəqi ilə Qərb dünyası yarada, sənədləşdirə və sonrakı nəsillərə ötürə biləcəyi bir vasitə əldə etdi. Vərəq, ilk sabit qanun məcəllələrindən tutmuş Romanın ən parlaq zəkalarının qlobal əhəmiyyətli ədəbi əsərlərinə qədər dünyanın ən nüfuzlu sənədlərinin yaradılmasına, məhv olmamasına və sonrakı nəsillərə ötürülməsinə yardım etmişdir." (7)

Heroqriflər və əlifbaya keçid

Qədim Misir sivilizasiyasında "tanrıların yazısı" mənasını verən "heroqlif" şəkilli, yəni şəkillər vasitəsilə gerçəkləşdirilən yazının mürəkkəb, bəzəkli variantı idi.Bununla yanaşı, digər qədim sivilizasiyaların mərkəzi olan Mezepoda Tamya, Akkad, Şumer və Assur (Assuriya) sivilizasiyalarında heroqliflərə nisbətən daha sadə və mücərrəd həndəsi fiqurlardan ibarət mixi yazı formasından əlifba əsaslı yazı formasına keçidin ara mərhələsi kimi xarakterizə oluna bilər. Mixi yazı formasında istifadə olunan işarələr heroqlif yazısında olduğu kimi təmsil olunan obyektləri deyil, səsləri əks etdirmək üçün düzülürdü. Təxminən 3000 il dayanmadan istifadə edilən bu yazı sistemi 15 dildə tətbiq olunmuşdur. (8, s.77)

Eynilə, Şumer heroqliflərində olduğu kimi, Akkad, Assur (və ya Assuriya) mixi yazılarında da sadələşdirmə prosesi sürətlənərkən, hər səsə uyğun gələn iyirmi ilə otuz arasında dəyişən bugünkü hərflərdən ibarət əlifbaya doğru bir xətt izlənilmişdir. Şumer, Akkad və Assur sivilizasiyalarında mirzələrin tanrılarla əlaqələri və müdafiəsi davam edərkən, Şərqi Aralıq dənizində ticarətlə əlaqələri ön plana çıxdı. Dəniz ticarəti ilə məşğul olan finikiyalılar eramızdan əvvəl 1500-cü ildə inkişaf etdirdikləri cəmi 22 hərfdən ibarət əlifba ilə bugünkü yazıya keçidi təmin etmişlər. Ümumiyyətlə, yazının yaranması kənd təsərrüfatı dövrü kimi xarakterizə edilən dövrün erkən mərhələlərinə təsadüf edir ki, bu da o zaman kəsiyində ictimai münasibətlərin daha gəlişmiş formada olmasına dəlalət edir. Qeydlərin yazılı formada aparılması, məktub və hesabatların hazırlanması, əlyazmaların surətlərinin

(yazı yolu ilə) çıxarılması ilə məşğul olan ilk şəxslər ya müəyyən dini qrup və ya təriqətlərə, ya da tacirlər sinfinə mənsub idilər. (9, s.16)

Bu gün fonetik yazının əsasını təşkil edən bu simvollara əlifba deyirik. Həmin simvollar sistemi, yəni əlifba eramızdan əvvəl 1000-ci ildən tətbiq edilməyə başlanmışdır. Əlbəttə, ən erkən yazı vasitəsi kimi əlifbaların da formalaşma prosesi davamlı olmuş və uzun sürmüşdür. Əlifba yazı dilinin öyrənilməsi prosesini sürətləndirdi. Əlifba ifadə imkanlarını genişləndirdi, eləcə də məzmunun və ya bu günün təbirincə desək, kontentin qeydə alınması, yəni sənədləşdirilməsi yollarının axtarışında və ya onun daşınma qabiliyyətinin artırılmasında irəliyə doğru atılmış böyük və mühüm bir addım oldu.

Yazı və dil bir-birilə sıx bağlı olan məfhumlardır. Bildiyimiz kimi, dil fikir və ya mənanı ifadə etmək, ötürmək üçün bir vasitədir. Yazı isə bu fikri gerçəkləşdirən vasitə - formadır. "Məzmun nisbətən sabit, forma isə dəyişkən olur. Fikrin formalaşma prosesi insanların hamısında, demək olar ki, eyni cür baş verir, lakin eyni cür formalaşmış fikir fərqli toplumalarda fərqli dillərdə ifadə edilir. Dünyada 3.500-ə qədər dil var. Bu müxtəlifiyə ayrı-ayrı insan qruplarının min illər boyu bir-birlərindən təcrid olunmuş halda yaşamaları səbəb olub." (10, s.12)

Hazırda isə insan toplumları, ölkələr və millətlər bəşəriyyət tarixində heç bir zaman olmadığı qədər sıx və bir-birindən xəbərdar halda yaşayırlar. Bildiyimiz kimi, bu, informasiya-kommunikasiya texnoloiyalarının sayəsində mümkün olmuşdur. Hazırkı durumun bir çox, hətta demək olar ki, bütün sahələrə təsiri var. Təbii ki, dilə, eləcə də informasiya yayımı və kommunikasiyada müstəsna rol oynayan yazı texnologiyaları da bu inkişafla birbaşa əlaqəlidir. "Hazırlanma texnologiyası və informasiyanın çatdırılma vasitələrindəki prinsipial fərqlərə baxmayaraq, mahiyyətcə çap mətbuatı kimi, elektron mətbuatı da dil materialıdır." (11, s.10) Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, hazırda yazı da özünün təkamül prosesini keçir. Bu zaman video-yazı formalarından daha fəal istifadə olunması faktı nəzərdə tutulur. Həmçinin informasiya bolluğu və vaxt çatışmazlığı səbəbindən qısa yazı formalarına sürətli keçid də bu sahədə qeydə alınan yeniliklərdəndir.

Yazının ixtirası və gəlişmiş sistemə çevrilməsi bütöv toplumlar arasında ünsiyyətin müxtəlif formalarının yaranmasına və davam etməsinə şərait yaratmışdır. Bu isə qarşılıqlı fəaliyyətin güclənməsinə təkan verən vacib hərəkətverici qüvvə sayıla bilər. Bununla əlaqədar F. Şiriyev yazır: "Qarşılıqlı fəaliyyətin möhkəmləndirilməsində həm də eyni maraqlar ətrafında birləşmiş insanların, adətən, eyni cür düşünməsi əhəmiyyətli rol oynayır, çünki bu, münasibətlərin qaydaya salınmasını asanlaşdırır." (12, s. 97) Bu birgə fəaliyyətin məhsulu kimi ərsəyə gələn əqli irs yazı sayəsində gələcək nəsillərə ötürülür ki, bununla da onlar (nəsillər) arasında əlaqə yaratmaq mümkün olur. Beləliklə, insan toplumlarının öz keçmişlərini unutmaq qorxusu aşılmış olur. Başqa sözlə, toplumlar öz tarixlərini, inanc və adət-ənənələrini qorumaq imkanı əldə edirlər. Bu isə müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin millət kimi formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Bu səbəbdəndir ki, yazı sistemi

hər bir ölkədə həm də mədəniyyətin qoruyucusu kimi çıxış edir. Beləliklə, yazının toplumların formalaşmasında və inkişaf etməsində böyük rolu vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Verdiyeva Z. "Yazıda dilimizi düzgün əks etdirək!". Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, "Elm", 1988
2. Barbier F., Lavenir C.B. Medya tarihi. İstanbul, Okyanus yayın, 2001
3. Tokgöz O. Siyasal İletişimi Anlamak. Ankara, İmge Kitabevi, 2020
4. Vivian J. The Media of Mass Communication. Boston: Allyn&Bacon, 2011
5. Kristal D. Dilin kısa tarihi. İstanbul, ALFA Araştırma, 2016
6. https://sites.dartmouth.edu/ancientbooks/2016/05/23/67
7. http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/dekabr/147230.htm
8. Janson T. Dillerin tarihi. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015
9. Straubhaar J., LaRose R. Media Now. Communications Media in the Information Age.Belmont: Wadsworth, 2002
10. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2014
11. Mətbuat dili. Normalar və qaydalar. Azərbaycan Mətbuat Şurasının nəşri. Bakı, "Adiloğlu", 2020
12. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, "Nurlar", 2014

TARANA MAHMUDOVA

A HISTORY OF NEW MEDIA PROCESSES: ANCIENT WRITINGS AS EARLY FORMS OF MASS COMMUNICATION

RESUME

This article discusses the importance and innovation of writing that has entered our lives. Thanks to information and computer technology (ICT), people can easily communicate and exchange ideas on various issues, no matter where they live. The invention of these technologies has a special purpose - to ensure the safety and transfer of created works to future generations using electronic technologies. In fact, this process began with the invention of writing.

What did the invention of writing bring to people's lives? With the invention of writing, it became easier for people to learn to read and write, to communicate with each other. The creation of the alphabet and the events that took place made a great contribution to humanity. Great leaps forward have been recorded in the field of publishing and distributing books. Thanks to these positive events, the cultural

level and worldview of people have increased. Therefore, the invention of writing made its contribution primarily to the field of culture.

The invention of writing created unique opportunities for the development of science. Scientific research accelerated, the exchange of ideas between scientists became possible. Over time, people's lives became more orderly and planned due to the important contribution of science to the development of mankind.

Without the invention of writing, we would not have contact with the past, we would not be able to know what happened in history. In addition, it would be very difficult to transfer the experience of the past into the future. Societies that do not know their past would find it very difficult to progress. Therefore, with the invention of writing in the field of history, important events were observed.

The article talks about these and other aspects of writing.

Keywords: Writing, alphabet, communication, book publication, mass media

ИСТОРИЯ НОВЫХ МЕДИАПРОЦЕССОВ: ДРЕВНИЕ ПИСЬМЕНА КАК РАННИЕ ФОРМЫ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросыо важностях и новшестве письма, которые вошли в нашу жизнь.Благодаря информационным компьютерным технологиям (ИКТ) люди могут легко общаться и обмениваться идеями по различным вопросам, независимо от того, где они живут. Изобретение этих технологий несут в себе особую цель - обеспечить сохранность и передачу созданных произведений будущим поколениям с помощью электронных технологий. На самом деле этот процесс начался с изобретения письменности.

Что принесло в жизнь людей изобретение письменности? С изобретением письменности людям стало легче учиться читать и писать, общаться друг с другом. Создание алфавита и произошедшие события внесли большой вклад в человечество. Большие скачки вперед были зафиксированы в области издания и распространения книг. Благодаря этим позитивным событиям повысился культурный уровень и мировоззрение людей. Поэтому изобретение письменности внесло свой вклад прежде всего в область культуры.

Изобретение письменности создало уникальные возможности для развития науки. Ускорились научные исследования, стал возможен обмен идеями между учеными. Со временем жизнь людей стала более упорядоченной и плановой благодаря важному вкладу науки в развитие человечества.

Без изобретения письменности у нас не было бы контакта с прошлым, мы не смогли бы узнать о том, что происходило в истории. Кроме того, было бы

очень сложно перенести опыт прошлого в будущее. Обществам, не знающим своего прошлого, было бы очень трудно прогрессировать. Поэтому с изобретением письменности в области истории наблюдались важные события.

В статье рассказывается об этих и других аспектах письма и письменности.

Ключевые слова: Письменность, алфавит, общение, книгоиздание, средства массовой информации

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Əli qızı Nəsirova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ISSN 2224-9257
www.filologiyameseleleri.com

dosenti, f.ü.f.d. DÜRDANƏ NAĞIYEVA,
baş müəllim VALİDƏ VƏLİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
mail:d_nagiyeva@mail.ru

MƏTN ANLAYIŞI

Açar sözlər: linqvistik təhlil, qrammatik və semantik xüsusiyyətlər, mətnin təhlili, üslub, mətnin komponentləri

Ключевые слова: лингвистический анализ, грамматические и семантические признаки, анализ текста, стиль, компоненты текста.

Keywords: linguistic analysis, grammatical and semantic features, text analysis, style, text components

Özünəməxsus quruluşa, qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malik olan, cümlədən daha böyük mürəkkəb vahid kimi dünya linqvistika elminin də aktual tədqiqat mövzusuna çevrilmiş mətnin təşkili mexanizmi, onun koteqoriyaları və komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi, koqnitiv, psixolinqivistik və s. aspektlərdə araşdırılması Azərbaycan dili mətn sintaksisinin mühüm məsələlərindəndir.

Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinin tədqiqi tarixi çox uzaqlara getmir. Keçən əsrin 60-70-ci illərində Ə.Xəlilov, Ə.Cavadov, A.Qurbanov, K.Abdullayev, 80-ci illərdə və daha sonralar K.Vəliyev, F.Əlizadə, Ə.Abdullayev, Q.Kazımov, N.Novruzova, Q.Bəyzadə və başqaları mətn sintaksisinin araşdırılmasında xeyli iş görmüşlər.

Məlumdur ki, tədris prosesində dilin sintaktik quruluşunun öyrədilməsi mətn üzrə işin məqsədyönlü təşkilindən çox asılıdır. “Mətn” mövzusuna qədər əldə edilmiş sintaktik biliklər bu anlayışın mahiyyəti, spesifikası haqqında konkret və məntiqi nəticələr əldə etməyə kömək edir.

Mətn üzrə iş apararkən onun məzmun və forma əlamətlərinə ilk novbədə diqqət yetirmək lazımdır. Əlbəttə, təlim zamanı məzmun və formanın qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanmaq, ifadə olunan bitkin fikri əks etdirən məzmunun onun üçün seçilmiş maddi qabıq — forma ilə məntiqi əlaqəsini mühüm şərt kimi yadda saxlamaq gərəkdir. Elmi və elmi metodik ədəbiyyatda mətnin üslubi cəhətdən bədii, elmi, publisistik, rəsmi və epistolyar kimi məna növləri müəyyənləşdirilib.

Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri bədii səciyyələrinə görə bədii mətn materialı hesab olunur. Hər bir xalqın dili də məhz öz potensial imkanlarını bədii mətn məkanında reallaşdırır, özünün daha zəngin, daha rəngarəng çalarlarını

nümayiş etdirə bilir. Baxmayaraq ki, bədii mətnin təhlili, araşdırılması ilə bir çox elm sahələri məşğul olur, lakin ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmi daha yaxından bədii mətnə nüfuz edə bilər.

Dilçilik elmi bədii mətnin linqivistik təhlili ilə daha geniş şəkildə XX əsrin 60-cu illərindən məşğul olmağa başlamışdır. Klassik ədəbiyyat nümunələrinin dili də bu illərdə öyrənilmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində "Bədii mətnin linqivistik təhlili" mövzusu elmi — tədris sahəsində zəruri tələbatla müstəqil fənnə çevrilmiş və dilçilik sahəsinin problemlərindən biri kimi formalaşmağa başlamışdır. Artıq dilçilik fənləri sistemində "Bədii mətnin linqivistik təhlili" zəruri fənn kimi meydana çıxmış, dilçiliyin digər sahələri ("Ümumi dilçilik", "Azərbaycan dilinin tarixi", "Müasir Azərbaycan ədəbi ədəbi dili", "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı", "Dialektologiya") ilə əlaqələnib, onların elmi nəticələrindən lazımınca yararlanır.

Real sintaktik vahid, böyük fraza kimi mətnin özünəməxsus təşkili mexanizmi var. Mətnyaratma qanunauyğunluqları əsasında formalaşan bu dil faktının qurulmasında mətndaxili cümlə əlaqələrinin prinsipləri tələb edir ki, onu təşkil edən bütün cümlələr nizamlı, leksik və qrammatik bağlarla birləşmiş olsun. Bir-birindən törəyən, qrammatik-semantik cəhətdən əlaqələnən bu cümlələrin hər birində oxucuya çatdırılacaq fikir və ideyanın müəyyən bir elementi, hissəsi ifadə edilir. Ardıcıllıq, rabitə və bütövlüyə xidmət edən cümlələrdən biri ixtisara salınarsa, qrammatik-semantik əlaqə pozular və boşluq hiss olunar. Mətndə fikrin bitkinliyi də məhz həmin cumlələrin məna — məzmun və forma baxımından bir-birini izləməsi, tamamlaması ilə bağlıdır. Eyni zamanda bu cümlələrdəki predikativlik, modallıq əlamətləri, intonasiya, zaman və şəxs koteqoriyaları da mətnin qurulmasını təşkil edir. Odur ki, tələbələr praktik yolla mətn üzrə işə başlayanadək yuxarıda qeyd olunan dilçilik materiallarını (predikativlik, modallaıq, intonasiya, zaman və şəxs koteqoriyası və s.) mükəmməl şəkildə öyrənməlidirlər.

Aydın məsələdir ki, cümlə bitkinliyi ilə mətn bitkinliyi arasında çox fərq var. Nisbi bitkinlik ifadə edən tək-tək cümlələr yalnız mətn daxilində struktur-semantik əlamətlərini ortaya qoyur. Fikir və ideyanın tələbi ilə əlaqələnən, zəncirvari bağlarla nizamlanan belə cümlələrdə mətnin təşkili, qurulması aktual üzvlənmənin hərəkəti ilə sistemlənir.

Mətnin təkcə cümlələrdən deyil, cümlə birliklərinin təşkil etdiyi parçalardan (mətn parçalarından) ibarət olması faktı da maraqlıdır. "Mətnin təşəkkül tapmasında sintaktik–semantik bütöv yaradan cümlələrin zəncirvari ardıcıllığı həlledici rol oynayır. Zəncirvari ardıcıllıqla sıralanan parçalar frazadan artıq birlikdir (vahiddir), "cümlələr birliyi"dir (K.Boost). Bu "birliy"in — cümlə əlaqələrinin struktur cəhətdən təşkili üçün mühüm vasitələr – leksik təkrarlar, əvəzliklər, qoşmalar, bağlayıcılar və s. əsas rol oynayır" (2,67). Təbii ki, mətn daxilindəki cümlələrin hamısı mətndən eyni dərəcədə asılı olmur. Sərbəst, müstəqil cümlələrlə yanaşı nisbətən asılı, tabe olan cümlələr də var. Dilçilər müstəqilliyi çox olan söyləmləri paradiqmatik cəhətdən

güclü, sintaqmatik cəhətdən zəif söyləm hesab edirlər. Söyləmin mətndən asılılığı çox olduqda vəziyyət əksinə olur — söyləm paradiqmatik cəhətdən zəif, sintaqmatik cəhətdən güclü hesab edilir. "Ədəbi dil normalarına uyğun qurulmuş cümlələrdə mübtəda və ya mübtəda zonası temadan, xəbər, xəbər zonası remadan ibarət olur. Tema danışana və dinləyənə məlum olanı, söhbətin predmetini ifadə edir" (1,200).

Mətn anlayışı dilçilikdə necə izah olunur? Mətn nədir? Mətn dilçiliyinin tarixi çox uzaqlara gedir. Onun tərifi konkretləşməsə də, müxtəlif alim və mütəfəkkirlər tərəfindən eyni, daha doğrusu, yaxın qənaətlərlə izah olunur. Aristotel "Ritorika" əsərində yazırdı ki, "Mən başlanğıcı, sonu olan və asanlıqla müşahidə olunan mürəkkəb ifadələri fraza adlandırıram" (2, 19).

O.V.Koljinski qeyd edirdi ki, mətn kommunikativ parametrinə görə dil fraqmenti sayıla bilər. Odur ki, mətnin təşkili və müəyyənləşməsində ön plana kommunikativ–praqmatik faktorlar çəkilir, beləliklə, mətn eyni bir predmet üzərində kommunikativ yığılma ilə strukturlaşır (2, 69).

İ.P.Qalperin mətni leksik, qrammatik və məntiqi əlaqələrin müxtəlif növləri ilə birləşən, müəyyən modal xarakterə, praqmatik qurulmaya malik və buna uyğun qurulmuş bir sıra söyləmlərdən ibarət yazılı sənət şəklində ifadə olunmuş məlumat olduğunu göstərirdi (2,68). Prof.Q.Kazımov isə yazır ki, mətn müəyyən semantik bağlılığa malik olan cümlələrin qaydaya düşmüş ardıcıllığı olub morfoloji-sintaktik və prosodik vasitələrin köməyi ilə qurulur. Anaforik və kataforik əlaqə və münasibətlər mətnin təşkilində həlledici əhəmiyyətə malikdir (2,68).

Mətn haqqında söylənən bu fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn leksik, qrammatik və məntiqi əlaqələr əsasında birləşən cümlələrin sistemli toplusudur, sintaktik səviyyənin əsas vahidi, zəruri dil faktıdır. Mətnin növündən asılı olmayaraq onun qurulma texnikası var. Bu mexanizmdə cümlələrin yalnız qarşılıqlı sintaktik bağlılığı yeganə şərt deyil. Semantik bağlılıq, həm də bu prosesdə mətni əlaqələndirən vasitələrin iştirakı da vacibdir. Mətn əlaqələndirən vasitələr üç yerə bölünür: leksik vasitələr, morfoloji vasitələr, sintaktik vasitələr.

Mətn yaradarkən onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, məna yaxınlığı məsələsi ön plana çəkilir. Cümlə ardıcıllığında məna ötürmə prosesi dəqiqliklə, kənaraçıxma hallarına yol vermədən həyata keçirilir. Mətnin cümlələri elə məntiqi ardıcıllıqla düzülür ki, hər bir cümlə maraq və sualı özündən sonrakı cümləyə ötürür və vahid mətn ideyasının yükünü öz aralarında bu şəkildə bölüşürlər.

Istənilən bir mətnə diqqət yetirsək, görərik ki, sonrakı cümlələrin semantik cəhətdən düzgün anlaşılması ilk cümlədən asılıdır. Sonrakı cümlələr də birinci cümlədəki fikri izah və şərh etmək, aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Nisbətən müstəqil görünən ilk cümlə əslində qeyri-müstəqil görünən sonrakı cümlələrdən müəyyən mənada asılıdır. Çünki asılı cümlələr müstəqil cümlədəki fikrin tam açılması üçün informasiya ehtiyatına çevrilir: İki gündən sonra saraya belə bir xəbər yayıldı ki, xidmətçilər səhər tezdən durub görüblər ki, kənizlərdən biri özünü bağçadakı tut ağacından asıb. Hamı təəccüb etdi və heç kim bilmədi ki, bu

cavan, gözəl-göyçək kəniz, deyib-gülən, baxışları ilə ox atan kəniz niyə belə iş tutub. Təkcə Qəmərbanu bu intiharın səbəbini bilirdi: Qəmərbanu üç gün bundan qabaq iki kisə qızıldan imtina edib için-için ona yalvaran o kənizin gözlərində yeni yaranmış çılğın bir məhəbbət oxumuşdu. Qəmərbanu bu gözlə burasını da açıq-aşkar görmüşdü ki, həmin məhəbbət məhkum məhəbbətdir (Elçin).

Mətnlər və mətn komponentləri arasında əlaqələndirici vasitə kimi əvəzliklərin xüsusi rolu var. Bu prosesdə adətən əvəzliklərin bütün növləri iştirak edir. Mətnin həcmi məsələsi də konkret çərçivə və həddi miqyası ilə ölçülə bilməz. Bu baxımdan mətn ölçüləri qəliblənmir. Iki-üç cümlədən ibarət bitkinlik ifadə edən parça da mətn hesab oluna bilər, böyük bir roman da. Əsas məsələ məna-məzmun və forma baxımından mükəmməl şəkildə əlaqələnmiş cümlələrin bitkin fikir ifadə etməsi faktıdır. Bu fakt artıq mətn anlayışının spesifikasını açır.

Bədii mətn mətnin ədəbi-linqvistik özəllikləri ilə seçilən elə bir növüdür ki, müəllifin verdiyi bilgilər, ümumiləşmiş və konkret informasiyalar oxucunun yaddaşına asanlıqla ötürülür. Belə mətnlərdə obrazlılıq, poetika elementləri onun xüsusi səciyyəli özəllikləri kimi qeyd olunur.

Təbii ki, bədii mətn yalnız fonemlərdən, morfemlərdən, leksemlərdən, söz birləşmələrindən ibarət deyil. Yəni, sadəcə onların birləşməsindən ibarət deyil. Bütün bu komponentlərin morfoloji, leksik və sintaktik cəhətdən birləşməsindən, bir mə-kanda — mətn kontekstində məqsədyönlü şəkildə əlaqələnməsindən ibarətdir.

Mətn nəzəriyyəsində bədii mətn mövzusu hər şeydən əvvəl kommunikativ və informativ bir vahid olaraq öyrənilmiş, bədii mətni formal-semantik baxımdan formalaşdıran özəl işarələrin digər hər cür mətn işarələrindən fərqləndirildiyi aşkarlanmışdır. Bədii mətnin qurulma mexanizmində özəl mətn işarələrindən kontekstə uyğun şəkildə istifadə bacarığı yazıçıların xüsusi mətnyaratma istedadı ilə əlaqəlidir.

"Qeyd olunmalıdır ki, filologiyada konkret tematik ifadələr yerində özünü göstərən başlıqların ayrı-ayrı diskursiv ortamlarda özəl mətnqurucu işarələr yerində işlənilməsi bədii mətn yaradıcılığı materialları əsasında geniş araşdırılmaqdadır. Gör-kəmli rus yazıçılarından A.P.Çexov "Gecikmiş çiçəklər", M.A.Şoloxovun "Xal" və V.M.Şukşinin "Yaşamaq yanğısı" hekayələrinin başlıqları tematik və semantik məna-anlam yükünün ağırlığı baxımından diqqətçəkicidir. Sözügedən əsərlərin və bunlara oxşar digər klassik və müasir əsərlərin mətnlərinin başlıqları ilə bərabər, formal-semantik quruluşu da rus dilçiliyində geniş öyrənilməkdədir (5,130). Ümumiyyətlə, başlıqlar mətnlərdə ifadə edilən tarixi və gündəlik hadisə və gedişatların mühtəvasının bir əsas sujet xəttində birləşdirilməsini təmin edən mətnqurucu özəl işarələrdəndir. Çünki onlar müəllif dünyası qavramlarının açıqlanmasında bir özək söz-ifadə olaraq özünü göstərməkdədir" (4, 37).

Mətn dilçiliyində bədii mətnin məna növləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmışdır. Nəzəriyyəçilər bəzən nəsr və nəzm əsərlərinin özünəməxsus əlamətlərini əsas götürərək qruplaşma aparmış, bəzən nəqletmə üsulunun əlamətlərini nəzərdə tutub

qruplaşma aparmış (təsviri, nəqli, mühakimə, inteqrasiya) bəzən isə (məsələn, İ. Bellert) — tematik olmayan mətn, monotor mətn, qəlib mətn, oxşar mətn, çarpaz mətn, yekun mətn — adı altında mətnin daha çox formal xüsusiyyətlərinə istinad edib fərqli mətn tipləri müəyyənləşdirmişlər. Q.Bəyzadə bədii mətnin 26 müxtəlif məna növünü müəyyən etmişdir. Mətnin daxili məna növünü araşdıran müəllif daha əhatəli bölgü aparır: müqəddimə mətnlər, ritorik mətnlər, aydınlaşdırıcı mətnlər, sürətli mətnlər, arayış mətnlər, təsdiqləyici mətnlər, xitab mətnlər, izahedici mətnlər, klassik intonasiyalı mətnlər, nizamlayıcı mətnlər, müqayisəli mətnlər, müraciət mətnlər, reportaj mətnlər, sadalayıcı mətnlər, müdaxiləedici mətnlər, körpü mətnlər, yekunlaşdırıcı mətnlər, paradoksal mətnlər, psixoloji mətnlər və s. (6, 37).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı: Nurlan, 2005, 600 s.
2. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 183 s.
3. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 315 s.
4. Qurbanov A.Bədii mətnin linqvistik təhlili.Bakı:Nurlan, 2005, 476 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1978, 321 s.
6. Bəyzadə Q. Mətn dilçiliyi. Bakı: Qorqud, 1997

Dürdanə Nağıyeva,
Validə Vəliyeva

Mətn anlayışı

Xülasə

Hər bir bədii mətn mükəmməl bir yaradıcılıq məhsuludur. Onun təşkili üçün zəruri sayılan bir çox detallar, üsul və vasitələr mövcuddur. Onların öyrənilməsi bədii mətnlərin dili üzərində həmin istiqamətdə xüsusi araşdırmalar aparılmasını zəruri edir və bu baxımdan oxuculara təqdim edilən bu dərs vəsaiti ənənəvi mətnşünaslıqdan fərqlənir. Əslində mətnşünaslıq sözün geniş mənasında ədəbi abidə mətnlərinin öyrənilməsinin prinsip və metodlarını ümumiləşdirən filoloji fəndir. Xüsusi kontekstual struktura malik türk bədii mətnində forma və məzmun göstəriciləri müəyyən əlamətlərlə səciyyələnir. Mətnin məzmun planı onun formal hüdudlarını da müəyyən edən xüsusi informativ tutuma əsaslanır. Məqalədə məhz bədii mətnin informativ strukturu, bədii mətnin təşkili mexanizmi, mürəkkəb sintaktik vahədlərin bədii mətn r vahidi kimi formalaşması, bədii mətn üçün səciyyəvi olan funksional-məzmun, struktur-forma elementləri, şeir və nəsr mətnlərin fərqli xüsusiyyətləri, bədii mətn dili üçün spesifik olan sintaktik konstruksiyalar, bədii təsvir və ifadə vasitələri sistemi, fonem, heca, intonasiya və onun komponentlərinin, ahəng qanununun bədii mətndəki rolu araşdırılır.

Дурдана Нагиева,
Валида Велиева

Понятие текста

Резюме

Всякий художественный текст есть совершенное образование. Существует множество деталей, методов и инструментов, которые считаются необходимыми для его организации. Их изучение требует специальных исследований языка художественных текстов в этом направлении, и в этом отношении данный учебник, представленный читателям, отличается от традиционного текстоведения. По сути, текстология в самом широком смысле слова — это филологическая дисциплина, обобщающая принципы и методы изучения текстов литературных памятников. В турецком художественном тексте с особой контекстуальной структурой показатели формы и содержания характеризуются определенными признаками. В основе содержательного плана текста лежит особая информативность, определяющая и его формальные границы. В статье рассматривается информативная структура художественного текста, механизм организации художественного текста, формирование сложных синтаксических единиц как единицы художественного текста, функционально-содержательные, структурно-формальные элементы, характерные для художественного текста, различные В статье рассматриваются особенности поэтических и прозаических текстов, синтаксическая специфика языка художественного текста, конструкции, система художественного описания и выразительных средств, роль фонемы, слога, интонации и ее компонентов, закон исследуется гармония в художественном тексте.

Durdana Nagiyeva,
Valida Valiyeva

Text understanding

Summary

Every literary text is a perfect formation. There are many details, methods and tools that are considered necessary for its organization. Their study requires special research on the language of artistic texts in that direction, and in this respect, this textbook presented to readers differs from traditional textual studies. In fact, textual studies in the broadest sense of the word is a philological discipline that summarizes the principles and methods of studying the texts of literary monuments. In the Turkish literary text with a special contextual structure, the form and content indicators are characterized by certain signs. The content plan of the text is based on a special informative capacity, which also determines its formal boundaries. In the article, the informative structure of the literary text, the mechanism of the literary text organization, the formation of complex syntactic units as a literary text г unit,

the functional-content, structural-form elements characteristic of the literary text, the different features of poetry and prose texts, the syntactic specific for the language of the literary text are discussed in the article, constructions, the system of artistic description and means of expression, the role of phoneme, syllable, intonation and its components, the law of harmony in the literary text are investigated.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., dosent P.Əzizova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HÜSEYNOVA LALƏ ASLAN QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Xarici Dillər" kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun 157.
lalakuseynova@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏRİN LEKSİK- SEMANTİK VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə elliptik cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə ellipsis anlayışına yanaşmaların sistemləşdirilməsi təqdim edilmişdir. Ellipsis təbiətinə görə mürəkkəb hadisə kimi təbii dilin sintaktik sistemində xüsusi yer tutur. Məqalədə elliptik cümlə probleminin həll edilməsi sintaksis elminin ən aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Qeyd olunur ki, elliptik cümlələrin öyrənilməsində ən mühüm məsələlərdən biri onların struktur və semantik planlarda tamlığı və natamamlığı məsələsidir. Məqalədə həm də elliptik cümlələrin əsasən şifahi dialoji nitq üçün xarakterik olduğu qeyd edilir. Yarım-çıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasındakı fərqlərdən danışılır.

Məqalədə göstərilir ki,elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır.Elliptik cümlələr replika və dialoqlara xas olan, bir yaxud bir neçə üzvü çatışmayan,kontekstdə tam cüttərkibli cümlələrə uyğun gələn natamam cümlələr kimi təsvir edilir.Onların çatışmayan üzvləri kontekst və situasiyadan bərpa edilə bilir. Kommunikativ-semantik strukturun formalaşmasına şifahi nitqin baş verdiyi mühitin, jestlərin, nitqin tempinin , intonosiyanın və digər amillərin təsiri olduğundan əsasən yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur.Qeyri formallıq, səmimi ünsiyyət kimi amillər ifadələrə qənaət etməyə, mənanı anlamq üçün yetərli olan ifadələrin istifadə olunmasına imkan verir.Bu səbəblə ellipsisin öyrənilməsi bütün müasir dillərdə baş verən ünsiyyət vasitələrinə qənaət proseslərini anlamaq üçün kifayətdir.

Müasir dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusuna dair fərqli fikirlər hökm sürür. Bu fikirlər arasında ortaq məqam ondan ibarətdir ki, təktərkibli cümlələr tərkibində feilin şəxsli forması olmayan cümlələrdir. A.A.Şaxmatova görə, "yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvün buraxıldığı halda özünə yer alır. Elliptik cümlələri tam cümlələrin struktur variantı kimi şərh edən A.A.Şaxmatovun fikrincə, "qrammatik baxımdan təktərkibli cümlələrin mahiyyəti subyekt və predikatın birləşməsi cümlənin bir üzvündə özünə uyğunluq tapmasından ibarətdir". A.M.Peşkovski isə öz

tədqiqatlarında elliptik cümlələri "yarımçıq cümlələr" kimi nəzərdən keçirir və onları "bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan" cümlələrə aid edir . Müəllifin fikrincə, "ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr yarmçıq cümlələrdir". Elliptik cümlələri müstəqil cümlə kimi şərh edən V.V.Vinoqradov yazırdı ki, "ellip-tik və ya yarımçıq cümlələr" müstəqil strukturlar olmaqla yanaşı, həm də tamtərkibli cümlələr kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirirlər".(1-s.620). Onun fikrincə, "elliptik cümlələr danışıq dili cümlələrinin özünəməxsus tipikləşmiş for-malarıdır, onların xüsusi struktur tipləri özlüyündə tam cümlələrin normasının posulmasını təmsil etmir" .

Açar sözlər: cümlə, yarımçıq cümlə, struktur, kontekst, cümlə, elliptik cümlə

Qeyd edək ki, xüsusi sintaktik hadisə olan ellipsis zamanı semantik strukturun element-lərindən biri söyləmin üst qatında ifadə olunmur. Halbuki elliptik konstruksiyaları linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən onu struktur-qrammatik və məna vahidi kimi təqdim etmək mümkündür. O.Musayev "İngilis dilinin qrammatikası"kitabında yazır:"Elliptik cümlələrin struktur-semantik təşkili məna yarımçıqlığı və onun yerinin doldurulması üsulları baxımından araşdırılır. Bu cür yarımçıqlığın yerinin dolumunun mənbəyi dialoq və danışığın konsituasiyası ola bilər. Elliptik cümlələrin formalaşmasında linqvistik kon-tekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha güclüdür.(2-s.608)

Göründüyü kimi, linqvistik kontekst elliptik cümlələrin struktur-semantik tərtibinə təsir edən amillərdən biridir. Elliptik söyləm gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nomi-nasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Elliptik cümlələrin semantik strukturunun formalaşması onların tipikləşmiş ünsiyyət situasiyasına daxil olması nəticəsində baş verir. Bu cür cümlələr özlərinin spesifik struktur sxemlərilə konsituativ linqvistik vahidlər kimi çıxış edirlər. Danışıqda elliptik cümlələr dildənkənar gerçəklik situasiyası ilə bağlılıq nümayiş etdirir, onların semantikası kommunikativ, situativ-istiqamətli, üstəlik mürəkkəb xarakter daşıyır.

Ellipsisin müəyyənləşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici rolunu nəzərdən keçirən Ş.Balli yazırdı ki, "biz ellipsisi situasiyanı "prezentasiya edən" deyktik elementlərin və ya konteksti "reprezentasiya" edən anaforik elementlərin "düşünülməsi" kimi nəzərdən keşirməkdə israrlıyıq". Oxşar fikri qeyd edən V.Q.Admoninin fikrincə, "bəzi hallarda kontekst və ya situasiya cümləni "yüngülləşdirə" bilirlər və bununla da onun tərkibinə müvafiq birləşmə formalarının birbaşa daxil edilməsindən yan keçməyə imkan verir, bu forma isə özünün real məna dolumunu situasiya və ya kontekstdən alır .

Qərb, xüsusən də ingilis dilçiliyində tərkibində feilin şəxsli formasının olmadığı, lakin bu-nunla belə onların tam məzmuna malik olmalarında və buna görə də cümlələrin ekvivalenti kimi çıxış edən bilən cümlələrdən bəhs edilir. Bəzi Qərb qrammatistləri, məsələn, V.L.Çeyf təktərkibli cümlələri müstəqil cümlələr kimi fərqləndirmir . Ç.Fris isə öz növbəsində təktərkibli cümlələrin mövcudluğunu qəbul edir: "təktərkibli cümlələrin iki növü vardır: onlar ya müəyyən mübtəda və ya

xəbərdən, ya da bir sözdə cəmləşdirilmiş mübtəda və ya xəbər ideyasını təmsil edən sözdən ibarət olurlar".

İ.F.öz araşdırmasında "ellipsis" və "yarımçıqlıq" anlayışlarının fərqinə ciddi yanaşmamış və buna görə də o, ellipsis dedikdə, cümlənin kontekst və ya konsituasiyadan bərpa oluna bilən buraxılmış elementi kimi başa düşür.

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtəda və ya xəbəri olmayan cümlələri aid edir və onlar, onun fikrincə, "kontekstdən bərpa edilə bilməz". Müəllif elliptik cümlələrin beş növünü müəyyən edir: faktı təsdiq edən, məsələn, /No pains, no gains//, emosiya ifadə edənlər, məsələn, All right!, sual, məsələn, What about her?), ritorik sual və nidalar, məsələn, One knows the value of freedom, what then?, əmr cümlələri, məsələn, Your passport,please.

A.İ.Smirnitski isə elliptik cümlələr dedikdə, quruluş elementləri – sözönülər, artikllər, bağlayıcılar, köməkçi feillərin olmadığı cümlələri nəzərdə tutur . Ümumiyyətlə, danışıq üçün səciyyəvi olan elliptik cümlələr ikinci həmsöhbətin danışığında məna baxımından yarımçıq olması ilə xarakterizə edilə bilər. Bu səpkili cümlələr semantik cəhətdən tam, struktur cəhətdən isə yarımçıq olan cümlələrdir. Elliptik cümlələrin strukturunda xəbər olmur və bu da həmin cümlələrə sürətlilik, şiddətlilik, intensivlik, gərginlik çaları verir.

"Ellipsis ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan linqvistik dəyər " kimi qiymətləndirən A.Y.Mamedovun fikrincə, "elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin dəyərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentlərlə daha sıx bağlayır" . Cümlə daxilində ellipsis hadisəsinin baş verməsi heç də həmin konstruksiyada fikrin yarımçıqlığı anlamında qəbul edilməməlidir, çünki belə cümlələrdə istənilən bir üzv ellipsisə yalnız o şəraitdə uğrayır ki, cümlənin özündən və ya mətndən onun bərpası mümkün olsun. K.M.Abdullayev hesab edir ki, "ellipsisləşmə dolayısı ilə cümlə quruluşunda danışanın, informasiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir. Beləliklə, ellipsisli cümlə quruluşunu yalnız formal baxımdan deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar. Əslində bu deformasiyaya uğramış quruluş informasiya qəbul edənin dil şüurunda gizlənmiş tam təsəvvürüdür" .(3-s.147)

Cümlənin insan fikrinin subyektiv xüsusiyyətlərinə şərtlənmiş ellipsisi dilin ən geniş ya-yılmış hadisələrinə aiddir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, "elliptik cümlələrə - Haraya? - /Evə// (gedirəm), /Evə// - /Hə// (əvəzinə). Bu cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parselyativ və ya parazitiv cümlələr də deyilir" .A.Y.Məmmədov ellipsis hadisəsini tədqiq edərkən onun kontekst və konsituasiya ilə bağlı aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir:

1) dialoqda ellipsis;
2) anaforik konstruksiyalarda ellipsis;
3) yarımçıq cümlələrdə ellipsis"

Məlumdur ki, feilsiz əmr cümlələrinin hamısı üçün ümumi cəhət onların kontekst (konsi-tuasiya) və danışıq situasiyası ilə sıx bağlılığıdır ki, məhz bunun sayəsində onlar kommunikativ cəhətdən funksionallıq qazana bilirlər. Bundan başqa, bu tip cümlələrdə emosiyanın ifadəsində intonasiya xüsusi rol oynayır. Bu cümlələrin emosionallığın gücü onların struktur natamamlığı ilə mütənasibdir, yəni söyləm qısa olduqca, onların intonasiyası bir o qədər qabarıq olur.Fərqləndirici əlaməti feilin (xəbərin) olmaması olan qeyri-predikatıv söyləmlər (təqdi-matlar) linqvistik baxımdan xüsusi maraq kəsb edir.,

Özlərinin qrammatik naqisliyinə görə bu tip söyləmlər ellipsis, sıfır üzvlü cümlə adlandırılan nitq strukturlarına yaxındır. Lakin qeyri-predikatıv söyləmləri ellipsislərlə eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyildir, çünki elliptik cümlələr danışıqda müəyyən konnotativ şəraitdə meydana çıxır. Məsələn, ¡Here! və ya ¡Quickly!

Məqalədə həmçinin göstərilir ki,elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır.Elliptik cümlələr replika və dialoqlara xas olan, bir yaxud bir neçə üzvü çatışmayan,kontekstdə tam cüttərkibli cümlələrə uyğun gələn natamam cümlələr kimi təsvir edilir.Onların çatışmayan üzvləri kontekst və situasiyadan bərpa edilə bilir. Kommunikativ-semantik strukturun formalaşmasına şifahi nitqin baş verdiyi mühitin, jestlərin, nitqin tempinin , intonosiyanın və digər amillərin təsiri olduğundan əsasən yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur

Qeyri formallıq, səmimi ünsiyyət kimi amillər ifadələrə qənaət etməyə, mənanı anlamq üçün yetərli olan ifadələrin istifadə olunmasına imkan verir.Bu səbəblə ellipsisin öyrənilməsi bütün müasir dillərdə baş verən ünsiyyət vasitələrinə qənaət proseslərini anlamaq üçün kifayətdir.

Müasir dilçilikdə təktərkibli cümlələrin statusuna dair fərqli fikirlər hökm sürür. Bu fikirlər arasında ortaq məqam ondan ibarətdir ki, təktərkibli cümlələr tərkibində feilin şəxsli forması olmayan cümlələrdir. A.A.Şaxmatova görə, “yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvün buraxıldığı halda özünə yer alır. Elliptik cümlələri tam cümlələrin struktur variantı kimi şərh edən A.A.Şaxmatovun fikrincə, “qrammatik baxımdan təktərkibli cümlələrin mahiyyəti subyekt və predikatın birləşməsi cümlənin bir üzvündə özünə uyğunluq tapmasından ibarətdir” . A.M.Peşkovski isə öz tədqiqatlarında elliptik cümlələri “yarımçıq cümlələr” kimi nəzərdən keçirir və onları “bir və ya bir neçə üzvü çatışmayan” cümlələrə aid edir . Fikrimizcə, “ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr yarmçıq cümlələrdir”. Elliptik cümlələri müstəqil cümlə kimi şərh edən V.V.Vinoqradov yazırdı ki, “elliptik və ya yarımçıq cümlələr” müstəqil strukturlar olmaqla yanaşı, həm də tamtərkibli cümlələr kimi kommunikativ funksiya daşıyırdı.

Onun fikrincə, “elliptik cümlələr danışıq dili cümlələrinin özünəməxsus tipikləşmiş formalarıdır, onların xüsusi struktur tipləri özü-özlüyündə tam cümlələrin normasının posulmasını təmsil etmir”.

Qeyd edək ki, xüsusi sintaktik hadisə olan ellipsis zamanı semantik strukturun elementlərindən biri söyləmin üst qatında ifadə olunmur. Halbuki elliptik konstruksiyaları linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən onu struktur-qrammatik və məna vahidi kimi təqdim etmək mümkündür. Elliptik cümlələrin struktur-semantik təşkili məna yarımçıqlığı və onun yerinin doldurulması üsulları baxımından araşdırılır. Bu cür yarımçıqlığın yerinin dolumunun mənbəi dialoq və danışığın konstuasiyası ola bilər. Elliptik cümlələrin formalaşmasında linqvistik kontekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha güclüdür.

Göründüyü kimi, linqvistik kontekst elliptik cümlələrin struktur-semantik tərtibinə təsir edən amillərdən biridir. Elliptik söyləm gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nominasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Elliptik cümlələrin semantik strukturunun formalaşması onların tipikləşmiş ünsiyyət situasiyasına daxil olması nəticəsində baş verir. Bu cür cümlələr özlərinin spesifik struktur sxemlərilə konsituativ linqvistik vahidlər kimi çıxış edirlər. Danışıqda elliptik cümlələr dildən kənar gerçəklik situasiyası ilə bağlılıq nümayiş etdirir, onların semantikası kommunikativ, situativ-istiqamətli, üstəlik mürəkkəb xarakter daşıyır.

Ellipsisin müəyyənləşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici rolunu nəzərdən keçirən Ş.Balli yazırdı ki, “biz ellipsisi situasiyanı “prezentasiya edən” elementlərin və ya konteksti “reprezentasiya” edən anaforik elementlərin “düşünülməsi” kimi nəzərdən keşirməkdə israrlıyıq”. Oxşar fikri qeyd edən V.Q.Admoninin fikrincə, “bəzi hallarda kontekst və ya situasiya cümləni “yüngülləşdirə” bilirlər və bununla da onun tərkibinə müvafiq birləşmə formalarının birbaşa daxil edilməsindən yan keçməyə imkan verir, bu forma isə özünün real məna dolumunu situasiya və ya kontekstdən alır.

Qərb, xüsusən də ingilis dilçiliyində, tərkibində feilin şəxsli formasının olmadığı, lakin bununla belə, onların tam məzmuna malik olmalarında və buna görə də cümlələrin ekvivalenti kimi çıxış edə bilən cümlələrdən bəhs edilir. Bəzi Qərb qrammatistləri, məsələn, V.L.Çeyf təktərkibli cümlələri müstəqil cümlələr kimi fərqləndirmir. Ç.Fris isə öz növbəsində təktərkibli cümlələrin mövcudluğunu qəbul edir: “təktərkibli cümlələrin iki növü vardır: onlar ya müəyyən mübtəda və ya xəbərdən, ya da bir sözdə cəmləşdirilmiş mübtəda və ya xəbər ideyasını təmsil edən sözdən ibarət olurlar”. Linqvistik mənbələrdə yarımçıq cümlələrə münasibətdə ortaq cəhət onların istənilən dildə monoloji, dialoji təzahür formalarından asılı olmayaraq danışıq dili üçün səciyyəvi olmasından ibarətdir. G.O.Kerm elliptik cümlələrdən bəhs edərkən onları struktur baxımdan tam, lakin tərkibində feili olmayan cümlələr kimi izah edir. Fikrini əsaslandırmaq üçün isə o, feilsiz əmr cümlələrini müsal göstərir. Məsələn, ¡Hat soff!; ¡Your passport, please! . B.Blekston isə bu tip cümlələri üslubi vasitələr kimi müəyyənləşdirir və onlara danışıda daha çox rast gəlindiyini qeyd edir. Müəllif buraya nida cümlələrini - ¡What a hot day! və inkarlıq bildirən sözün bütöv cümləni əvəz edə bildiyi inkarlıq bildirən cavablara aid edir.,

İ.F.Vardula görə, “sıfır sintaksemlər təkcə məzmuna deyil, həm də ifadəyə malik olmurlar. Sıfır ifadələrin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, onlarda “akustik xüsusiyyətlərin məcmusu sıfıra bərabərdir, lakin onlar da özlərini eksplisit kimi, yəni maddi ifadə olunmuş kimi aparırlar . Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, İ.F.Vardul sıfır və ellipsis anlayışlarını fərqləndirməyə cəhd edir: “ellipsiyaya uğramış üzvdən fərqli olaraq, sıfır üzv kontekst və situasiyadan asılı deyildir və eksplisit sintaksemlərin yerləşdirilməsinə yol vermir”. Əlavə edək ki, bizim ellipsis anlayışımızı nəzərə alsaq, onda məlum olar .İF.Vardula

öz araşdırmasında “ellipsis” və “yarımçıqlıq” anlayışlarının fərqinə ciddi yanaşmamış və buna görə də o, ellipsis dedikdə, cümlənin kontekst və ya konsituasiyadan bərpa oluna bilən buraxılmış elementini başa düşür.

H.Poutsuma isə elliptik cümlələrə mübtəda və ya xəbəri olmayan cümlələri aid edir və onlar, onun fikrincə,bu tip cümlələr “kontekstdən bərpa edilə bilməz və onun 5 növü müəyyən edilir:

a)faktı təsdiq edən, b), emosiya ifadə edənlər, c)ritorik sual və nidalar, d) əmr cümlələri,və e)sual mənalı cümlələr.

A.Y.Məmmədov ellipsis hadisəsini tədqiq edərkən onun kontekst və konsituasiya ilə bağlı aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir: “1) dialoqda ellipsis; 2) anaforik konstruksiyalarda ellipsis; 3) yarımçıq cümlələrdə ellipsis”

Əlavə edək ki, linqvistik mənbələrdə feilsiz söyləmlər qrammatik cəhətdən “qüsurlu” hesab edilir, çünki onlara bir əsas hissə xasdır. Bina görə də onlar tamtərkibli cümlənin elementlərinə parçalana bilmir. İngilis dilindəki əmr cümlələri dinləyəndə qəti əmr, təklif və ya dəvət təsiri yaradır. Feilisiz əmr cümlələrinin baş üzvünün morfoloji təbiətindən asılı olaraq aşağıdakı tiplər üzrə təsnif edilə bilər.

O.Musayev həm də təktərkibli və yarımçıq cümlələrin fərqləndirilməsinə də münasibətini bildirir. Onun fikrincə, “...yarımçıq cümlədə buraxılmış üzv asanlıqla bərpa edilə bildiyi halda, təktərkibli cümlələrdə heç bir üzv buraxılmadığına görə, onu bərpa etmək mümkün olmur” Ellipsis dialoji nitqi xarakterizə edən əsas vasitələrə aiddir. Ellipsisin dialoji ünsiyyətdə müntəzəm istifadə edilməsi təkcə normativliyini deyil, həm də həmin vasitənin qanunauyğun və məqsədəuyğun olmasını sübut edir.

Dialoji bütövün tərkibində mənaca sıx əlaqəli, sonrakı söyləmin əvvəlkinə birbaşa reaksiyası olan söyləmlərlə mübadilə baş verir. Buna görə də sonrakı söyləmlərin kitab monoloji nitqində olduğu kimi genişlənmiş sintaktik strukturların qurulması sonrakı replikalarda əvvəlki replikaların və sintaktik strukturların söz tərkibində dubletlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление:. Пятигорск: Из, 2000, əsərində müəllif qeyd edir:”Ellipsisdə dialoji nitqin əsas məziyyəti – fuksiyanın mənasının strukturun mənasının üzərində üstünlüyünə meyil” özünü büruzə verir. Ellipsisin köməyilə informasiya cərgəsi daha dəqiq qurulur, mənanın detallaşmasına yardım edən sinonim əvəzetmələr vasitəsilə həmin informasiya

cərgəsinin dəyişməsi baş verir”.Dialoq struktur tərtib qaydaları sosial kontekstin təsiri altında olan elliptik konstruksiyaların işləndiyi əsas sahədir. (4-s.230)

Sonda əlavə etmək istərdik ki, elliptik cümlələr qənaət və izafilik strukturlarının qarşılaşması ilə təşəkkül tapan sintaktik ekspressivliyin mərkəzində qərarlaşır.

Ellipsis danışıqda və ya mətndə (diskursda) dil vahidinin buraxılmasıdır ki, onun köməyilə müəyyən şəraitdə bir sözlə digər hallarda bütöv bir cümlənin vasitəsiləifadə oluna biləcək fikri ifadə etmək olar. Bu hadisə konkret dildə hərəkətdə olan dil vasitələrinə qənaət prinsipinin təsirindən yaranır.

Ədəbiyyat:

1. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. С-Петербург: Изд, 2007, 620 с.
2.Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 608 s.
3.Мамедов А.Я. Эллипсис в азербайджанском языке: . Баку: 1981, 147 с.
4.Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление:. Пятигорск: Из, 2000, 230 с.

Л.Кусейнова

О ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ И СТРУКТУРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЭЛЛИПТИЧЕСКИХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена вопросам изучения структурно-семантические особеннос-тей эллиптических предложений. В ней представлена систематизация подходов относительно статуса понятия эллипсиса. Эллипсис, как сложное по своей природе явление, занимает особое место в синтаксической системе естественного языка. В статье подчеркивается, что решение проблемы эллиптических предложений является одной из важнейших задач синтаксической науки.

Автором отмечается, что при изучении эллиптических предложений одной из важных задач является определение их полноты или неполноты в структурном и семантическом отношениях.

В статье также указывается, что эллиптические предложения в основном характерны для устной диалогической речи. Говорится о различиях между неполными (формально неполные предложения смысл которых понятен по контексту, ситуации или интонации) и эллиптическими предложениями.

В статье эллиптические предложения описываются как особый вид предложений, которые могут быть использованы автономно. Их

специфической особенностью является отсутствие глагола в контексте, не имеющего важности в передаче информации.

Ключевые слова:предложение неполные,структура, предложения, эллиптические предложения,

L.Kuseynova

ABOUT LEXICO-SEMANTIC AND STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF ELLIPTICAL SENTENCES IN ENGLISH AND AZERBAIJANIAN LANGUAGES

SUMMARY

The article focuses on the study of structural and semantic features of Elliptical sentences. It provides the systematization of approaches concerning the status of ellipsis. Ellipsis is of a complex nature and has been particularly significant for the syntactic system of natural language. In the article it is stressed that dealing with the issue of elliptical sentences is a major challenge for Syntax. It is submitted that defining structural and semantic completeness or incompleteness of elliptical sentences is one of the priority tasks for research of elliptic sentences.

The article further provides that the elliptical sentences are more common for oral dialogical speech. İt distinguishes between incomplete sentences (structurally incomplete sentences where the meaning is understood from the context, situation and intonation) and elliptical sentences. In the article elliptical sentences are described as a special type of sentences that can be used autonomously.

Their characteristic feature is the lack of the verb in context which is not necessary in the transmitting information. Elliptical sentences are described as incomplete sentences without one or two parts of sentences which are typical for dialogues and replicas and correspond to complete sentences. Their omitted parts can easily be rebuilt by context The phenomenon like informality ease in communication enables it to reduce expressions and use only the ones necessary for understanding the meaning.

Key words:sentence,structure,sentence model, elliptical sentences

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYSEL İSFƏNDİYAR QIZI ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
aysel_edu@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ TİBBİ METAFORLAR

XÜLASƏ

Məqalə ingilis dilində tez-tez işlənən və tibb sahəsinə aid olan koqnitiv metaforlara həsr olunmuşdur. Diskursun inkişaf mərhələlərində fəal istifadə olunan metaforikləşmə mənbələrinə tibbi terminologiyanı da aid etmək olar. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir sözün məcazi mənasını başa düşmək üçün dinləyici öz şüurunda hamı tərəfindən qəbul edilmiş, ümumişlək olan köhnə biliklərə istinad edir. Belə ki, koqnitiv prosesdə yaddaşdakı bütün fikirlər, təsəvvürlər məcazi mənası olan anlayışla birləşdirilir. Diskurs çərçivəsində metaforikləşməni anlamaq üçün dil bilikləri kifayət etmir. Buna görə də adresantla adresat diskursda dilxarici amilləri də nəzərə alır. Metaforlar dünyanı dərk etmək formasını, dəyərləri dəyişdirən idraki proseslər kimi çıxış edir. Bununla da onlar dilimizlə yanaşı mədəni təkamülümüzə də səbəb olur. Məqalə müəllifi müasir koqnitiv dilçilik elminə əsaslanaraq belə metaforları həm də koqnitiv modellər adlandırır. Metaforlar nitqdə istifadə edilərkən praqmatik nöqteyi-nəzərdən unikal və effektiv sayılan ritorik fiqurlara aiddir. Metaforlar kommunikasiyanın gerçəkləşməsi zamanı tez-tez verballaşan dil vasitələri hesab olunur. Onların təsir qüvvəsinin gücü natiqin peşəkar keyfiyyətlərindən, həyat təcrübəsindən çox asılıdır. Müəllif məqalədə, tibb sahəsinə aid olan koqnitiv modelləri fərqli diskurs nümunələri əsasında təhlil edir. Bu materiallara iqtisadi və bədii diskurs nümunələri aiddir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, ingilis dili, mətn, diskurs, koqnitiv modellər, tibbi metaforlar, iqtisadi diskurs, media diskurs, bədii diskurs

Giriş. Koqnitiv dilçiliyin inkişafına qədər metafor təfəkkür fenomeni kimi deyil, dili təsvir edən məcaz kimi öyrənilirdi. Lakin metafor həm də təfəkkür və dünyanın dərki formasıdır. Bildiyimiz kimi, insan beynində sol yarımkürələr məntiqi, sağ yarımkürələr isə yaradıcı fəaliyyətə cavab verir. Bəzən kommunikasiyada məlumatı adi qaydada ötürmək adresant üçün çətin olur. Bu prosesi asanlaşdırmaq məqsədilə məlumat metaforlar formasında ötürülür və beynin hər iki yarımkürəsi fəallaşır. Metafor məhz hər iki yarımkürənin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Məsələn, V.V. Lapşinaya görə, "*Nitqin təsirinin mahiyyəti dildən elə istifadədir ki, bu zaman resipiyentin (dinləyicinin, oxucunun) dünya modelinə yeni biliklər daxil edilir ...* " [1, s. 59]. Demək, mahir natiq əvvəlcədən metafordan istifadənin qarşı tərəfdə hansı hisslər, duyğularla nəticələnəcəyini ehtimal edə bilər. Belə ki, bütün mədəniyyətlərdə eyni dərəcədə qəbul olunmuş və mədəniyyətin bir hissəsinə

çevrilmiş məşhur metaforlar vardır ki, onların adresata təsiri qabaqcadan məlumdur.

Əsas hissə. Media mətnlər tibbi terminologiya əsasında yaranan koqnitiv metaforlarla zəngindir. Medianın dili cəmiyyət kimi eyni dinamik həyatı yaşadığına görə nəzərə çarpan dərəcədə metaforikdir. Müasir cəmiyyətdəki insanların dil şüurunun formalaşmasında KİV mətnləri mühüm rol oynayır. Belə ki, iqtisadiyyat, siyasət və mədəni aləmdə baş verən dəyişikliklər öz əksini məhz kütləvi informasiya vasitələrində tapır. Eyni zamanda, son illər media diskurs nümunələrindəki xəbərlər müharibə, mübarizə, kino, musiqi, idman, ədəbiyyat, din kimi sahələrə aid olan anlayışlarla tutuşdurularaq konseptuallaşır və bu zaman koqnitiv metaforlar yaranır.

Tibb sahəsinə aid olan koqnitiv modellər həm də morbial metaforlar adlanır. *Morbial* sözü polşa dilçilik məktəbinin nümayəndəsi olan professor Yeje Farınoya aiddir. Məsələn, İ.V. Teleşeva tədqiqatında *morbial metafor* və *tibbi metafor* terminlərini bir-birinə sinonim kimi işlədir. İ.V. Teleşevanın fikrincə, "*Morbial metaforun fəallığı Moskvada, Nyu-Yorkda və Londonda baş vermiş terror aktlarının səbəbləri və nəticələrinin müzakirə olunduğu vaxtlarda daha da artmışdır*" [2, s.20]. Belə ki, tibbi leksika ümumilikdə çətin situasiyanı təsvir edən mürəkkəb leksik sistemdir. Bu sistemə aid olan dil vahidləri insanın fizioloji, psixi, emosional vəziyyətini əks etdirir.

Morbial metaforlar müxtəlifsistemli dillərin diskurs nümunələrində tez-tez aktuallaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, diskursda xəstəlik sahəsi ilə bağlı metaforik modellər mövcud vəziyyətlə əlaqədar işlənir. Belə koqnitiv modellər dünya tarixinin müəyyən mərhələləri üçün səciyyəvi sayılan ictimai-siyasi, tarixi və iqtisadi prosesləri təsvir edir.

Tibbi metaforlarda situasiya insan səhhətində yaranan problem kimi təqdim edilir və gerçək həyatda olduğu kimi xəstəlik simptomlara əsasən təyin olunur. Onun səbəbləri araşdırılır. Mövcud problemdə xəstəliyin yayılma və yoluxma dərəcəsinin təhlükəsi də təsvir edilə bilər. Deməli, travma, ağrı kimi hallar da nəzərə alınır. Ona görə də cəmiyyətin canlı orqanizm kimi sağalması məsələsi ön plana çəkilir. Bununla da tibb sahəsindəki leksik vahidlər metaforik genişlənmə əsasında istənilən növ media mətnlərə nüfuz edir. Daha sonrakı əsas mərhələ isə müalicədir. Morbial metaforlarda sağlamlığı bərpa etmək üçün görülən tədbirlər, istifadə olunan xüsusi vasitələr, xəstəni müalicə edən şəxslər və ya tibb işçilərinin peşəkar fəaliyyəti də təsvir oluna bilər.

Bildiyimiz kimi, istənilən diskurs materialı əsasında koqnitiv dilçiliyin terminlərindən sayılan konseptlərin dinamikasını təhlil etmək olar. Bununla da morbial metaforlarda verballaşan konseptlər barəsində insanların dil şüurunda sabit biliklər yaranır. Belə metaforların müəllifləri həyatı daha dolğun, ifadəli və açıq şəkildə təsvir edə bilirlər. Zənnimizcə, diskursda işlənən metaforlar açar konseptlərin aktuallaşma tezliyini daha da artırır. Demək, mövcud gerçəklik haqqında söylənilən fikirlər konseptin məzmununa təsir edə bilir. Bu isə öz növbəsində konseptin dinamikasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibbi metaforun geniş işləndiyi sahələrdən biri də media diskursda iqtisadiyyat barəsində olan mətnlərdir. Belə mətnlərdə ölkə iqtisadiyyatı ağrı yaşayan canlı orqanizmə bənzədilir. Empirik biliklərə əsasən insanlar xəstələnəndə diaqnoz qoyulmalı və müalicə təyin edilməlidir. Məhz buna görə də iqtisadi diskursda sağlamlıq və xəstəlik zəngin metaforik sahəyə çevrilmişdir. Tibbi metaforların ümumi xassələri iqtisadiyyatın və maliyyə institutlarının vəziyyətinin təsvirinə yönəlir. Bununla da mürəkkəb iqtisadi proseslər və hadisələr oxucular üçün başa düşülən və canlı olur. Demək, tibbi metafordakı ağrı semində iqtisadiyyatın müalicə edilməsi ön plana çəkilir. Məsələn,

"*Wall Street* ***has lost its nerve***" [5] .

Yuxarıdakı nümunədə Amerikanın əsas maliyyə institutlarının, fond bazarlarının yerləşdiyi "Wall Street"in problemləri metonimik personifikasiya vasitəsilə sinir xəstəliyinə bənzədilir. *Has lost its nerve* koqnitiv modelində maliyyə bazarındakı problemli situasiya ilə yanaşı onunla mübarizənin həlledici üsulları da təqdim oluna bilər.

Digər bir nümunəyə nəzər yetirək:

"*A ban on the short selling of financial stocks expired on Jan. 16 and shares in some of Britain's biggest banks have suffered big losses since then and after the government's second rescue plan failed* ***to calm market nerves*** *on Monday*" [6].

To calm market nerves koqnitiv modelində ölkənin iqtisadi vəziyyəti insanın sinir sistemi ilə eyniləşdirilir. Burada müalicə üsulları gözlənilən nəticəni vermir və *birjanın sinirini sakitləşdirmək* mümkün olmur. İnsan bədənində sinir sistemi xarici dünyaya çox həssas olduğuna görə, yuxarıda təqdim olunan iqtisadi diskurs nümunəsində *to calm market nerves* (*birjanın sinirini sakitləşdirmək*) konseptual metaforu ilə maliyyə sisteminin ən həssas yerinə işarə olunur.

Bundan əlavə, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatını təsvir edərkən mənaca müsbət praqmatik potensialla yüklənən sözlərə də müraciət olunur. Buna misal olaraq ingilis dilində *health (sağlamlıq)* leksemi ilə işlənən birləşmələrin metaforik kontekstə daxil edilməsini göstərə bilərik. Məsələn,

"GDP is important because it gives information about the size of the economy and how an economy is performing. The growth rate of real GDP is often used as an indicator of the ***general health of the economy****"* [7].

*"****Economic health*** *as measured by changes in the GDP matters a lot for the prices of financial assets"* [8].

Deməli, ölkə üçün iqtisadi sağlamlıq vacib olduğuna görə ingilis dilində *health* ismi koqnitiv modellərdə işlənərək yaxşı imkan, səmərəlilik, rifahı ifadə edib diskursda müsbət konnotasiyalı mənalar yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibbi metaforlara bədii diskurs nümunələrində də rast gəlmək olar. Məsələn, 20-ci əsr Amerika poeziyasının nümayəndələrindən biri olan Edqar Alan Ponun (1809-1849) "Anna üçün" (For Annie) şeirinə müraciət edək.

"Thank Heaven! the crisis-

The danger is past,
And the ***lingering illness***
Is over at last-
And the ***fever called "Living"***
Is conquered at last" [3, s. 663].

Şeirin elə ilk misrası şairin Tanrıya şükür etməsi ilə başlayır. Belə ki, şair kinayəli şəkildə həyatını uzun sürən xəstəliyə, yəni qızdırmaya bənzədərək *"Yaşamaq" adlı qızdırmanı* (*the fever called "Living"*) nəhayət ki, fəth etdiyini bildirir. Əslində, burada tibbi metaforun məzmunu gerçək vəziyyətin yolverilməzliyi ideyasını qabardır. Belə ki, ölüm və həyat haqqında ənənəvi düşüncə tərzində hər iki konsept bir-biri ilə binar oppozisiyadadır. Ölüm mənfi, həyat isə müsbət konnotasiyalarla zəngin konseptdir. Lakin buna əks olaraq Edqar Alan Po konseptual metaforda həyatı xəstəlik, ölümü isə özü üçün müalicə kimi təqdim edir. Bədənin fiziki vəziyyəti ilə bağlı olan problem konkretləşdirilir və koqnitiv modelin mərkəzindədir. Bununla da şeirdə xəstəliyin simptomları, xəstənin vəziyyəti və yanlış müalicə kimi əlaqəli biliklər yaranır.

Ümumilikdə, tibbi metaforda ağrı semi ilə əlaqədar müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik vahidlərin metaforik işlənməsi nəzərdə tutulur. İstənilən formatda təqdim olunan poetik ünsiyyətin subyektləri yaraları və ya xəstə orqanizmi sağalatmaq üçün çağırılan həkimlər kimi təmsil oluna bilər. Məsələn, Vilyam Şekspirin "Kral Lir" əsərinə müraciət edək:

"Kill thy ***physician****, and thy fee bestow*
Upon the ***foul disease****. Revoke thy gift,*
Or whilst I can vent clamor from my throat,
I'll tell thee thou dost evil" [4, s.14].

Yuxarıdakı sözlər "Kral Lir" əsərində Kentə aiddir. Belə ki, qəzəblənmiş Kral Lir övladı Kordeliyaya meydan oxuyanda Kent bu məsələyə müdaxilə edir. Kentin cəsarətli nitqindəki koqntiv modelin mərkəzini *foul disease - iyrənc xəstəlik* və *physician - həkim* leksemləri yaradır. Tibbi metaforda iyrənc xəstəliyin, yəni qızına qarşı olan pis davranışın sahibi Kral Lirdir və həkim isə Kentdir.

Bundan əlavə, ingilis dilinin paremiolji fonduna nəzər yetirsək görərik ki, burada işlənən atalar sözlərinin bəziləri tibbi anlam sahəsini təqdim edən metaforlara aiddir. Məsələn, "*Time is a great* ***healer****", "Laughter is the best* ***medicine****".*

Nəticə. Beləliklə, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə ünsiyyət iştirakçılarının şüurunda bütöv semantik sahə yaradan morbial koqnitiv model müasir mədəni şüurun faktıdır və bu fenomen təkcə milli deyil, həm də dünyəvi xarakter daşıyır. Belə metafor cəmiyyətin istənilən fəaliyyət sahəsini təsvir edə bilər. Buna görə də morbial metaforlar diskurs nümunələrində fəal şəkildə istifadə olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Лапшина, В.В. Метафора как средство конструирования имиджа Политика:/диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук / - Москва, 2006. - 155 с.

2.Телешева, И.В. Когнитивное исследование морбиальной метафоры в современном политическом дискурсе России, США и Великобритании: / автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук / - Челябинск, -2006. - 22 с.

3.Edgar Allan Poe /Complete tales and poems, published by Maplewood Books, -2013.-921 p.

4.Shakespeare William. The tragedy of King Lear. Edited by Barbara A. Mowat and Paul Werstine, 131 p.

5. https://www.nytimes.com/2020/03/01/business/stock-market-coronavirus.html

6.https://www.reuters.com/article/britain-fsa-shortselling-idUKLM06105020090122

7.https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/Series/Back-to-Basics/gross-domestic-product-GDP#:~:text=GDP%20is%20important%20because%20it,the%20economy%20is%20doing%20well.

8.https://www.investopedia.com/ask/answers/what-is-gdp-why-its-important-to-economists-investors/

Aysel Shukurova

Medical metaphors in English

SUMMARY

The article is dedicated to cognitive metaphors that are often used in English and are related to the field of medicine. Medical terminology can also be attributed to the sources of metaphorization that are actively used in the stages of discourse development. As we know, in order to understand the figurative meaning of any word, the listener refers to the old knowledge that is universally accepted in his mind. Thus, in the cognitive process, all thoughts and ideas in the memory are combined with a metaphorical concept. Knowledge of language is not enough to understand metaphorization within discourse. Therefore, the addresser and addressee take into account extralinguistic factors in the discourse. Metaphors act as cognitive processes that change the form of understanding the world, values. In doing so, they contribute to our cultural evolution along with our language. Based on modern cognitive linguistics, the author of the article calls such metaphors cognitive models. Metaphors refer to rhetorical figures that are considered unique and effective from a pragmatic point of view when used in speech. Metaphors are considered as language tools that are often verbalized during the realization of communication. The strength of their influence greatly depends on the speaker's professional qualities and life

experience. In the article, the author investigates the cognitive models related to the field of medicine based on different discourse patterns. Examples of economic and artistic discourse belong to these materials.

Key words: cognitive linguistics, English, text, discourse, cognitive models, medical metaphors, economical discourse, media discourse, artistic discourse

Айсель Шукюрова

Медицинские метафоры на английском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена когнитивным метафорам, которые часто используются в английском языке и имеют отношение к области медицины. К источникам метафоризации, активно используемым на этапах развития дискурса, можно отнести и медицинскую терминологию. Как известно, для понимания переносного значения любого слова слушатель обращается к общепринятым в его сознании старым знаниям. Таким образом, в процессе познания все мысли и представления в памяти объединяются метафорическим понятием. Знания языка недостаточно, чтобы понять метафоризацию в дискурсе. Поэтому адресат и адресант учитывают в дискурсе экстралингвистические факторы. Метафоры выступают как познавательные процессы, меняющие форму понимания мира, ценности. При этом они вносят свой вклад в нашу культурную эволюцию вместе с нашим языком. Исходя из современной когнитивной лингвистики, автор статьи называет такие метафоры когнитивными моделями. Метафоры относятся к риторическим фигурам, которые считаются уникальными и эффективными с прагматической точки зрения при использовании в речи. Метафоры считаются языковыми средствами, которые часто вербализируются в процессе реализации коммуникации. Сила их воздействия во многом зависит от профессиональных качеств и жизненного опыта говорящего. В статье автор анализирует когнитивные модели, относящиеся к области медицины, на основе различных моделей дискурса. К этим материалам относятся примеры экономического и художественного дискурса.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, английский язык, текст, дискурс, когнитивные модели, медицинские метафоры, экономический дискурс, медиа дискурс, художественный дискурс

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Xəyalə Vaqif qızı Həmidova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSSN 2224-9257
SADIXOVA SARIGÜL ORUC Q.
ADPU
sarigulsadixova1960@gmail.com

ON THE NOTION OF THE CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS

Açar sözlər: *konsept, beyin, yaddaş, dilçilik, məlumat, bilik*
Ключевые слова: *концепт, мозг, память, языкознание, информация, знание.*
Key words: *concept, brain, memory, linguistics, information, knowledge*

It is not deniable that the term 'cognitive' is often used in linguistics. We find it crucial to discuss the meaning of the notion of it. The term *cognition* covers the processes of storing, receiving and transmitting any information in the human's brain. A man's knowledge about the world, his/her way of thinking and how he/she manages to think are known to be manifested as a result of the cognitive activity.

The categorization of the human's experience happens because of the cognitive activity. The meaningful information that a person acquires during any cognitive activity finds its expression in the independent forms of a language. E.S.Kubryakova E.C. writes about it: "Linguistic consciousness, in general and as a fragment of it, is a form of structuring and recording people's social experience, knowledge of the world ..., a form of presentation and actual storage of knowledge in the individual's mind" (Kubryakova 1977, p.90).

F.Y.Veysally has his own point of view about the stated problem. According to his opinion, human cognition must be studied from a functional point of view. He then claims that all cognitive activities are proved to be kept in the brain of a human. 'That is why the investigation of the living brains can be considered to be a relevant feature for cognition' he writes (Veysalli 2015, p.30).

According to the cognitivism, human beings must be described and explained in terms of information processing, and human behavior must be described and explained in terms that reflect their inner state. These situations can physically be detected, observed, and interpreted as obtaining, storing, processing, and then mobilizing the information for a rational solution.

Since the solution to this problem is directly related to the use of the language, it should be considered perfectly normal for language to be the focus of cognitivists.It is noteworthy to state that at present, the term 'cognitivism' is meant to be presented in the following form:

1) the program of the research of the 'cognitive mechanism' of a person;

2) to study the process of receiving information that is coming to a person through different channels;

3) constructing a mental model of the world;

4) the establishment of the systems that provide different types of cognitive acts;

5) understanding and correcting ideas that is expressed in the natural language by human and computer programs;

6) the development of a computer program model capable of understanding and interpreting texts;

7) a wide range of mental processes that serve the acts of thinking (Veysalli 2015, p. 35).

It should be noted that the study of cognitive processes is also important in the language acquisition. N.Chomsky is known to have some studies on this research. He is said to use cognitive processes to ensure the adequacy of his theory. N. Chomsky mainly explained his claims on the study of distant languages. The mentioned scientist notes that a child's language acquisition cannot be explained by mechanical behaviorist models. He shows that the principles of genetic cognition are active in the language learning, noting that learning is not everything, learning is only the activation of a process, which is the same for all languages and is related to other cognitive processes in the human's brain (Chomsky 1972, p.180). All these are the main factors that have caused the growing international interest in N.Chomsky. It is necessary to underline that even today, its supporters and opponents are constantly refining these ideas. The American philosopher and cognitivist J.A.Fodor describes the general cognitive system through three mechanisms: transductors (sensory receptors that receive external stimuli, e.g., sound and light waves, etc.), input systems (special cognition modules cover work-related systems and operates through transducers), each input system operates individually (Fodor 1984, p.12). People are believed to hear the voices of those who speak to them. For example, phonemes that are not pronounced when receiving information and their distinguishing features are known to be a means of perception.

If there is a talk about the processes that take place in the brain, then it is impossible to pass without remembering the meaning of the concept. Thus, concepts belong to the human's mind, and they have a pure mental nature. Research in linguistics in the 90s focused on the concept, linguoculture, etc. in the cognitive linguistics in which terms can be encountered. The most common among these terms is considered to be the notion of 'concept'. This term was used by S.A. Askold-Alekseyev since 1928.

Different linguists tried to explain the meaning of the *concept*. E.S. Kubryakova writes about it: 'Concept is an operational unit of memory, mental lexicon, conceptual system and brain language, worldview, quantum of knowledge' (Kubryakova 1977, p.90).

V.I. Karasik explains the meaning of the concept as following: 'A concept is a mental structure of perceived typified fragments of meaning, which has a meaning stored in human memory' (Karasik 2004, p.59).

Z.D. Popova and I.A. Stern claim that the concept is a unit of thought, not of memory. They believe that the main task of the concept is to provide a thought process. The concept contains information, but we can say that it needs proof that it is a unit of memory (Popova., Sternin 2007, p.135). F.Y. Veysalli writes that the basis of cognitive research is the mental reflection of the surrounding world of cognitive structures stored in the memory. He (F.Y.Veysalli) considers that the smallest cognitive structure is a concept (Veysalli 2015, p.35).Another linguist, D. Beckerton, is one of the scientists who claims that the concept is innate. However, basing on F.Y. Veysalli's views on this issue, we can conclude that the process of conceptualization of cognitive linguistics today proves that a man shows prenatal disposition. On the other hand, the mental concept reflects the experience of the surrounding world (Fodor 1984, p. 100). A.Abdullayev writes about concepts: 'Concepts are internal representatives of separate fragments, aspects of the surrounding world in the human psyche, i.e. they are inside us' (Abdullayev 2011, p.189). Concepts as a whole are parts of knowledge that are protected, activated and used during acts of thinking and speaking. They are units of meaning that cannot be analyzed and cannot be broken down into smaller parts in the process of cognitive processing of information. In short, concepts are believed to be considered a characteristic of the spirit. The concepts that emerge in the human's brain are the creation of events and things in the imagination, which leads to the formation of things and events in the human's brain. N.Chomsky writes: 'Concepts that are formed in the human's brain is known to determine the form and meaning of an infinite number of sentences, which means that our knowledge and thoughts are infinite' (Chomsky 1972, p.90). He argued that all languages follow the same model, but that does not mean that there is the same correspondence between different languages, and that people who speak different cultural languages create the same conceptual explanation or description of the same things and events. He notes that the emergence of concepts in different languages is associated with human language skills and its development. He also noted that the emergence of the concept in the human's imagination was individual, because the formation of the concept in each person depended on his (her) use of cultural language and living conditions (Chomsky 1972, p.189). This, as we have noted, is based on the theory of the language of the speaker

If we analyze the well-known writer Mark Twain's 'Eve's Diary', we can understand the clear explanation of conceptual analysis. He writes about it: "As soon as I looked into the animal's eyes, I understood what it was. I did not hesitate for a moment; That name, the name of the animal, was reflected in my mind at that moment" (Bickerton 2009, p.111).

Thus, Mark Twain fully expressed the meaning of the concept. It does not matter whether you hear a sound, see a figure, or read a context. Every event or thing is based on a person's linguistic knowledge and a concept that has already formed in his brain (Bickerton 2009, p. 96).

These differences between thought or unimaginable concepts are, and continue to be, part of the theoretical study of meaning, on the one hand, natural and normal features, i.e. cultural features, etc.

For each person, the object he (she) uses or sees in the life becomes typical or that object plays the role of a prototype in the recognition. In addition to the internal, relevant features of the concept, there are also peripheral features. The leading trait in prototype theory is considered to be very important and a common trait. Such a leading, relevant level of language is said to play an important role.

As we have noted, the cognitive approach treats the act of speaking as a process of thinking, while at the same time considering the cognitive and linguistic structures of their constant joint activity. Thus, in terms of cognitive linguistics, when communicating with any person, ideas are formed about his thinking.

If we expand this system more broadly, we can say that the grammatical knowledge, correctness of speech and vocabulary, i.e. the richness of personal and internal lexicons, are clearly reflected in the speeches of the people who communicate during the speech act.

In distinguishing the meaning of a concept, it is important to pay attention to the distinction between thinking and consciousness. Thought can exist without reference to the language. In the mind of the essay, knowledge is represented by concepts, and they are represented by emotional images that are included in the concept. Thinking is known to be non-verbal though language is not a form of existence of thought, it is an expression of the process of human thought, which means the process of operation with the concept.

According to F.Y. Veysalli, the smallest concepts of cognitive structure is meant to be concepts. The cognitive system performs the function of remembering subjective units of experience. Through these cognitive structures, human activity in communication and understanding of the information sent find its solution (Veysalli 2015, p.32). According to F.Y. Veysalli, as a person treats the external world and is able to distinguish individual objects and divide them into classes, concepts are formed in them. Signs of identity and equivalence are made possible by concepts engraved in people's memory.

Thus, concepts are completely accepted as parts of the knowledge that are protected, activated and used during acts of thinking and speaking. Concepts are units of meaning that cannot be analyzed and cannot be broken down into smaller parts in the process of cognitive processing of information. The concepts are mentioned not to be accepted primitive. They should be accepted as units of structured knowledge. They have their own structure.

REFERENCES

1. Kubryakova E.S. (1977) Parts of speech from cognitive points of view. Moscow: Progress, pp. 90-92).
2. Veysalli F.Y. (2015) Cognitive linguistics: basic concepts and perspectives. Baku: Mutarjim, 119 p.
3. Chomsky N. (1972) Language and mind. Enlarged edition. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 206 p.
4. Fodor J. D. (1984) Constraints on gaps: is the parser a significant influence. Explanations for language universals. N.Y., Amsterdam: Mouton, 381 p.
5. Karasik V.I. (2004) Introduction to Cognitive Linguistics. Moscow: Progess, 146 p.
6. Popova Z.D., Sternin I.A. (2007) Cognitive linguistics. Moscow. AST: East-West, 4873 p.
7. Abdullayev A. A. (2011) Actual linking, text and discourse. Baku: 'Zardabi LTD' MMS,272 p.
8. Riesbeck C.K. (1975) 'Computational understanding', in (eds.) R.C.Schank and B.L.Nash-Webber, 22 p.
9. Marcus G. (2004) The birth of the mind. New York: Basic Books, 288 p.
10. Bickerton D. (2009) Adam's tongue. New York: Hill and Wang publishing, 304 p.
11. Boldirev N.N. (2001) Cognitive semantics: A course of lectures on English philology / N.N. Tambov: Publishing house Tambov university, 123 p.

Vyvian E., Green M. (2006) Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 856 p.

SADIXOVA SARIGÜL

KOQNITİV LİNQVİSTİKADA KONSEPT ANLAYIŞI HAQQINDA

Xülasə

Konseptlərin ideal mahiyyəti onları maddi sayılan dil işarələrindən fərqləndirir. Onlar bizim şüurumuza məxsusdurlar, yəni ki, insan beynində mövcud olan konseplər sırf əqli səciyyə daşıyır. Onlar insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, yaxud aspektlərinin "daxili" nümayəndələridr, yəni onlar bizim daxilimizdədir.

Anlayışın mənasını ayırd edərkən təfəkkürlə şüur arasındakı fərqə diqqət yetirmək lazımdır. Düşüncə dilə istinad etmədən mövcud ola bilər. İnşanın şüurunda bilik anlayışlarla, onlar isə anlayışa daxil olan emosional obrazlarla təmsil olunur. Təfəkkürün qeyri-verbal olduğu bilinir, baxmayaraq ki, dil təfəkkürün mövcudluq

forması deyil, o, insan düşüncə prosesinin ifadəsidir, anlayışla işləmə prosesi deməkdir.

Məlumata görə, F.Y. Veysəlli, idrak quruluşunun ən kiçik anlayışları anlayışlar olması nəzərdə tutulur. Koqnitiv sistem təcrübənin subyektiv vahidlərini yadda saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Bu koqnitiv strukturlar vasitəsilə insanın ünsiyyətdə və göndərilən informasiyanın dərk edilməsində fəaliyyəti öz həllini tapır (Veysəlli 2015, s.32). Məlumata görə, F.Y. Veysəlli, insan xarici aləmə münasibət bəslədikcə, ayrı-ayrı obyektləri ayırd edib siniflərə ayırmağı bacardıqca onlarda anlayışlar formalaşır. Şəxsiyyət və ekvivalentlik əlamətləri insanların yaddaşına həkk olunmuş anlayışlarla mümkün olur.

Konseptlər tamamilə təfəkkür və nitq fəaliyyəti aktları zamanı mühafizə olunan, aktivləşən və istifadə edilən bilik hissələri kimi qəbul olunur. Konseptlərin təhlil olunması mümkün olmayan, informasiyanın koqnitiv işlənməsi prosesində daha kiçik hissələrə bölünə bilməyən məna vahidləridir.

Садыхова Сарыгюль

О ПОНЯТИИ КОНЦЕПТА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Р е з ю м е

Идеальный характер понятий отличает их от вещественных языковых знаков. Они принадлежат нашему сознанию, то есть понятия, существующие в человеческом мозгу, являются чисто ментальными. Они являются «внутренними» представителями отдельных фрагментов или аспектов окружающего мира в психике человека, то есть находятся внутри нас.

При выделении смысла понимания необходимо обратить внимание на различие между мышлением и сознанием. Мысль может существовать вне связи с языком. В сознании эссе знания представлены понятиями, а они представлены эмоциональными образами, входящими в понятие. Мышление, как известно, невербально, хотя язык не есть форма существования мышления, это выражение мыслительного процесса человека, то есть процесс работы с пониманием.

Согласно информации, Ф.Ю. Вейсалли, мельчайшие понятия когнитивной структуры должны быть понятиями. Когнитивная система выполняет функцию запоминания субъективных единиц опыта. Через эти когнитивные структуры находит свое решение деятельность человека по общению и пониманию посылаемой информации (Вейсалли 2015, с.32). Согласно информации, Ф.Ю. Вейсалли, как человек относится к внешнему миру, как он способен различать и классифицировать отдельные предметы, в них формируются понятия. Признаки тождества и эквивалентности становятся возможными благодаря понятиям, заложенным в памяти людей.

Понятия рассматриваются как части знаний, которые сохраняются, активизируются и используются целиком в ходе мыслительной и речевой деятельности. Концепты – это единицы значения, которые не поддаются анализу и не могут быть разделены на более мелкие части в процессе когнитивной обработки информации.

SADIKHOVA SARIGUL

ON THE NOTION OF THE CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS

Summary

The ideal nature of concepts distinguishes them from material language signs. They belong to our consciousness, that is, the concepts existing in the human brain are purely mental. They are "internal" representatives of separate fragments or aspects of the surrounding world in the human psyche, that is, they are inside us.

When distinguishing the meaning of understanding, it is necessary to pay attention to the difference between thinking and consciousness. Thought can exist without reference to language. In the mind of the essay, knowledge is represented by concepts, and they are represented by emotional images included in the concept. Thinking is known to be non-verbal, although language is not the form of existence of thinking, it is the expression of the human thought process, meaning the process of working with understanding.

According to information, F.Y. Veysalli, the smallest concepts of the cognitive structure are supposed to be concepts. The cognitive system performs the function of remembering subjective units of experience. Through these cognitive structures, a person's activity in communication and understanding of sent information finds its solution (Veysalli 2015, p.32). According to information, F.Y. Veysalli, as a person relates to the external world, as he is able to distinguish and classify separate objects, concepts are formed in them. Signs of identity and equivalence are made possible by the concepts embedded in people's memory.

Concepts are regarded as parts of knowledge that are stored, activated and used entirely during acts of thought and speech activity. Concepts are units of meaning that cannot be analyzed and cannot be divided into smaller parts in the process of cognitive processing of information.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AĞAYEV RAHİB MƏMMƏDAĞA OĞLU
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutu
Xətai rayonu, Polad Həşimov küçəs

ÜNSİYYƏTİ TƏSİRLİ EDƏN NİTQ VASİTƏLƏRİ

İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir. Həyatımızın hər sahəsində fərqli insanlarla ünsiyyət qururuq. İstər şəxsi, istərsə də iş həyatında ünsiyyətin səmərəli olması və kommunikasiya zamanı nitqimizi təsirli etmək üçün müəyyən qaydaları bilməli və onlara əməl etməliyik. Təbii ki, insan həyatını ünsiyyətsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki insan mövcudluğu ünsiyyət tələb edir. Biz ünsiyyət zamanı fikirlərimizi paylaşır, hadisələrə münasibətimizi bildirir, düşündüklərimizi ifadə edirik. Bütün bunlar ünsiyyət prossesində baş verir. İnsanlar onlara maraq göstərən, düşüncələri ortaq olanlarla ünsiyyət qurmağa çalışırlar. Ünsiyyətin və kommunikasiyasının qurulması isə nitq vasitəsi ilə reallaşır.

Nitq — ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı təzahür forması, informasiyaötürücü vasitədir. Nitq şəxsin bir və yaxud daha çox şəxslə əlaqə saxlamaq üçün dildən istifadə fəaliyyətidir. Nitqin əsas vəzifəsi informasiya mübadiləsi etmək, məlumat ötürməkdir. Bundan əlavə, nitq informasiyanı qeydə almaq, saxlamaq kimi vəzifələrə də xidmət edir. Nitq bədii və obrazlı olur, ancaq bunları çox vaxt ya eyniləşdirir, ya da qarışdırırlar. Bu iki məfhumu ayırmaq üçün fərqlərini yaxşı bilmək lazımdır. Obrazlılıq nitqin bütün növlərində özünü göstərir, ancaq bədii nitq yalnız bədii ədəbiyyata xasdır. Nitqin bədiiliyi estetik kateqoriyadır. Nitqin bədiiliyini təyin etmək üçün vahid meyar yoxdur.

Nitqi təsirli edən bir sıra komponentləri var: İntonasiya , orfoepiya , diksiya, vurğu,fasilə, tembr və s.

Orfoepiya yunan sözü olub "düzgün nitq" deməkdir. Orfoepiya normaları dilimizin şifahi qoluna aiddir. “Fikir və düşüncələrin daha təsirli ifadə edilməsi üçün zəruri tələblərdən biri olan orfoepiya da nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və vacib ünsürüdür. Orfoepiya şifahi nitq üçün zəruri olan hər şeyi əhatə edir. Orfoepiyanın tədqiqat obyekti səslərin, sözlərin və tərkiblərinin, qrammatik normaların düzgün tələffüzüdür” (1, s. 17). Bəzən orfoepiya çox dar çərçivədə tədqiq edilir, onu tədqiq edənlər çox vaxt bu məfhumu yalnız tələffüz anlayışı kimi başa düşürlər. Ancaq orfoepiya daha geniş bir anlayışdır. Belə ki, səslərin hansı şəraitdə tələffüz olunması, sözün əvvəlində, ortasında, axırında işlənməsi, yanaşı işləndikdə hansı xüsusiyyətə malik olması və sair məsələlər orfoepiyanın tədqiqat obyektdir. Bura intonasiya və vurğunu da əlavə etmək olar. Orfoepiya nitqin sürəti ilə müəyyən dərəcədə bağlıdır.

Hətta orfoepik üslub növlərini müəyyənləşdirən əlamətlər sırasında sürətin də nəzərə alınması zəruri sayılır. Burdan biz belə nəticəyə gəlirik ki, orfoepiya ədəbi dilin normaları ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Orfoepiya, həmçinin, yüksək nitq mədəniyyəti üçün insanın dil qabiliyyətinin inkişafına zəmin yaradır

Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun, eyni zamanda cazibəli, təsirli, emosional etmək, onu insan zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır. Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Bura intonasiya, leksik vahidlər və s. daxildir. İntonasiya deyildikdə melodiya, temp, tembr vurğu, pauza, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu; leksik vahidlər deyildikdə isə, sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və s. nəzərdə tutulur. "Natiqlikdə məntiqli danışığa çox böyük önəm verilir, belə olduqda natiq fikrini dəqiq və aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırır, dinləyicinin ağlına, düşüncəsinə təsir etmiş olur. Ancaq nitqin çatdırılması tək məqsəd deyil, çünki emosiyalar olmasa, nitq rəngsiz rəsm kimi olacaq, təsirsiz və maraqsız olacaq. Nitqdə emosiyalar da olanda, daha maraqlı olur.

İntonasiya baxımından zəngin olan nitq maraqla dinlənilir. Dinləyicilər belə nitqdən çox böyük zövq alır. Əgər bunun əksi olsa, yəni danışıqda monotonluq, süstlük, həddindən artıq sürətli və ya yavaş oxuma olarsa, bu, dinləyicini sıxacaq, hətta əsəbiləşdirəcək. Dilimiz nitq baxımından olduqca zəngindir. Bu dildə müxtəlif rəngarəng məna çalarları mövcuddur" (5, səh. 87).

İntonasiya vasitəsilə natiq müxtəlif emosional vəziyyətləri ifadə edir. İntonasiya vasitəsilə adi fikri ifadə edən ən "nəzakətli" sözlərlə dinləyicinin qəlbinə dəymək də olar. Rus dilinin intonasiyası üzərində tədqiqat aparan prof. V.A.Artemov "осторожна" sözünün 22 intonasiya çalarında, daha doğrusu 22 mənada deyilə bildiyini eksperiment yolu ilə müəyyən etmişdir. Bernard Şou "bəli", "yox" sözlərinin 50 ifadə tərzində işlətməyin, müxtəlif kommunikativ münasibət bildirməyin mümkün olduğunu göstərmişdir. Dilimizdəki "salam" sözünün müxtəlif intonasiya çalarları vardır. Həmin təkmənalı sözü rəğbət, kinayə, qərəz, coşqunluq, istehza, təntənə, qəzəb, təkəbbürlük, lovğalıq və s. kimi çoxlu çalarlarda ifadə etmək mümkündür. Poeziyamız intonasiya rəngarəngliyi baxımından çox zəngindir. Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, fransız fonetiki Qrammonun dediyi kimi, "cümlələri əmələ gətirən sözlər onun yalnız "skeletidir", bu skeletə hərəkət və həyat verən intonasiyadır. "İntonasiya müəyyən bir məzmunun özünəmüvafiq forma ilə ifadə olunması vasitələrindən ən başlıcasıdır. Nitqin intonasiyası kompleks dil hadisəsidir". (3, səh. 15)

Professor Ə. Dəmirçizadə yazır: "Danışarkən cümlənin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir. Yəni, səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, qarışıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də, ibarə və cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı

və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma (intonasiya) deyilir" (4, səh. 165).

İntonasiya tələffüzün dörd elementini – fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Nitqin gücü, zərbəsi, dinamikası vurğusu, sürəti onun tempi, istiqaməti onun melodiyası, dayanacağı isə fasilədir. Vurğu, fasilə, temp, melodiya nitqin xarici komponentləridir. Bu xarici komponentlər səslənməni yaradır. Vurğu intonasiyanın əsas ünsürlərindəndir. Dilçilik ədəbiyyatında onun üç növündən – söz vurğusu, məntiqi vurğu və həyəcanlı vurğudan bəhs olunur.

Söz vurğusu nitqdə, əsasən, iki vəzifəni yerinə yetirir: a) sözlərdə forma gözəlliyi yaradır; b) yeni məna əmələ gətirir. Vurğu öz yerində deyiləndə söz tam, dəqiq, səlis, təbii, ürəyəyatan formasını alır. Əks halda sözlər bayağılaşır, mənaları anlaşılmır. Nitqdə sözlərin vurğularının səhv işlənməsi onların mənalarını dəyişdirir, gözəlliyinə xələl gətirir, nəzərdə tutulan fikir dinləyiciyə istənilən kimi çatdırılımır.

Cümlənin ayrı-ayrı hissələri, cümlə üzvləri kommunikativ yüklənmə əsasında düzülür. Cümləni təşkil edən sözlərin hecaları vurğuya görə fərqləndiyi kimi, cümlədəki müəyyən bir söz – kommunikativ yüklü söz də başqalarına nisbətən fərqli deyilir. Məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərində düşəndə xüsusi məna çaları əmələ gəlir. Natiqin nitqində məntiqi vurğu çox böyük rol oynayır. Çünki bu vasitə ilə natiq nitqində çatdırmaq istədiyi əsas komponenti ayrırıb başqa bir emosiya ilə deyir.

Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı (emfatik) vurğudur. Məntiqi vurğu ilə danışan şəxsin əvvəlcədən xüsusiləşmiş halda nəzərdə tutduğu məna ifadə olunur. Həyəcanlı vurğu ilə isə daha çox danışıq prosesində yaranan duyğular, hiss-həyəcan ifadə olunur. Bu zaman bir səs-samit və yaxud sait daha güclü, uzadılaraq deyilir. Azərbaycan dilində vurğunun yeri əsasən sabit olsa da, müəyyən istisnalar vardır. Bəzi şəkilçilər sözdə vurğunun yerini dəyişir.

İntonasiyanın digər bir ünsürü olan fasilə kommunikasiya zamanı fikrin özüəməxsus ifadəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Nitq müəyyən dayanacağa malikdir. Tələffüz zamanı edilən bu dayanacaq pauza (fasilə) adlanır. Fasilə insan şüuru vasitəsilə həyata keçirilməli, danışarkən nəfəs idarə olunmalıdır. Tələffüz prosesində nəfəs və səsin düzgün tənzim edilməsi mühüm şərtlərdəndir. Xüsusən, nəfəs almaya düzgün əməl olunmaması nitq zamanı karıxmaya, təngnəfəsliyə və s. kimi hallara səbəb olur. Buna görə də bu kimi hallara yol verməmək üçün nitqdə fasilənin verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nitq fasiləsi həm məntiqi, həm də psixoloji funksiya daşıyır. Məntiqi fasilə nitqi məna daşıyan hissələrə bölməklə, onun dəqiqliyini, düzgünlüyünü, aydınlığını təmin edir. Danışan bu fasilənin köməkliyi ilə ifadə edəcəyi fikri dinləyicinin diqqətinə çatdırır, bəzən nitqdə yaranan dolaşıqlığı aradan qaldırır. Fasilə psixoloji funksiya da daşıyır. Bu fasilə dinləyicinin diqqətini danışanın mətndən əlavə nəzərdə tutduğu və bilavasitə sözlərlə ifadə etmək istəmədiyi cəhətə cəlb edir. Psixoloji fasilə yazıda,

adətən, çox nöqtə ilə göstərilir. Bütün hallarda çox nöqtədə edilən fasilə psixoloji fasilədir. Fasilə nitq prosesində mühüm rol oynayır. Yazılı nitqdə fasilə durğu işarələri hesabına edilir. Lakin şifahi nitqdə fasilə mənaya görə edilir, çünki şifahi nitqdə orfoqrafik işarələr görünmür.

Nitqi təsirli etmək üçün diksiyaya da önəm vermək lazımdır. Aydın diksiya, hər şeydən əvvəl, səslərin düzgün ifadə edilməsidir. Nitq zamanı tələsmədən, aramla danışmaq mühüm rol oynayır. Tez-tez danışmaq, dilin topuq vurması, ağız quruması, yersiz udqunmalar diksiyanın pozulması deməkdir. Diksiyada natiq ağciyərdən gələn hava axınını da düzgün tənzimləməlidir.

Kommunkasiya zamanı nitqi təsirli edən vasitələrdən biri də ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqdə böyük rol oynayır. Onun vasitəsilə natiqin işi asanlaşır, nitqində nizam yaranır. Ahəngdar nitq ünsürlərinin əsasını xüsusi bir qaydada təkrarlanma formalaşdırır. Nitq də belədir. Nitq müəyyən hissələrə bölünməklə bərabər, müəyyən bir nizam ilə təkrar edilərsə, ahəngdarlıq təsiri yaradacaqdır.

Nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu nitqi təsirli etmək üçün şərait yaradır. Unutmaq lazım deyil ki, nitqi təsirli edən vasitələrdən biri də nitqin zəngin və hərtərəfli olmasıdır. Nitqin zənginliyi üçün başlıca meyar isə danışanın (yazanın) geniş söz ehtiyatına malik olmasıdır. Natiq hər hansı bir mətləbi qeyd edən zaman daha münasib sözlərdən -sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələr və ibarələrdən, digər məcazlardan və sairədən istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəyyən rabitəli mətndə nə qədər çox müxtəlif və təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlə işlədilərsə, həmin nitq o qədər də zəngin və təsirli olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asan dərk olunar. Söz ehtiyatı zəngin olan, işlətdiyi hər söz və ifadənin mənasını yaxşı anlayan adam həmişə öz fikirlərini çətinlik çəkmədən sərbəst şəkildə ifadə edə bilir. Lüğətin zənginliyi məsələsi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, yaşadığı mühitdən, mütaliəsindən, dünyagörüşündən asılıdır. Görüş dairəsi və mütaliəsi geniş, savadı mükəmməl adamların söz ehtiyatı da zəngin olur. Belələri öz çıxışlarında (adi söhbətlərində də) dilimizin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə edirlər. Bu gün ali məktəb auditoriyalarında mühazirə oxuyan müəllimlərin bir çoxunun nitqi bu baxımdan nümunəvidir. Tələbələr onlan maraqla dinləyir, nitqin ifadə tərzindən xüsusi zövq alırlar.

Hər bir savadlı və mədəni şəxs daima öz lüğət ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Nitqi təsirli etmək üçün nitqin tərzinə diqqət yetirmək, söz ehtiyatını zənginləşdirmək və verilən əsas tələblərə əməl etmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1 Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı. 1966.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 2013.
3. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1984.
5. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.

XÜLASƏ

Ağayev Rahib Məmmədağa oğlu

ÜNSİYYƏTİ TƏSİRLİ EDƏN NİTQ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *nitq, ünsiyyət, intonasiya, fasilə, kommunikasiya, tələffüz, cümlə.*

Məqalədə kommunikasiya zamanı nitqi təsirli edən vasitələrdən bəhs olunur. Ünsiyyətin qurulması əsasən nitq vasitəsi ilə reallaşır. Kommunikasiya zamanı fikri düzgün, aydın, məqsədəuyğun, eyni zamanda cazibəli, təsirli, emosional etmək, onu insan zehninə nüfuz edəcək inandırıcı formada çatdırmaq lazımdır.

Nitqdə ifadəlilik və emosionallıq müxtəlif vasitələrlə yaranır. Nitqin təsirli olması intonasiyanın- vurğu, fasilə, tembr, temp, melodiya, ritm, səsin gücü, səsin diapazonu diksiyanın və leksik vahidlərin - sinonimlər, omonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, məcazi mənalı sözlər, birləşmələr, təkrarlar, ritorik fiqurlar, emosional nidalar və başqa vasitələrin sayəsində mümkündür.

Kommunkasiya zamanı nitq təsirli edən vasitələrdən biri də ahəngdarlıqdır. Nitq müəyyən hissələrə bölünməklə bərabər, müəyyən bir nizam ilə təkrar edilərsə, ahəngdarlıq təsiri yaradacaqdır. Nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu nitqi təsirli etmək üçün şərait yaradır.

РЕЗЮМЕ

Агаев Рахиб Мамедага оглы

СРЕДСТВА РЕЧИ, ДЕЛАЮЩИЕ ОБЩЕНИЕ ЭФФЕКТИВНЫМ

Ключевые слова: ***речь, общение, интонация, пауза, коммуникация, произношение, предложение.***

В статье рассматриваются инструменты речи, которые делают ее более эффективной во время общения. Общение в основном осуществляется посредством речи. При общении необходимо сделать мысль правильной, ясной, уместной, в то же время привлекательной, действенной, эмоциональной, передать ее в убедительной форме, способной проникнуть в сознание человека.

Выразительность и эмоциональность в речи создаются разными средствами. В то же время эффективность речи зависит от интонации - ударения, паузы, тембра, темпа, мелодии, ритма, силы голоса, диапазона голоса, дикции и лексических единиц - синонимов, омонимов, антонимов, фразеологических сочетаний, пословиц, поговорок, метафорических слов,

сочетаний, повторов, риторических фигур, эмоциональных восклицаний и других средств.

Одним из очередных инструментов, делающих речь эффективной при общении, является гармония. Если речь разделить на определенные части и повторить в определенном порядке, это создаст эффект гармонии. Разнообразие, красочность и обилие языковых элементов, используемых в речи, создают условия для того, чтобы речь была выразительной.

SUMMARY

Aghayev Rahib Mammadagha oghlu

MEANS OF SPEECH THAT MAKE COMMUNICATION EFFECTIVE

Key words: ***speech, communication,intonation, pause, pronunciation sentence.***

The article discusses tools that make it more effective during communication. Communication is mainly done through speech. When communicating, it is necessary to make the thought correct, clear, appropriate, at the same time attractive, effective and emotional, to convey it in a convincing form that can penetrate the human mind.

Expressiveness and emotionality in speech are created by different means. At the same time, the effectiveness of speech depends on intonation - stress, pause, timbre, tempo, melody, rhythm, voice power, voice range, diction, and lexical units - synonyms, homonyms, antonyms, phraseological combinations, proverbs, sayings, metaphorical words, combinations, repetitions, rhetorical figures, emotional exclamations and other means.

One of the next tools that make speech effective in communication is harmony. If the speech is divided into certain parts and repeated in a certain order, this will create an effect of harmony. The variety, brilliance and abundance of language elements used in speech create the conditions for speech to be expressive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülşən Bəşirova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAHMUDOVA GÜNEL TOFIQ
BDU
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi - 33
mahmudovagunel.87@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASINDA TERMİNYARATMA

Elmin inkişafında mühüm məqam müəyyən bir anlayışın və eləcə də, onu ifadə edən terminin yenidən nəzərdən keçirilməsidir. Buna görə də, xüsusi lüğətin sifarişinin əsas problemi müəyyən bir elm sahəsinin terminlərinin formalaşma qanunlarını və xüsusiyyətlərini (yəni terminoloji sistemin formalaşması və işləmə qanunlarını) müəyyən etməkdir. Bu, ən çətin vəzifələrdən biridir, lakin onun həlli olmadan uzunmüddətli qalan terminlər lüğətlərini tərtib etmək mümkün deyil.

Tədqiqat sahəsində terminlərin formalaşmasının ən geniş yayılmış üsullarından biri leksik vahiddə xüsusi mənanın meydana çıxması və ümumi lüğətdən xüsusi məqsədlər üçün dilə keçidi ilə xarakterizə olunan semantik üsuldur. Bu üsul terminologiyaların tarixi inkişafının ayrı-ayrı dövrlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif məhsuldarlıq dərəcələri ilə ortaya çıxır və əvvəlki mərhələlər üçün xarakterikdir. Deməli, yeni termin sistemləri formalaşarkən, terminlər mövcud sözlər əsasında qurulur" və "söz tam müəyyən məzmun alır, yəni əvvəl qeydə alınmış mənalara yeni məna əlavə olunur, onlar belə bir sözdən yaranır və müəyyən bilik sahəsində terminoloji vahidə çevrilir. Bu baxımdan məqalədə məişət leksikası əsasında semantik üsulla meydana gələn terminlər araşdırılır.

Açar sözlər: qrup, termin, məna daralması, üsul, semantika
Ключевые слова: группа, термин, смысловое сужение, метод, семантика
Key words: group, term, semantic narrowing, method, semantics

Hazırda cəmiyyət elmi-texniki biliklərin davamlı artımının şahidi olur. Bu baxımdan termin formalaşması problemi xüsusilə aktuallaşır. Hər bir terminoloji alt sistem ümumi ədəbi lüğətin bir hissəsidir, buna görə də ümumiyyətlə dil üçün xarakterik olan eyni nominasiya üsulları fəaliyyət göstərir. Terminlər dilə birdənbirə daxil olmur, onlar dilin daxili inkişaf qanunlarına uyuşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır (2, s.16). Bu sistemə daxil olan sözlər fərqli xüsusiyyətləri, spesifik əlamətləri ilə digər sözlərdən seçilir və dilin elmi üslubunun formalaşmasında başlıca rol oynayır (1, s.8). Bununla belə, termin yaradıcılığının adi söz yaradıcılığından fərqi ondan ibarətdir ki, burada müəyyən termin elementləri və xüsusi komponentlər, konkret sözyaradıcı vasitələr və sözyaradıcı affikslərin özünəməxsus məhsuldarlığı ilə seçilən struktur modellərindən istifadə olunur,

Əksər tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərindən termin yaratma terminlərin yaradılması yollarının məcmusudur, onların köməyi ilə müəyyən təbii dilin yeni

leksik vahidləri formalaşır. “Terminlər anlayışları, obyektləri, hadisələri təyin etmək vasitəsi kimi və ya əldə edilmiş bilikləri təsbit etmək üsulu kimi formalaşır” (7, s. 241). Termin məzmunu geniş şəkildə məlum olana qədər ümumi dilin elementi deyildir (8, s. 63]. Onun işarə etdiyi məfhum isə xüsusi olanların hüdudlarından kənara çıxaraq, ümumi dil semantikasının ünsürünə çevrildikdə, termin ümumi dilə daxil olur və ümumi istifadəyə çevrilir (terminoloji sistemdə hələ də termin olaraq qalır) (4, s. 295). Beləliklə, ümumi dildə bu və ya digər semiotik sistemin rejimi ilə tənzimlənən linqvistik işarələr kimi terminlər yoxdur, lakin elə sözlər var ki, mənşəcə terminlərdir. Terminoloji sahələrin semantikası ümumi dil semantikasının daimi zənginləşməsi, deməli, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi mənbəyi kimi çıxış edir. Bu daimi üzvi təmas ümumi dilin terminoloji sistemində terminin yerini və mövcudluq formasını müəyyən edir. Çoxlu sayda texniki terminlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, demək olar ki, hər bir termində onun hərfi mənası və terminoloji mənası fərqli ola bilər [9, s.71-76].

Məişət leksikasında tədqiq olunan leksiko-semantik qrupun təhlili nöqteyi-nəzərindən termin yaratmağın semantik üsulu ən çətin görünür, çünki leksikoqrafik mənbələrin məlumatları leksemlərin əsas hissəsinin nisbətən yaxın zamanlarda meydana gəldiyini göstərir. Termin yaratmağın digər üsulları arasında semantik metod müəyyən bir dil birliyinin dünyasının linqvistik mənzərəsi ilə əlaqələndirilir, çünki bu yolla formalaşan yeni leksik vahidlərin yaranması, bir qayda olaraq, metaforik və metonimik köçürmələr prinsipinə əsaslanır.

Termin yaratmasının semantik üsullarına sözün mənasının daralması və genişləndirməsi kimi hadisələr daxildir. Məsələn, ümumişlək fan sözünün yaranmasında mənanın genişlənməsi hadisəsini müşahidə etmək olar. Göstərilən leksemin ingilis dilində ilk olaraq "yelpik" mənası var idi. Ventilyator sözü ilə oxşarlığı nəticəsində, qısalığına görə, bu məişət cihazına istinad etmək üçün istifadə edilmişdir.

Termin yaradılmasının bu növünə ilkin mənası “sətir, xətt, zəncir” olan range leksemini daxil ola bilər. Amerika ingiliscəsində "mətbəx sobası" mənasını qazanmışdır.

Ümumişlək sözün spesifikləşməsinə misal olaraq “oyunçu”, “pleyer” mənasında player kimi leksemi, "antenna" mənasında aerial sözlərini göstərmək olar, çünki sadalanan leksemlər mətbəx avadanlıqları sahəsinə münasibətdə məişət texnikası mənalarını işlədərək, bu sahənin tərkib hissəsinə çevrilir.

Ümumi sözün metaforlaşdırılması üsulu tədqiq olunan terminologiyada aşağıdakı vahidlərlə təmsil olunur: *iron* "ütü", *camera* "kamera", *cellular phone* telefon "mobil telefon".

Iron leksemin etimologiyasını təhlil etdikdə güman etmək olar ki, metonimik köçürmə bu obyektin hazırlandığı materialın oxşarlığı əsasında aparılmışdır. Deməli, iron sözünün ilk tarixi mənası “metal”dır (dəmir), o, müxtəlif növ məmulatların

hazırlanmasında geniş istifadə edilmişdir. Aydındır ki, ilk ütü metaldan hazırlanmış və ya bir tərəfdən metal ilə örtülmüşdür.

O.A. Kornilova görə, "... bu və ya digər linqvistik cəmiyyətdə elmi ənənə varsa, onun elm dili mütləq milli dil dizaynına malikdir. Çox vaxt elm dili iki milli dilin qarışığıdır: bu, elmin ilkin bazasının formalaşdığı və ya bu sahədə prioritet inkişafların aparıldığı (adətən üst-üstə düşür) milli dil və faktiki milli dilin hesabına baş verir. Elmi terminlərin formalaşmasında müntəzəm semantik köçürmələrin tipologiyasını milli spesifiklik kimi qəbul etmək olar, çünki o, bu xüsusi dil şüurunun metaforik təbiətinin mahiyyətinin birbaşa əks olunmasıdır" (5, s. 45-47).

Deməli, ingilis terminoloji qrupunda cellular phone termini mobil rabitənin (müəyyən şəbəkənin bir növü) insan orqanizminin hüceyrə sisteminin qurulması ilə oxşarlığına əsaslanaraq metaforlaşdırma üsulu ilə əmələ gələn leksemdir.

Müəyyən edilmişdir ki, ingilis dilində semantik şəkildə əmələ gələn leksemlərin müəyyən edilmiş sayı təhlil edilən ingilis dili lüğətinin ümumi sayının 4%-ni təşkil edir. Bu rəqəmlər öyrənilən terminologiyanın yeni vahidlərinin formalaşmasında semantik metoda tələbatın az olduğunu göstərir. Bununla belə, V.N.Proxorovanın fikrincə, yeni bilik sahələri və insan fəaliyyəti sahələri anlayışlarını irəli sürən terminologiyada ən mühüm yer tutan termin yaratmanın semantik üsulu ilə yaradılmış leksemlərdir (6, s.44).

Qeyd etmək lazımdır ki, semantik şəkildə formalaşan bütün xüsusi vahidləri konsubstansial terminlər adlandırmaq olar, çünki onlar ümumi lüğətin mövcud sözləri əsasında yaradılır.

Terminologiyada morfoloji üsullar həm söz əmələ gətirən, həm də sözdüzəldirici şəkilçilərdən istifadə edərək xüsusi leksik vahidlərin yaradılması üsulları hesab olunur. Morfoloji metodların köməyi ilə ingilis dilinin "məişət texnikası"nın leksik-semantik sahəsində kifayət qədər çoxlu sayda leksemlər formalaşmışdır.

Vurğulamaq lazımdır ki, şəkilçi üsulları çox müxtəlifdir, onların köməyi ilə törəmə sözlərin əsas faizi yaradılır. Bu üsullar törəmə mənanın ifadəsində hansı növ affikslərin (şəkilçilərin və prefikslərin) iştirak etməsinə görə fərqləndirilir.

Qarışıq və qarışıq olmayan şəkilçi yolları var. Qarışıq olmayan üsullarda bir vasitə (şəkilçi və ya prefiks) formant kimi çıxış edir. Qarışıq üsullarda formanta bir neçə söz əmələ gətirən vasitə daxildir.

"Fel kökü + - *er/or* şəkilçisi" modelinə görə əmələ gələn isimlərin ümumiləşmiş mənası çox vaxt who və ya that Vs semantik düsturu ilə ifadə olunur. Ümumişlək dildə bu şəkildə alınan sözlər böyük semantik müxtəlifliyə malikdir, bəzən bir sözdə insanın, fiqurun, alətin, hərəkət alətinin mənalarını birləşir.

Baxılan sahənin leksik-semantik sahəsində -er/or şəkilçiləri "hərəkət aləti (subject)" mənasında vahidlərin əmələ gəlməsində daha məhsuldar olmuşdur:

1) fel kökündən -— *cooker, mixer, freezer, heater, ionizer, player* və s.;

2) isim kökündən - *styler, juicer, pager, slicer* və s.

Leksemlərlə təmsil olunan şəkilçi-prefiks üsulu ən az törəmə leksemə malikdir: defroster (burada de- prefiksi təkrar və ya əks hərəkət mənasını verir, -er şəkilçisi isə hərəkətin predmetini bildirir), *refrigerator* (prefiks əks/təkrarlanan məna, şəkilçi isə hərəkətin subyektinin mənasını ifadə edir).

Suffiks-prefiks üsulu ilə əmələ gələn leksemlərin sayının az olması onu göstərir ki, ingilis dilində tədqiq olunan lüğətin xüsusi vahidlərinin formalaşmasında bu termin yaratma üsulu daha az məhsuldardır.

Baxılan leksik materialda konversiya metodunun istifadəsinə dair bir neçə nümunə tapılmışdır. Konversiya sözün bir hissədən digər hissəyə keçməsi deməkdir. Söz yaradıcılığının bu üsulu leksik səviyyədə törəmənin şəkilçi, əsas əlavə edilmədən, yəni yaradan vahidin formasını dəyişmədən əmələ gəlməsi ilə səciyyələnir. Törəmənin indi aid olduğu nitq hissəsinin qrammatik kateqoriyaları konvertasiya üçün sözyaratma vasitəsi kimi xidmət edir.

Buna misal olaraq ingilis dilində ilkin olaraq "havalı, efirli" mənasında sifət kimi meydana çıxan, sonradan konvertasiya yolu ilə "antenna" mənalı ismə çevrilmiş, formaca dəyişməz qalan *aerial* leksemini göstərmək olar.

"Daşınan aparat" mənasında daşınan *portable* leksemi əvvəlcə fransız dilindən götürülmüş sifət olub, portativ aparat mürəkkəb söz birləşməsinin ünsürü olmuşdur. Nitq işlənməsi prosesində bu ifadə öz əsas ünsürünü itirir, təsviri sifət portativ isim mənasını alır.

Sadalanan misallar tədqiq olunan terminologiyada konversiya metodunun əhəmiyyətsiz istifadəsini göstərir.

İngilis dilinin "məişət texnikası" leksik-semantik sahəsində lüğət bazasının kəsilməsi leksemlərin formalaşmasında iştirak etmişdir: radio receiver sözündən radio, photographic camera sözündən camera, cordless phone set sözündən cordless phone, notebook computer sözündən notebook sözü meydana gəlmişdir.

Bu leksemlər dildə sözlərin azaldılması/kəsilməsi tendensiyasına dəlalət edir, daha çox məlumatın daha qısa müddətdə çatdırılması zərurətini əks etdirir.

İngilis leksik-semantik sahəsinə "məişət texnikası" daxil olan əsas alınmalar XVIII-XIX əsrlərdə, əsasən fransız və latın dillərindən edilmişdir: antenna (L), apparatus (Fr), epilator (Fr), percolator (L), camera (L), ventilator (L), climatizer (Fr), portativ (Fr) və s.

Alınma sözdə sifət ünsürü olan söz birləşmələri mövcuddur ki, onlar müxtəlif dillərdən alınmışdır: *acoustic (Fr) enclosure, attic (Fr) fan, cassette (Fr) deck, cassette (Fr) recorder, cellular (L) phone, stereo (Gr) equipment, crepe (Fr) maker, coffee (Turkish) machine, domestic (Fr) appliance, karaoke (Japanese) player, waffle (Ger) iron* və s.

Öyrənilən terminologiyada alınma leksemlərin olması daimi mədəniyyətlərarası təmaslardan xəbər verir. Qeyd etmək lazımdır ki, "məişət texnikası" leksik-semantik qrupuna aid olan bir çox leksemlər onların əmələ gəlməsi prosesində bir neçə termin yaratma üsulundan istifadə etməklə formalaşmışdır.

Camera leksemi "fotoapparat" mənasında fotokameradan törəyib, kökləri latınca Camera Obscura - "kamera obscura" ("qaranlıq otaq", kameranın sələfi) ifadəsinə aparıb çıxarır. Beləliklə, cassette player "kamera" leksemi, bir tərəfdən, sintaktik üsulün köməyi ilə əmələ gəlmişdir, digər tərəfdən, öz tərkibində başqa dildən olan leksemə malikdir.

S.V. Grinev bu cür terminləri hibrid terminlər adlandırır, sözün bir hissəsi alındıqda, digəri tərcümə olunur və ya yerlidir (3, s.63).

Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, ingilis dilində öyrənilən lüğətin formalaşması prosesində bu və ya digər dərəcədə termin yaratmanın bütün əsas üsulları iştirak etmişdir.

Yeni leksemlərin əmələ gəlməsində semantik üsuldan istifadə nümunələri tədqiq olunan xüsusi vahidlər arasında konsubstansional terminlərin olduğunu vurğulamışdır. Sübut edilmişdir ki, semantik üsul termin yaratmağın digər üsulları içərisində daha çox müəyyən cəmiyyətdə dünya dil mənzərəsi ilə bağlıdır. Ümumi sözlərin metaforlaşması və metonimləşməsi nümunələri əsasında yeni leksemin yarandığı dil çərçivəsində milli şüurun milli özəlliyini və metaforik mahiyyətini vurğulayır.

Təhlil olunan materialda termin yaratmanın morfoloji və morfoloji-sintaktik üsulları ilə formalaşan xüsusi vahidlər təqdim olunur. Qeyd olunur ki, tədqiq olunan terminologiyanın yeni leksemlərinin əmələ gəlməsində affiks üsulu kifayət qədər məhsuldardır. Burada “işgörən, hərəkət aləti” mənasına malik olan şəkilçilər əsas formant kimi çıxış edirlər, bu da şəkilçilərin terminin kateqoriya mənsubiyyətini əksetdirmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Termin yaranmasında morfoloji və sintaktik üsulları arasında söz və söz birləşmələrinin kiçilməsi nəticəsində söz əmələ gətirmə və abbreviasiya üsulunun əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva-Nəbiyeva V.A. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı. AzMİU "Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi", Bakı, 2020, 239 s.
2. Şükürova T. Aəzrbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meylləri. Bakı, Nurlan, 2010, 201 s.
3. Гринев СВ. Введение в терминоведение. — М.: Московский лицей, 1993.- 309 с.
4. Карелова Д.Г. Способы образования терминов в рамках лексико-семантической системы языка. Вестник ЧГПУ 11.2’2009. с.294-301.
5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. - М.: ЧеРо, 2003. - 349 с.
6. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). - М.: МГУ, 1996. - 125 с.
7. Татаринов В.А. Терминоведение. - М., 1994.

8. Терпигорев, А.М. Об упорядочении технической терминологии / А.М. Терпигорев – В.Я. 1953, №1, с.71-76.
9. Толикина, Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы научно-технической терминологии/ Е.Н. Толикина – М.: Изд. Наука, 1970, с.63.

Махмудова Гунел Тофик

Терминология в бытовой лексике на английском языке

Резюме

В развитии науки важным моментом является переосмысление того или иного понятия, а следовательно, и термина, его обозначающего. Поэтому главная проблема упорядочения специальной лексики заключается в том, чтобы выявить законы формирования и особенности терминов данной области науки (т.е. законы становления и функционирования терминосистемы). Это одна из самых сложных задач, но без ее решения невозможно составить жизнеспособные словари терминов.

Одним из наиболее распространенных способов образования терминов в исследуемой области является семантический, который характеризуется появлением у лексической единицы специального значения и переходом из общеупотребительной лексики в язык для специальных целей. Данный способ выступает с различной степенью продуктивности в зависимости от специфики отдельных периодов исторического развития терминологий, причем он характерен для более ранних этапов. Следовательно, когда происходит становление новых терминосистем, термины строятся на основе существующих слов» и «слово получает вполне определенное содержание, то есть к ранее зарегистрированным значениям такого слова прибавляется еще новое значение и оно становится терминологической единицей в определенной отрасли знания. С этой точки зрения в статье рассматриваются термины, образованные семантическим методом на основе бытовой лексики.

Mahmudova Gunel Tofiq

The term creation in the household lexicon in English

Summary

In the development of science, an important point is the rethinking of a particular concept, and, consequently, the term denoting it. Therefore, the main problem of ordering special vocabulary is to identify the laws of formation and features of the terms of a given field of science (i.e., the laws of the formation and functioning of a terminological system). This is one of the most difficult tasks, but without its solution it is impossible to compose viable dictionaries of terms.

One of the most common ways of forming terms in the study area is semantic, which is characterized by the appearance of a special meaning in a lexical unit and

the transition from common vocabulary to a language for special purposes. This method appears with varying degrees of productivity, depending on the specifics of individual periods of the historical development of terminologies, and it is typical for earlier stages. Consequently, when new term systems are being formed, the terms are built on the basis of existing words" and "the word receives a completely defined content, that is, a new meaning is added to the previously registered meanings of such a word and it becomes a terminological unit in a certain branch of knowledge. From this point of view, the article deals with terms formed by the semantic method based on household vocabulary.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əbülfəz Rəcəbli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XANIMANA MANAFLI
BDU
Zahid Xəlilov, 23
xanim.manafli@mail.ru

KÜTLƏ QARŞISINDA ÇIXIŞA HAZIRLIQ

XÜLASƏ

Dil oxumaq, yazmaq, dinləmək və danışmaq kimi 4 bacarıqdan ibarətdir. Bunlardan danışmaq bacarığı insanın həyatında çöx önəmli yer tutur. Danışmaq ətrafımızla ünsiyyət qurmağımıza səbəb olan və insanların istedadını üzə çıxaran bir bacarıqdır. Onun vasitəsilə insan biliklərini, düşüncələrini sürətlə ötürə bilir, öz duyğularını ifadə etmək üçün ən uyğun kəlmələri seçir, öz fikirlərinə güvənməyi, problemləri ortaya qoymağı öyrənir. Əgər qarşınızda birdən çox (ən az on beş nəfər) insan varsa, artıq kütlə qarşısında çıxış etmiş olursunuz. Toplum qarşısında danışmaq müxtəlif səbəblərdən bir çox insanın qorxulu röyasıdır. Əgər ilk dəfə kütlə qarşısına çıxırsınızsa, bu, əslində normaldır. Çünki, ilk dəfə görülən hər işdə bir az qorxu, bir az həyəcan olur. Lakin elə sahələr var ki, tez-tez iş görüşmələrində çıxış etmək, auditoriya qarşısında mühazirə söyləmək lazım gəlir. İnsan bu vaxt bəzən gərgin olur, stress keçirir, ovuc içi tərləyir, ürək döyüntüləri artır, əllərin-ayaqların titrəməsi, nəfəs almada çətinlik çəkmək, ürəkbulanma, diqqəti toplaya bilməmək kimi neqativ hallara məruz qalır. Bu vəziyyət idarə edilməzsə, həm işimizdə, karyeramızda irəli getməyimizə, həm də şəxsi həyatımızda bir sıra əngəllər törədə bilər. Xüsusilə, bizim kimi tez-tez auditoriya qarşısına çıxıb mühazirə söyləyən müəllimlər bu fobini aşa bilsə, peşəkar fəaliyyəti daha asanlaşar. Məqalədə bu qorxunu yaradan səbəblər və onlarla mübarizə etmənin yolları sadalanıb.

Şübhəsiz ki, danışmaq üçün kütlə qarşısına çıxarkən əli-ayağı bir-birinə dolaşan birinin dinləyicilər üzərində heç bir təsiri ola bilməz. Kiçik həyəcanlar çıxış edəni dinamik tutsa da, böyük həyəcan onun imajını yerlə bir edə bilər. Üstəlik böyük həyəcan dinləyicilərin də stressə girməsinə səbəb ola bilər. Stres içində dinlənilən bir çıxış nə qədər təsirli ola bilər.. Cəsarətli olmaq elə də çətin deyil. Hətta bunun üçün əyləncəli yollar da var. Sadəcə zehnimizdə hördüyümüz divar var. Özünəinamın yaranması çox zaman əhəmiyyət vermədiyimiz adətləri dəyişməklə də başlaya bilər. Ən bərbad vəziyyət belə bizim cəsarətimizə görə möhtəşəm nəticə verə bilər. Yəni danışmaq üçün qarşısına çıxdığımız auditoriya nə qədər bizi qorxutsa da, mütləq bir çıxış yolu vardır və bizim işimiz bu yolu tapmaqdan ibarətdir. Öz nitqləri ilə insanlar üzərində böyük təsir buraxan şəxslərə baxaq. Onlar da bizim kimi eyni fiziologiyaya sahibdirlər, üstəlik də bəziləri ilk vaxtlarda bəlkə bu qədər cəsarətli olmayıblar. Bizim onlardan fərqimiz əksik təcrübə və biliklərdir.

Məqalədə kütlə qarşısında çıxışa hazırlaşarkən həyəcana səbəb olan bir çox psixoloji məqamlar təhlil olunmuş, çıxış yolları tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: ünsiyyət, dil bacarıqları, dinləmə mədəniyyəti, danışmaq mədəniyyəti, kütlə qarşısında çıxış etmə qorxusu, gözəl və təsirli nitq, natiqlik məharəti, çıxışa psixoloji hazırlıq

Publik çıxış kütlə qarşısında söylənilən nitqlərdir və natiqlik sənətinin tərkib hissəsidir. Bu nitqlər hər bir natiqdən ritorikanın qanunlarını bilməyi və natiqlik sənətinə ciddi şəkildə yiyələnməyi tələb edir. Konkret bir auditoriya, qrup və ya bir neçə adamla ünsiyyət qurmaq o qədər də çətin deyildir. Kütlə isə artıq fərqlidir, o, müxtəlif xarakterli, dünyagörüşlü insanların, sosial qrupların, hətta təsadüfi insanların bir yerə toplanmasıdır. Onların içində nədən danışılacağını bilməyən, təsadüfən orda iştirak edən insanlar da ola bilər. Yəni kütlənin tərkibi "zəngin" olur. Aristotelin inamına görə, dinləyiciləri əvvəlcədən qiymətləndirmədən nitqə başlamaq dənizə xəritəsiz çıxmaq kimidir. Aristotel dinləyiciləri şərti olaraq belə qruplara bölürdü: 1. Yetkinlik yaşında olanlar. 2. Əsilzadə kökü olanlar 3. Varlılar 4. Qüdrətlilər (hakimiyyətə malik olanlar) 5. Xoşbəxtlər. (2, 217)

Auditoriyanın bu "zəngin" tərkibini nəzərə alaraq, kütlə qarşısına çıxış etməyə hazırlaşan natiq konkret bacarıq və keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bunlardan ən birincisi özünəinamdır. Əgər söyləyəcəklərinizə siz inansanız, qarşınızdakı insanlar da inanar. Bu səbəbdən əvvəlcə inanın, daha sonra inandırın. D.Karnegi qeyd edir ki, "Özünə inamlı olmaq çox mühümdür, lakin özündən müştəbeh olmaq lazım deyil." F.Şiriyev "Ritorika" kitabında məsələyə başqa cür yanaşıb. O, yazır ki, "Əslində natiq başqalarına təlqin etdiklərini hiss etməyə və duymağa borclu deyil. O, dinləyiciləri inandırmaq istədiyinə özü inanmaya bilər." (2, 344) Şübhənin uğur üzərində böyük təsiri var. Əgər çıxış etməyə başlayanda fikirləşirsənsə ki, mən uğur qazana bilməyəcəm, o zaman çıxışı başlamamış sonunu təyin etmiş olursan.

Aristotel öz nitqlərində təsirli arqumentlər istifadə edən və güclü inandırma qabiliyyətinə malik insan kimi tanınırdı. Aradan əsrlər keçsə də, arqumentlərin inkişafı sahəsində onun araşdırmaları hələ də etalon olaraq qalır. Aristotel insanları inandırmanın 3 yolunu göstərirdi: Etos – hal-hazırda dilimizdə geniş istifadə olunan " etika" sözü ethosdan törəmişdir və natiqin əxlaqını, xarakterini təmsil edir. Bu sözü ilk dəfə Aristotel istifadə etmişdir. Ona görə dinləyicilərin etibarlı və əxlaqlı insanın nitqinə inanma və arqumentlərini qəbul etmə ehtimalı yüksəkdir. Əgər auditoriya sizə inanmırsa, sizin nitqinizin təsiri olmayacaqdır. Aristotel " Ritorika" əsərində ethosla bağlı bunu deyir: "Yaxşı insanlara başqalarından daha çox və daha asan şəkildə inanırıq. Xarakterin insanın sahib olduğu ən asan inandırma yolu olduğunu deyə bilərik."

Pathos – natiqin auditoriya üzərində xoş emosional təsir yaratması deməkdir. Aristotelə görə pathosdan yoxsun ünsiyyət uğurla nəticələnə bilməz. Natiq onu dinləyənlərin ruhunu analiz edə bilməli və onun duyğularına göz yummamalıdır.

Logos – qədim yunan düşüncə sistemində söz, nitq, düşüncə, ağıl mənalarına gəlməkdədir. Natiqin öz düşüncələrini ifadə etmək üçün sözləridir. Başqa sözlə desək, natiq çıxışını formalaşdırmaq üçün öz beynini necə istifadə etməsidir. Doğrudan da, insanlar güvəndikləri, onları anlayan və özlərini düzgün ifadə edən şəxslərlə ünsiyyətə daha çox əhəmiyyət verirlər.

Natiqdə həmçinin liderlərə xas bir sıra xüsusiyyətlər də olmalıdır: insanların diqqətini öz üzərində toplamaq, onlara güclü təsir göstərmək, insanlarda özü haqqında xoş təəssürat yaratmaq və s. Bu, elmi dildə "xarizma" adlanır. "Xarizma" yunan sözü olub, mənası "Allah tərəfindən verilmiş, bəxş edilmiş, bağışlanmış" deməkdir. Xarizmatik insanlar həmişə digərləri üçün diqqət mərkəzində olur, onlara bənzəməyə çalışırlar. Antik yunan filosofu, natiqi Siserona görə, öz gözəl nitqi ilə insanlara bilik verən və eyni zamanda güclü təsir göstərən şəxs əsl natiqdir. Öyrətmək natiqin borcudur, güclü təsir göstərmək isə zəruridir. Belə təsir olmasa, dinləyicilərin diqqətini toplaya bilməzsən. Dünyanın görkəmli natiqləri Siseronun bu mülahizəsini məqbul saymışlar.

Heç də bütün natiqlər mükəmməl deyil. A.Monra nitq tərzi mükəmməllikdən uzaq olan natiqlərin aşağıdakı tiplərini göstərir:

1. Aktyorluq edən, ünsiyyətdən daha çox özünü nümayiş etdirmək üçün danışan boşboğaz tiplər
2. Hər şeyi bildiyini nümayiş etdirən, gələcəkdən xəbər verən münəccim tiplər. Bunlar dinləyicilərin onu anlamasından daha çox alqışlamasının qayğısına qalırlar.
3. Auditoriyanı heçə sayan adamayovuşmaz tiplər
4. Günahkar, yəni öz danışdıqlarından utanan tiplər
5. Çərənçi, auditoriyanı sözləri ilə yoran tiplər. (2, 223)

Bəzi insanlar var ki, onlar çox gözəl şifahi nitq qabiliyyətinə malikdirlər. Heç bir çətinlik çəkmədən istənilən anda, insənilən mövzu haqqında nitq söləyib dinləyicilərə xoş duyğular bəxş edə bilirlər. Lakin heç də hamı natiqlik qabiliyyətinə malik deyil və belə insanlar bir neçə şəxs qarşısında danışmaq lazım gələndə elə dəhşətli qorxu içində olurlar ki, düşünməz, heç bir şey xatırlamaz hala gəlirlər. Əslində bəlkə onlar da özünə güvənmək, cəsur olmaq, düşüncələrini məntiqli ardıcıllıqla çatdırmaq, dinləyicilər üzərində təsir yaratmaq arzusundadırlar. Bunu kim istəməz ki...

Toplum qarşısında danışmaq müxtəlif səbəblərdən bir çox insanın qorxulu röyasıdır. Əgər ilk dəfə kütlə qarşısına çıxırsınızsa, bu, əslində normaldır. Çünki, ilk dəfə görülən hər işdə bir az qorxu, bir az həyəcan olur. Lakin elə sahələr var ki, tez-tez iş görüşmələrində çıxış etmək, auditoriya qarşısında mühazirə söyləmək lazım gəlir. İnsan bu vaxt bəzən gərgin olur, stress keçirir, ovuc içi tərləyir, ürək döyüntüləri artır, əllərin-ayaqların titrəməsi, nəfəs almada çətinlik çəkmək, ürəkbulanma, diqqəti toplaya bilməmək kimi neqativ hallara məruz qalır. Bu vəziyyət idarə edilməzsə, həm işimizdə, karyeramızda, həm də şəxsi həyatımızda bir

sıra əngəllər törədə bilər. Xüsusilə, bizim kimi tez-tez auditoriya qarşısına çıxıb mühazirə söyləyən müəllimlər bu fobini aşa bilsə, peşəkar fəaliyyəti daha asanlaşar.

Əslində heç həyəcan olmaması normal deyil. Bir az həyəcanlanmaq yaxşıdır, bu, bizi arxayın olub səhv etməyimizə mane olar. Deyl Karnegi yazır: ”Nə qədər ki həyəcan keçirirəm, uğur qazanmaq şansım da var. Auditoriyaya laqeyd yanaşan natiq bir müddət sonra onu itirəcək. Buna görə həyəcan keçirmək mütləqdir.” (1, 171)

Xoşbəxtlikdən bu qorxuların öhdəsindən gəlmənin bir sıra yolları vardır. Əsas onu yadda saxlamaq lazımdır ki, qorxunuzun heç bir real səbəbi yoxdur.Yəni, auditoriyada sizə nifrət edən və məğlubiyyətinizi arzu edən insanın olması ehtimalı çox aşağıdır. Bütün narahatlıqlar sizin beyninizin məhsuludur. Ona görə də həyəcanın ilk siqnalı gələndə bu həqiqəti yada salın. Diqqətinizi həyəcanınıza deyil, çatdırmaq istədiyiniz fikrə yönəldin.

Riçard Bransona görə, “Əgər çıxışınızı yuxuda görmürsünüzsə, deməli kifayət qədər hazır deyilsiniz.” Çıxış öncəsi mövzuya yaxşı hazırlaşmaq hər zaman insanı vəziyyətdən çıxardır. Uğursuzluğun 90%-nin kökündə hazırlıqsız olmaq dayanır. İnsan hazırlıqsız olanda düşünür ki, hər şey keçəcək, lakin keçmir. Napoleonun “Hərb elə bir sənətdir ki, ən kiçik bir düşüncə tənbəlliyini, ən kiçik bir hesab xətasını daha bağışlamaz” sözləri natiqlik sənəti üçün də keçərlidir. Necə ki hərbdə komandir həm ordusuna, həm də silahlara nəzarət etmək, onları planlı şəkilkdə idarə etmək məcburiyyətindədirsə, yaxşı natiq də sözlərinə hakim olmağa və fikirlərini planlı şəkildə çatdırmağa məcburdur. Amerika tarixçisi və senatoru Albert Beveric natiqlik sənəti ilə bağlı tövsiyələrində çıxışa hazırlaşarkən bunlara riayət eyməyi məsləhət bilirdi: “Natiq mövzuya hakim olmalıdır. Bunun üçün mövzu ilə bağlı məlumatlar toplamalı, onları saf-çürük etməli, sonra sistemləşdirməlidir. Toplanan materialların mövzunu bir istiqamətdən deyil, hərtərəfli aydınlatmasına diqqət etməlidir.” (6, 37)

Bəzi mütəxəssislər xəbərdarlıq edirlər ki, cıxışın mətnini əvvəlcədən öyrənmək lazım deyil. Bu, çox zaman qeyri-təbii, çevik olmayan bir şərhə çevrilir. Natiq tələsməyə meyilli olur, sözləri mənasına varmadan tələffüz edir. Bundan başqa mətnin əzbərlənməsi metodu ona görə pisdir ki, nitqə auditoriyanın münasibətinə uyğun şəkildə dəyişikliklər etməyə imkan vermir. Cıxışın üzündən oxunması zamanı danışan gözlərini mətnə zillədiyi üçün öz dinləyicilərinə baxa bilmir, yalnız hərdən nəzər salır. Göz təması təkcə dinləyicilərlə ünsiyyət üçün lazım deyil, həm də onun sayəsində dinləyicilərin reaksiyalarını, nə hiss etdiklərini müşahidə edib çıxışınızı ona görə yönləndirə bilərsiniz. Göz təması olmasa, dinləyicilərlə danışan arasında həm bağ qurulmur, həm də güvən hissi yaranmır. Danışıq əsnasında ən nümunəvi göz təması müddəti 2-3 saniyə, hətta bir cümləni deyib bitirmə müddətidir. Siz insanın gözünə baxanda baxışınızla sözlərinizə və mövqeyinizə əminliyinizi və inamınızı nümayiş etdirirsiniz. Ona görə də mətnin həm əzbər söylənilməsi, həm də üzündən oxunması doğru metod deyil və danışanla auditoriya arasında sədd yaradır. Yaxşı natiqlərin çoxu improvizasiya metodundan istifadə edirlər. Yəni hazırlanmış

mətni təbii danışığa çevirmək. Yazılı mətnlərin dil quruluşu və fikri çatdırma xüsusiyyətləri canlı danışıqdan çox fərqlidir. Ona görə də mətni özününküləşdirmək lazımdır. Amerikanın 16-cı prezidenti Avraam Linkoln rəsmi çıxışlarını üzündən oxuyurdu. Bundan başqa çıxışlarında qeydlərdən istifadə etməzdi. "Danışan zaman qeydlərə baxmanız dinləyiciləri yorar və məyus edər" deyirdi.

Çıxışdan öncə hazırlaşmaq çox vacibdir. Dünyanın ən qədim və məşhur natiqlərindən olan Demosfen istedadına güvənib hazırlaşmadan heç vaxt danışmazdı. Həmişə yazılmış mətni öyrənərdi, diqqətlə hər sözü götür-qoy edərdi, məzmun və forma gözəlliyinə dönə-dönə nəzər salarmış. Demosfen çıxışa belə tələblər qoymuşdur:

1. Nitq üçün zəruri materialların toplanması, sübutların, faktların seçilməsi
2. Marerialın məqsədəuyğun söylənilməsi üçün planın tərtibi
3. Məzmunun sözlə ifadəsi
4. Nitqin öyrənilib yadda saxlanılması
4. Məzmunun dinləyicilər qarşısında söylənilməsi.

Çıxışa hazırlıq uğurun yarısı hesab olunur. Bu hekayəyə diqqət yetirək. Nyu-York Azadlıq abidəsinin açılış mərasimində bir nitq söylənilməsi planlaşdırılır. Bunun üçün Amerikanın ən məşhur natiqi Corc Körtisə müraciət olunur. Lakin onun verdiyi cavab hamını təəccübləndirir, çünki o, təklifi rədd etmişdi. Belə əhəmiyyətli təklif necə rədd edilə bilərdi? Üstəlik bu mərasim tarixi bir mərasim idi. Körtis bu əhəmiyyətli tarixi təklifi üç səbəbə görə rədd etmişdi. O, özü bunu belə izah edirdi: Nitq üçün mərasimdən ancaq 1 ay qabaq mənə xəbər verdilər. Əgər mənə 3 ay möhlət verilmirsə, ən vacib nitqləri belə rədd edirəm. Bəli 3 ay. Bir ay araşdırmaq və diqqətli bir hazırlıq üçün. Bir ay hazırladıqlarımı bir kənara qoyub, beynimin mövzunu mənim məcbur etməmə gərək qalmadan özbaşına qavraması üçün və son bir ay da mükəmməl bir nitqin tələb etdiyi son hazırlıq üçün."

Amerikanın 32-ci prezidenti Franklin Ruzvelt qeydlərini də, onların əsasında hazırladığı çıxışın mətnini də dəfələrlə gözdən keçirir, hətta bəzi hissələrini yenidən yazırdı. Çıxışı üçün öncədən uyğun bildiyi şəxslərdən tənqidi fikirlər almağı da adət etmişdi. Çıxışını da kağıza baxaraq deyil, içindən gəldiyi kimi danışardı. Yazılı mətnlə çıxışı bir-biri ilə üst-üstə düşməsə də, əvvəlcədən çox gözəl hazırlıq gördüyü üçün heç bir xətası da olmazdı.

Mümkün qədər çıxış öncəsi bir neçə dəfə məşq etmək lazımdır. Nitqi dəfələrlə oxumaq-canlandırmaq şəklindəki hazırlıq bütün tanınmış natiqlərin ortaq nöqtəsidir. Kütlə qarşısında danışarkən diqqət dağıdan ən əsas səbəblərdən biri eşidilən "ee", "ıı" kimi doldurucu səslər və demək, deməli, demək istədiyim kimi doldurucu sözlərdir. Əgər hansısa bir konteks əsasında istifadə edirsinizsə, təbii ki, bu normaldır. Amma hər bir yaranan boşluqda siz bu sözlərdən istifadə edirsinizsə, artıq sizin nitqinizin və təqdimatınızın keyfiyyətinə mənfi təsir etmiş olur. Bu səsləri azaltmaq özümüzə olan inamı artırar. Buna görə də evdə güzgü qarşısında həm diksiyamıza, həm də mimika və jestlərimizə diqqət edərək praktika etmək olar.

Özünüzü üçüncü bir şəxs kimi izləmək və ya dinləmək bu istiqamətdə irəliyə doğru addım üçün çox faydalı olacaq. Bu məqsədlə də səsinizi və ya görüntünüzü qeyd edə bilərsiniz. Sonra qüsurlarınızı və yaxud daha nə etsəniz çıxışınızı qüsursuz edə biləcəyinizi özünüz üçün dəqiqləşdirə bilərsiniz. A.Linkoln deyirdi: "Yüksək səslə oxuduğum fikirləri iki hissimlə yadda saxlayıram. Həm görürəm, həm eşidirəm. Buna görə də onları daha yaxşı xatırlayıram."

Səhv etməkdən qorxmayın. Xəta insanlara məxsusdur. Mükəmməl olmağa çalışmayın. Sadəcə əlinizdən gələnin ən yaxşısını edin. Bilmədiyiniz bir şey haqqında "bilmirəm" deməyi bacarın. Amma onu araşdırmağı unutmayın. Heç bir natiq çıxışa nə qədər diqqətlə hazırlaşsa belə uğursuzluqdan tamamilə sığortalanmayıb. Lakin təcrübəli natiq nitq prosesində baş verən müxtəlif qüsurlara sürətlə və dəqiq münasibət göstərməsi ilə digərlərindən fərqlənir. Tutaq ki, natiq yanılıb, düzgün olmayan məlumat verib. Bu zaman necə hərəkət etməlidir? Auditoriyadan üzr istəməli yaxud heç bir şey olmamış kimi davranmalıdır? Hər şey səhvin mahiyyətindən asılıdır. Bu səhv nəticəsində mülahizənin mənasının dəyişib-dəyişmədiyini tez müəyyənləşdirmək lazımdır. Az əhəmiyyətə malik olan səhvləri düzəltməyə dəyməz, sadəcə çıxışı davam etdirmək lazımdır. Bəzi dinləyicilər bu səhvi, ümumiyyətlə hiss etməyəcək, hiss edənlərin çoxu da natiqə güzəştə gedəcəklər. Əgər bu səhvə görə, hər halda mülahizənin mənası pozulursa, həmin anda səhvinizi düzəltməlisiniz. Yaxud başqa bir misal. Bir natiqin hazırlıq və tədbirlərinə baxmayaraq, bir an heç bir şey xatırlamadığını düşünün. Her şey uçub getmişdir və hafizəsi bomboşdur. Halbuki dinləyicilər qarşısında birdən-birə susmaq böyük fəlakətdir. Belə bir vəziyyətə düşən biri nə etməlidir? Təcrübəsiz natiq daha nə deyəcəyini bilmədiyi üçün nitqini bitirəcək, yaxud başqa mövzuya keçəcək. Təcrübəli natiq hər şeydən əvvəl hafizəsini yenidən bərpa etmək üçün zaman qazanmalı olduğunu bilir. Söylədiyi son cümləni açar kimi istifadə edib başqa bir cümlənin qapısını açarsa, hafizəsinə oyun oynamış ola bilər və beləliklə də, nitqi öz axarına düşər. İşə yaramadıqda son cümlədəki bir sözlə bağlı danışıb mövzunu bu istiqamətdə irəlilətmək olar. Düzdür, bir az mövzudan kənara çıxmış olacaqsınız və bu, bəlkə diqqət çəkəcək, amma susub baxmaqdan çox yaxşıdır.

Bir insana özündən bəhs etsən, səni dinləməz, ondan bəhs etsən, diqqəti səndə olar. Mövzu sizə çox vacib və maraqlı gələ bilər, lakin bu o demək deyil ki, orda yığışmış insanlar da sizinlə eyni fikirdədirlər. Heç şübhəsiz ki, onlar mövzunun vacibliyini fərqli qiymətləndirəcəklər; kimsə çox önəmli, bir qismi az əhəmiyyətli hesab edəcək, bəziləri də mövzunu ilk dəfə sizdən eşidəcək! Ona görə də dinləyicinin ehtiyaclarına uyğun çıxış hazırlayın, şablon cümlələrdən, mövzulardan uzaq durun, dinləyicini tanıyın, onların kim olduğunu, nəyə önəm verdiklərini, maraq dairələrindəki mövzuları, sizin deyəcəklərinizin onlara nə qazandıracağını, danışdığınız mövzu haqqında qabaqcadan nə bildiklərini və necə qarşılayacaqlarını, problemin həlli ilə bağlı onlara necə kömək edə biləcəyinizi düşünün. "Çıxış zamanı hansı misallar gətirəcəyimizi də auditoriyaya görə təyin etməliyik. Misal gətirmək

döyüşdə silah istifadə etmək kimidir: bir yerdə ağır artilleriya uyğundursa, digər vəziyyətdə əlbəyaxa döyüş zəruridir”.(1, 41) Məsələn, yerin cazibə qanununu yuxarı sinif şagirdlərinə izah etməli olsanız, elmi dildən və riyazi düsturlardan istifadə edəcəksiniz, amma aşağı sinif şagirdlərinə izah etməli olsanız, yəqin ki, Nyutonun başına ağacdan düşən alma əhvalatından istifadə edəcəksiniz. Gördüyünüz kimi, həqiqət bir olsa da, onu təqdim etmə formaları müxtəlif ola bilər. Ən uyğun formanın seçimi isə məlumatın kimə, yəni hansı auditoriyaya çatdıracağınızdan asılı olacaq. Bura dinləyicilərinizin cinsi, yaşı, təhsili, peşəsi, dini mənsubiyyəti, dil bilikləri və s. daxildir. “Adətən, insanların bir araya toplaşıb kimisə dinləməyinin beş əsas səbəbi ola bilər: məlumat almaq (əməkdaşlar şirkət rəhbərliyini dinləmək və son korporativ yeniliklər haqqında məlumat almaq üçün toplaşırlar), göstəriş almaq (tabeliyinizdə olan insanlarla həftəlik iclaslar keçirib, onların həftəlik məqsəd və vəzifələrini izah edirsiniz), razı salmaq (müştəriniz məhsulu əldə etmək üçün sizdən onu əmin etmənizi gözləyir), öyrənmək (insanlar treyninqlərə yeni biliklər əldə etmək, işdə və həyatda daha çox uğur qazanmaq üçün gəlirlər), əylənmək (insanlar şənliklərdə əylənmək üçün sağlıqlar dinləyirlər) R.B.(1, 38)

Həyatımız boyunca saysız-hesabsız fərqli vəziyyətlərlə qarşılaşmışıq. Bunlardan bəziləri xoş, bəziləri qorxunc, bəziləri isə heç yuxuda belə görmək istəməyəcəyimiz vəziyyətlər olub. Belə halların başımıza gəlməsini, yaxud gəlməməsini biz təyin edə bilmirik. Əsas olan bizim bu vəziyyətlər qarşısında nə edəcəyimizdir. Məsələn, tələbə imtahan suallarını dəyişdirə bilməz, amma suallara yaxşı hazırlaşa bilər. Ən bərbad vəziyyət belə bizim cəsarətimizə görə möhtəşəm nəticə verə bilər. Yəni danışmaq üçün qarşısına çıxdığımız auditoriya nə qədər bizi qorxutsa da, mütləq bir çıxış yolu vardır və bizim işimiz bu yolu tapmaqdan ibarətdir. Qorxunu dəf etməyin yalnız bir yolu var – onunla üz-üzə gəlmək, ona meydan oxumaq. Madam üzməyi öyrənmək istəyirsiniz, o zaman suya girməlisiniz, tarlada üzməyi öyrənə bilməzsiniz. Əgər kütlə qarşısında danışmaqdan çəkinirsənsə, deməli, tez-tez kütlə qarşısında çıxış etməlisən. Ola bilsin ki, ilk vaxtlar uğur qazanmayacaqsan, bu, normal haldır. İstənilən işdə ilk cəhdlər çox vaxt uğursuz olur. Səhv etməzsən, öyrənməzsən. Öz nitqləri ilə insanlar üzərində böyük təsir buraxan şəxslərə baxaq. Onlar da bizim kimi eyni fiziologiyaya sahibdirlər, üstəlik də bəziləri ilk vaxtlarda bəlkə bu qədər cəsarətli olmayıblar. Bizim onlardan fərqimiz əksik təcrübə və biliklərdir. Yadda saxlayın ki, peşəkar natiqlər yüzlərlə çıxışdan sonra həyəcana qalib gələ biliblər. Ona görə də çıxış etmək üçün hər bir imkandan istifadə edin, qazandığınız təcrübə sizdə inam yaradacaq, bu isə öz növbəsində həyəcanı dəf edəcək.

Mark Tven ilk dəfə kütlə qarşısındakı çıxışı üçün belə deyirdi: “Elə zənn etmişdim ki, agzımda bir ovuc pambıq var”. Fransız sosialist hərəkatının öndə gedən isimlərindən biri olan Jan Jores Parlamentdəki ilk çıxışı üçün bir il gözləmişdi. İrlandiyada Parlament partiyasının yaradıcısı olan Çarlz Stüart Pernell danışmağa başlayanda elə həyəcan keçirirmiş ki, yumruğunu dırnaqları etini qanadacaq qədər

sıxarmış. Yəni bu gün güclü natiq olaraq tanınan bir çox insan bir zamanlar dizləri titrəyən, başı dönənlər arasında olublar.

Roma natiqi Siseronun adı ilə bağlı bu aforizm geniş yayılmışdır. "Şairlər anadan şair döğulur, natiqlər isə həyatda yetişirlər". Yəni natiq olmaq üçün fitri istedadın olub-olmaması müzakirə oluna bilər, amma zəngin dünyagörüşü, yuxusuz gecələr, yaradıcılıq axtarışları, ciddi səy və s. mühüm şərtdir. Siseronun aforizmi istedadın inkişafı kimi başa düşülməlidir, yəni hər adam yox, istedadı olan hər şəxs öz üzərində ciddi çalışsa, bu sənətin sirlərini dərindən öyrənsə, natiq kimi yetişə bilər. Yəni gözəl natiq olmanın yolu qüvvətli bir arzudan keçər. Bunu çox istəməlisiniz, istəyincə zəhmət çəkər, zəhmətin qarşılığında isə zirvəyə nail ola bilərsiniz.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov R. Sözünə güvən, Bakı, Parlaq imzalar, 2018, 272 s.
2. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika.Bakı, Nurlar,2014, 395 s.
3. Michael P. Nichols. Dinləmə sanatı, İstanbul, 2016, 368 s.
4. Sırrı Er. Topluluk önündə etkili konuşma tekникləri, Hayat yayınları, 2014, 239 s.
5. Sırrı Er. Altın sözlər və başarılı konuşma tekникləri. Hayat, 2010, 260 s.
6. Karnegi D. Söz söyləmək və iş başarmaq sanatı, İstanbul, 1994, 216 s.
7. Karnegi D. Etkili konuşmanın çabuk və kolay yolu, İstanbul, Sistem yayınçılık, 1995, 277 s.
8. Bukley R. Topluluk önündə konuşma, İstanbul, Sistem yayınçılık, 2001,395 s.

Ханымана Манафлы

Подготовка к публичной речи

РЕЗЮМЕ

Язык состоит из 4 навыков, таких как чтение, письмо, аудирование и говорение. Из всех перечисленных умение говорить очень важно в жизни человека. Говорение – это навык, который позволяет нам общаться с окружающими и раскрывать способности людей. С его помощью человек может быстро передать знания и мысли, выбрать наиболее подходящие слова для выражения своих чувств, учится полагаться на собственные суждения и формулировать проблемы. Если перед вами более одного (не меньше пятнадцати) человек, то вы уже выступаете перед публикой. По разным причинам публичные выступления для многих людей становятся кошмаром. Если вы впервые выступаете перед толпой, это нормально. Потому что во всем, что делается впервые, есть определенная доля страха, волнения. Однако есть области, где часто приходится выступать на деловых встречах, читать лекции перед аудиторией. В это время человек зачастую сталкивается с такими

негативными факторами, как состояние напряжения, стресс, потение ладоней, учащение пульса, дрожание рук и ног, затрудненное дыхание, тошнота, невозможность сконцентрироваться. Если не контролировать данную ситуацию, то это может вызвать ряд препятствий нашей работе, продвижению в дальнейшей карьере и в личной жизни. В особенности, если такие учителя, как мы, которые часто читают лекции перед аудиторией, смогут преодолеть эту фобию, то их профессиональная деятельность станет намного проще. В статье перечислены причины этого страха и способы борьбы с ними.

Несомненно, неуверенный в себе человек, выступая перед публикой, не может иметь какого-либо влияния на аудиторию. Слабые волнения хотя и придают динамику выступлению, однако более сильные переживания могут полностью подорвать авторитет. Кроме того, сильное волнение может вызвать у слушателей стресс. Насколько убедительной может быть речь, воспринимаемая в стрессовой ситуации? Проявить смелость не так уж и сложно. Есть даже забавные способы сделать это. Проще говоря, в уме существует построенная нами стена. Возникновение уверенности в себе часто можно начать с изменения привычек, которым мы не придаем значения. Даже в самой неподходящей ситуации мы можем иметь грандиозный успех благодаря нашей смелости. То есть, как бы ни пугала нас аудитория, перед которой собираемся выступать, выход есть всегда, и наша задача состоит в том, чтобы найти этот выход. Взглянем на личности, которые своими выступлениями оказывают большое влияние на людей. Они имеют такую же физиологию, как и мы, к тому же некоторые из них, возможно, поначалу не были такими уверенными. Наше отличие от них – отсутствие опыта и знаний.

В статье анализируются многие психологические моменты, вызывающие волнение при подготовке к публичному выступлению, даются рекомендации по выходу из ситуации.

Ключевые слова: *общение, языковые навыки, культура аудирования, культура речи, боязнь публичных выступлений, красивая и эффектная речь, ораторское мастерство, психологическая подготовка к выступлению.*

Khanimana F. Manafli

Psychological aspects of preparing for a public speech

SUMMARY

The language consists of 4 skills such as reading, writing, listening and speaking. The speak ability as one of them is very important in a person's life. Speaking is a skill that allows us to communicate with others and reveal abilities of people. With its help, a person can quickly convey knowledge and thoughts, choose the most appropriate words to express their feelings, learn to rely on the own

judgments and formulate problems. If you have more than one (at least fifteen) people in front of you, then you are already speaking to the public. For various reasons, public speaking becomes a nightmare for many people. If this is your first time performing in front of a crowd, that's fine. Because in everything that is done for the first time, there is a certain amount of fear and excitement. However, there are areas where you often have to speak at business meetings, lecture in front of an audience. At this time, a person has often faced with such negative factors as a state of tension, stress, sweating palms, increased heart rate, trembling of hands and feet, shortness of breath, nausea, and inability to concentrate. If you do not control this situation, then this can cause a number of obstacles to our work, advancement in our future career and in our personal life. Especially if teachers like us, who often lecture in front of an audience, can overcome this phobia, then their professional activities will become much easier. This article lists the causes of this fear and ways to deal with them.

Undoubtedly, an insecure person speaking in front of an audience cannot have any influence on the one. Mild excitement, although it gives dynamics to the performance, but stronger feelings can completely undermine the authority. In addition, intense excitement can stress the listeners. How persuasive can speech be perceived in a stressful situation? It is not hard to show courage. There are even funny ways to do it. As speaking simply, we have built a virtual wall in our mind. The building of self-confidence can often begin with changing our unimportant habits. Even in the most inappropriate situation, we can have tremendous success thanks to our courage. That is, no matter how fright us the audience before which we are going to speak, there is always a way out, and our task is to find one. Let us look at the individuals who, through their performances, have a great influence on people. They have the same physiology as us, and some of them may not have been so confident at first. Our difference from them is the lack of experience and knowledge.

The article analyzes many of the psychological moments that cause excitement in preparation for a public speech, gives recommendations on how to get out of the situation.

Keywords: communication, language skills, listening culture, speech culture, fear of public speaking, beautiful and effective speech, public speaking, psychological preparation for a performance.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ORCID 0009-0003-9506-2449
XUDUYEVA GÜNAY RÜSTƏM qızı
Bakı Dövlət Universiteti
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi - 33

NİTQ SİTUASİYASININ ÜNSİYYƏT MÖVZUSU ÜZRƏ DİSKURSİV TƏHLİLİ

Ünsiyyət informasiyanın fərdlərarası mübadiləsi və onun iki və ikidən çox şəxs, daha dəqiq desək, bu ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin necə qavraması prosesidir. Bu başlanıb davam edən və son nəticədə bitən, tamamlanan prosesdir. Qeyd olunan baxımdan kommunikasiya üçfazalı olub başlanğıc, yaxud giriş, əsas və bitmə fazaları olan hadisə kimi təzahür edir. Belə hadisələr müxtəlif forma və şəkillərə malik olub bir-birindən fərqlənir. Onların diferensasiyası ayrı-ayrı meyarlar üzrə gedir. Hər bir kommunikasiya prosesi konkret nitq situasiyası ilə seçilir və kommunikasiyanın gedişində nitq situasiyasının dəyişməsi mümkündür. Dəyişmə həm ekstralinqvistk, həm intralinqvistik amillərin təsirinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Məsələn, ünsiyyət prosesinə yeni bir şəxsin qoşulması, ünsiyyət məkanının yenilənməsi, ünsiyyət prosesində tərəflər arasında konfliktin yaranması və s. nitq situasiyasında dəyişmə yaradır. Sadalananlardan birinci ikisi ekstralinqvistik amillərlə, üçüncüsü isə linqvistik amillərlə bağlı nitq situasiyasının dəyişməsini səciyyələndirir. Kommunikasiyada ikidən artıq iştirakçı olduqda poliloji nitq prosesi baş verir. Poliloqu ardıcıl olaraq iki nitq addımı olan hissələrə bölsək iki iştirakçı arasında nitq mübadiləsi fraqmentləri almış olarıq. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, iştirakçılar sayı ikidən artıq olanda da, adresant-adresat dialoqları əmələ gəlir. Bu baxımdan ünsiyyət dialoji nitq ardıcıllığı şəklində gedir. Canlı dialoji nitqə interaktiv şəkildə yanaşdıqda hər bir sonrakı nitq addımının, replikanın özündən əvvəlki və sonrakı ilə əlaqəyə malik olmasına müşahidə etmək mümkündür. Əlaqəli ardıcıllığın pozulması hallarına çox az rast gəlmək olur. Ünsiyyət başlanır, davam edir, bitir. Sonsuz və fasiləsiz şəkildə getmir. Kommunikasiya müəyyən məqsədlə baş verir, onun bitməsi də məqsədlidir. Kommunikasiyanın məqsədi kommunikantlardan birinin və ya hər ikisinin kommunikativ məqsədindən formalaşır.

Açar sözlər: nitq, diskurs, diskursiv təhlil, ünsiyyət, informasiya.

Nitq aktının əsas funksiyalarından biri məlumatlandırmadır. Adresantın adresatı məlumatlandırması dinləyən tərəfin reaksiyası ilə təsdiqini tapır. Adresat məlumata ya verbal reaksiya verir, ya da informasiyanı eşidib mənimsədiyini qeyri-verbal siqnalla təsdiq edir. Belə olduqda dialoji nitqin birinci addımı tamamlanır. Real gerçəklikdə adresatın ötürdüyü informasiyanın qəbul edilməsi, eşidilməsi, eşidilib mənimsənilməsi baş verdikdə də, bəzən verbal və ya qeyri-verbal təsdiq

reaksiyası gerçəkləşmir. Nəzərdə tutulmuş adresat ona ünvanlanmış informasiyaya əhəmiyyət vermir. Nəticədə adresantla adresat arasında ünsiyyət reallaşmır.

« - Qalx, odun yar, - dedi, - ocaq qalayaq! Əhməd qalxdı....Qalxıb baltanı götürdü, tənbəl-tənbəl oduna sarı getdi» [4, s. 268]. Bu fraqmentdə yalnız adresant danışır. Onun imperativ nitq aktına adresat verbal deyil, öz fəaliyyəti ilə cavab verir. Adresantın kommunikativ məqsədi qalanacaq ocaq üçün odunun doğranmasıdır. Adresantın nitq aktı ilə adresatın bu nitq aktına cavab olan fəaliyyəti kommunikasiyanın məzmununu təşkil edir. Mövzu isə ocaq qalamaq üçün odun doğramaqdır.

« - Nənə, Şah Abbasdan danışacaqsan?
Yat, ay gədə, qoy dincəlim!
Nənə, sən canın, danış da.
Ay gədə, dedim yat! Başım ağrıyır.
Nənə, ay nənə! Hm...
Nənə, ulduz nədi?
Ulduz ulduzdu. Yanır orda.
Nənə, ay nənə! Hm...
Nənə, bəs o gün deyirdin göydə mələklər də var. Bəs onlar neynirlər?
Mələklər? Mələklər uçur.
Bəs yorulanda yatmağa hara gedirlər?
Hara? Hm...Nə bilim hara? Ulduzların üstünə qonurlar.
Bəs yanmazlar? Di yat, yat!» [4, s. 30].

Nəvə ilə nənə arasında dialoq yataqda gedir. Nəvə yatanda nənəsinin ona nəsə danışmasını istəyir. Birinci mövzu nəvənin xahiş nitq aktı ilə başlayır və onun şah Abbasdan danışmaq istəyinə aiddir. Birbaşa deyil, implisit imtina «yat» təhrik nitq aktı ilə başlanır. Nəvənin növbəti nitq aktı da imperativ olub yalvarış şəklindədir. Təkrar oxşar cavabdan sonra dialoqun birinci mövzusu qapanır. Müəllif birinci mövzudan sonra müəyyən pauzanın hökm sürdüyü barədə oxucuya məlumat verir. İkinci mövzu ulduzlar haqqındadır və kommunikativ təşəbbüs yenə də nəvədədir. Mövzu sualla daxil edilir. Üçüncü mövzu mələklərə aiddir və bu mövzu ulduzlar haqqında alt temalara bölünür. Bütün dialoqda nitq situasiyası yalnız bir parametrə - mövzuya görə dəyişir. Nitq situasiyasının başqa parametlərinin sabitliyi kommunikativ təşəbbüsü əlində saxlayan nəvənin yeni suallar tapıb verməsi ilə nəticələnir. Dialoq iştirakçılarından biri – nənə ünsiyyəti davam etdirmək marağında deyil. Bununla belə, onun nitq davranışı ünsiyyətin davam etdirilməsinin qarşısını kəsmir. Дж.Лич və Г.Грайс kommunikasiyanın iki prinsipini irəli sürmüşlər. Дж. Лич-in hörmət prinsipi ilə Г.Грайс-ın kooperasiya prinsipi tam ünsiyyət prosesini və eləcə də onun müəyyən məqamlarına aid nitq situasiyalarını aşkara çıxarır [5; 6]. Г.Грайс-ın kooperasiya prinsipi ünsiyyətin ümumi məqsədi ilə bağlanır və onun iştirakçılarının kommunikativ məqsədlərinə də əsaslanır. Kommunikativ məqsədlər eyni və ya bir-birinə yaxın olduqda kooperasiya, əməkdaşlıq davam edir. Nəvə ilə

nənə arasındakı dialoqda ünsiyyəti verilmiş anda davam etdirmək baxımından fərqlənir. Nəvə kommunikasiyanın kəsilməsini istəmir, nənə isə danışmaq həvəsində deyildir. Г.Грайс kommunikasiyanın kooperasiya prinsipinin dörd maksimasını ayırmışdır: 1) informasiyanın tamlığı; 2) informasiyanın keyfiyyəti; 3) relevantlıq; 4) danışıq tərzi [6, c. 222]. Bu maksimaların hər birinin öz postulatları vardır. İnformasiyanın tamlığı maksimasının birinci postulatı adresantın söyləmində informasiyanın tələb olunduğundan azlığını istisna edir. İkinci postulat isə informasiyanın izafiliyini istisna edir. Postulatlar elə şərt irəli sürür ki, onların tam dəqiqliyi ilə yerinə yetirilməsi çətindir. İnformasiyanın tələb edildiyindən nə az, nə də çox olmasını təyin etmək mümkün deyildir. Təcrübədə həm informasiyanın azlığı, həm də izafiliyi qeydə alınır. Adətən, kommunikativ təşəbbüsü ələ almış kommunikantın nitq aktında informasiya çatışmazlığı olarsa, onun yerini doldurmaq lazım gəlir. Adresat bu çatışmazlığı özü aradan qaldırmaq istəyəndə ona ünvanlanmış stimulu tamamlamağa çalışır. Buna çətinlik çəkəndə sual verir, əlavə informasiya almağa çalışır. Yuxarıda nəvənin danışığındakı suallar dəqiqdir və informativ tamlığa malikdir. Nənənin cavablarından birində isə informasiya natamamlığa malikdir (ulduz ulduzdur). Real gerçəklikdə kommunikasiya prosesində informasiyanın izafiliyi onun azlığı ilə müqayisədə daha çox rast gəlinən haldır. Bu məsələ özünü dəqiq və qeyri-dəqiq nitqdə büruzə verir. Suala cavab verən izafi informasiyaya meyilli olur. Дж. Аллен və Р. Перронун məlumat bürösuna qatarın haçan getməsi sualı ilə müraciət edənə izafi informasiya ötürülməsi barədə nümunəsində bunu aşkar müşahidə etmək mümkündür. Məlumat xidməti işçisi qatarın hansı platformadan yola düşəcəyi, o platformaya necə getmək lazım gəlməsi haqqında da informasiya verir. İzafi informasiya onu alan şəxsə müəyyən qənaətə gəlməyə mane olmur. Məlumat xidmətində işləyənlərin bəzən izafi informasiyadan istifadə etməsini onların üzləşdikləri nitq situasiyaları və bu situasiyada yeni informasiya almaq tələbinin meydanı çıxması ilə izah edilə bilər. Məsələn, qatarın nə zaman yola düşməsi haqqında məlumat almış şəxs həmin qatarın hansı platformada dayanacağını soruşur. Bu barədə də informasiya aldıqdan sonra platformaya necə getmək barədə də sual verir. Nitq situasiyasında mövzu ilə əlaqədar olan üç cəhətin nəzərə alınması vacibdir: 1) tema qabaqcadan qeyd olunmur və ya məlum deyildir; 2) mövzunun əsas dairəsi məlumdur; 3) mövzu qabaqcadan təyin olunmuşdur. Hər üç aspekt ayrıca nitq situasiyasının yaranması ilə diqqəti cəlb edir.

Mövzunun qabaqcadan məlum olmaması kommunikantların yaxınlığından xəbər verir. Məsələn, iki qohum görüşür, yaxın adamlar ad gününə toplaşıb, iki tanış təsadüfən küçədə rastlaşıb və sairə. Təbii ki, belə halların dairəsi genişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaxın adamlar arasındakı ünsiyyət üçfazalı kommunikasiya mənzərəsi əmələ gətirir. Birinci faza salamlaşma və hal-əhval tutmağı əhatə edir. Bundan sonra müəyyən mövzuda ünsiyyət prosesi başlana bilər. Kommunikativ təşəbbüsü ələ alan şəxs ünsiyyət üçün mövzu ortaya atır. Bu mövzu kommunikantların bilavasitə özlərinə aid olmaya bilər. Onlar dünyadakı siyasi,

iqtisadi vəziyyətdən, bir gün əvvəl nümayiş etdirilmiş filmdən və sairə haqqında söhbət edirlər. Mövzu kommunikantlardan birinin yazdığı məqalə, kitab haqqında fikir mübadiləsi şəklində formalaşır. Mövzu ilə əlaqədar olan ikinci aspekt ümumi bir problemdən, ümumi bir işin təşkilindən gedən söhbətlərə aiddir. Müzakirə və fikir mübadiləsi üçün nəzərdə tutulmuş problem, hadisə geniş əhatə dairəsinə malik olduqda onun müəyyən təşkilediciləri, tərərfləri ünsiyyət mövzusuna çevrilir. Nəhayət, nitq situasiyası konkret mövzuda söhbətlə bağlı formalaşır. Məsələn, kommunikantlar hər hansı tədbirə dəvət ediləcək adamların miqdarını və siyahısını müəyyənləşdirmək məqsədilə toplaşıb ünsiyyətə girirlər. Qeyd olunmuş üç əsas haldan başqa, təsadüfi yaxud kommunikantlardan birinin planlaşdırdığı görüş baş verir. Hansısa küçəni axtaran şəxs yaxınlaşıb bu barədə məlumat almaq istəyirsə, mövzu ona məlumdur. Yaxud biri dostundan borc almaq istəyir. O, görüşü planlaşdırır (dostunun iş yerinə gedir). Bu halda borc almaq istəyən şəxsə mövzu məlum olur. Kommunikant ona məlum mövzudan danışarkən həmin mövzuya bu və ya digər dərəcədə hazırlığı ilə seçilir. Ünsiyyət prosesində mövzunun dəyişməsi kommunikantların təşəbbüsünə əsaslanır. Çox zaman daha fəal, uğurlu ünsiyyət qura bilən şəxslər kommunikasiya prosesində mövzunu dəyişib özləri üçün sərfəli, yaxud maraqlı məsələyə keçirlər. Mövzunun dəyişməsi nitq situasiyasını da dəyişir. Kommunikantların sayı ikidən artıq olduqda ünsiyyət prosesində ortaq mövzu situasiyasının yaranması mümkündür. Ortaq mövzu kommunikasiya prosesi iştirakçılarının bir qismi üçün məlum hadisəni əhatə edir. Başqa ölkəyə turist səfərindən qayıtmış iki tanış onlarla bir məclisdə olan üçüncü şəxsin yanında öz səfərləri, gəzdikləri yerlər haqqında ünsiyyət qurur. Ünsiyyət mövzusu bu iki şəxs üçün ortaq mövzudur. Üçüncü şəxs belə hallarda kommunikasiya prosesinə fəal qoşulmaq imkanını itirir. Mövzu ilə bağlı nitq situasiyasının dəyişməsi iki və daha artıq şəxsin kommunikasiya mühitinə kommunikantlardan birinin və bir neçəsinin tanıdığı yeni iştirakçı daxil olursa, gələnin bu söhbətə qoşulması, yaxud onu eşitməsi arzuedilən deyilsə, onda ünsiyyət mövzusu dəyişdirilir.

Üçüncü şəxsin gəlişi əvvəl ünsiyyətdə olan iki şəxsin söhbətindən, danışıq mövzusundan, onların nitq aktından heç bir əlaqəyə malik deyil, ancaq onun gəlib ünsiyyət, kommunikasiya prosesinə qoşulması ilə kommunikantların sayında artım baş verir. Üçüncü şəxsin gəlişi digər iki şəxs arasındakı kommunikasiya mövzusunun dəyişməsi, ünsiyyətdə olanların öz nitq aktlarını üçüncü şəxslə əlaqədar tənzimləməsi və s. halları doğurur.

Gecə saat on birdə kolxozun iclası qurtardı. Kolxoz sədri:

-Ay Qızbəs!

- Hey.

- Bizdə azarlı var, apar bu yoldaşı bu gece sizdə rahat olsun.

- Niyə aparmıram! Gözümün üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş. Getdik [1, s.408].

Bu parça poliloji nitqi əhatə edir. Kolxoz iclası bu poliloqdan əvvəlki hadisədir və təhlilə cəlb edilmiş mətn parçasında onun haqqında məlumat müəllif nitqi vasitəsilə verilmişdir. Məlumat ümumi informasiyadır. Ancaq həmin informasiya iclasda kolxoz sədrinin, Qızbəs adlanan adamın və azarlamış, xəstələnmiş üçüncü şəxsin iştirak etməsini aşkara çıxarır. Fon biliklərindən aydın olur ki, xəstələnmiş üçüncü şəxs yerli adam deyildir. Çünki kolxoz sədrinin nitq aktında Qızbəsdən həmin şəxsi evinə aparması tələbi irəli sürülür. Sədrin nitq aktı imperativ, təhrik nitq aktıdır, burada aparmaq feilinin əmr şəkli formasından istifadə olunmuşdur. Sədrin Qızbəsə müraciət forması (Ay Qızbəs) və Qızbəsin cavabı (Hey) Sədr-Qızbəs ünsiyyətinin qeyri-rəsmi tonda getməsini təsdiq edir. Təhrik sədrin statusca böyük olmasına işarə edir. Kommunikasiya prosesinin üç ştirakçısı - sədr, Qızbəs və üçüncü şəxs vardır. Ünsiyyət də poliloq şəklində gedir. Üçüncü şəxs poliloqun passiv iştirakçısıdır. Mətn parçasındakı sonuncu – getdik cümləsi üçüncü şəxsin daxili nitqi və ya müəllif nitqidir. Hekayədə müəllif, nəqledən funksiyasını bu üçüncü şəxs yerinə yetirir. Qızbəsin nitqini birinci cümləsi (Niyə aparmıram!) sədrə, ikinci cümləsi sədr və qonağa (Gözümün üstə yeri var), üçüncü cümləsi (Buyur gedək, yoldaş) yalnız qonağa ünvanlanmışdır. İkinci cümlənin qonağa ünvanlanması implisit formadadır və belə qənaətə gəlməyə qonağın həmin nitq aktını eşitməsi əsas verir. Şəxslərarası və ya fərdlərarası kommunikasiya müəyyən sayda şəxs arasında nitq və qeyri-nitqlə gedən və kommunikasiyada iştirak edənlərin bir-birinə psixoloji təsiri ilə reallaşan, onların arasında müəyyən münasibətlər formalaşdıran prosesdir. Ünsiyyətin təhlilinin əsas struktur vahidi iştirak edən deyildir. Burada vacib element iştirakçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdir. Kommunikasiya zamanı iştirakçılar bir-birinin davranışına, xüsusən nitq davranışına nitq aktları vasitəsilə təsir göstərirlər. Onların nitq aktları arasında qarşılıqlı asılılıq hökm sürür. Kommunikasiyanın məqüsədi onun funkaiyalarını təyin edir. Kommunikasiyanın aşağıdakı əsas funksiyaları vardır: 1) əlaqə funksiyası; 2) məlumat funksiyası; 3) təhrik funksiyası; 4) əlaqələndirmə funksiyası; 5) qarşılıqlı anlaşma funksiyası; 6) emotiv funksiya; 7) münasibətlərin qurulması funksiyası; 8) təsir funksiyası. Qeyd olunan funksiyalardan hər birinin nitq situasiyası ilə linqvistik səviyyədə əlaqələnməsi müşahidə olunur. Onlardan bəziləri sırf linqvistik aspektlidir və nitq situasiyasının dil amillərini təyin etməyə imkan verir. N.Məmmədli kommunikasiyanın funksiyalarına interaktivliyi - insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilini, müxtəlif təsir formalarını -inandırma, əmr, xahiş, təlqindən istifadə etməklə məqsədin razılaşdırılmasını, vəzifələrin bölüşdürülməsini, həmsöhbətin əhval-ruhiyyəsinə, inamına, davranışına təsir göstərilməsini və perspektivliyi aid etmişdir[3, s.6-7]. Əlaqə funksiyası kommunikasiya iştirakçılarının nitq aktlarını bir-birinə ünvanlaması ilə bağlıdır. Nitq materialında əlaqə funksiyasının ilkin yaradıcı və göstəricisi elementləri kommunikasiyanın birinci, yəni başlanğıc fazasında üzə çıxır.

Yuxarıda verilmiş nümunədə kommunikantlar arasında, konkret olaraq Qızbəslə qonaq arasında əlaqənin formalaşmasına təsir göstərən linqvistik amillər Qızbəsin "Gözüm üstə yeri var. Buyurun gedək, yoldaş" nitq aktıdır. Birinci cümlə əlaqə üçün uğurlu zəmin yaradırsa, ikinci cümlə əlaqəni bir qədər rəsmiləşdirir. Rəsmiləşmə nitq aktındakı "yoldaş" xitabından irəli gəlir.

"- Əyləş, - dedi, - qadan alım, yəqin ki, bərk üşütmüsən" [1, s.409].

Eyni hekayədən götürülmüş bu nitq aktı da Qızbəsə aiddir. Qeyd edilən nitq aktı canlandırılanda nitq situasiyası artıq dəyişmişdir. Qızbəs qonağı ilə iclas yerindən çıxıb evə gəlmişdir. Kommunikativ məkan bu halda Qızbəsin evidir və yeni nitq situasiyasında ev sahibinin nəvəsi də iştirak edir. Qızbəsin nitq aktı əlaqəni rəsmi məcrasından çıxarır, ilıq, xoşagələn mühitə keçirir. "Əyləş" imperativi münasibətləri gərginləşdirmir, əksinə, yaxşılaşdırır. Qızbəs qonağına II şəxsin təkində müraciət edir. Nitq situasiyalarının elə formaları vardır ki, onların birinci fazası etiket qaydalarına aid olan replikalarla başlanır.

Xoş gəlibsən, Qurban əmi, səfa gətiribsən bizim bu başıbəlalı kəndə!

-Yanı gəlməyə bilərdimmi, a Cavanşir!.. [2, s. 273].

Xoş gəlibsən, ..., səfa gətiribsən etiket qəliləridir və gələn adamın yaxşı qarşılanmasını təsdiq edir. Bu qəlib çox zaman ikinci tərəfin (səfa gətirmisən) buraxılması ilə istifadə olunur. Hər iki tərəfin işlədilməsi təsir gücünü artırır kommunikantlar arasında mehriban əlaqəni gücləndirir. Kommunikasiyada danışan bir sıra əsas məqsəddən birisini güdür: 1) digər kommunikantın fikrini müdafiə etmək, onunla razılaşmaq (mövzunu inkişaf etdirmək, fikri aydınlaşdırmaq, təsdiq etmək və ya genişləndirmək və s.); 2) etiraz etmək, razılaşmamaq, inkar etmək; 3) fəaliyyətə təhrik etmək, fikir yaratmaq. Qeyd edilən məqsədlərdən birincisi nitq situasiyasını dəyişdirmir. İkinci və üçüncü məqsəd kommunikantlar arasında münasibətləri gərginləşdirir və bəzən konflikt situasiyası əmələ gətirir. Konflikt situasiyasının əmələ gəlməsi nitq şəraitinin dəyişməsini göstərən amillərdən biridir. Ünsiyyət prosesində tərəflərin münaqişəli vəziyyətə gəlməsi onların nitq aktlarından birbaşa asılılığa malikdir. Nitq situasiyasını gərginləşdirən linqvistik amillərin əsas hissəsini tərəflər arasında münasibətlərə xələl gətirən nitq aktlarından istifadə olunmasıdır. Danışan nitqində tabular, invektivlər işlətməməyə çalışmalıdır. Bu cür leksik vahidlər həm qəbul edilmiş sosial normaları, həm də etiket qaydalarını pozur.

Beləliklə, aydın olur ki, nitq situasiyasının kommunikantlar arasında gedən ünsiyyətin mövzusuna görə diskursiv təhlili həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik parametrləri nəzərə almağı tələb edir. Kommunikasiya iştirakçılarının sayca çox olması kommunikativ diskursu mürəkkəbləşdirir. İştirakçılatr sayının çoxluğu nitq situasiyasının dəyişməsi üçün əlavə imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, İ. Qızbəs xala/İ.Əfəndiyev// Azərbaycan ədəbiyyatı antalogiyası. III c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – C.409-413
2. Hüseynov, İ. Seçilmiş əsərləri. II c./İ.Hüseynov. – Bakı: Azərnəşr, 1988. -368 s.
3. Məmmədli, N. Ünsiyyət, kommunikasiya və işgüzar kommunikasiya // Filologiya məsələləri. – Bakı: Elm və Təhsil, 2021. №3. – c.3-13
4. Süleymanlı, M. Köç/M.Süleymanlı. – Bakı: Yazıçı, 1984. – 278 s.
5. Leech G. Principles of Pragmatics. - London: Longman, 1983.- 250 p.
6. Грайс Г.П. Логика и речевое общение//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. - Москва: Прогресс, 1985. - С. 217–237.

Г.Р.Худуева

Дискурсивный анализ речевой ситуации по теме общения

Резюме

Общение-это процесс межличностного обмена информацией и ее восприятия двумя и более лицами, а точнее теми, кто участвует в этом процессе общения. Это завершенный процесс, который начинается и продолжается и в конечном итоге заканчивается. С указанной точки зрения коммуникация проявляется как трехфазная или как событие с начальной, или входной, основной и конечной фазами. Такие явления имеют разные формы и формы и отличаются друг от друга. Их дифференциация идет по отдельным критериям. Каждый коммуникационный процесс выделяется конкретной речевой ситуацией, и в ходе коммуникации возможно изменение речевой ситуации. Изменение выявляется как следствие влияния как экстралингвистических, так и интралингвистических факторов. Например, включение в процесс общения нового человека, обновление пространства общения, возникновение конфликта между сторонами в процессе общения и т.д. создает изменение речевой ситуации. Первые два из перечисленных характеризуют изменение речевой ситуации в связи с экстралингвистическими факторами, а третий-языковыми факторами. Процесс полилогической речи происходит при наличии более двух участников общения. Если мы разделим полилог на части, которые имеют два последовательных речевых шага, мы получим фрагменты речевого обмена между двумя участниками. Отсюда можно сделать вывод, что даже при количестве участников более двух формируются диалоги адресат-адресат. В связи с этим общение идет в форме диалогической речевой последовательности. При интерактивном подходе к живой диалогической речи можно наблюдать, что каждый последующий шаг речи имеет отношение к тому, что предшествует и следует за самой репликой. Очень мало случаев нарушения связанной последовательности. Общение начинается, продолжается, заканчивается. Это не идет бесконечно и непрерывно. Коммуникация происходит с определенной целью, ее завершение

также носит целенаправленный характер. Цель коммуникации формируется из коммуникативной цели одного или обоих коммуникантов.

Ключевые слова: речь, дискурс, дискурсивный анализ, общение, информация.

G.R.Xuduyeva

Discursive analysis of the speech situation on the topic of communication

Summary

Communication is the process of interpersonal exchange of information and how it is perceived by two and more than two persons, more precisely, those involved in this communication process. This is a process that begins and continues and ultimately ends. From the point of view, communication is three-phase and is manifested as an event with beginning, or entrance, Main and ending phases. Such phenomena have different shapes and shapes and differ from each other. Their differentiation goes according to separate criteria. Each communication process is distinguished by a specific speech situation, and in the course of communication, a change in the speech situation is possible. The change is revealed as a result of the influence of both extralinguistic and intralinguistic factors. For example, the accession of a new person to the communication process, the renewal of the communication space, the emergence of a conflict between the parties in the communication process, etc. it creates a change in the speech situation. The first two of the listed ones characterize a change in the speech situation in relation to extralinguistic factors, and the third-to linguistic factors. When there are more than two participants in communication, a polylogical speech process takes place. If we divide the polylogue into parts with two speech steps in a row, we will get fragments of speech exchange between the two participants. From this it can be concluded that even when the number of participants exceeds two, the addressee-addressee dialogues are formed. In this regard, communication proceeds in the form of dialogical speech sequences. When approaching live dialogic speech interactively, it is possible to observe that each subsequent step of speech, the replica, has a connection with the previous one and the next. There are very few cases of violation of The Associated sequence. Communication begins, continues, ends. It does not go endlessly and incessantly. Communication takes place with a specific purpose, the end of which is also targeted. The purpose of communication is formed from the communicative goal of one or both communicants.

Keywords: speech, discourse, discursive analysis, communication, information.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: prof. Ə.Ə.Rəcəbli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ORCİD 0000-0002-1178-9524
AYŞƏN İBAD QIZI ŞIRINOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134,

ADVERBAL INKARLIQ MIKROSAHƏSININ IFADƏSI

Məqalə adverbial mənfi mikrosahənin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Faktiki materialı nəzərdən keçirərkən, müqayisə olunan dillərin hər birindəki zərf inkarının rematik inkar sahəsindəki digərləri ilə müqayisədə ən çox yayılmış növ olduğunu görürük. Bu, ilk növbədə, hər bir zərf növünün rematik inkarına aiddir və burada ayrı-ayrı mikro mühitləri ayırmaq olar: zaman zərfinin rematik inkarı, kəmiyyət zərfinin rematik inkarı, üslub-hərəkət zərfin rematik inkarı, yer zərfinin rematik inkarı və s. Tamamilə təbiidir ki, burada müqayisəli dillərin konkret bədii mətn nümunələri əsasında ziddiyyət və müqayisə kontekstində dil vasitələrinin tədqiqi və prosodik vasitələrin rolu aparılmışdır. Hər bir mətndə praqmatik aspektin nəzərə alınması, daha doğrusu dil kateqoriyasından nitq kateqoriyasına keçid anlayışlarının iki müxtəlif münasibətlərini ortalığa qoyur. Onlardan biri danışana münasibətdə müəyyən olunur, ikincisi isə adresata verilən məlumata münasibətlə və həmçinin dil kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi, onun müəlliflə əlaqəsi və yaxud adresatın nitq aktına olan münasibəti daxildir. Konkret mətn daxilində hər bir inkarlıq ifadə edən söz, hər bir qüvvətləndirmə əməliyyatı öz mahiyyətinə görə ifadənin praqmatik potensialını, ünsiyyət təsirini yüksəltməyə xidmət edir, o cümlədən mütləq şəkildə ekspressivlik yaradır. Bu bir neçə cümlədən ibarət olan mətn parçasında güclü inkarlıq effektinin yaranmasında dilxarici amillər və kontekst vasitəsilə yanaşı, leksik tərkib, yəni konkret sintaktik formanı əmələ gətirən leksik-semantik vahidlərin seçilib işlənməsinin xarakteri də sözsüz əhəmiyyətli rola malikdir, heç şübhəsiz ki, inkarlığın bilavasitə və yaxud vasitəsi yolla mikrosahə komponentinin meydanda olub-olmaması ilə ifadə olunması qarşılaşdırma və müqayisə quruluşlarının daxili gərginliyi ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: inkarlıq, mikrosahə, mətn, nitq aktı, kontekst.

Hər bir mətn parçasında praqmatik tərəfin nəzərə alınması, daha doğrusu dil kateqoriyasından nitq kateqoriyasına keçid anlayışlarının iki müxtəlif münasibətlərini ortalığa qoyur, onlardan biri danışana münasibətdə müəyyən olunur, ikincisi isə adresata verilən məlumata münasibətlə və həmçinin dil kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi, onun müəlliflə əlaqəsi və yaxud adresatın nitq aktına olan münasibəti (buraya danışanın və yaxud istifadə edənin, qəbul edənin əsaslandığı kateqoriyalar) daxildir. Faktik materialları nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, müqayisə edilən dillərin hər birində adverbial inkarlıq rematik inkarlıq sferasında digərləri ilə müqayisədə ən geniş yayılmış növüdür. Bu ilk növbədə onunla

əlaqədardır ki, hər bir zərflik növünün rematik inkarlığından bəhs etmək və burada ayrıca mikrosahələr ayırmaq olar: zaman zərfinin rematik inkarlığı, kəmiyyət zərfliyinin rematik inkarlığı, tərzi-hərəkət zərfliyin rematik inkarlığı, yer zərfliyinin rematik inkarlığı və s. Tamamilə təbii olaraq burada linqvistik vasitələrin kontrastiv kontekst və qarşılaşdırmanın, eləcə də prosodik vasitələrin rolunu da müqayisə olunan dillərin konkret bədii mətn nümunələri əsasında araşdırılmamızı aparacağıq.

Dilçilik ədəbiyyatlarından, həmçinin bədii mətn nümunələri əsasında müşahidə etmək olur ki, bir qayda olaraq ingilis dilində adverbial inkarlığı düzəltmək üçün "not" inkar ədatından "never", "nowhere"dən istifadə olunur. Lakin bir çox hallarda digər hərəkətlərin tərzini, yerini, dərəcəsini, ölçüsünü, səbəb-nəticəsini inkar etmək üçün situasiyadan asılı olaraq, daha çox "not" ədatı işlədilir. Azərbaycan dilində isə bir qayda olaraq həmin zərflərdən əvvəl "heç" sözü ilə işlədilir və predikat da inkarda işlədilir. Digər məqalələrimizdə bu barədə ümumi şəkildə bəhs etməyimizə baxmayaraq, burada hər iki müqayisə olunan dillərin faktik materialları əsasında həmin adverbial inkarlıq mikrosahəni tədqiq edərkən bir daha həmin məsələyə qayıdıb onların müəyyən dərəcədə funksional semantikasının və praqmatik semantikanı koqnisiya vasitəsilə aydınlaşdırıb kommunikasiyanın tez alınmasını kontekst daxilində göstərməyə çalışacağıq.

One, Wilson, the while hunter, she knew she had never truly seen before (2, s. 304). Onlardan biri olan, ağ ovçu Uilsona o heç zaman həqiqətən görməmişdi. Nümunə gətirdiyimiz cümlənin komponentlərindən biri olan "never" sözü öncə vurğuladığımız kimi inkarlığı ifadə edir və zaman göstərməklə, eyni zamanda həmin cümlənin ingilis dilində olan predikatı təsdiqdə işlədilib, lakin eyni zamanda cümlənin semantikası da inkardır, Azərbaycan dilində isə həmin cümlənin tərcüməsində predikat özü də inkarda işlədilir. Bir cəhəti də qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dilinə çevrilərkən həmin cümləni hətta "onlardan biri olan ağ ovcu Uilsonu (xanım) həqiqətən ilk dəfə görürdü" kimi də vermək olar, lakin bu zaman orada olan inkarlıq müəyyən dərəcədə implisit olardı, çünki "birinci dəfə həqiqətən görürdü" əslində "əvvəl görməmişdi" ilə eyni semantikanı ifadə edir, yalnız ifadə tərzi fərqlidir.

Başqa bir kontekstdə "never"in işlənməsinə diqqət yetirək. "No", said Wilson. I'm a professional hunter. We never talk about our clients. You can be quite easy on that. It's supposed to be bad form to ask as not to talk through (2, s. 310).

- Xeyr, - Uilson dedi – Mən peşəkaram. Biz heç zaman öz müştərimiz barədə danışmırıq, bu məsələdə tam əmin ola bilərsən. Lakin bu barədə bizdən soruşmaq qəbuledilməzdir.

Vurğulamaq lazımdır ki, kontekst daxilində işlədilmiş "never" komponenti yalnız zaman zərfini deyil, həmçinin predikatı da inkar etməklə adverbial inkarlıq mikrosahəsini bir qədər genişləndirir və situasiyadan asılı olaraq soruşmağın, yəni hansısa hərəkətin o tərzdə olmasını implisit olaraq inkar edir və "qəbuledilməzdir" ifadə etməklə hansısa hərəkətin tərzini, yəni tərəf müqabilin yerinə yetirməli olduğu

hərəkətin baş tutacağına müəyyən dərəcədə təminat verir, əminlik yaradır və o barədə nəsə soruşmağın yolverilməzliyini göstərir. They moved at asfalt necked, shiff bodied qollf and he could see the ups wept wide black horns on their heads as they galloped heads out: the heads not making (2, s. 352). Bu kontekstdə isə cümlənin komponentləri "not" ədatının "moving"dən əvvəl işlədilmədi hərəkətin tərzinin, yəni başın hərəkətsiz olmasını ifadə etmişdir.

Başqa bir kontekstdə diqqət yertirərkən bir qədər fərqli situasiyanın şahidi ola bilirik və eyni zamanda adverbial inkarlıq mikrosahəsinə aid olan yer zərfliyinin komponent kimi hansı funksional semantikanı yerinə yetirməsini əyani şəkildə görə bilirik. "He isn't gone nowhere, Nancy said. I can feel him I can feel him now, in this lane. He hearing us talk every word, hid somewhere, waiting. Saint seen him, and I ain't going to see him again but once more, with that razor in his mouth. That razor on that string down his back, inside his shirt. And then I ain't going to be even surprised" (2, s. 214). O heç hara getməyib – Hensi dedi. Mən hiss edirəm ki, o buradadır, bu yaxında, tinin başında. O bizim dediyimiz kiçik sözü də eşidir. Hardasa gizlənib gözləyir. Mən onu görməmişəm, bəlkə bir dəfə də olsa əlindəki lezva ilə görərəm. Onun köynəyinin altında iplə kürəyində gəzdirir. Hətta onu görsəm belə təəccüblənmərəm.

Bu abzasda işlədilmiş komponent "nowhere" yer zərfliyi inkarlıq bildirir, lakin şəxsin "heç hara getməməsi" və sonrakı cümlə və ifadələrdə məsələnin mahiyyətinin düzgün vurğulandığını açır, belə ki, "hiss edirəm" indi o çox uzaqda deyil "hər bir kiçik sözü eşitməsi", hardasa yaxınlıqda olub gözləmə mövqeyində dayanmasını ifadə etməklə bir tərəfdən mətn parçasında "nowhere"-in funksional semantikasını tam açmağa xidmət edir, digər tərəfdən təkrarların verilməsi isə bütövlükdə həmin abzasın semantikasının açılmasına yardımşı olmaqla bərabər kommunikasiyanın baş tutması həm informasiya ötürən üçün, həm də informasiya qəbul edən üçün anlaşıqlı olur və intensiyada tam dəyərləndirilir. Başqa bir cəhər ondan ibarətdir ki, burada ingilis dilində olan cümlədə həm inkar "not", həm də "nowhere" işlədilib və inkarlıq formalaşıb. Azərbaycan dilində isə predikatın özü də inkardadır, baxmayaraq "heç" özü inkarlıq ifadə edəndir, bununla belə cümlənin predikatı Azərbaycan dilində həmişə inkarda olur (Harada "heç" sözü varsa mütləq şəkildə həmin cümlənin predikatı inkardır).

- Bəri başdan da deyirəm ki, elə bilmə ehtiyacımız-zadımız var ha. Pulumuza-pənəmizə nə gəlib! Planı da veririk. Heç kəsdən də geri qalmırıq. Ancaq bu qızları görürsən ha, biri ərə getməyib. Yekə-yetişmiş qız uşaqlarıdır, kor qız kimi ata küncündə qalmayacaqlar ha?

Pıqqıldayan oğlan yenə özünü saxlaya bilmədi.

- Püstə arvad yenə keçdi sarı simə.

Mən qızların nə üçün ərə getmədikləri barədə sual verməyə tələsmədim. Ancaq bunun səbəbini bilməyə məndə qəribə maraq oyanmışdı (3, s. 430).

Görünən odur ki, konkret mətn daxilində hər bir inkarlıq ifadə edən söz, hər bir qüvvətləndirmə əməliyyatı öz mahiyyətinə görə ifadənin praqmatik potensialını, ünsiyyət təsirini yüksəltməyə xidmət edir, o cümlədən mütləq şəkildə ekspressivlik yaradır.

Azərbaycan dilindən nümunə gətirdiyimiz bu mətn parçasında həmin məsələləri müşahidə edə bilirik. Mətn parçasının əvvəlində xüsusi qeyd olunan məsələ "elə bilmə ehtiyacımız var ha" deməklə və "Pulumuza-pənəmizə nə gəlib!" nida ilə tələffüz olunub və "heç kəsdən də geri qalmırıq" inkarlıq ifasə etsə də məzmun ondan ibarətdir ki, bütün işlər qaydasındadır. Lakin növbəti cümlədə "heç" sözü işlədilməsə də implisit olaraq "biri ərə getməyib" qeyd olunmaqla praqmati semantika koqnisiya vasitəsilə aşkara çıxır və ondan sonra gələn cümlədə "ata küncündə qalmayacaqlar ha?" ifadə olunmaqla kommunikasiya alınır. "Özümü saxlaya bilmədi" hərəkətin tərzini ifadə edir və eyni zamanda da inkarlıq yaradır. "Nə üçün ərə getmədikləri! haqqında sual verməyə tələsmədim" ifadə etməklə həmçinin səbəb və nəticə zərfinin inkarlığı göstərilmişdir.

Vurğuladığımız kimi "elə bilmə...", "heç kəsdən də geri qalmırıq", "biri ərə getməyib", "özünü saxlaya bilmədi", "nə üçün getmədikləri barədə sual verməyə tələsmədim" ifadələr məhz həmin funksional-semantik sahənin birbaşa əks etdiricisidir. İnkarlıqdan bəhs edərkən Levin yazırdı ki, "inkar əvəzlik və zərfləri öz semantikalarına görə şərh eləmək olar ki, onlar bir ifadə vasitəsi kimi hər hansı bir elementi və yaxud çoxlu elementlər sırasında bəzi elementləri inkar edə bilərlər. Məsələn, "никогда" çoxlu momentlərə aid ola bilər və yaxud hansısa müddət arasını, "нигде" çoxlu yer və fərq (boşluq) göstərə bilər" (5, s. 108). Hesab edirik ki, eyni prosesi ingilis dilində olan "never" və həmçinin Azərbaycan dilində olan "heç zaman", "heç bir vaxt" "nowhere" – heç yerə, heç yerdə və s. aid etmək olar. A.Aslanov yazır ki, dildə eyni bir cümlədə inkarlığı qiymətləndirmək üçün müxtəlif vasitələrlə üç, iki, hətta dörd, beş inkar işlədilə bilər və bu inkarlığın heç biri bir-birini məhv etməz, əksinə, bu inkarlığı daha da qüvvətləndirər, onun obyektlərini genişləndirər. Məsələn, "heç kəs, heç zaman mənim haqqımda heç bir söz söyləməmişdir" cümləsində üç inkar mövcuddur, yəni burada üç obyekt (şəxs, zaman, əşya) inkar edilir və bu inkarlığın heç biri bir-birini yox etmir. Əksinə, belə hallarda inkarlıq daha da qüvvətlənir (1, s. 10). Bondarenkoya görə "bütövlükdə bir qrup dillərdə (hər şeydən əvvəl hind-Avropa dillərində) xüsusi inkar əvəzlik və zərfləri yoxdur. İnkar əvəzliyi yalnız feilin inkarda işlənməsi ilə üzə çıxır. Belə hallarda inkar mənasını sual – nisbi əvəzliklər və zərflər verir" (4, s. 94). Yeri gəlmişkən burada daha başqa bir məsələni də qeyd etməyi vacib sayırıq və hesab edirik bu funksional semantikanın üzə çıxarılmasında vacib şərtlərdən biridir. Birinci növbədə vurğulamaq istərdik ki, söhbət cümlədən, kontekstdən gedərkən orada strukturda bir qayda olaraq cümlənin strukturu iki səviyyədə funksiya yerinə yetirir, yəni cümlənin məntiqi-qrammatik aktuallaşması və cümlənin semantikası səviyyəsində bu proses baş verir. Müqayisə olunan dillərin hər birində bu proses

vardır və biz onları danışıq dilindən gətirdiyimiz cümlələr səviyyəsində diqqətə çatdırmaq istərdik.

Our way will take us not more two hours – Bizim oraya getməyimiz iki saatdan çox çəkməz.

The way will not take us more than two hours – Yol iki saatdan çox bizim vaxtımızı almaz.

Today lesson will not be – Bu gün dərs olmayacaq.

Lesson will be not today – Dərs olmayacaq bu gün.

Bu cümlələr semantik cəhətdən sinonim kimi qəbul edilə bilməz, çünki burada bir tərəfdən müxtəlif məntiqi-qrammatik aktuallaşma var və cümlələrin özündə də sintaktik və məntiqi-qrammatik ziddiyyət (ayrılma) vardır və bir halda ki, inkar, məntiqi-qrammatik predikatın markeri kimi çıxış edir. Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi, həmçinin nümunələri nəzərdən keçirdikdə görürük ki, semantikasına görə eyni olan cümlələr aktual üzvlənmə də fərqlənə bilərlər. Bu da hesab edirik, sintaktik səviyyədə üzvlənmə ilə, məntiqi-qrammatik səviyyədə olan üzvlənmə kateqorial semantik əlaqələri (morfoloji və başqa qrammatik vasitələrlə) cümlənin müstəqil mənası olan komponentləri və obyektiv reallığı əks etdirməsi ilə bağlıdır, ancaq məntiqi-qrammatik üzvlənmə xüsusi dil vasitələri ilə bu cümlədə ifadə olunan fikrin məntiqi strukturunda əks olunur. Və təbii olaraq sintaktik səviyyədə eyni görünən cümlə, məntiqi-qrammatik səviyyədə fərqli ola bilər və yaxud fikrin strukturu dil vasitələri ilə sonuncu ilə ifadə oluna bilər. Bu da öz növbəsində o deməkdir ki, cümlə özünün kommunikativ (məntiqi-semantik) tamamlanmasını məntiqi-qrammatik səviyyədə tapır.

They shook hands: and from the loyal clothes was disengaged a strong whist of peat. Sir Lawrence, <u>not paying</u> attention time, looked back, saw the old man back in his favourite attitude, foot on chair and chin on hand, already reading the pamphlet. “Some boy!” he thought”: “as Michael wouldsay. But what has Charlie Ferrar done <u>not to be spoken</u> to for six years? Old Forsyte aoght to know… Seamer <u>did not</u> agree: but found difficulty in exp;aining why. <u>Not to recognize</u> any one as better than himself or his daughter had been or sort of guiding principle, and guiding principles <u>were not</u> <u>falked about</u>. In fact, it was so deep in him that he <u>hand’t</u> known of if” (6, s. 51). Bu mətn parçasında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik səviyyədə olan cümlələrdə tərzi hərəkət zərfi bilavasitə cümlənin predikatı vasitəsilə inkar edilir və nəzərdə tutulmuş kommunikasiya baş tutur və informasiya ötürənin niyyəti baş tutur və onu qəbul edən üçün nəzərdə tutulan məlumat tam şəkildə ötürülür və sonda pozitiv bir situasiya yaranır. Mətndə verilmiş “why not to recognize” ifadəsi birbaşa ötürülən informasiyanın nüvəsini təşkil edir ki, bu da nəzərdə tutulan prinsiplərin haqqında nəyinsə danışılması özünü biruzə verir, beləliklə, vurğulanan məsələ “not paying attetion time”da öz növbəsində nələrin baş verməsinin hərəkətin tərzini-zamanını inkar edir və hər iki halda adverbial inkarlıq mikrosahəsi praqmatik-semantik və koqnitiv-semantik cəhətdən başa düşülür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov A. Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalar. Bakı, 1985
2. Əlibəyov C. Mənim analı dünyam. Bakı: Yazıçı, 1988, 703 s.
3. American short stories. The 20th sentury. Moskva: Raduqa, 1989, s. 589
4. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва, 1983, 212 с.
5. Левин Ю.И. О семантике местоимений. М. 1973
6. Galsworthy J. A modern comedy/ The silver spoon. M., 1928

А.И.Ширинова

Выражение адвербиального отрицательного микрополя

Резюме

Статья посвящена изучению адвербиального отрицательного микрополя. При рассмотрении фактического материала мы замечаем, что наречное отрицание в каждом из сравниваемых языков является наиболее распространенным типом по сравнению с другими в сфере рематического отрицания. В первую очередь это связано с тем, что речь идет о рематическом отрицании каждого типа наречия, и здесь можно выделить отдельные микросреды: рематическое отрицание наречия времени, рематическое отрицание количественного наречия, стиль-действие рематическое отрицание наречия, рематическое отрицание наречия места и т. д. Совершенно естественно, что здесь было проведено исследование языковых средств на основе конкретных художественных текстовых образцов сопоставимых языков в контексте контраста и сопоставления, а также роли просодических средств. Рассмотрение прагматического аспекта в каждом тексте, а точнее, перехода из категории языка в категорию речи, разделяет два различных соотношения понятий. Один из них определяется по отношению к говорящему, а второй-по отношению к информации, передаваемой адресату, а также включает определение языковой категории, ее связи с автором или отношения адресата к речевому акту. Каждое слово, выражающее отрицание в конкретном тексте, каждая операция подкрепления по своей сути служит для повышения прагматического потенциала высказывания, коммуникативного эффекта, в том числе создает выразительность в абсолютной форме. Наряду с языковыми факторами и контекстом, лексический состав, то есть характер выбора и обработки лексико-семантических единиц, образующих конкретную синтаксическую форму, играет неоценимую роль в возникновении сильного отрицательного эффекта в фрагменте текста, состоящем из нескольких предложений.это напрямую связано с внутренним напряжением их структур.

Ключевые слова: отрицание, микрополе, текст, речевой акт, контекст.

A.İ.Shirinova

Expression of the adverbial negation microsphere

Summary

The article is devoted to the study of the adverbial negative micropole. When considering factual materials, we observe that in each of The compared languages, adverbial negation is the most common type in the sphere of rematic negation compared to others. This is primarily due to the fact that it is possible to talk about the rematic negation of each type of adverbial, and here separate microfields can be distinguished: rematic negation of the time adverbial, rematic negation of the quantitative adverbial, rematic negation of the style-movement adverbial, rematic negation of the Earth adverbial, etc. Quite naturally, the role of linguistic means in contrast context and juxtaposition, as well as prosodic means, was investigated on the basis of specific literary text samples of comparable languages. Consideration of the pragmatic aspect in each text, or rather the transition from the category of language to the category of speech, puts two different relationships of concepts in common. One of them is defined in relation to the speaker, and the second includes the attitude to the information given to the addressee, as well as the definition of the language category, its relationship with the author or the attitude of the addressee to the speech act. Each word expressing negation within a specific text, each amplification operation, in its essence, serves to raise the pragmatic potential of the statement, its communicative effect, including creating expressiveness in an absolute way. In addition to external factors and context, the lexical composition, that is, the nature of the selection and processing of lexical-semantic units that form a specific syntactic form, plays an important role in the creation of a strong negation effect in a piece of text consisting of several sentences, no doubt, the expression of negation directly or through the square.

Keywords: denial, microsphere, text, speech act, context.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: dos. Amil Müzəffər oğlu Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARA HACIYEVA
g.h.hajiyeva@gmail.com
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
Üzeyir Hacıbəyli, 68

XARAKTERLƏRİN TƏSVİRİNDƏ "ZAHİRİ" FORMAL NİTQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, MİMİKA VƏ JESTLƏR

Açar sözlər: Gi de Mopassan, psixoloji, mimika və jestlər, bədən dili, qeyri-verbal

Xülasə

Məqalədə personajlarin xarakter və temperamentlərinin, hiss və duyğularının təsvirində Gi de Mopassanın istifadə etdiyi verbal və qeyri verbal vasitələr haqqında danışılır. Məqalə müəllifi on doqquzuncu yüzilliyin fransız realist yazıçısının roman və novellalarinin timsalında onun xarakterlərin yaradılmasında, onların daxili dünyalarının, yaşantılarının açılmasında zahiri formal nitq xüsusiyyətlərindən necə ustalıqla yararlanmasından bəhs edir. Fikrini əsaslandırmaq məqsədi ilə müəllif Gi de Mopassanın "Pyer və Jan" romanına yazdığı ön sözdən, müxtəlif mətbu orqanlarında həmin mövzu ilə əlaqədar söylədiyi fikirlərdən sitatlar gətirir. Bildirilir ki, fransız realist nəsrinin böyük simalarından olan Qustav Floberin şagirdi olaraq Gi de Mopassan personajların xarakterini, psixoloji durumunu açmaq üçün onların nə düşündükləri haqqında izahat verməyi deyil, davranış və hərəkətlərini, mimika və jestlərini təsvir etmək vasitəsilə oxucularda fikir formalaşdırmağa üstünlük verirdi. Psixoloji təhlili təsvirlərə inteqrasiya etməyi təklif edən yazar vurğulayırdı ki, romanın ən vacib olan psixoloji hissəsi təsvirlərin sayəsində aşkara çıxmalıdır; qələm sahibinin vəzifəsi isə psixoloji təfərrüatlara varmadan faktları təqdim etməkdir, nəticəni çıxarmağı isə oxucunun öz öhdəsinə buraxmaq lazımdır.

Verbal ünsiyyət səviyyəsində olmasa da, qeyri-verbal dil, yəni bədən dili böyük ifadə gücünə malikdir. İnsanın yerişinə, duruşuna, bədən üzvlərinin hərəkətlərinə nəzər salmaqla onun psixoloji durumu, intellektual səviyyəsi, hətta sosial və milli mənsubiyyəti haqqında müəyyən bir qənaətə gəlmək olur**.** Bu da ona dəlalət edir ki, qeyri-verbal dilin emosional, ekspressiv, informativ xüsusiyyətləri var. "Şüurlu və şüuraltı zehnin özünü təqdim etdiyi bir neçə dil var. Biri ilk növbədə şifahi dildir -- sözlərin dili və digəri qeyri-verbal dildir -- hərəkətlərin, jestlərin, duruşun dili. Hər ikisi insan psixikası haqqında məlumat daşıyır" **(2, 151).** İnsanın şüuru tərəfindən çox nadir hallarda idarə olunnmasına rəğmən, qeyri-verbal dil pauzanı doldurmaq və ya izah etmək, nitq mesajının bu və ya digər hissəsini vurğulamaq və ya əksinə, nitqin məzmununa zidd olan fikri "ifşa etmək" qabiliyyətinə malikdir. Dil susduqda belə, onun deməli olduğunu və ya demək iqtidarında olmadığını qəlbin aynası olan gözlər, əsən əllər, bükülən bel, çatılan qaşlar, sıxılan, kilidlənmiş dodaqlar, bir sözlə, yüzlərlə mənanı özündə ifadə edə

bilən bədən üzvləri deyə bilir. Bədən üzvlərinin hərəkəti, xüsusilə də üz ifadələrinin sayəsində insanın iç dünyası ilə bağlı bir çox mətləblərdən agah olmaq mümkündür. Üz ifadələri və jestlər, "Bədən dili insanın emosional vəziyyətinin xarici əksidir. Hər bir jest və ya hərəkət insanın həmin anda yaşadığı hisslərə dair bir ipucudur" (1,16**).** Qeyd etmək lazımdır ki, bir şəxsin emosional-psixoloji vəziyyətini düzgün başa düşmək üçün jestləri və ya üz ifadələrini ayrı-ayrılıqda dəyərləndirmək kifayət etmir. Bunun üçün onun bütün hərəkətlərini, üz ifadələrini, duruşunu, səs tonunu, tempini, ümumiyyətlə, verbal və ya qeyri-verbal xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə öyrənməyə ehtiyac var. Bir təkzibolunmaz fakt da vardır ki, digər bədən üzvləri ilə müqayisədə bədəndə az yer tutmasına rəğmən üz, insanın daxili aləmi haqqında mühakimə yürüdülərkən ən çox istinad edilən orqandır. Kiminsə haqqında zahiri əlamətlərinə görə fikir yürüdərkən ilk növbədə onun fizionomiyası, üzü və gözləri əsas götürülür. Çünki özündə psixomotor reaksiyaları əks etdirən insan sifəti ifadə, mimika orqanı olaraq onun daxili aləmini əks etdirən "alətdir". Hansı xalqa məxsus olmasından asılı olmayaraq, insanların duyğusal vəziyyətləri onların üz ifadələrində öz əksini tapır: sevinc, qəzəb, kədər, təəccüb, nifrət, qorxu kimi hisslərimizi büruzə verən əzələ hərəkətləri bütün insanlara xasdır. Müasir elmi araşdırmalar da insanın mənəvi aləminin üz ifadələrində öz əksini tapmasını təsdiq edir. "İnsanın üz ifadələri misilsiz kamilliyə çatmış və insanın mənəvi həyatı haqqında mühüm ünsiyyət vasitəsinə, məlumat mənbəyinə çevrilmişdir" (3, 207-208). İnsan yeganə canlı varlıqdır ki, qeyri-məhdud sayda üz ifadəsinə -- inkişaf etmiş mimikaya malikdir. Sinir sisteminin mimika mexanizmində iştirakı uzun müddətdir ki, sübuta yetirilib. Bir çox hisslərin ifadəsi üz əzələləri ilə beyin sinirlərinin əlaqəsindən asılıdır. Bu da ona deməyə əsas verir ki, fiziki olan mənəvi aləmlə davamlı vəhdətdədir; fiziolojini psixolojidən fərqləndirmək, ayırmaq qeyri-mümkündür. Bir halda ki, beyin ilə üz əzələləri arasında sinir əlaqələri mövcuddur, deməli, müxtəlif hisslər də üz ifadələrində öz əksini tapır; yəni qorxu, təəccüb, əsəb, həyəcan və digər hallar insanlarda mimik reaksiyalar doğurur.

Mopassanın yaşayıb-yaratdığı dövrdə bədən dili sistemli şəkildə öyrənilməsə də, bəzi tibbi tədqiqatlar psixologiyanı fiziologiyanın bir qolu kimi nəzərdən keçirməyə sövq edirdi. İnsanın psixoloji durumunun onun fizionomiyası ilə əlaqəsi haqqında biliklərə malik olan Mopassan personjlarının psixi vəziyyətlərinin və daxili aləmlərin açılmasında bu əlaqədən məharətlə istifadə edib. Yazıçı personajın psixoloji durumu haqqında izahedici sözlərlə danışmağı məqbul bir vasitə hesab etmirdi. Yazıçını birinci dərəcəli psixoloq hesab etməsinə rəğmən, Mopassan vurğulayırdı ki, əsər müəllifi personajın psixikasını, xarakterini izahedici motivlərlə müəyyən etməli deyil; əsl məharət heç bir psixoloji dəlil olmadan personajın daxilini açmaqdan ibarətdir. "Qəhrəmanların iç dünyasını onların jestləri ilə şərh etmək lazımdır" deyən yazar belə bir ritorik sual da verirdi: "Faktlar hisslərin və istəklərin birbaşa tərcüməsi, əksi deyilmi? Ruhu hərəkətlərin danılmaz məntiqi ilə izah etmək belə deməkdən çətin deyilmi?: — Cənab X... bunu, sonra onu düşündü, belə

fikirləşdi, sonra bir başqasını və s. və s.”. (5). Mopassan psixoloji təhlilin əleyhinə deyildi, lakin o, didaktik izaha qarşı çıxırdı, bir realist yazar olaraq psixoloji təhlili təsvirlərə inteqrasiya etməyin tərəfdarı idi. “Həyat” romanının müəllifi hər zaman olduğu kimi, bu məsələdə də Floberin ənənələrinə sədaqətli qalırdı. O vurğulayırdı ki, romanın ən vacib olan psixoloji hissəsi təsvirlərin sayəsində aşkara çıxmalıdır; qələm sahibinin vəzifəsi isə psixoloji təfərrüatlara varmadan obrazı olduğu kimi göstərməkdir, faktları təqdim etməkdir, nəticəni çıxarmağı isə oxucunun öz öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Mopassana görə, məhz bu şəkildə icra olunan, yəni psixologiyanı şərh etmək əvəzinə gizlədən romanda daha çox səmimiyyət var. Mopassan yazırdı ki, obyektiv yazıçılar personajın əhval-ruhiyyəsini uzun-uzadı izah etmək əvəzinə, həmin ruhi durumun insanı müəyyən bir vəziyyətdə yerinə yetirməyə məcbur etdiyi jesti axtarırlar. Personaj özünün davranış və hərəkətləri ilə öz daxili mahiyyətini, düşüncələrini, niyyətlərini və ya tərəddüdlərini ortaya qoyur.

Bunun bariz nümunəsinə yazarın novella və romanlarında (“Daş-qaş”, “Madmazel Perl”, “Həyat”) rast gəlirik. “Həyat” romanı emosional durumun zahiri təzahürünün öyrənilməsi nöqteyi-nəzərindən xüsusilə diqqəti cəlb edir. Burada qəhrəmanların, xüsusilə baş qəhrəmanın bütün yaş dövrlərində psixoloji vəziyyətini və bunun fizioloji ifadəsini araşdırmaq üçün münbit zəmin var. Müəllif personajın nitq xüsusiyyətləri ilə, davranış və hərəkətlərinin təsviri ilə onun ruhi vəziyyəti, keçirdiyi hisslər haqqında oxucuda düzgün təsəvvür yaratmağa üstünlük verir. Jülyənlə Rozalinin zinasını öz gözləri ilə görən Jannanın hansı ağır mənəvi əzablara düçar olması psixoloji terminlərlə təsvir edilmir, onun adekvat reaksiyasından və hərəkətlərindən bəlli olur. Bu yolla gənc xanımın acılarının şiddəti haqqında qənaətə gəlməyi müəllif oxucunun ixtiyarına buraxır. “Janna nəfəsini dərmədən, heç nə başa düşmədən, heç şey haqda düşünmədən hey qaçırdı. Birdən özünü qayanın qarşısında gördü. qeyri-şüuru olaraq, qəfildən dayandı, taqətsiz halda, heç nə barədə düşünmədən qarın üstündə yaylanıb oturdu... Janna bu vəziyyətdə, fikri və bədəni dumanlanmış halda çox oturdu, sonra birdən budaqda yarpaq kimi titrəməyə, zağ-zağ əsməyə başladı”(4, 89). Aydındır ki, qadın soyuqdan çox, keçirdiyi mənəvi ağrının şiddətindən titrəyirdi. Belə bir məqamda Jannanın nələr düşündüyünü, hansı acı hislər keçirdiyini çatdırmaq üçün söz bədən dilinə verilir; yəni “danışan” elə onun hərəkətləridir. Onu qarlı-şaxtalı gündə anlaqsız vəziyyətdə çöllərə salan da aldığı psixoloji zərbə idi. Bir az əvvəl soyuqdan titrəyən qadın indi hissiyyatının kütləşməsi səbəbindən qarın üstündə oturmasının fərqində deyildi. Aldadılmış, hissləri təhqir olunmuş gənc xanımın özünə gəlməsi üçün xeyli vaxt lazım olur. Bu ən ağır psixoloji durumlarda yaşanan bir haldır. Belə bir vəziyyətdə hissiyyatı itirməklə yanaşı düşünmək, qərar vermək ya çətin, ya da qeyri-mümkün olur.

Mopassan mimika və jestlərlə bərabər dilin fonetik hadisələrindən də, məsələn, intonasiyadan da yerli-yerində istifadə edib: nitqin melodiyası, pauzalar və onların müddəti, səs tonu emosiyaları aydın büruzə verir. Çaşqınlığın və ağır

sarsıntının göstəricisi olan əlaqəsiz nitq, eləcə də pauzalar personajın düşdüyü vəziyyətin bariz göstəricisidir. Belə məqamların təsvirində Mopassan qırıq-qırıq, əlaqəsiz sözlərdən ibarət cümlələrdən, durğu işarələrindən – əsasən üç nöqtədən istifadə edir. Bərk qəzəblənmiş və ya kəskin depressiyaya düşmüş adam təbii ki, hiss və düşüncələrini cilovlaya bilmir, danışmaqda çətinlik çəkir. "Janna onu görən kimi bənizi mələfədən də ağ oldu, qəddini düzəldib, yatağında oturdu. Dəli könlü elə bərkdən vururdu ki, tərli bədəninə yapışmış nazik köynəyi qalxıb enirdi. Nitqi tutulmuşdu, danışa bilmirdi, sudan sahilə atılmış balıq kimi ağzını açıb yumur, güclə nəfəs alır, boğulurdu. Nəhayət, həyəcandan titrəyən bir səslə, kəsik-kəsik danışa-danışa sözə başladı: -- Mən... mən... istəmirəm... istəmərəm heç...səni sorğu-suala tutum. Bəsdir mənə...bəs elədi... mənə beləcə... qarşımda utandığını görmək..."

"Kiçik bir dram" hekayəsində yazar uzun illərdən bəri yeganə oğlunun intizarında olan zavallı ananın iztirablarını qələmə alıb. Ağbirçək qadın oğul həsrətindən sərgərdan həyat tərzi keçirməyə məcbur olur. Gözlərini oğlunun yaşadığı yerə tərəf dikərək fikirlərə qərq olub, sakitcə göz yaşları axıtmaqla gününü keçirən ana bəzən lal-dinməz qalmaqdan da cana gələrək acı həyat hekayətini kiminləsə bölüşməyə ehtiyac duyur. Göz yaşları ilə yanaşı aram-aram, pauza ilə danışmasından aydın görünür ki, qadın üçün yaşantılarını dilə gətirməyin özü belə nə qədər ağırdır. Müəllif dərdli ananın nitqini qırıq-qırıq, elliptik cümlələrlə, üç nöqtə ilə təqdim edir. "--Oh, cənab!.. Əgər bilsəydiniz ki.. həyatım... göy əsgiyə bükülüb... necə qara gündəyəm mən... əvvəllər xoşbəxt idim... öz evim var... nisbətən uzaqda da olsa...öz evimdir... Amma mən o evə dönə bilmirəm, çünki oraya dönmək mənim üçün çox ağırdır. O evdə oğlum yaşayır... Hər şeyin səbəbkarı da odur, o... Uşaqlar anlamaq istəmirlər ki... həyat çox qısadır... İndi onu görsəm, bəlkə də, heç tanımaram... Amma bilsəniz, onu necə sevirəm! Həm də bu sevgi o, hələ bətnimdə tərpənəndən bəri yaranıb. Sonralar... onu elə qucub, oxşayır, elə ərköyün böyüdürdüm ki!" (4, 554).

"Bəzi şeyləri ifadə etmək üçün söz tapmaq çox çətindir" deyə etiraf edən Gi de Mopassan (6) psixoloji durumun təsvirində sükut amilinə xüsusi əhəmiyyət verib. Sükut bir çox mənaları özündə ehtiva etməyə qadirdir. Duyğusal anlarda insan danışmaqda aciz qalır; özü də təkcə kədərli, küskün olanda deyil, xoş təəssüratların təsiri altında olanda da belə olur. Yəni nitq heç də həmişə dərddən-ələmdən qurumur; duyğusal vəziyyətində də adam heyrətdən donub qalır, hislərini dilə gətirməkdə çətinlik çəkməsi səbəbindən sükuta qərq olur. Janna ərinin rəzil əməllərini susqunluqla qarşıladığı kimi, gözəl hislərin təsiri altında olanda da susur, xəyallara, düşüncələrə qərq olur. Hələ həyatın acılarını dadmamışdan əvvəl Jannanın davranışından, dəniz sahilindəki, qayalıqlardakı hərəkətlərindən aydın olur ki, gənc qız təbiət aşiqi idi, qəlbi həyat eşqi ilə dolu idi: Normandiyanın füsunkar təbiətini saatlarla dinməz-söyləməz seyr etməsi, okean sahilində, təpəliklər üzərində hey qaçması onun həyatdan necə zövq aldığını göstərir. "Bu diyarın sakitliyi və sərinliyi, onun şairanə mənzərəsi Jannanın tənhalığa meylini, rəğbətini daha da artırırdı; durduğu yerdən dəyirmi görünən üfüqün sakitliyinda, kiçik təpələrin

üstündə o qədər hərəkətsiz, lal-kar oturmuşdu ki, vəhşi dovşanlar onun ayaqlarının yanında oynaqlaşırdı.(4, 20). Eyni hissləri o, Korsikanın insan əli dəyməmiş misilsiz təbiəti qəlbini cuşa gətirəndə və ilahi gözəlliyə malik təbiətin qoynunda özünü xoşbəxtliyin zirvəsində hesab etdiyi anlarda da yaşamışdı: gözəl duyğuların təsiri altında qəlbi riqqətə gəldiyindən heyranlığını ifadə etmək üçün söz tapmayaraq susmağa vadar olmuş, kəlmə kəsmədən hisslərə qapılmış, xəyallara dalmışdı. "Bu sükut nitqin bəlkə də dağıda biləcəyini, korlaya biləcəyini söyləməyə imkan verir. Bu məqamda susmağın özü bir dildir, bir simfoniyadır, bir melodiyadır" (7).

İllər ötdükcə, ömür-gün yoldaşı kimi seçdiyi Jülyəndən, yolunda özünü fəda etdiyi övladından gözləntiləri puça çıxdıqda, etibarsızlıqdan, yalanlardan və məkrlərdən usandıqda qadın özünə qapanaraq susur, yaşantılarını kiminləsə bölüşmək istəməyərək düşüncələr içərisində səssiz-səmirsiz mövcudluğunu sürür. Bu sükut adi bir sükut deyil, sözlərin deyə biləcəyindən daha çox şey deyir. Deyilməyən sözlər sanki çox mətləbdən xəbər verir; dilin ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyini bədənin vəziyyətindən, hərəkətlərdən, baxışlardan anlamaq olur. Uzun illər yaşadıqları malikanəni satdıqdan sonra başqa evə daşınanda Jannanın etdiyi hərəkətlərdən bilmək olur ki, xatirələrlə dolu ata ocağından ayrılmaq ona nə qədər əzab verir. Dərdini dilinə gətirməsə də, hərəkətləri onun əvəzindən hər şeyi açıq-aydın "danışır". Özünü itirmiş qadın dəhşətli ümidsizlik içində ağlaya-ağlaya otaqları gəzir, özü ilə apara bilmədiyi bütün şeyləri coşğun məhəbbətlə əzizləyib öpür, sonra isə evdən çıxıb dənizlə vidalaşmağa gedir. Sahildə, təpənin üstündə uzun müddət dayanaraq kədərli düşüncələrə qərq olur. Üzünün məhzun ifadəsindən, bədəninin pozasından, hərəkətlərindən aydın görünür ki, artıq Janna təbiətin gözəlliyi qarşısında susmayıb, üzünü dənizə tutaraq içindəki dərdlərini dilinə gətirmədən ürəyində gənclik illərinin bu sevimli sirdaşı ilə dərdləşir.

Bir çox hallarda emosiyalar verbal şəkildə olduğundan daha çox mimika və jestlərdə daha aydın əks olunur. Məlumdur ki, göz yaşlarında böyük informasiya yükü var. İstər sevincdən doğsun, istər qəm-qüssədən, istərsə də hər hansı bir emosional vəziyyətdən, susan dilin əvəzindən göz yaşları qəlbin ən dərin yaşantılarını ifadə edir. Madmuazel Perl və cənab Şantalın ("Madmuazel Perl"), Lantenin ("Daş-qaş") göz yaşları və hönkürtüləri onların illər boyu daxillərində tüğyan edən hisslərin dərinliyini sübut edir. Cənab Şantalın madmuazel Perlə qəlbində gizli bəslədiyi sevgi, bu sevginin nə qədər ülvi olması qeyri-verbal yolla məlum olur. Müsahibinə madmuazel Perlin körpə ikən övladlığa götürülməsindən, gənc yaşlarındakı gözəlliyindən danışan Şantal vaxtilə onu necə sevdiyini, ona hələ də aşiq olmasını dilinə gətirməməsinə rəğmən, özü də bilmədən hisslərini büruzə verir.

"--Pərvərdigara, on səkkiz yaşında ikən o, necə də gözəldi!.. Necə də şuxdu! Necə təravətliydi!.. Hə, hə, gözəl idi.., gözəl... gözəl... həm də istiqanlı.. və nəcib... Çox sevimli bir qız idi!.. Gözləri isə... gözləri isə mavi idi... şəffafdır... işıqlıydı... O vaxtdan bəri mən elə gözlərlə heç rastlaşmamışam... Heç vaxt!.." Həmsöhbəti

madmuazel Perli sevdiyini onun üzünə vurduqda isə Şantal duruxaraq qorxu və maraq dolu gözlərini bərəldərək "--Mən ona asiqmişəm?... Mən? Necə yəni? Kim dedi bunu sənə?"-- deyə tutulub qalır. Göründüyü kimi, bu səhnədə də personajin yaşantıları, hətta qəlbinin ən dərin guşəsində gözlətdiyi məhəbbət onun üz ifadələri ilə, intonasiyası ilə aşkar olur. Yazıda isə obrazın nitqi yenə də üç nöqtə, nida, vergül, sual işarələri ilə müşayiət olunur. Madmuazel Perlə Şantalın bir vaxtlar onu necə sevdiyindən, bu üzdən indi necə ağladığından söz açanda qadın da haldan-hala düşür. Məhz onun reaksiyasından -- gözlərinin yığılmasından, yumulmasından, oturduğu yerdən sıçrayaraq qalxmasından, ardınca isə huşunu itirərək döşəməyə sərilməsindən eyni hissləri keçirməsi, hətta bir qədər dərin keçirməsi üzə çıxır. Bayılma, hönkürtülər həddindən artıq gərginlik içərisində olan, özünə və hisslərinə nəzarət etmək iqtidarında olmayan insanın düşdüyü vəziyyətdir. Mopassan bayılmanı kritik vəziyyətin, və ya affekt vəziyyətinin ən yüksək həddi kimi təqdim edir.

"Daş-qaş" novellasının əsas personajının qəflətən aldığı psixoloji zərbənin doğurduğu şok effekti bədən dilində öz əksini tapır. Mənəvi zərbənin təsirindən Lanten elə vəziyyətə düşmüşdü ki, düşünməkdə və danışmaqda aciz qalmışdı. Etdiyi qeyri-süuri hərəkətlərdən sevimli xanımı tərəfindən aldadılmasını anlayan Lantenın özündə olmadığı bəlli olur. Zinət əşyalarının bahalı olduğunu öyrəndikdə və bununla birlikdə xanımının onu aldatması ilə bağlı qəlbində şübhələr baş qaldırdıqda Lanten danışmağa söz tapmır, nə edəcəyinə qərar verə bilmir. Qeyri-şüuri olaraq küçənin bir tərəfindən o biri tərəfinə keçməsi, təkrar geri qayıtması onun həmin anda ciddi psixi pozuntulara məruz qaldığına dəlalət edir. Zərgərin bəzək əşyalarına təklif etdiyi qiymət zavallı kişini o qədər təəccübləndirmişdi ki, o, qətiyyən hisslərini cilovlamaq iqtidarında deyildi. İlk dəqiqələrdə hələ anlaqsız vəziyyətdə olduğundan, və ya anlamağa başladığı həqiqətləri qəbul edə bilmədiyindən Lantenin reaksiyası da qeyri-süuri idi: "O dayanmışdı, yolun ortasında dayanmışdı. Şübhə onu boğurdu: "Doğrudanmı arvadı?.. O, əllərini qabağa uzadıb huşsuz halda yerə sərildi. Lanten balaca bir əczaxanada özünə gəldi. Onu buraya yoldan keçənlər gətirmişdilər. Evə aparılmasını xahiş etdi. Otağına girib qapını bağladı. Gecə düşənədək hönkürüb ağladı. Səsi çıxmasın deyə yaylığını ağzına basırdı. Sonra yorğun, kədərli və taqətsiz halda çarpayısına uzanıb dərin yuxuya getdi." Belə bir kiçik epizodda bədənin dili ilə, hadisələrin təsiri altında bir insanın həyatının gedişatını dəyişməyə təkan verən hissləri və düşüncələri öz ifadəsini tapır. Lanten tezliklə başqalaşır. O, qarşısına çıxan, tanıdığı-tanımadığı hər kəsə yaxşı bir miras almasından bəhs edir, əlinə çatmış pulları restoranlarda xərcləyir, üstəlik bir başqa qadınla ailə qurur.

Mopassan yazırdı ki, əgər insanları müşahidə etməklə onların xarakterinə bələd olsaq, öncədən yəqin edə bilərik ki, "Belə bir xasiyyətli adam, belə bir halda, bunu edəcək" (8). Lakin elə yazıçının özünün bir neçə novellasına, o cümlədən "Daş-qaş" novellasına istinad edərək demək olar ki, insan psixologiyası o qədər mürəkkəbdir ki, hətta temperamentinə bələd olduğumuzu zənn etdiyimiz şəxslərin

belə müəyyən bir vəziyyətdə nə edəcəyini, hansı qərar verəcəyini öncədən proqnozlaşdırmaq qeyri-mümkündür.

Gi de Mopassan "Pyer və Jan" romanına yazdığı ön sözdə irəli sürdüyü dəyərli tezisləri hər zaman uğurla tətbiq edib. O, öz personajlarını həyatının müəyyən dövründən "götürüb" növbəti dövrə "aparır" və həmin zaman kəsiyində ətrafdakı şəraitin təsiri ilə bəzən hisslərin necə alovlandığını, şüurların necə dəyişdiyini göstərir. Təsvirlər düzgün seçildiyi halda, obrazın şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı, onun xarakterindəki qəfil dəyişiklilərlə bağlı izahedici cümlələrə ehtiyac qalmır.

Гюльнара Гаджиева

«ВНЕШНИЕ» ФОРМАЛЬНЫЕ РЕЧЕВЫЕ ПРИЗНАКИ, МИМИКА И ЖЕСТЫ В ОПИСАНИИ ПЕРСОНАЖЕЙ

Ключевые слова: Ги де Мопассан, психология, мимика и жесты, язык тела, невербальные

Резюме

В статье говорится о вербальных и невербальных средствах, используемых Ги де Мопассаном при описании характеров и темпераментов персонажей, чувств и эмоций. Автор статьи рассказывает о том, как французский писатель-реалист XIX века умело использует особенности внешней формальной речи при создании персонажей, раскрытии их внутреннего мира. Чтобы обосновать свое мнение, автор также приводит цитаты из предисловия, написанное Мопассаном к роману «Пьер и Жан», из высказанных им по этому поводу в различных агентствах печати. Будучи учеником Гюстава Флобера, одного из великих деятелей французской реалистической прозы, Ги де Мопассан предпочитал описывать поведение и действия, мимику и жесты персонажей, чтобы раскрыть их характер и психологическое состояние. а не объясняя, что они думают. Автор, предложивший интегрировать в образы психологический анализ, подчеркивал, что важнейшая психологическая часть романа должна раскрываться благодаря описаниям; задача писателя — изложить факты, не вдаваясь в психологические подробности, а вывод необходимо оставить за читателем.

GULNARA HAJIYEVA

"EXTERNAL" FORMAL SPEECH FEATURES, FACIAL EXPRESSIONS AND GESTURES IN THE DESCRIPTION OF CHARACTERS

Key words: Guy de Maupassant, psychological, facial expressions and gestures, body language, non-verbal

Summary

The article deals with the verbal and non-verbal means used by Guy de Maupassant in describing the characters and temperaments of characters, feelings and emotions. The article's author talks about how the French realist writer of the

19th century skillfully uses the features of external formal speech when creating characters, revealing their inner world. In order to substantiate her opinion, the author also quotes from the preface written by Maupassant to the novel "Pierre and Jean", and from the statements he mentioned on this subject in various press agencies. As a student of Gustave Flaubert, one of the great figures of French realistic prose, Guy de Maupassant preferred to describe the behaviour and actions, facial expressions and gestures of characters to reveal their character and psychological state. rather than explaining what they think. The author who proposed to integrate psychological analysis into the images emphasised that the most important psychological part of the novel should be revealed thanks to the images; the task of the writer is to present the facts without going into psychological details, and it is necessary to leave the conclusion to the reader.

Ədəbiyyat

1. Аллан Пиз, Барбара Пиз. Новый язык теледвижений. Расширенная версия. Москва Эксмо 2012.
2. В.Б.Шапарь язык тела и эмоций. Харьков Белгорядь, 2010.
3. В.В.Куприянов, К.В.Стовичек. Лицо человека, Москва, "Медицина "1988.
4. Gi de Mopassan. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb, Bakı, 2010.
5. https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Maupassant_-_Romans,_paru_dans_Gil_Blas,_26_avril_1882.djvu/6
6. http://maupassant.free.fr/textes/moustache.html
7. https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00498644/document Une vie de Maupassant ou « l'écriture du vide »
8. https://fr.wikisource.org/wiki/Pierre_et_Jean/Pr%C3%A9face

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Cavanşir Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏHİMOVA GÜLNARA SAHİB QIZI
Dosent
Xarici dillər kafedrası
Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58
r.gulnara1963@gmail.com

LANGUAGE DISORDER

SUMMARY

Parents and caregivers are the most important teachers during a child's early years. Children learn language by listening to others speak and by practicing. Even young babies notice when others repeat and respond to the noises and sounds they make. Children's language and brain skills get stronger if they hear many different words. Many young children have difficulty with communication at some time in their lives. Most will eventually catch up. However, some will continue to have problems. Communication disorders include speech disorders and language disorders.

A language disorder is marked by language that is slow to develop and the way in which language is developing does not reflect the normal sequential developmental pattern. Language can be defined as a set of symbols which are usually words or signs that are used in an organised way to communicate ideas and thoughts. It is made up of two components including receptive language (i.e. the understanding of gestures, words and language) and expressive language (i.e. the use of gestures, words and written words to communicate).

Difficulty expressing meaning to other people is called an expressive language disorder. Difficulty understanding other people is called a receptive language disorder. A child might have difficulties with both. This is called a mixed receptive-expressive language disorder.

Key words: child, language, communication, disorder, speech.

How a Developmental Delay Can Affect Your Child

Every child develops differently. Some may reach developmental milestones quicker than others, while some may be left far behind. Being slow to hit a milestone in early childhood may not be a reason to panic. But if these delays happen continually or multiple times, it could be a sign your child has a developmental delay.

Having a developmental delay occurs when a child is slow to hit milestones around language, thinking, social, or motor skills. As a result, the child may have trouble following instructions and learning how to read and spell. This can develop

into learning disabilities for some children, which can cause them to suffer from related problems in adult life.

Children with learning disabilities have difficulty reading, spelling, and writing. They may also struggle with math and may lack social skills. These children are likely to experience things like performance anxiety, low self-esteem, depression, loss of motivation, or chronic fatigue. They may even act out in various ways to distract from their schooling challenges.

What is a language disorder?

The term language disorder refers to a condition that involves problems processing linguistic information. Children with language impairments have issues that involve grammar, semantics, or other parts of language. They can make sounds and others can understand their speech, but they have problems getting others to understand their meaning or comprehending the meaning coming from others.

The majority of children develop language from birth by hearing, seeing, understanding, and remembering. These are all necessary for properly learning language. Some children, even though they have all the skills, cannot learn language normally. In other words, a child with a language disorder does not understand or articulate language at his or her expected grade level.

A language disorder is a type of communication disorder that makes it difficult to use, process, and comprehend language.

While many people associate language with verbal communication, language can actually take a variety of forms. It can affect our vocabulary, reading abilities, sentence structure, gestures, discourse, and written language.

In some cases, children may experience a mix of both expressive and receptive language issues. These children have trouble both using and understanding language.

What is the difference between speech and language disorders?

Language disorders are commonly confused with speech disorders. They are not the same. Speech delays occur when a child isn't saying as many words as other kids their age. Speech refers to how we say different sounds and words. For example, stuttering (a speech disorder) and phonological disorders (speech sound disorders) affect the way one's speech comes across. Treating these issues will involve the child practicing sounds.

A language delay, on the other hand, occurs when the child has issues understanding others or expressing their thoughts. Their problems are fundamentally language-based, encompassing the areas of speaking, gesturing, signing, and writing.

Keep in mind that speech problems are not the same as language disorders and will be diagnosed and treated differently.

There are two main types of language disorders.

- Expressive language disorder:
- Receptive language disorder:

Receptive Language Disorder

Children with a receptive language disorder have difficulty understanding and extracting meaning from words they hear. They may have trouble grasping what others are saying, or interpreting written words. As a result, they may struggle to respond to questions, or they may respond in a way that doesn't make sense.

This disorder typically develops before the child is three years old. Receptive language disorder can be either developmental or acquired.

Symptoms:

Each child's symptoms will vary. However, the most common symptoms of a receptive language disorder in children are:

- Giving the impression they aren't listening when you speak to them
- Seem uninterested when books are read to them
- Trouble understanding the meaning of words
- Trouble understanding gestures
- Trouble understanding complicated sentences
- Has a hard time learning new words
- Difficulty answering questions
- Trouble identifying objects
- Difficulty understanding concepts and ideas
- Difficulty following long or complicated verbal instructions

Expressive Language Disorder

Children with an expressive language disorder might struggle with using new vocabulary, organizing words into a sentence, retelling stories, or making their wants and needs known verbally. This can be particularly frustrating for children--they know what they want to say, but they can't produce legible sentences when they talk.

This includes problems with vocabulary, expressing complex sentences, and word recall, and they could have some articulation issues. But keep in mind that expressive language disorder isn't a speech disorder, though it may be confused as one. Expressive language disorder can be either developmental or acquired.

Symptoms:

As we've mentioned above, a child with a receptive language disorder may also have an expressive language disorder. Or they may only suffer from one or the other. The symptoms of expressive language disorder are as follows:

- Difficulty finding the right word or using the wrong words
- Grammar mistakes
- Using short, simple sentences
- Mixing up past, present, and future tenses

- Struggling to add new vocabulary words
- Have trouble being clear with what they want to say
- Have trouble conveying a story or relaying information
- Difficulty starting or holding conversations
- Difficulty using gestures
- Have trouble asking questions
- Difficulty singing songs

A language disorder is often present in children from an early age. However, the symptoms often aren't apparent until they're older and begin to use more complicated language.

Some children have problems both expressing themselves and understanding what people say to them. They have one or more symptoms of each of the main two types of language disorders. This is called a mixed receptive-expressive language disorder. Many of these symptoms can be a natural part of language development. However, if these issues don't improve over time, it's important to seek professional help.

What causes language disorders in children?

Experts don't understand the cause of developmental language disorders. Scientists continue to research and try to identify environmental and genetic factors that play a part in the development of these problems which typically manifest in childhood, but can occur at any age. Sometimes the cause of receptive language disorder is not known. Or it can come from one or a combination of factors:

- There is a family history of receptive language disorder
- The child has little practice hearing language spoken in their daily life
- Pregnancy complications, such as premature birth, low birth weight, poor nutrition, or fetal alcohol syndrome
- Aphasia: This is an acquired language disorder that happened due to brain injury, infection, tumors, or a degenerative brain disorder. Those with aphasia will have difficulty with language formulation. There are many types of aphasia and will have different issues depending on what part of the brain was affected.
- Developmental and cognitive disorders such as autism spectrum disorder or Down syndrome
- Hearing impairment or hearing loss
- Vision impairment
- Attention disorders

If the child has a language disorder that does not seem to be caused by a physical disability, intellectual disability, or environmental factors, this may be considered a developmental language disorder (DLD). This term is used interchangeably with

specific language impairment (SLI), language delay, expressive-receptive language disorder, or developmental dysphasia.

DLD will typically run in the family and commonly occurs with other diagnoses like Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) and other learning disorders.

Whether developmental or acquired, language disorders cause children to have lower than expected performance in school. In a school setting, teachers give multi-step directions and expect students to read, write, and answer questions about assignments. This fast-paced environment with little individual instruction makes it very difficult for someone with a language disorder to learn and perform.

How are language disorders treated?

Treatment for language disorders will largely depend on the age of your child and the cause and extent of their condition. To help your child overcome receptive language disorder, consider treatment options like:

- Speech-language therapy: Speech-language therapy can be done on a one-on-one basis or in a group format, depending on what your child needs. For speech therapy, especially to aid in articulation, it can be more effective to get sessions with a language therapist on an individual basis.
- Home exercises: There are exercises that caregivers can do at home to encourage language growth in your child. You can also play the feely bag game with an emphasis on guessing the item, describing its characteristics, and answering questions about it. Look at picture books with your child, ask them questions about the pictures, and help them guess what might happen next.
- Language intervention programs: These are typically school-based programs that can focus on auditory skills as well as other language issues.
- Teacher's aide support: Those with severe impairment can benefit from the support of a teacher's aide.
- Psychologist: If the child exhibits behavioral problems, it can be beneficial to schedule an appointment with a licensed child psychologist to help resolve these issues.

How well your child progresses depends on a variety of factors; no child is the same after all. Keep in mind that some setbacks like brain injuries can be particularly debilitating. A person affected by them may never get back to what is considered normal functioning.

How can language disorders affect your child's everyday life?

Being able to communicate clearly is one of life's most valuable skills. Language plays a key role in learning to read and write, interacting with other people, and having a successful career.

Unaddressed language disorders can have severe consequences if not properly treated. Children may have trouble in school and receive poor grades. They may

experience low self-esteem and social isolation, or they could have behavioral issues due to their frustrations with communicating.

As with most developmental issues, the best prevention is often early intervention. In fact, research suggests that the first 6 months of a child's life are the most critical to their language development. Any needed treatment for language problems should begin as early as possible.

Common Language Disorder Myths

MYTH:

A child with a language disorder will have both expressive and receptive issues.

Fact:

Language disorders don't necessarily have to include both expressive and receptive issues. For example, a student may have expressive language impairments, but show no receptive language issues at all.

MYTH:

Children with language disorders aren't smart.

Fact:

Language disorders affect individuals across the IQ continuum. Many students with language issues are intelligent, creative, and driven.

MYTH:

Children will outgrow language disorders.

Fact:

Some children are simply slower to develop language skills, but for others, language issues are not something that will fade with time. The only way to determine whether your child needs a language intervention is to get him or her tested for a language disorder.

MYTH:

Speech therapy is only for students who have noticeable speech issues such as stuttering or lisps.

Fact:

In addition to stuttering and other speech problems, speech therapists can help with the expressive and receptive issues associated with language disorders.

РАГИМОВА ГЮЛЬНАРА САХИБ КЫЗЫ

ЯЗЫКОВОЕ РАССТРОЙСТВО

РЕЗЮМЕ

Родители и опекуны являются самыми важными учителями в первые годы жизни ребенка. Дети изучают язык, слушая, как говорят другие, и практикуясь. Даже маленькие дети замечают, когда другие повторяют и реагируют на издаваемые ими шумы и звуки. Речевые и мозговые навыки детей укрепляются, если они слышат много разных слов. Многие маленькие дети в

какой-то момент своей жизни испытывают трудности с общением. Большинство в конце концов наверстают упущенное. Однако у некоторых по-прежнему будут проблемы. Коммуникативные расстройства включают расстройства речи и языковые расстройства.

Расстройство речи характеризуется медленным развитием речи, а способ развития речи не отражает нормального последовательного паттерна развития. Язык можно определить как набор символов, которые обычно представляют собой слова или знаки, которые организованно используются для передачи идей и мыслей. Он состоит из двух компонентов, включая рецептивный язык (т. е. понимание жестов, слов и языка) и выразительный язык (т. е. использование жестов, слов и письменных слов для общения).

Трудность выражения смысла другим людям называется расстройством экспрессивной речи. Трудность в понимании других людей называется расстройством рецептивной речи. У ребенка могут возникнуть трудности с обоими. Это называется смешанным расстройством рецептивно-экспрессивной речи.

Ключевые слова: ребенок, язык, общение, расстройство, речь.

RƏHIMOVA GÜLNARA SAHIB QIZI

DİL POZĞUNLUĞU

XÜLASƏ

Valideynlər və qəyyumlar uşağın həyatının ilk illərində ən vacib müəllimlərdir. Uşaqlar başqalarının danışdıqlarını dinləyərək və məşq edərək bir dili öyrənirlər. Hətta balaca uşaqlar da başqalarının səs-küy və səsləri təkrar etdikdə və onlara reaksiya verdiklərini görürlər. Uşaqların nitq və beyin bacarıqları çoxlu müxtəlif sözlər eşitdikdə güclənir. Bir çox balaca uşaqlar həyatlarının bir nöqtəsində ünsiyyət çətinliyi ilə qarşılaşırlar. Əksəriyyəti buraxılmış yerləri dolduracaq. Ancaq bəziləri hələ də problemlərlə üzləşəcəklər. Ünsiyyət pozğunluqlarına nitq pozğunluqları və dil pozğunluqları daxildir.

Nitq pozğunluğu nitqin ləng inkişafı ilə xarakterizə olunur və nitqin inkişaf yolu inkişafın normal ardıcıl modelini əks etdirmir. Dil, fikir və düşüncələri çatdırmaq üçün mütəşəkkil şəkildə istifadə olunan simvollar toplusu, adətən sözlər və ya işarələr kimi müəyyən edilə bilər. O, reseptiv dil (yəni, jestləri, sözləri və dilləri başa düşmək) və ekspressiv dil (yəni, ünsiyyət üçün jestlərdən, sözlərdən və yazılı sözlərdən istifadə etmək) daxil olmaqla iki komponentdən ibarətdir.

Başqalarına məna ifadə etməkdə çətinlik çəkməyə ekspressiv dil pozğunluğu deyilir. Başqa insanları başa düşməkdə çətinliyə reseptiv nitq pozğunluğu deyilir. Uşaq hər ikisində çətinlik çəkə bilər. Buna qarışıq reseptiv-ekspressiv dil pozğunluğu deyilir.

Açar sözlər: uşaq, dil, ünsiyyət, pozğunluq, nitq.

References:

1. https://www.verywellmind.com/language-disorders-definition-types-causes-remedies-5220386
2. https://identifythesigns.org/signs-of-speech-and-language-disorders/
3. https://www.healthline.com/health/mixed-receptive-expressive-language-disorder
4. https://childmind.org/guide/quick-guide-to-language-disorder/
5. https://www.stanfordchildrens.org/en/topic/default?id=language-disorders-in-children-160-238
6. https://www.additudemag.com/language-disorders-symptoms-and-diagnosis/
7. https://www.churchillstl.org/learning-disability-resources/language-disorders/
8. https://www.expressable.com/services/language-disorders
9. https://www.topdoctors.co.uk/medical-dictionary/language-disorders#
10. https://www.casrf.org/post/language-disorders-explained-symptoms-causes-treatments

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ MƏLİKOVA
ADU
Təbriz küç. 71
gulnara.melikova.60@mail.ru

ИНТЕРНЕТ КАК СРЕДСТВО МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Ключевые слова-интернет,мас-медиа,правдоподобность,комуникативная технология,модернизованный,комерческий,информационный,статус

Açar sözlər-internet,kütləvi-informasiya vasitələri,inandırıcılıq, komunikativ (ünsiyyət) vasitələri,müasirləşdirilmiş,komersiya(ticari),məlumat xarakterli, status (vəziyyət)

Key words-Internet,Mass Media,credibility,communicative technology, modern, commercial, informational,status

Начиная с прошедших двух лет нашего столетия уже давно стало невозможным игнорировать интернет как существующую реальную потребность миллионов людей всего земного шара. Даже та категория людей которые не имеют компьютера и не имеют какой-либо возможности иметь доступ в интернет, все равно не смогли бы пропустить той возможности узнавания самых свежих новостей, которые им предоставляет интернет, и надо сказать что многие из них убеждены в правдоподобности и эффективности тех новостей, которые распространяются именно по интернету. Но что же заставило многих исследователей масс-медии, которые в течении нескольких лет отрицали признание интернета как средства массовой информации, в скорейшем времени признать его самым лучшим так называемым «поставщиком новостей»? Компьютер как средство новой коммуникационной технологии открывает громадные возможности для ученых, чтобы заново обдумать свои предположения и категории и возможно даже обнаружить новые пути проникновения в традиционные коммуникативные технологии относительно интернета.Интернет соприкасается со всеми областями науки, спорта, культуры, религии одним словом со всей нашей жизнью. Превосходство интернета заключается в том, что оно постоянно изобилует самыми свежими новостями различного рода, в каждую минуту ты можешь узнать что-то новое и порою даже непредвиденное, и в течении круглых суток интернет открыт для всех слоев населения нашего общества, невзирая ни на их пол, возраст и нацию. Но в настоящее время Интернет представляет собой самую настоящую систему массовой коммуникации, быть может даже опередив остальные виды средств массовой информации и представляющий для них реальную угрозу вытеснения из общего рынка в ближайшем будущем. Коммуникационные связи Интернета включают в себя такие виды как “Word

Wide Web pages" руководимые основными организациями новостей, "Usenet groups" в основном занимающиеся народной музыкой и "E-mail messages" которые широко распространены среди студентов и молодых людей, ищущих все новые и модернизованные средства коммуникации .

За последнии несколько лет во многих странах мира многие задаются одним вопросом: в чем же основная, законная структура, цель для Интернета? Может ли Интернет как одно из средств массовой информации также регулироваться законом, подходящим для остальных видов средств массовой информации: радио, телевидение, печать?

Но даже если Интернет не применяется как средство массовой информации, означает ли это, что он должен быть не регулируемым? В конечном счете все факты указывают на то, что те структурные особенности применяемые в отношении традиционных средств массовой информации, остаются неприменимыми для интернета. Но в то же время несмотря на кажущееся свободное отношение к интернету, все же существуют определенные запреты, которые в основном выражены на показах по интернету детской порнографии, сплетен и явной клеветы, а также копирования тех новостей, которые уже нашли себе отражение в традиционных средствах массовой информации. В чем же законный статус интернета, его сайтов в европейском и американском законодательстве? Применяют ли представители стран обоих континентов те законные регулирования, которые применимы в отношении радио, телевидения, прессы и к интернету? Напрямую интернетовские сайты не находятся в законном регулировании законодательств Европы и Америки, но тем не менее все же некоторые из законов применяемых для традиционных средств массовой информации, имеют некоторые отношения и к интернету. Однако по сравнению с Италии, где интернет имеет конкретное заключение с государством и строго им регулируются, в остальных странах Европы и Америке у интернета существует свой конкретный, независимый статус. Интернет сам по себе очень уникален т.к. он полностью независим, он не регулируются конкретными лицами в строгом соответствии да и вообще он не относиться к редкому аспекту тех средств массовой информации, которые находиться под постоянным наблюдениями цензуры и государства. Каждое независимое лицо может быть так называемым «издателем» в интернете, создавать что-то свободное и конкретное, не боясь какого-либо вторжения со стороны цензуры. Что же касается тех информаций которые могут выражать психические и воспитание детей то многие исследователи в области интернета считают это сугубо личным делом родителей, учителей, психологов на которых именно лежит ответственность за контроль и воспитание несовершеннолетних детей. На собрании Европейской Комиссии пройденной в Брюсселе 15 января 2002 г. руководители комиссии вновь заявили, что те требования, которые применяются к традиционным

средствам массовой информации и регулирования их законо-издательством остаются не приемлемыми для интернета. Однако интернет полностью децентрализован. Сайты в интернете обычно подразделяются на «коммерческие» и «информационные», хотя различие между ними найти сложно т.к. в обоих из них преобладают коммерческие и информационные аспекты.

Что же касается каких либо аспектов регулирующих интернетовские сайты, то в Европе и Америке так - таковых конкретных государственных агентов имеющих тесную связь с регуляцией интернета не существует. В США, например, существует единственная компания которая занимается рекламной регуляцией Интернета - Federal Trade Commission. Регулирование реклам на интернетовских сайтах в каждой стране бывает по разному. Например в США закон выступает против ложных и вводящих в заблуждение форм и видов реклам и строго контролирует агентством Federal Trade Commission.

Надо отметить и тот факт что в различных странах Европы и Америки многие журналисты известных газет, телекомпании, радио могут свободно использовать свои возможности в рамках интернета, не боясь каких-либо преследований со стороны своих компаний, т.к. интернет - это свободная сфера, где каждый человек вне зависимости от своей профессии свободен в своих авторских правах.

Часто многие задаются вопросом: существуют ли штаты предлагающие «законное убежище» для незаконных сайтов?. Официально таких штатов не существует, которые могли бы предлагать убежище для тех сайтов, существование которых является незаконным. Но законы различных стран отличаются друг от друга и компании производящие Web-сайты объязаны починятся законам своих стран. Но к примеру некоторые сайты могут нарушать европейские законы и одновременно найти себе убежище в США,где их права будут полностью защищены в конституционных рамках.В каждой стране необходимо существование законо-принудительных компаний, которые используют определенные методы для судебного преследования поставщиков детской порнографии или других незаконных материалов на интернетовских сайтах. Как правило Интернет, как и остальные виды масс- медии имеет громадный ежегодный доход от реклам, которые различаются на его сайтах. Но в последние годы многие интернетовские компании стали свидетелями резкого упадка и рекламного дохода. Как обычно бывает в мире бизнеса, многие компании либо объединились с более крупными компаниями которые «поглатили» их в своем ежегодном доходе, либо закрылись или же как некоторые из них решили очистить свой рабочий персонал оставив тысяче людей без работы, т.к. всю вину упадка материального дохода видели именно в своем рабочем персонале. В настоящее время, чтобы оставаться лидером на

мировым рынке, многие интернетовские компании вынуждены выставлять себя в выгодном и устойчивом финансовом положении или по крайней мере иметь ясный план действий направленных на улучшения своего финансового положения и реальную возможность взноса в благоприятное будущие своих компаний. Но с точки зрения коммерческой перспективы, работа интернета в области бизнеса считается самой лучшей.

Издания, публикации которых размещаются в интернете получают больше доходов и взносы покупая рекламу и размещая ее на своих интернетовских страницах. В интернете часто можно увидеть интернетовские версии знаменитых газет, журналов и даже телеканалов. Например The Wall Street Journal Interactive является интернетовской версией ведущей бизнес - газеты, ESPN, com - является более расширенной формой спортивного телеканала, а также тысячи ежедневных газет, которые полностью или частично размещают свои издания на вебсайтах, которые в свою очередь все еще исследуют различия между интернетовской и печатной прессой.

Вендоры или так называемые «продавцы» занимаются продажей различных товаров и сервисных услуг в интернетовских сайтах. К примеру самым известным интернетовским «продавцом» товаров является сайт Amazon.com, а также сайты предоставляющие различные сервисные услуги, такие как E*trade и Freemarkets предлагающие своим покупателям сырье и продукты потребления.

Такие сайты как Google.com, Yahoo.com - делают большие деньги благодаря самому лучшему рекламированию товаров и услуг тех компаний, с которыми у них заключены контракты.

Интернет предлагает своим любителям широкий круг интересов, коммуникативных услуг. К примеру такие сайты как GeoCities - является одним из самых больших сайтов, который предоставляет своей публике информацию о различных сферах нашей жизни - новости моды, спорта и в особенности про гольф, а также новости политики и экономики. Сайт Motley Fool предназначен для малых инвесторов, Baby Center - для родителей и их детей, Ivillage - сугубо женский сайт, и наконец сайт, называемый Planet Out - предназначен только лишь для людей с нестандартной сексуальной ориентацией для геев и лисбиянок. Как и остальные интернет-сайты, эти вышеназванные сайты имеют большой доход от реклам и выгодных контрактов с крупными индустриальными компаниями, к тому же пользуются большим интересом среди различных слоев общества, вне зависимости от их возраста и нации.

Таким образом можно заметить, что интернет, который является одним из самых величайших достижений XX века - является не просто лишь обычной компьютерной технологией, также он может совмещать в себе несколько функций одновременно: как масс медиа, широкий круг развлечений, научная

база и просто как технический прогресс человечества.

БИБЛИОГРАФИЯ

1.Шапкина Е.В.”Интернет в системе СМИ”;2015
2.Суворов А.А.”Интернет:масс-медийные характеристики”;2009
3.Мелентьева А.З.”Интернет как СМИ ”
4.Шеремет А.Н.”Интернет как средство массовой коммуникации”;2003
5.Трифонова Ю.В.”Особенности интернет-СМИ”;2014

GÜLNARƏ MƏLİKOVA

İNTERNET KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏSİ KİMİ

XÜLASƏ

İnternet hadisələrin məğzini dərinliyi ilə araşdırmağa imkan yaradan kütləvi informasiya vasitəsidir.O,işləmək,oxumaq,ünsiyyət qurmaq,bölüşmək,istənilən məlumatı alıb qorumaq imkanlarına malikdir.İnternet bir çox göstəricilərinə görə televiziya ,qəzet və jurnallarla rəqabət aparır.İnternetin informasiya məqsədi ilə yanaşı ünsiyyət qurma xüsusiyyəti də vardır.Bir sözlə,burada siyasətdən başlayaraq mətbəx məsələlərinədək bütün mövzuları araşdırmaq olar.Bəşəriyyət daima bir-birilə əlaqə saxlamağa çalışıb.Bu, ünsiyyətin yeni formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur.Müasir cəmiyyətdə ünsiyyət -əlaqə yaratmanın sinonimidir.Ünsiyyət vasitələrinin əsas məqsədi məlumatın insandan insana ötürülməsidir.Bu qarşılıqlı əlaqənin bir formasıdır.Yeni texnologiyaların yaranması ilə bəşəriyyət onların xüsusiyyətini,ictimai həyata təsiri problemlərini,sosio-kultural və gündəlik problemlərini araşdırmağa çalışır.Kütləvi ünsiyyət vasitələrinin ən böyük uğuru İnternetdir.İnternet bəşəriyyətin texnoloji inkişafının beşinci mərhələsi sayılır.Ünsiyyət vasitələrinin yardımı ilə müasir insanın intellektual səviyyəsi artır.

GULNARA MELIKOVA

INTERNET AS A METHOD OF MASS MEDIA

SUMMARY

1.Internet is a perfect method of mass media. It gives an opportunity to use all the information that needed.It has a great chance for working,studying,communicating,getting,sharing and storing of information.Internet is competing with TV,newspapers and magazines in many fields.It has the peculiarity of communication together with information.You can find all the information just from policy to the kitchen recipes.Humanity always tries to support relationship among people.It results with creation of new ways of communication.Communication in modern life is accepted as a synonym to get with somebody.The main task of ways of communication is to pass information from one person to another one.It is the way of interaction.With the appearance of new

technology humanity tries to study its pecularities, problems of influencing social life,our daily routine.The main achievement of mass communication is Internet.Internet is the fifth technological development of the humanity.With the help of the ways of communication the intellectual potency of modern people increases.

ГЮЛЬНАРА МЕЛИКОВА

ИНТЕРНЕТ КАК СРЕДСТВО МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Интернет-это усовершенствованное средство массовой информации.Он дает пользователю возможность проникнуть в самую суть событий.Он захватывает интерес аудитории предоставляемыми новыми возможностями-возможностью работать,учиться,общаться,получать,делиться,хранить информацию.Интернет конкурирует с телевидением,газетами и журналами во многих сферах.Он имеет свойство информации наряду с комуникацией.Начиная с политики до кухонных рецептов вы можете найти информацию нужную вам.Человечество всегда стремится постоянно,поддерживать между собой связь.Это приводит к созданию все новых средств коммуникаций. Коммуникации в современном обществе рассматриваются как синоним понятия общение.Основной задачей средств коммуникаций является передача информации от человека к человеку.Это некая форма взаимодейсевия. С появлением новой технологии,человечество пытается изучить ее специфику,проблемы влияния на общественную жизнь,социокультурность и повседневность.Из всех главных достижений в развитии средств массовой коммуникации является Интернет.Интернет относится к пятому этапу технологического развития человечества.С помощью средств коммуникаций повышается интеллектуальный потенциал современного человека.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: f.e.d.Fərəcova Elina tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏLİKOVA ŞƏKƏR İLQAR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi - 33
Sheker_xelilova@mail.ru

QURANDA "كان يفعل" və "كان فاعلا" STUKTURUNDAN İBARƏT ANALİTİK ZAMAN FORMASININ İFADƏSİ

XÜLASƏ

Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi ərəb ədəbi dilində də feilin sadə zaman formaları ilə yanaşı, mürəkkəb (analitik) zaman formaları da vardır. Bu zaman formalarının hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri, yaranma üsulları ilə fərqlənir. Allah tərəfindən bəşəriyyətə endirilmiş ən gözəl kəlam olan Qurani-Kərimdə isə bu zaman formalarının işlədilməsi bir qədər mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə ki, bildiyimiz kimi, keçmiş zaman forması (الماضي) danışıq vaxtından əvvəl icra edilən hərəkəti bildirmək üçün istifadə edilir. Quranda isə bu zaman formasının indiki (المضارع) və ya gələcək (المستقبل) zamanı ifadə etməsinə, həmçinin, indiki zaman forması ilə keçmiş zamanın ifadəsinə aid ayələr kifayət qədər çoxdur.

Quranda feillərin hansı zamanda işləndiyini dəqiqliklə müəyyən etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir, bu üsullara misal olaraq, feillərin strukturu, kontekst və Quran qissələrinin xüsusiyyətlərini göstərə bilərik. Səmavi kitabların sonuncusu olan Quran on dörd əsr əvvəl nazil edilsə də, Allahın buyurduğu bu ilahi kəlam təkcə keçmiş zamanla məhdudlaşmır, bütün zamanları əhatə edir.

Quranda keçmiş zaman formasının müxtəlif mənalarını ifadə edən konstruksiyalar da öz əksini tapmışdır. Onlardan biri də bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman formasıdır. Qeyd edilən zaman forması Quranda "كان يفعل" və "كان فاعلا" konstruksiyası ilə ifadə edilir. Burada həmin konstruksiyaların ayrı-ayrılıqda xüsusiyyətləri, işlənmə yeri, mənaları haqqında məlumatı nəzərdən keçirəcəyik.

Açar sözlər: feil, feil zamanları, keçmiş zaman, davamiyyət, əsas feil, köməkçi feil

GİRİŞ

Heç təsadüfi deyildir ki, feil hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur, çünki feil mövzusu ərəb qrammatikasında özünəməxsus yer tutur. Bunun ən asas səbəblərindən biri kimi onun zaman bildirməsini qeyd edə bilərik.

Ərəb ədəbi dilində feilin "الماضي" keçmiş zaman, "المضارع" indiki-gələcək zaman, " المستقبل" gələcək zamandan ibarət 3 sadə zaman forması vardır. Bununla yanaşı, "كان" və sadə zaman formalarının köməyi ilə düzələn analitik zaman formaları da vardır. Analitik zaman formalarında biri " كان يفعل " strukturu ilə ifadə

edilən “bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman” formasıdır. Öz mənası “olmaq” olan "كان" feili analitik zaman formalarında köməkçi mənada işlənir. Bu zaman "كان" keçmiş zamanda, əsas feil isə indiki zamanda işlənir və bu konstruksiya bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş zaman formasını ifadə edir. Məsələn:

كنت أقرأ – Mən oxuyurdum

Analitik konstruksiyalardakı "كان" feili təsrif olunmasına baxmayaraq, birləşmə daxilində tam, müstəqil söz kimi qəbul edilə bilməz. Çünki müstəqil işləndikdə “olmaq” mənasını verən "كان" feili tərkib daxilində özünün leksik mənasından tamamilə məhrum olur, "كان" feili tərkibi ismi xəbərlərdə öz leksik mənasını yardımçı feil kimi bu və ya başqa dərəcədə mühafizə etdiyi halda, feili analitik konstruksiyalarda öz leksik mənasından tamamilə təcrid edilərək sırf köməkçi feilə çevrilir. "كان" köməkçi feili analitik konstruksiyalarda qrammatik formant-şəkilçi funksiyasında çıxış edərək əsas feillə ifadə olunmuş işi, hərəkəti qrammatik cəhətdən izah edir, onu tamamlayır. Əlbəttə, bu tip konstruksiyalarda "كان" köməkçi feilinin funksiya cəhətdən şəkilçiyə bərabər olduğunu demək , heç də onun tamamilə şəkilçiləşdiyini iddia etmək deyildir. Düzdür, şəkilçilərdə olduğu kimi, "كان" köməkçi feili də analitik konstruksiyaların komponenti olarkən vurğu qəbul etmir, lakin şəkilçilərdən fərqli olaraq "كان" feili həmin konstruksiyalar daxilində şəxsə, kəmiyyətə, cinsə görə dəyişir, ayrılıqda işləndikdə isə müstəqil leksik mənaya malik olur. "كان" feilinin öz leksik mənasını itirib qrammatik formanta çevrilməsi yalnız tərkib daxilində baş verir. [2, s.120-121]

Akademik V.M.Məmmədəliyev bitməmiş və ya davamiyyət bildirən zaman formalarının aşağıdakı məna xüsusiyyətlərinə malik olduğunu bildirmişdir:

a) " كان يفعل " analitik konstruksiyası müəyyən bir işin, hərəkətin keçmişdə, danışıq vaxtından əvvəl baş verib davam etməsini bildirir, ancaq həmin iş və hərəkətin neçə dəfə təkrar edilməsi, bitib-bitməməsi cümlə daxilində bəlli olmur.

b) Keçmişdə müəyyən bir işin başqa bir işlə paralel surətdə icra olunub davam etməsini, bitməməsini göstərir.

c) Bu konstruksiyadan keçmişdə baş vermiş müxtəlif hadisə və əhvalatların təsvirində təhkiyə vasitəsi kimi istifadə olunur.

d) Hissi və əqli qavrayış feilləri bu konstruksiyada əsas komponent vəzifəsində çıxış etdikdə müəyyən bir iş, hadisə və faktın subyektə keçmişdə uzun müddətdən bəri məlum olub-olmamasını bildirir. [1, s.10-12]

Qurani-Kərim ərəb ədəbi dilinin qorunub saxlanılmasında mükəmməl rola malikdir. Mövzumuz feilin zamanları ilə bağlı olduğu üçün qeyd etməliyik ki, digər mövzularda olduğu kimi, Quranda feil zamanlarının da misilsiz incəliklər nəzərə alınmaqla ifadə edilməsi hər zaman bu mövzunu araşdıran tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Haqqında bəhs etdiyimiz konstruksiyalar - həm " كان يفعل ", həm də "كان فاعلا" Quranda tez-tez rast gəlinən konstruksiyalardandır. Əvvəlcə " كان يفعل " analitik konstruksiyasına aid olan ayələrə nəzər yetirək:

وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَاَيْتُمُوْهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ... (آل عمران ١٤٣)

Siz ölümlə qarşılaşmamışdan öncə onu arzulayırdınız. İndi isə siz onu öz gözlərinizlə gördünüz. (Ali-İmran 143)

مَا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ اِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَاُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ اُنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْاٰيَاتِ ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ...(المائدة ٧٥)

Məryəm oğlu Məsih ancaq bir peyğəmbərdir. Ondan əvvəl də peyğəmbərlər gəlib getmişdir. Onun anası isə çox pak (Allahın hökmlərini sidq-ürəkdən təsdiq edən) bir qadın idi. Onlardan hər ikisi (adi insanlar kimi) yemək yeyirdi. Gör Biz ayələri onlara necə başa salırıq, onlar (bu ayələrdən) gör necə üz çevirirlər. (Əl-Maidə 75)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ayələrdə əsas feil birbaşa olaraq köməkçi feildən sonra işlənir. Lakin bəzi ayələrdə köməkçi feillə əsas feilin arasına başqa sözün (söz birləşməsinin) də daxil olduğunu görürük. Məsələn:

اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ... (البقرة ٧٥)

Siz (yəhudilərin)sizə inanacaqlarınamı ümid edirsiniz? Halbuki onlardan bir zümrə var idi ki, Allahın Sözünü eşidib anladıqdan sonra, bilə-bilə onu təhrif edirdilər. (Əl-Bəqərə 75)

وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ... (البقرة ٨٩)

Onlara Allah tərəfindən əllərindəkini (Tövratı) təsdiq edən bir kitab (Quran) göndərildiyi zaman (onu qəbul etmədilər). Halbuki əvvəlcə (Muhəmməddən qabaq) kafirlərə (ərəb müşriklərinə) qələbə çalmaq üçün ("Tövratda adı çəkilən axirüzzəman peyğəmbər gəlib bizə yardım edəydi!" - deyə Allaha) yalvarırdılar. Bildikləri (peyğəmbər) gəldikdə isə, (paxıllıq edib) ona inanmadılar. Allah kafirlərə lənət eləsin! (Əl-Bəqərə 89)

Qeyd etmək lazımdır ki, Quranda "كان يفعل" konstruksiyasının inkar formaları olan "كان لا يفعل، كان لم يكن يفعل، ما كان يفعل" konstruksiyalarına da rast gəlmək mümkündür. Misal olaraq aşağıdakı ayələri nəzərdən keçirək:

كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَر فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ... (المائدة ٧٩)

Onlar etdikləri pis əməldən əl çəkmirdilər (və ya onlar bir-birini etdikləri pis əməldən çəkindirmirdilər). Onların gördükləri iş necə də pis idi! (Əl-Maidə 79)

وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَاءَنَا اَوَلَوْ كَانَ اٰبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ... (البقرة ١٢٠)

Onlara (bütpərəstlərə) : "Allahın göndərdiyinə (Qurana) tabe olun!" –deyildiyi zaman, onlar: "Biz ancaq atalarımızın getdiyi yolla gedəcəyik!" –deyirlər. Bəs ataları bir şey anlamayıb doğru yolda deyildilərsə necə? (Yenədəmi onlara tabe olacaqlar?) (Əl-Bəqərə 120)

Bitməmiş keçmiş zaman ərəb ədəbi dilində bəzən “كان köməkçi feili + əsas feil vəzifəsində çıxış edən feili sifətin məlum forması” – "كان فاعلا" analitik konstruksiyası ilə də ifadə olunur. Bu zaman köməkçi feil təsrif olunur, feili sifət isə mübtəda ilə cinsə, kəmiyyətə görə uzlaşır. Feili sifət konstruksiya daxilində köməkçi feillə idarə olunaraq həmişə təsirlik halda olur. Keçmişdə hər hansı bir müddət ərzində baş verib bitməmiş və ya dəfələrlə icra olunmuş işi, hərəkəti bildirən " كان يفعل " formasından fərqli olaraq "كان فاعلا" konstruksiyası sürəkli xarakterdə icra olunmuş işi, hərəkəti proses kimi deyil, keçmişdə müəyyən bir zaman daxilində subyektə xas olan əlamət kimi bildirir. [1, s.13]

Qurani-Kərimdə də keçmiş zamanı ifadə edən "كان" feili “Allah” sözü ilə əlaqəli sifətlərlə işləndikdə əzəlilik, əbədilik mənasını verir. Burada "كان"nin davamiyyət bildirməsi Allaha aid edilən xüsusiyyətlərin Onda davamlı olaraq mövcud olmasından qaynaqlanır. [4, s.83]. "كان فاعلا" konstruksiyasına aid bir neçə ayəyə nəzər yetirək:

وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَاٰذُوهُمَاۚ فَاِنْ تَابَا وَاَصْلَحَا فَاَعْرِضُوا عَنْهُمَاۗ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا...(النساء ١٦)

İçərinizdən belə qəbih iş görənlərin hər ikisinə əziyyət verin. Əgər tövbə edib özlərini düzəltsələr, onları incitməkdən vaz keçin! Əlbəttə, Allah tövbələri qəbul edəndir, (bəndələrini) bağışlayandır! (Ən-Nisa 16)

اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَاُولٰٓئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْۗ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا... (النساء ١٧)

Allah yanında yalnız o kəslərin tövbəsi qəbul olunar ki, onlar nadanlıq ucundan pis bir iş gördükdən sonra dərhal tövbə edərlər. Allah belələrinin tövbəsini qəbul edir! Həqiqətən, Allah (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir! (Ən-Nisa 17)

وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۚ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ فَاٰتُوهُمْ نَصِيبَهُمْۚ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا...(النساء ٣٣)

Ata-ana və yaxın qohumların qoyub getdikləri maldan hər biri üçün varislər tə’yin etdik. And içib, əhd-peyman bağladığınız şəxslərin də paylarını özlərinə verin! Əlbəttə, Allah hər şeyə şahiddir!

ƏDƏBİYYAT:

1.Məmmədəliyev V.M. “Müasir ərəb ədəbi dilində feilin zaman formalarının funksiyaları (bitməmiş və ya davamiyyət bildirən keçmiş, uzaq keçmiş, gələcəkli keçmiş, gələcək zaman və gələcək perfekt zaman formaları)” // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, 1979, №2, s.10-19.)

2.Məmmədəliyev V.M. “Ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları” – Bakı: BDU nəşriyyatı, 1992.

3.N.N.Məmmədov “Qurani-Kərimin üslubu” – Bakı, 2010

4.Prof. Dr. Mehmet Ali Şimşek “Arapçada zaman kalıpları, kullanım alanları ve türkçedeki zamanlarla karşılaştırılması”, Elektronik kitap 2021

5.Qurani – Kərim

6.Şəms İ.Q “Klassik ərəb dili morfologiyasının əsasları” (birinci hissə), Bakı, 1983

Melikova Sheker

EXPRESSION OF THE ANALYTIC TENSE FORM IN THE QUR'AN WITH THE STRUCTURES "كان يفعل " and "كان فاعلا"

SUMMARY

As in most languages of the world, the Arabic literary language has simple tense forms of the verb as well as complex (analytical) tense forms. Each of these forms of time differs with its own characteristics and methods of formation. In the Holy Qur'an, which is the most beautiful word sent down to mankind by God, the use of these tenses is somewhat complicated. So, as we know, the past tense form (الماضي) is used to indicate an action performed before the time of speaking. In the Qur'an, there are quite a lot of verses related to the present (المضارع) or future (المستقبل) tense of this tense, as well as the expression of the past tense with the present tense.

Various methods have been used to determine the exact tense of verbs in the Qur'an. Examples of these methods include the structure of verbs, the context, and the characteristics of the Qur'anic stories. Although the Qur'an, the last of the heavenly books, was revealed fourteen centuries ago, this divine word commanded by God is not only limited to the past, but covers all times.

Constructions expressing different meanings of the past tense form are also reflected in the Qur'an. One of them is the unfinished or continuous past tense. The mentioned time form is expressed in the Qur'an by the construction "كان يفعل " and "كان فاعلا". Here we will review information about the features, place of development, and meanings of those constructions separately.

Key words: verb, verb tenses, past tense, continuous, main verb, auxiliary verb

Меликова Шекер

ВЫРАЖЕНИЕ АНАЛИТИЧЕСКОЙ ВРЕМЕННОЙ ФОРМЫ В КОРАНЕ СО СТРУКТУРАМИ «كان يفعل» и «كان فاعلا»

РЕЗЮМЕ

Как и в большинстве языков мира, арабский литературный язык имеет как простые временные формы глагола, так и сложные (аналитические) временные формы. Каждая из этих форм времени отличается своими особенностями и способами формирования. В Священном Коране, самом прекрасном слове, ниспосланном человечеству Богом, использование этих времен несколько затруднено. Итак, как известно, форма прошедшего времени (الماضي)

используется для обозначения действия, совершенного до момента речи. В Коране довольно много аятов, связанных с настоящим (المضارع) или будущим (المستقبل) временем этого времени, а также выражением прошедшего времени с настоящим временем.

Для определения точного времени глаголов в Коране использовались различные методы. Примеры этих методов включают структуру глаголов, контекст и характеристики коранических историй. Хотя Коран, последняя из небесных книг, был ниспослан четырнадцать столетий назад, это божественное слово, заповеданное Богом, не только ограничено прошлым, но охватывает все времена.

Конструкции, выражающие разные значения формы прошедшего времени, также отражены в Коране. Одним из них является незаконченное или продолженное прошедшее время. Упомянутая временная форма выражается в Коране конструкциями «كان يفعل» и «كان فاعلا». Здесь мы рассмотрим информацию об особенностях, месте развития и значениях этих конструкций отдельно.

Ключевые слова: глагол, времена глагола, прошедшее время, продолженное время, основной глагол, вспомогательный глагол.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: prof. Nəsrulla Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏRYƏM ƏSƏDOVA
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti,115
e-mail: maryam.asadova29@gmail.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ASPEKTUALLIQ PRAQMATİK KATEQORİYA KİMİ

Xülasə

Bir qayda olaraq, aspektuallıq indiyə kimi zaman məfhumu ilə bağlantılı olaraq nəzərdən keçirilmişdir. Bu anlayış hərəkət axınının xarakterik xüsusiyyəti olub zaman hüdudları çərçivəsində paylanmasını əks etdirir. Aspektuallıq, ənənəvi olaraq, tarixən mövcud olan bir anlayış olub, hər dildə təzahürü müxtəlif cür ifadə edilmişdir. Aspektuallığı praqmatik kateqoriya kim0i tədqiqi dedikdə, onun praktikada konkret istifadəsi nəzərdə tutulur. Funksional dilçiliyin qrammatika və praqmatika bölmələrinin predmeti olan aspektuallıq əksər dillərdə feilin tərz kateqoriyası, zaman formalarından biri kimi dar çərçivəyə salınaraq təqdim edilmişdir. Dilçilik özünün hazırki inkişaf mərhələsində aspektual kateqoriyalarının dəqiq sərhədlərini müəyyən etməmişdir.

Hər hansısa bir dildə zaman məfhumu mürəkkəb olsa da, qulaq asana,yaxud oxuyana mahiyyət etibarı ilə tanış bir anlayışdır. Danışılan dildə hansı zaman olarsa, həmin dili eşidən şəxsdə bu məfhum haqqında təsəvvür olur. Nümunə kimi, gələcək hərəkətlərdən danışılan bir situasiyada müvafiq olaraq gələcək zaman anlayışına müraciət edilir. Bu deyilənlərin ziddi kimi aspekt anlayışı nitq iştirakçılarına məlum anlayış deyil və danışanların bu haqda o qədər də nəzəri təsəvvürü olmur. Belə ki, aspektuallığın əsas elementi olan aspekt hər hansı bir situasiyanın "daxili" temporal xassələrinin linqvistik təsvirini xarakterizə edir. Bu da, əksər dillərdə feilin leksik mənasına, atelik – telik xüsusiyyətlərinə, sintetik yaxud analitik yolla formalaşan bir konsept və s. kimi özünü biruzə verə bilir. Aspektuallıq və onun əsas vahidi olan aspekt haqqında müxtəlif dilçi alimlərin nəzəri fikirləri mövcuddur. Məqalədə aspektuallıq praqmatik kateqoriya kimi şərh edilir. Aspektlərdən istifadə müxtəlifsistemli dil materialları əsasında (alman, ingilis və rus dilləri) nəzəri baxımdan araşdırılıb müqayisə edilir.

Açar sözlər: aspektuallıq, aspekt, tərz, bitmiş tərz, bitməmiş tərz, feil, zaman

Maryam Asadova

Aspectuality as a pragmatic category in different system languages

Summary

For the most part, aspectuality was studied together with time. This concept personifies a characteristic of action flow and reflects its distribution in time frame. Historically, aspectuality has existed and its sign has been expressed in different ways in each language. The study of aspectuality as a pragmatic category means its concrete use in practice. As the object of the grammar and pragmatics sections of functional linguistics aspectuality has been narrowly presented as one of the mood categories and tense forms of the verb in most languages. At the moment, linguistics has not determined the exact boundaries of its aspectual categories.

Although the concept of tense in any foreign language is composite, it is fundamentally a familiar concept to anyone who listens or reads it. So,whatever tense is in the spoken language, the person who hears that language has an idea about this concept. To give you an idea, in a situation where future projects are discussed, the concept of future tense will be referred to. Contrary to what has been said, the concept of aspect is not known to the participants of the uttereance, and the speakers do not have a very detailed idea about it. Thus, aspect, which is a constituent element of aspectuality, characterizes the linguistic description of the "inner" temporal properties of any situation. In most languages, it refers to the lexical meaning, atelic - telic features of the verb, a concept formed by synthetic or analytical ways, etc. differs according to factors such as. There are conceptual opinions of various linguists about aspectuality and aspect (its main unit). In the article, aspectuality is interpreted as a pragmatic category. The use of aspects is examined and compared from a theoretical point of view on the basis of language materials of different systems (German, English and Russian languages).

Key words: aspectuality, aspect, mood, perfective aspect, imperfective aspect, verb, tense.

Марьям Асадова

Аспектуальность как прагматическая категория в разных языковых системах

Резюме

По большей части аспектуальность изучалась вместе со временем. Это понятие олицетворяет характеристику потока действия и отражает его распределение во времени. Исторически аспектуальность существовала, и ее знак выражался по-разному в каждом языке. Изучение аспектуальности как прагматической категории означает ее конкретное использование на практике. Аспектуальность, являющаяся предметом разделов грамматики и прагматики функциональной лингвистики, в большинстве языков узко представлена как

модусная категория глагола, как одна из временных форм. Языкознание на современном этапе своего развития не определило точных границ своих аспектуальных категорий.

Хотя понятие времени в любом иностранном языке является составным, в основе своей оно знакомо всем, кто его слушает или читает. Итак, какое бы время ни было в разговорном языке, человек, который слышит этот язык, имеет представление об этом понятии. Чтобы дать вам представление, в ситуации, когда обсуждаются будущие проекты, будет упоминаться понятие будущего времени. Вопреки сказанному, понятие вида участникам высказывания неизвестно, а говорящие не имеют о нем весьма подробного представления. Таким образом, аспект, являющийся составным элементом аспектуальности, характеризует языковое описание «внутренних» темпоральных свойств любой ситуации. Это связано с лексическим значением глагола в большинстве языков, ателье - тельическими характеристиками, понятием, образованным синтетическим или аналитическим путем, и т. д. как он может выразить себя. Существуют теоретические мнения различных лингвистов об аспектуальности и ее основной единице, аспекте. В статье аспектуальность интерпретируется как прагматическая категория. Употребление аспектов рассматривается и сравнивается с теоретической точки зрения на языковых материалах разных систем (немецкого, английского и русского языков).

Ключевые слова: аспектуальность, вид, наклонение, вид совершенного вида, вид несовершенного вида, глагол, время.

Aspektuallıq bir çox dilçinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tarixən dilçilik elmində var olan bu sahənin tədqiqi qəliz olsa da, bir o qədər maraqlıdır. Aspektuallıq zaman əlaqələrində, dildə təzahürü baxımından zamanla eyni bir çəkiyə malikdir. Ümumi olaraq şərh versək, aspekt anlayışı hadisənin mövqeyini zamanın digər tərəfləri ilə birləşdirdiyindən onunla sıx əlaqədədir. Aspektologiya latın dilindəki “aspectus” sözündən olub növ, tərz; “loqos” isə yunan dilindən tərcümədə elm, təlim deməkdir. Mahiyyət etibariylə aspektologiya feil formalarından və bütün aspektual sferadan bəhs edir. Başqa sözlə təsvir etsək, aspektuallıq morfologiyanın feil növlərindən bəhs edən şöbəsi olub, qrammatik növ kateqoriyası, natamam qrammatikallaşma yolu ilə növ düzəldilməsi, feillərin məhdud və ya qeyri-məhdud ziddiyətləri və s. kimi funksional-semantik sahəyə dair komponentləri özündə ehtiva edir. Aspektual mənalar müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunur. Aspektuallığın feilin tərz kateqoriyası və semantik tərzin müəyyən edilməsi ilə bağlı olduğunu da qeyd etmək vacibdir. Danışanın söyləmin məzmununa münasibətini xarakterizə etdiyi üçün aspektuallıq bu baxımdan modallıq kateqoriyası ilə oxşardır [1. s376]. Aspektuallıqla bağlı müəyyən olunmuş dəqiq bir terminoloji izah hələ yoxdur. Bu səbəbdən də, aspektuallığı praqmatik kateqoriya kimi şərh

etməzdən öncə, bu barədə ümumi təsəvvür formalaşdırmaq üçün aspektuallğa aid anlayışlara və onların tərifinə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

İlk dəfə A. V. Bondarko tərəfindən işlənib hazırlanan funksional qrammatika nəzəriyyəsinə əsaslanaraq aspektuallığı bu cür şərh edə bilərik. "*Aspektuallıq - hər hansı bir hərəkətin zamanla axını və paylanmasını xarakterizə edən semantik kateqoriya olub, eləcə də, semantik məna ilə birləşdirən funksional-semantik sahələrin bir araya gəlməsidir"* [2. s40]. Aspektuallıq həm ierarxik təşkil edilən tərkib kimi, həm də, bu tərkib hissəsini təşkil edən bütün kompenentlərin qarşılıqlı təsiri kimi bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu mövzu haqqında olan əsərlər daha çox rus dilçilərinə aiddir. Onlara misal olaraq, M. Y. Qlovinskaya, O. K. Qrekova, A. M. Lomov, S. Maslova, E. V. Paduçeva və başqalarınının tədqiqatları böyük maraq doğurur. İngilis dilçilərindən bu mövzuya diqqət ayıranlar olmuşdur. Onlar arasında B. Comrie, R. İ. Binnick, H. J. Verkuyl, J. Lyons və s. adlarını xüssusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Aspektuallığı xarakterizə edən və onun əsas tərkib hissəsi olan aspekt də daim dilçiliyə dair tədqiqatlar zamanı diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu barədə britaniyalı dilçi B. Komrinin fikirlərinə nəzər yetirək. "*Aspekt söyləm anından asılı olmayaraq situasiyanın daxili zaman strukturu ilə bağlı məlumatları kodlaşdırır"* [3. s. 3]. Onun fikrincə, zaman və aspekt bir-birindən tamamilə fərqlənir. Məsələn, italyan dilində *lui scrisse.* (o yazdı) və *lui scriveva* (o yazırdı.), yaxud ingilis dilində *he was writing* (o yazırdı) və he wrote (o yazdı.) – bu cümlələr arasındakı fərq zamanla yox aspekt ilə əlaqəlidir. Çünki hər iki dildə verilən iki nümunə də keçmiş zamana xasdır. Belə olan halda da, zamanla aspektin fərqli olduğunu görürük. Düzdür, müxtəlif dillərin qrammatika kitablarında onları keçmiş zaman formaları kimi qələmə versələr də, Komri təkidlə bu kimi cütləri bitmiş və bitməmiş tərz kimi qəbul etmə tərəfdarı idi. Fransız linqvisti olan Holtun "*aspekt hadisələrin gedişatını anlama üsullarıdır."* tərifinə istinadən Komri deyilənləri ümumiləşdirərək aspektə qısaca bu cür şərh vermişdir[6]. *"aspekt hansısa bir hadisənin, situasiyanın daxili temporal ardıcıllığını görə bilmək üçün müxtəlif baxış üsuludur."[3. s. 14]*

Dilçilik özünün hazırki inkişaf mərhələsində aspektual kateqoriyalarının dəqiq sərhədlərini müəyyən etməmişdir. Bəzi dillər var ki, onlarda bu qrammatik kateqoriya kimi mövcud deyildir, yəni eyni leksik mənanın daşıyıcıları olan feillər hərəkətin bitib-bitməməsi əlamətinə görə ayrı-ayrı hissələrə bölünmürlər. Buna misal kimi alman dilini göstərə bilərik. Alman dilində aspektuallıq, onun ifadə vasitələri müvafiq olaraq bu cür şərh edilir. Alman dilində hadisə, situasiyanın zaman oxu boyunca yerləşməsini feldəki morfoloji işarələr vasitəsiylə görmək olur[linkkksonra] Alman dilində keçmiş zamanın deyktik funksiyalı "bitmiş" (perfekt) və "bitməmiş"(prateritum) olmaqla iki forması var [4. s. 362]. Bitmiş tərz təkcə hadisə, situasiyanı söyləmə anından əvvələ yerləşdirmir, həm də onu söyləmə anı ilə əlaqəli olaraq təyin edir. Bitməmiş tərz hadisəni başa çatmış və söyləmə anında davam edən nəticələr olmadan təsvir edir. Lakin bitmiş tərzin get-gedə daha çox istifadəsindən sonra bu

aspektual fərq alman dilində yox olmağa başlayır. Bir çox mənbələrdə qeyd edilir ki, bitmiş tərzdən daha çox istifadə tendensiyası özünü Almaniyanın əksər cənub regionlarında, eləcə də Avstriyanın alman dili danışılan yerlərində özünü biruzə verir.

Alman dilində aspektual fərqlər morfoloji işarələr ilə olmasa da özünü leksik baxımdan biruzə verir [5. s. 270]. Belə ki, telik situasiyalarda bitmiş, atelik situasiyalarda isə bitməmiş tərz istifadə olunacaq. Məsələn:

1) *Als ich Heidis Büro betrat, er aß eine Mahlzeit.* – Heidinin otağına girəndə, o, yemək yeyirdi.
2) *Als er Heidis Büro betrat, aß sie eine Scheibe Brot.* – Heidinin otağına girəndə, o, bir dilim çörək yedi.

Müasir dilşünas Z. Toth italyan və alman dillərində zaman və aspekt məsələlərini qarşılıqlı olaraq müqayisə etdiyi bir məqaləsində belə qeyd etmişdir: "*Alman dilində cümlədə bölüşdürmə xüsusiyəti olarsa, bu zaman predikat atelikliyə (sürəklilik)malik olur və sonda da, feili bitməmiş tərzdə vermək lazım gəlir*." Birinci nümunəyə nəzər salaq. Eyni cümləyə qeyri-müəyyənlik artiklı ilə işlənən isim əlavə olunarsa, o zaman telik xüsusiyyətlə malik olur ki, bu da bitməmiş tərz ilə ifadə olunmasına gətirib çıxarır (bax nümunə 2) . Lakin bu faktı da unutmayaq, bitməmiş tərz ilə ifadə olunması üçün yeganə faktor yuxarıda qeyd edilən artikl növü deyil, müəyyən bir kontekst çərçivəsində müvafiq olaraq, predikatın (feli xəbərin) bitməmiş tərz ilə verildiyini görə bilərik. Məsələn:

3) *Als er Heidis Büro betrat, aß sie eine Scheibe Brot. Hat das Telefon fallen lassen. Er kam auf mich zu.* – Heidinin otağına girəndə o, bir dilim çörək yedi. Telefonu atdı. Mənə yaxınlaşdı.

Alman dilində bitmiş yaxud bitməmiş tərz ilə ifadə olunma (nümunə1-2) birbaşa olaraq predikatın (feli xəbər) semantik quruluşu ilə əlaqəli olaraq dəyişir. Bununla əlaqədar olaraq, Bohnemeyer, Swift və s. kimi bir çox alman dilşünasları bu nəticəyə gəlmişlər: *Alman dilində aspektuallığın praqmatik mənası leksik aspektə əsaslanır. Bu dildəki təhkiyə üslubunda olan mətnlərinə nəzər salsaq, bitmiş tərzdə ifadə olunan predikatlar ön planda, bitməmiş tərzdə ifadə olunan predikatlar isə qismən arxa fonda qalması ilə xarakterizə olunur.* [5. s 270]

Bəzi dillər də var ki, müxtəlif təsirlər nəticəsində aspektuallıq kateqoriyasında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Burada əksər hallarda feil forması leksik yox, qrammatik anlayış kimi tədqiq edilir. Belə dillərdə (məsələn; slavyan dil ailəsinə daxil olan dillər) bir feil bitmiş tərz mənasını ifadə etdiyi kimi, bitməmiş tərzi də bildirir. Rus dilində aspektin özünəməxsus məntiqi müvafiq olaraq bu cürdür: *делать - сделать* kimi aspektuallıq baxımından fərqli bu iki forma leksik baxımdan yox, qrammatik amillərə görə bir birindən ayrılır. Rus dilində bir çox feillər var ki, morfoloji cəhətlərindən başqa hər cəhətdən sinonimlik təşkil edir və müvafiq olaraq aspektual cütləri əmələ gətirir. Buna misal olaraq, писать – написать feillərini göstərək. Hər ikisi semantik cəhətdən "yazmaq" mənasına uyğun gəlir. Lakin

“писать” – bitməmiş tərzi, “написать” –bitmiş tərzi bildirir və aspektual cüt kimi xarakterizə olunur; rus dilində “дописать”- yazıb bitirmək mənasına gələn feil forması da var ki, tamamlanma anlamına gəldiyi üçün yuxarıdakı feillər kimi aspektual cüt rolunda çıxış bilmir[7]. Hansı feilin seçilməsi danışıq zamanı rus dilini öyrənənlərdə daim çətinlik yaratsa da, təcrübə onu göstərir ki, bu daha çox intuitiv hiss olaraq təyin edilir[8].

Müşahidə etdiyimiz kimi, rus dilində bitmiş və bitməmiş tərz arasındakı aspektual ziddiyət birmənalı olaraq keçmiş zaman formalarında özünü biruzə verir. Bunun əksinə olaraq, İngilis dilində qrammatik zaman və aspekt bir-birindən sərbəst şəkildə ayrı olur. Bu özünü eyni aspektual ziddiyətin bütün zamanlarda olmasında biruzə verir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz digər dillərdən fərqli olraq ingilis dilində dörd aspektin (sadə, davamedici, bitmiş, bitmiş davamedici) adı çəkilir. İlk öncə aspektuallığın İngilis dilində necə mövcud olmasına nəzər salaq:

Anna was eating when I quited. - Mən çıxanda Anna yemək yeyirdi.

İlk feil hadisə, situasiya üçün ilkin zəmini hazırlayır, bir növ informasiya çatdırır; ikinci feilimiz isə hadisənin özünü bizə göstərir, bir növ təqdim edir. Cümlədə əsas üzvlərdən ibarət hissədə yalnız və yalnız zaman funksiyasını görürük. ikinci feilimiz heç bir zaman funksiyası daşımır və istinad edilən situasiyanı bir tam kimi göstərir. Cümlədə, söyləmdə hadisə bir tam kimi ifadə olunur: hadisənin mərhələləri -əvvəli, ortası və sonu bir yerdə cəmlənərək bir vahid kimi ifadə olunur. Bu mənalı verbal formalar bitmiş tərzi xarakterizə edir və tədqiq edilən dildə bunu ifadə edən xüsusi verbal göstəricilərin olması ingilis dilində bitkinlik(perfective) aspekti yəni tərzi olduğu anlamına gəlir. Annanın yemək yeməsinə aid hissədə hadisənin temporallığı funksiyasını daşıdığnı görə bilərik . Verilən nümunədə Annanın yemək yeməsinə hadisə olaraq istinad edilir lakin onun bu hərəkətə başlamasının əvvəli, yaxud sonu ilə bağlı məlumat verilmir. Cümlələrdə mənim çıxışımın Annanın yemək yediyi dövrdə baş verən, təsadüf edən bir hadisə kimi şərh olunur; mən çıxanda Anna yemək yeməyə davam edir, yəni Annanın yemək yeməyi mənim çıxmağımdan həm əvvəl, həm də sonra baş verirdi. İngilis dilində bitmiş və bitməmiş tərz Komrinin fikrincə, aşağıdakı kimi fərqləndirə, ayıra bilərik: Bitmiş tərz ilə ifadə olunan fel situasiya, hadisənin daxili strukturundan asılı olmadan sanki hadisəyə bir növ kənardan baxır. Bitməmiş tərzdə ifadə olunan feil isə hadisəni daxildən izləyir və buna görə də hadisənin daxili strukturu ilə sıx bağlı olur. Komrinin “Aspekt” əsərində də qeyd etdiyi kimi, bitməmiş tərzlə ifadə olunan feil, həm situasiyanın başlanğıcına doğru geriyə , həm də vəziyyətin sonunu görməyə, irəliyə baxa bilir.

Digər dillərdən fərqli olaraq indiki zamanda aspektin necə ifadə olunduğuna nəzər salaq: 1*) He writes. 2) He is writing. 3) He has written. 4) He has been writing.* Bu cümlələr indiki zamanda olub, aspektə xas xüsusiyyətlər bizə subyektin hərəkətinin (yazmaq) vərdiş halında olub olmamasını, hazırda yazıb yazmamasını, yazıb bitirməyni ifadə edir[9].

Müxtəlif dillərdə nitq hissəsi kimi felin aspektual baxımdan təsviri ilə yanaşı müəyyən qrammatik formaları vasitəsi ilə hadisələri necə ifadə etməsi ilə bağlı ümüumi fikirlər mövcuddur. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, aspektuallığın tərkib elementi olan aspekt hər hansı bir situasiyanın "daxili" temporal xassələrinin linqvistik təsvirini xarakterizə edir. Aspektuallığın tədqiqi üçün dilin feil bölməsini xarakterizə edən feil növləri və tərzləri ətraflı öyrənilməlidir. Bu dilin qrammatik bazasına uyğun olaraq, hər bir dildə müxtəlif cür adlandırılsa , fərqli ifadə vasitələri ilə təsvir olunsa da, dilin aspektual quruluşu zaman oxu çərçivəsində danışanın hadisəyə baxış bucağıdır. Bəzi dillərdə bu cür fərqlər özünü "bitmiş-bitməmiş tərz" kimi qrammatikləşmiş formalarda, bəzi dillərdə də, fleksiyaya uğrayan şəkilçi qəbul edən variantlarda üzə çıxır.

İstifadə edilən ədəbiyyat:

1. Abbasov, İ.Ə., "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası . "Tərcümə, tədqiq və şərh, Bakı: Zərdabi , 2017, səh 376.
2. Bondrko A.V., "Principles of the Functional Grammar and problems of Aspectology." Leningrad: Nauka, 1983, səh 40.
3. Comrie B., "Aspect", Cambridge University Press, 1995, səh 3-14.
4. Elke H., "Deutsche Grammatik", De Gruyter Lexikon, 2011, səh 362.
5. Bohnemeyer J. – Marry S., "Event Realization and Default Aspect" Linguistics and Philosophy 27, 3-cü buraxılış, 2004, səh 270.

İnternet saytları:

6. https://journals.openedition.org/aile/1315#bodyftn2
7. https://expressrussian.com/prefixes-russian-verbs-motion/#Prefix_%D0%B4%D0%BE
8. https://learnrussian.by/russkie-glagoly-sovershennogo-i-nesovershennogo-vida/
9. https://www.studysmarter.co.uk/explanations/english/english-grammar/aspects/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: fil.ü.f.d.,Bayramova Günel
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA RƏNA TELMAN QIZI
irena4363@mail.ru
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı şəh. R.Behbudov küç.,134

РОЛЬ ИНВЕРСИИ В ПЕРЕДАЧЕ АВТОРСКОГО ЗАМЫСЛА

Английский язык характеризуется фиксированным порядком слов в предложении, то есть на первом месте стоит подлежащее, сказуемое – на втором. Тем не менее существует ряд случаев, когда данное правило нарушается. Конструкции с обратным порядком слов получили название инверсии. Словарь Лонгмана дает следующее определение данного явления: «Инверсия – это операция по перестановке членов предложения, в результате которой порядок слов в двух высказываниях становится обратным. К примеру, в повествовательных предложениях в английском языке вспомогательный глагол стоит после подлежащего (*I will help you*), в вопросах – перед подлежащим (*Will you help me?*)» [8].

Инверсия выполняет несколько функций в языке: логическую, грамматическую, эмоциональную, коммуникативную, прагматическую и структурно-семантическую [7].

Как правило, лингвисты различают грамматическую и стилистическую инверсию. Но говоря об изменении порядка слов в предложении, используют такие термины, как инверсия и «fronting» [8]. Несмотря на разницу в терминах конструкции с «fronting» подразумевают стилистическую инверсию.

Грамматическая инверсия – это структура, в которой глагол-сказуемое предшествует подлежащему. При этом выделяют ее две главные формы: полная инверсия (сказуемое стоит перед подлежащим *Just as important is the - question of tolerance*) и частичная инверсия (вспомогательный глагол стоим перед подлежащим – *Never have I seen such a handsome man*) [8].

Майкл Стрампф и Ориэл Дуглас также выделяют инверсию, при которой подлежащее стоит после сказуемого (*Under the tree was lying a dog)*. Частичная инверсия весьма употребительна в языке, так как она предполагает использование форм с вспомогательным глаголом do. Благодаря этому совмещаются и инверсия и прямой порядок слов (*Do they live nearby?*) [8].

В литературном языке часто в начальную позицию ставится дополнение или комплемент. При этом подлежащее и сказуемое не меняются местами:

The loft she rarely visited.
Satisfied I was not.

Инверсия как стилистический прием служит средством усиления выразительности и экспрессивности художественного произведения. С точки зрения стилистики нарушение традиционного порядка слов накладывает

дополнительные смысловые оттенки, усиливает или ослабляет смысловую нагрузку определенного члена предложения [8].

Изучение инверсии в английском языке, в том числе определение особенностей инверсии в языках с разным порядком слов, является актуальным. Порядок слов в предложениях связан с национально-этническим мышлением. Сравнительное изучение инверсии как проявления сходства и различия между ними важно с этнопсихологической и культурологической точки зрения. Результаты этой работы могут сыграть решающую роль в функциональном изучении английского и азербайджанского языков и в решении задач, связанных с инверсией при переводе текстов. Изучение инверсии как одного из приемов эффектного выражения тонкости авторской мысли имеет большое значение как важный акт синтаксиса текста. Типологическое изучение инверсии как креативного фактора обогащает теоретическую лингвистику в этом направлении и уточняет ее основные параметры. Рассмотрим вопрос об отношении инверсии к авторскому замыслу. Инверсия в английской письменной литературе также рассматривается писателями как лингвистический способ, который позволяет облагородить язык, деля его выразительным и ярким. Именно поэтому такие обороты чаще всего присутствуют в произведениях. В то же время в разговорном общении помимо двух вышеуказанных ситуаций инверсия является скорее опциональной[7].

Эта проблема является одним из вопросов, до конца не выясненных в языкознании и сегодня. Причина этого в том, что существуют разные подходы к проблеме авторского замысла. Использование инверсии характерно не только для текстов художественного жанра, но также и публицистического. Однако в текстах публицистического стиля автор дает большее предпочтение инверсии обстоятельства, придаточного предложения и дополнения, так как для автора главная задача здесь не просто разнообразить и украсить текст различными оборотами речи. Каждое из этих противоположных друг другу понятий имеет свою реальность, ведь именно автор создает текст, а события, с другой стороны, привлекают автора своей семантикой, входят в авторский мир идей, и становятся текстом. Здесь следует учитывать один момент; событие само по себе что-то говорит автору, вызывает в нем какие-то чувства. В этот момент можно говорить об объективной реальности; никакого вмешательства в событие не было, оно произошло по своим правилам. Однако если какое-либо произведение-текст создается под его влиянием, то оно никогда не формируется вне авторского вмешательства; его отношение к событию, чувства, грусть, желание, эмоции что-то подтверждают или опровергают[7].

Поэтому в обоих упомянутых выше случаях автор является главной фигурой. Использование языковых средств в зависимости от речевой ситуации, выбор автора определяет форму выражения речевого замысла.

Все это побуждает адресата-другую сторону действовать, и что-то либо подтверждается, либо опровергается. Этот фактор наблюдается в коммуникативной функции любого текста. Текстов, охватывающих каждую ситуацию, может быть несколько, хотя эти тексты могут быть близки по тематике, но могут иметь разное содержание, что естественно. Потому что подход авторов к событию, их отношение к событиям приводит к созданию текстов разного содержания.Авторский замысел побуждает другую сторону к какому-то действию, деятельности, подготавливает его к определенной цели с психологической точки зрения, при этом позиция автора и позиция читателя соприкасаются по существу дела. Существует множество языковых средств для передачи намерения в тексте, в том числе художественном. Среди этих средств необходимо назвать чисто грамматические, грамматико-стилистические и риторические средства. Необходимо расширить традиционный синтаксис, используя новый подход в изучении синтаксических явлений, который основывается на социальном назначении языка, а именно на использовании предложений в речевой деятельности. Этот подход может быть назван прагматическим синтаксисом, который акцентирует внимание на отношениях между языковыми единицами и их использованием, а также на условиях, при которых языковые единицы реализуются в речевой деятельности. Эта тема представляет большой интерес с точки зрения практического использования и исследования различных особенностей инверсии в английском языке. Существует недостаточно исследований прагматических особенностей инверсии в английском языке, но это актуальная тема для реализации эмоционально-экспрессивного компонента общения. Актуализация предложения и выражение пересекаются в плоскости прагматики как семантически и коммуникативно значимая категория, поскольку здесь на первый план выступает говорящий субъект со всеми его интенциями.

Существует тесная связь между субъектным типом актуализации и эмоционально-экспрессивным компонентом общения, которая никогда не подвергалась сомнению лингвистами, но эта тема остается практически неисследованной. Анализ инвертированных предложений показывает, что инверсия выражает эмоционально-экспрессивный компонент общения.

Прагматика – это функциональность, удовлетворяющая личные интересы. Лингвистическая прагматика исследует ситуации, при которых язык используется в актах общения. К этим ситуациям относятся цели общения, время и место, знания, социальный статус, психологические и биологические факторы, правила и условия речевого поведения в обществе и т.д. Во время общения коммуниканты используют язык и другие знаковые системы при необходимости, включая паралингвистические. Условия использования языка делятся на контекст, преемственность и эмпиризм, включая лингвистические и энциклопедические знания коммуникантов. Язык является основным средством общения, однако мы

также используем невербальные сигналы, такие как жесты, позы и мимика, когда общаемся друг с другом (невербальное общение). Используя невербальную коммуникацию, мы часто фокусируемся на определенном сообщении или фразе. Инверсия также может использоваться для выделения и подчеркивания существенного, на чем мы хотим сделать акцент. Поэтому инверсия часто передает наши эмоции и настроение. По законам психологии известно, что степень понимания зависит от того, как организовано высказывание. Если писатель нацелен на то, чтобы быть действительно понятым слушателем, то для этого необходимо не только передать основную мысль произведения через слово или заявление, но и активизировать воображение и чувства слушателя. Это всегда учитывается говорящим, сознательно или бессознательно, иначе его речь не дойдет до адресата, и общение не состоится. Другими словами, для достижения коммуникативной цели необходимо не только использовать языковые средства, но и актерскую или изобразительную роль речи, которая активизирует воображение и чувства слушателя. При изучении специфики литературной речи важно учитывать особенности восприятия текста аудиторией. Согласно экспериментальным данным некоторых психологов, для понимания значения слов смыслового плана речи требуется в 2,5 раза больше времени, чем для появления образа. Из этого можно сделать логический вывод о необходимости стимулирования писателем воображения слушателя, что, безусловно, может быть реализовано лишь через текст. Данный тип инверсии относится к грамматическому, так как подлежащее, находящееся между модальным глаголом и сказуемым глаголом, может быть перенесено в конец предложения. Инверсия выполняет функцию эмоционально-экспрессивной, поскольку наречие "сегодня" и дополнение "на всю жизнь" помещаются в начале предложения и выдвигаются на первый план, акцентируя внимание на смелости и времени действия главного героя. Идея неопределенности, передаваемая инверсией, поддерживается и пунктуацией высказывания[7].

Перестановка не только имеет семантический аспект (отношение к другому человеку), но и прагматический (отношение к другому человеку). В процессе нашего исследования мы определили, что различные формы перестановки могут быть применены к людям, оказывающим влияние (положительное, отрицательное или нейтральное), вызывая их значительное воздействие, и вызывая различные реакции. Способность вызывать прагматическое воздействие на аудиторию или иным образом - это не единственное проявление возможности коммуникативного эффекта.

Список литературы

На азербайджанском языке

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972, 475 s.

2. Abdullayev K., Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri. Bakı, 1999, 280 s.

3. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, 1975, 112 s.

4. Babayev S.M. Sintaqmm melodik quruluşu və melodik ünsürlərin fonoloji funksiyası. M.F.Axundov adına APDİ-nin "Elmi Əsərləri" seriya XII, Bakı. 1972, №2, s. 47-54

5. Fəxrəddin Yadigar. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, 408 s.

6. Zeynalov F.H. Şifahi nitq vərdişlərinin inkişafında fonetik ünsürlərin rolu.- "Azərbaycan məktəbi", Bakı, 1987, № 7, s. 17-26

на русском

7. Антипова А.М. Ритмическая система английского языка. М., 1984, с.118

на английском языке

8. Chung 2002 – Chung Ch. Mixed Functional Properties in English Stylistic Inversion. DongseoUniversity,2002http://cslipublications.stanford.edu/ HPSG/2/chung-inv1-pn.pdf

Рена Алиева

Роль инверсии в передаче авторского замысла

Резюме

По синтаксическому строению английский язык принципиально отличается от азербайджанского языка. Переход от традиционной сортировки к инверсии; это также стилистическое явление. Грамматика рассматривает в этом нарушение правил порядка слов. С точки зрения стиля экспрессия, основанная на динамической инверсии членов предложения создают высокий эстетический эффект. Возникновение обратных предложений, связанных с инвариантами, также является нормативным правилом.

Инверсия также играет роль в формировании целостности микротекста. Инверсия, точно так же может связывать микротекстовые компоненты вместе, и создавать единое целое. В то же время она может выполнять связующую и объединяющую функцию.

Отдельно следует отметить роль целостного преобразования при переводе предложений с инверсией. Удачно подобранное целостное преобразование часто лучше других методов передает выраженный английской инверсией эффект, в то время как неудачное целостное преобразование полностью искажает смысл инверсированного предложения.

Ключевые слова: инверсия, стилистический эффект, языкознание, художественный жанр, публисистический жанр

Rəna Əliyeva

Yazıçının fikrinin ifadə olunması üslubunda inversiyanın rolu

Xülasə

Sintaktik quruluşuna görə ingilis dili Azərbaycan dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ənənəvi üslubdan inversiyaya keçid; həm də stilistik bir hadisədir. Qrammatika bunu söz sırası qaydalarının pozulması hesab edir. Üslub baxımından cümlə üzvlərinin dinamik inversiyasına əsaslanan ifadə yüksək estetik effekt yaradır.

Bununla yanaşı, invariantlarla bağlı tərs müddəaların baş verməsi də normativ qaydadır. İnversiya mikromətn bütövlüyünün formalaşmasında rol oynayır. Eyni şəkildə mikromətn komponentlərini bir-birinə bağlaya və vahid bütöv yarada bilər, eyni zamanda bağlayıcı və birləşdirici funksiyanı yerinə yetirə bilir.

Ayrı-ayrılıqda inversiya ilə cümlələrin tərcüməsində vahid transformasiyanın rolunu qeyd etmək lazımdır. Düzgün seçilmiş bütöv transformasiya tez-tez ingilis inversiyasının ifadə etdiyi effekti digər üsullardan daha yaxşı çatdırır. Uğursuz holistik transformasiya isə tərsinə çevrilmiş cümlənin mənasını tamamilə təhrif edir.

Açar sözlər: inversiya, üslub effekti, dilçilik, ədəbi janr, publisistik janr

Rena Aliyeva

The role of inversion in the transmission of the author's conception

Summary

According to the syntactic structure, the English language is fundamentally different from the Azerbaijani language. Transition from traditional sorting to inversion; it is also a stylistic phenomenon. Grammar considers this a violation of the rules of word order. From the point of view of style, expression based on the dynamic inversion of sentence members creates a high aesthetic effect. The occurrence of inverse propositions associated with invariants is also a normative rule.

Inversion also plays a role in shaping the integrity of the microtext; in the same way, it can bind microtext components together and create a single whole, at the same time it can perform a binding and unifying function.

Separately, it should be noted the role of a holistic transformation in the translation of sentences with inversion. A well-chosen holistic transformation often conveys the effect expressed by the English inversion better than other methods, while an unsuccessful holistic transformation completely distorts the meaning of the inverted sentence.

Key words: inversion, stylistic effect, linguistics, literary genre, journalistic genre

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: dosent f.f.d. Mədətova N.A.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRVİNƏ KƏRİMOVA
pveliyeva@beu.edu.az
Bakı Mühəndislik Universiteti
Xırdalan şəh., Həsən Əliyev küç., 120 AZ0101, Abşeron, Bakı

İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLƏR SİSTEMİ

Xülasə

Prefikslər sözün mənasını dəyişdirmək üçün sözün əvvəlinə əlavə edilən linqvistik elementlərdir. İngilis dilində prefikslər lüğətin genişləndirilməsində və nüanslı mənaların çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, “ Un ”, “ In ”, “ Non ”, “ A ”, “ Self ”, “ Well ”, “ Ill ” ingilis dilində sifət kateqoriyasını yaratmaq üçün ən çox yayılmış prefikslərdir. Bunlar ingilis dilindəki prefikslərin yalnız bir neçə nümunəsidir. Prefiksləri başa düşmək sizə tanış olmayan sözlərin mənalarını deşifrə etməyə və lüğətinizi genişləndirməyə kömək edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, prefiks əlavə edildikdə sözün mənası əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Ona görə də sözün hansı kontekstdə işlədildiyinə diqqət yetirmək lazımdır.

İngilis dili prefiksləri tez-tez müxtəlif dillərdə, xüsusən də Latın və Yunan dillərində yaranır, bu dillərin ingilis lüğətinə tarixi təsiri ilə əlaqədardır. Prefikslərin etimologiyasını başa düşmək ingilis dilində sözlərin tarixi inkişafı və mənaları haqqında fikirlər verə bilər. Bir çox prefiks başqa dillərdən götürülmüş və əsrlər boyu linqvistik təkamül zamanı ingilis dilinə inteqrasiya edilmişdir.

Prefikslər əsas sözün mənasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Onlar ingilis dilində müxtəlif keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri daha dəqiq təsvir etmək üçün müxtəlif nitq hissələrindən bir sıra sifətlər yaratmağa kömək edir.

Açar sözlər: ingilis dili, sözdüzəltmə, prefikslər sistemi, sifətlər, etimologiya.

Müasir ingilis dilinin sözdüzəltməsində prefikslər mühüm rol oynayır. [1; 2; 3]. Sifətlərin prefiksləri yeni məna ifadə edən sözlər yaradır. Prefikslər vasitəsilə sifətlərin yaranması məlum olduğu kimi, yalnız sifətlərin kökləri ilə bağlıdır. Müasir ingilis dilində təxminən 70 prefiksin adı göstərilir. Bu prefikslər dilin tarixi inkişafi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Lakin onu demək lazımdır ki, bu prefikslərdən bəziləri yeni sözlərin yaranmasında iştirak etmir, sözdüzəldici funksiyanı yerinə yetirməyə qadir deyil. Bunu onunla izah etmək olar ki, bu prefikslər ingilis dilinə yunan və roman dillərindən alınma sözlərlə birlikdə keçmiş və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yeni sözlərin yaranmasında fəal olmamışdır [4, 15; 5, 70]. İngilis dili üçün xas olan və sifətlərlə çox işlənən və eləcə də sözdüzəltmədə fəal iştirak edən prefikslərdən *un , in , non , a , ill , will* göstərmək olar [6 , 15]. Bu prefikslər inkar və yaxud əks məna bildirir. Bu baxımdan onları iki qrupa bölmək olar: birinci qrupa daxil olan şəkilçilər - *un , in , non , a* inkar mənanı, ikinci qrupa

daxil olan şəkilçilər isə -*ill* və *well* əks mənanı ifadə edirlər. Başqa sözlə, ikinci qrupa daxil olan sözləri antonim prefikslər də adlandırmaq olar.

« Un », « In », « Non », « A », « Self », « Well », « Ill » prefiksləri və onların etimologiyası « Un » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

Tədqiqat göstərir ki, « un » prefiksi bir sözdüzəldən element kimi hələ ingilis dilinin ilk formalaşması dövrünə təsadüf edir [7, 30]. Uzun illər « un » prefiksi məhsuldar olmuşdur. Hələ qədim ingilis dilində « un » prefiksi işlənirdi və o sözlərin yaranmasında fəal idi. Bunu aşağıdakı misallardan aydın görmək olar : un - ge - cynde - mərhəmətsiz (unkind), un - ge - cnawen - tanınmayan (unknown), un - ripe-kal unmight - zəif (unmighty). Dil faktları göstərir ki, « un » prefiksinin işlənməsi sabit olmamış və uzun müddət ərzində dəyişməmişdir. Qədim ingilis dilində « un » prefiksindən isim əmələ gətirmək üçün tez - tez istifadə edilirdi: Məsələn: un right ədalətsizlik, qeyri düzgünlük un - lust - narazılıq, un - bealu - nifrət.

« Un » prefiksinin bu şəkildə işlənməsinə orta ingilis dilində də rast gəlinir. Yeni ingilis dili dövründə « un » prefiksi yalnız sifətlərin kökündən sifət yaratmaq üçün işlənirdi. İndi « un » başqa nitq hissələrindən söz düzəltmir. Müasir ingilis dilində « un » prefiksi yalnız bir sıra isimlərin tərkibində qalıb. Misallara müraciət edək: unkindness, unwiseness və s. Bu sözlər də unkind (mərhəmətsiz), unwise (ağılsız) sifətlərindən « ness » isim şəkilçisi vasitəsilə törəmişlər. Bəzi tədqiqatçılar məsələn , O. Yesperen göstərir ki, « un » prefiksi sifət və zərf əmələ gətirir [8, 465; 9, 90]. Lakin qeyd etmək lazım gəlir ki, « un » prefiksi faktik olaraq zərf əmələ gətirmir. Bu onunla bağlıdır ki, tərkibində « un » prefiksi olan bütün sifətlər isimlərdə olduğu kimi « un » prefiksi olan uyğun sifətlərdən yaranır. Verilmiş zərflər sifətlərin zərfləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Məsələn: unadvisedly (adv) - unadvised (adj) - düşünülməmiş, məsləhətləşdirilməmiş, uncommanly (adv) - uncommon - (adj) -qeyri adi, diqqətəlayiq, undisturbedly (adv) - undisturbed (adj) - sakit, unreservedly- (alv) - unreserved (adj) - səmimi, unaware- (adv) - unware (adj) - xəbərsiz gözlənilməz unwilllngly - (adv) - unwilling- (adj) - meyilsiz, könülsüz unwittingly - (adv) unwitting - (adj) - məqsədsiz.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda gördüyümüz mənada « un » prefiksi fellərin yaranmasında istifadə edilmir [10, 109].

Lakin xeyli miqdarda, feldən düzələn sifətlər (sifətləşmiş feli sifətlər) « un » prefiksi ilə yeni inkar mənalı sifətlər əmələ gətirir: abridged- məhdudlaşdırılmış, qısaldılmış / unabridged - mehdudiyyətsiz, qısaldılmamış; finished - qurtarılmış, tamamlanmış /unfinished - qurtarmamış, tamamlanmamış; dying - ölən / undying - ölməz, əbədi; willing- arzuedilən / unwilling - arzuedilməz.

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi « un » prefiksi ilə sifətin əmələ gəlməsi yalnız sifətlərlə mümkündür. Lakin burada onu əlavə etmək lazım gəlir ki, « un » prefiksinin işlənməsində aşağıdakı qanunauyğunluqlar özünü göstərir.

Birincisi, « un » prefiksi « ed », « ful », « able », « y », « like » şəkilçiləri ilə əmələ gələn sifətlərin və sifətləşmiş feli sifətlərin axırına birləşə bilir. Bu birləşmə

hələ də sərbəst şəkildə baş verir. Aşağıdakı misallarda bunu aydın görmək olar: reasonable -məqsədəmüvafiq, məqsədəuyğun, ağıllı / unreasonable - məqsədəuyğun olmayan, məqsədsiz; eatable - yeməli / uneatable - yeməyə yararsız, yeyilməyən ; hearted səmimi / unhearted - qeyri - səmimi; practiced - təcrübəli, ağıllı / unpracticed - təcrübəsiz, bacarıqsız; published - nəşrdən çıxmış, nəşr edilmiş, nəşr edilən / unpublished - nəşr edilməyən, çapdan çıxmayan; resting - istirahət edən, dincələn / unresting - istirahətsiz, yorulmaz; thinking - düşünən, ağıllı / unthinking - yüngültəbiətli, düşüncəsiz; healthy - sağlam / unhealthy - qeyri sağlam; handy - rahat , əlçatan / unhandy - əlçatmaz, narahat; grateful - minnətdar / ungreateful - minnətdar olmayan; successful - xoşbəxt / unsuccessful - bədbəxt; wealthy - varlı / unwealthy -kasıb.

Burada - ful şəkilçisi haqqında da danışmaq lazım gəlir. Müasir ingilis dilində - ful şəkilçisi ilə düzələn sifətlər bir çox hallarda « -less » şəkilçisi ilə əvəz edilir və inkar məna ifadə edir [11; 23]. Məsələn: eventful - məlumatlı, çoxlu hadisələrlə dolu / eventless - məlumatsız; careful - qayğılı , səliqəli / careless - qayğısız, səliqəsiz; hopeful - ümidvar, ümidli / hopeless - ümidsiz; lawful - qanuni / lawless - qanunsuz.

İkincisi, « un » şəkilçisi « in », « im » sözləri ilə başlanan alınma sifətlərə birləşə bilir və inkar məna bildirir. Onu da əlavə edək ki, « in », « im » prefiksləri latın dilindən keçmədir. Məsələn: important - vacib , gərəkli / unimportant - qeyri vacib , əhəmiyyətsiz; intelligible aydın, ağıllı / unintelligible - başa düşülməyən, qaranlıq; intentional - qəsdən, bilərək, bilərəkdən / unintentional - bilmədən.

Üçüncüsü, « un » prefiksi inkar məna ifadə edən sifətlərin axırına əlavə edilmir. « Un » prefiksi həm də « yalvarış », « kiçiltmə » mənasını ifadə edən sifətlərin sonuna birləşir. Məsələn: foolish - səfeh, naughty - pis, nadinc, ugly - abırsız, bad - pis, evil - pis, stupid - səfeh, bacarıqsız, wicked - pis.

Dördüncüsü, « un » şəkilçisi aşağıda göstərilən mənalarda işlənən sifətlərə əlavə edilmir:

1. Rəng: red - qırmızı, blue - göy, black - qara, green - yaşıl, yellow - sarı.
2. Ölçü: large - böyük, iri, great - böyük, dahi, huge - nəhəng, vast - nəhəng, small - kiçik, narrow - dar, wide - geniş.
3. Materialdan hazırlanmış predmet, mal: leathern - dəri, iron - dəmir, golden - qızıl, qızılı, oaken - palıdı, wooden - taxta, woolen - yundan hazırlanmış.

« Un » prefiksi bir çox hallarda sifətlərə birləşir və inkar keyfiyyət, əlamət bildirir. Bu əlamətlər sifətlərin kökündə ifadə edilir: unutterable - ifadəedilməz= not utterable; unworthy - qeyri layiq = not worthy; unwished - arzuolunmaz = not wished; unwell - nasaz , xəstə = not well.

« Un » prefiksi bəzi hallarda sifətlərin sonuna birləşə bilir. Belə olduqda o antonim mənasını ifadə edir. Digər tərəfdən, bəzi « un » prefiksi kökdə olan mənanın əks mənasına yaxınlaşır. Məsələn:

read - savadlı, oxumuş / unread - savadsız, təhlilsiz
safe - təhlükəsiz / unsafe - təhlükəli

pointed - iti / unpointed - küt
sound - sağlam, möhkəm , davamlı / unsound - xəstə, xarab olmuş
reserved - gizli / unreserved - açıq
selfish - paxıl, özünü sevən / unselfish - açıqürəkli
thinking - düşünən / unthinking - düşünməyən, dardüşüncəli

Aşağıdakı misalda isə « un » prefiksi sifətə əks mənaya yaxınlaşmağı bildirir. Bunu lüğətlərdə də görmək olar [12; 13; 14]. Məsələn:
abiding - daimi / unabiding - dəyişən, qeyri daimi
manageable - idarəedilən / unmanageable - çətin idarə edilən
parliamentary - parlamentli, parlamentə məxsus / unparliamentary - parlament qanunlarına qarşı
workmanlike - həvəsgarcasına edilən / unworkmanlike - süni

Dil faktları göstərir ki, müasir ingilis dilində « un » prefiksi kökdə olan mənanın yoxluğunu bildirir. Məsələn: unfriended dostsuz, dostu olmayan; unparented - yetim, valideyinsiz; unbeneficed - xeyri olmayan; unbacked - arxasız; ungraceful - kobud; unquiet - sakit olmayan, narahat; unbelievable - qeyri həqiqi.

Dil faktlarından aydın olur ki, « un » prefiksi əsil yeganə ingilis prefiksidir ki, uzun illər ərzində, dilin inkişafı ilə bağlı dəyişməmiş və məhsuldar sözdüzəldən bir element kimi (prefiks) qalmışdır [15]. Bu prefiksin ən məhsuldar görkəm alması onunla bağlı olmuşdur ki, alman dillərində inkar mənanın xüsusi hissəciklərlə ifadə edilməsi zəif inkişaf etmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq « un » prefiksindən istifadə etmək keçmişdə də vacib olmuşdur, indi də vacibdir. Məhz bunun nəticəsində müasir ingilis dilində sözdüzəltmə ingilis dilinin leksikasında başlıca yer tutur [16; 10].

« In » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

« In » prefiksi latın mənşəli sözdür. Bu müasir ingilis dilində qədim tarixli şəkilçi hesab edilir və sifətlərin morfoloji əlaməti sayılır. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, « in » müasir ingilis dilin də « un » sözdüzəldici funksiyanı yerinə yetirir. Lakin bununla « un » prefiksi « in » prefiksi ilə yaranan sözlərə təsir edir və özünün işlənməsinə səbəb olur. « Un » prefiksindən fərqli olaraq « in » prefiksi daha dar məna ifadə edir. Məsələn: « incautious » (düşüncəsiz) sözü « uncautious » sözünə nisbətən daha dar məna bildirir.

Burada onu da əlavə etmək lazımdır ki, « in » prefiksiz sifət kökünün antonimini bildirir. Lakin keyfiyyətin, əlamətin inkarı « un » şəkilçisi ilə ifadə edilir. Məsələn: « inartlstic » sözü « tastless » (zövqsüz, incəsənət bacarığından uzaq, xəbərsiz); « unartistic » sözü « not artistic » (incəsənətə zövqü olmayan, bədii zövqü olmayan, « irreligious » (allahsız, ungodly, neglecting the fear and worship of god); sinful - günahkar; unreligious (dinsiz , dinlə aidiyatı olmayan).

« Non » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

Dilin inkişafı ilə bağlı « in » və « un » prefiksləri ilə yaranan bəzi sözlər artıq inkar mənanı ifadə etmirlər. Belə olduqda inkar mənanı ifadə etmək üçün « non »

prefiksindən istifadə edilməyə başlanır. Məsələn: « unchcristian » sözü uzun müddət « christian » sözünün əks mənasını bildirmişdir və buna görə də bu çatışmamazlığı aradan götürmək üçün « non - christian » sözü işlənməyə başlayır. « Non » prefiksindən o zaman istifadə edilir ki, dildə artıq « in » yaxud « un » prefiksi ilə əmələ gələn sifətlər mövcud olsun. Bundan əlavə sadə inkar sözlərin yaranması üçün də belə dəyişiklik gərəkli olmuşdur. Məsələn: « inhuman », « unhuman », « amansız », « vəhşi », « dözülməz » mənada işlənir. Deməli, « amansız », « dözülməz » mənalanndan fərqli söz yaratmaq üçün « non » prefiksini işlətmək lazımdır. Məsələn: non - human (other than human); non- logical (proceeding by other methods than logic) - məntiqdən uzaq, məntiqə dəxli olmayan; non -natural deviating from the naturej - təbiətə dəxli olmayan , təbiətdən uzaq. « Non » prefiksinin belə bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır ki, başqa prefikslərdən fərqli olaraq o sözün əvvəlinə əlavə edilir və sözün kökündə olan mənanı ifadə etmir. Məsələn: non - conductor - bələdçisiz; non - aggression - hücumsuz; non - fulfilment - yerinə yetirməmə.

« A » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

« A » prefiksi yalnız yunan mənşəli sözlərlə birləşə bilir. « A » prefiksi müxtəlif elmlərin adları ilə işlənir və inkar mənanı ifadə edir: achromatic - axromatik, rəngsiz.

« A » prefiksi bəzən yeni sözlərin yaranması üçün işlənir. Bu o zaman mümkün olur ki, *un , in , non* prefiksləri həddən artıq spesifik xüsusiyyətlərə malik olur və inkar mənanı lazımi səviyyədə ifadə etmir. Məsələn: « amoral » sözünün yaranmasına səbəb o olmuşdur ki, immoral, unmoral, non moral sözləri əxlaqi keyfiyyətlərə məxsus olan adamlarda inkarlıq xüsusiyyətlərini tam ifadə etmir. Başqa bir misalda « asocial » sözü bütün inkar xüsusiyyətləri ifadə etmək üçün « a » prefiksi « un », « non » prefikslərinin yerinə işlənir: « Asocial » (unsocial və non - social).

« Self » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

İngilis dilinin tarixindən aydın olur ki, « self » prefiksi mürəkkəb sözün birinci komponentində yaranmışdır. Qədim ingilis dilində « self » sözü isimlərlə işlənirdi. Məsələn: self - sceaft, (özüyaratma), self- cwalu (özünə sui - qəsd). « Self » elementi ilə törəyən sözlərin böyük əksəriyyəti orta və yeni ingilis dövrünə aiddir.

«Self» prefiksi bir sözdüzəldən element kimi bir sıra işlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir.

«Self» prefiksinin iştirakı ilə sifət və isimlər yaranır. Bu halda isim lər çoxluq təşkil edir. Burada o da maraqlıdır ki, « self » prefiksi ilə isim və sifətlərin kökləri arasında olan semantik və sintaktik əlaqələr bir - birindən fərqlənir. « Self » sifətlərlə işləndikdə hərəkət edən şəxsi və yaxud predmeti bildirir. Məsələn:

self - governing - (governing by itself) - özünü idarə

self - made (made by oneself) - əldəqayırma

self - diffusive- (diffusive by its own power) -öz - özünə yayılan

İsimlərlə düzələn sözlərdə isə « self » prefiksi bir qədər başqa şəkil də işlənir. « Self » prefiksi ilə isim birləşməsi tamamlıq funksiyasında işlənir. Məsələn:
self- abhorrence - the act of abhorring oneself (özünənifrət); *self - murder*- the act of killing oneself (özünü öldürən, intihar); *self - control* - the act of controlling oneself (öz - özünə nəzarət); *self - denial*- the act of denying oneself gratification (fədakarlıq, varından - yoxundan keçmə, özünü hər şeydən məhrum etmə); *self - examination*- the act or duty of searching and trying one's character (öz - özünə təqdimatçı); *self - deception* - the act of deceiving oneself (özünü aldatma, xam xəyal).

« Self » prefiksinin mənası sifət və isimlərlə eyni olmur. Sifət prefiksi « self » - öz - özünə hərəkət edən, kənardan kömək olmayan mənada işlənir. Məsələn:
self - preservation - özünü saxlama; self- sacrifise - özünü qurbanvermə; self - acting - öz - özünə hərəkət edən , avtomatik; self - recording - öz - özünə yazan; self- invited - çağrılmamış; self - cooling - öz - özünə soyuyan; self - sufficing - özündən razı; self- educated - öz - özünə öyrənən; self- righteous özündən razı; self - sown - öz - özünə bitən

İsimlərin törəməsində « self » hərəkətin özünə yönəlməsini bildirir: self - control - özünənəzarət; self - criticism - özünütənqid; self - help - özünəkömək.

Sifətlərin əmələ gəlməsində « self » ancaq sifətlərin kökünə bitişir. Bu proses çox vaxt sifətləşmiş feli sifətlərə aid olur. Məsələn: self - contained - müstəqil, ünsiyyətsiz, adamayovuşmayan; self - opinionated - özünə güvənən, tərs; self - righteous - özündən razı; self - conscious - utancaq; self - reliant - özünə güvənən, özünə arxalanan.

« Self » prefiksi ilə törəyən isimlər isimlərin köklərindən yaranır. Bu əksər hallarda feldən olan isimlərlə baş verir. Məsələn: self - conceit lovğalıq, təkəbbür, özü haqqında böyük fikirdə olma; self - defence - özünümüdafiə; self - devotion - özünü qurbanvermə, fədakardıq.

Yuxarıda verilmiş misallardan göründüyü kimi « self » prefiksini bütün sifətləşmiş sifətlərə əlavə etməklə sifət yaradıla bilər. Beləliklə, müasir ingilis dilində « self » elementinin iki formasını göstərmək lazımdır: « self » və « $self_2$ ». « Self » sifətlərdən sifətlər, « $self_2$ » isə isimlərdən isim əmələ gətirir.

Belə bir cəhəti göstərmək lazımdır ki, « self » prefiksi vasitəsilə istənilən sifətləşmiş feli sifətlərdən sifət əmələ gətirmək mümkündür. Müasir ingilis dilində « self » prefiksinə sinonim olan və yunan dilindən alınma « auto » prefiksi haqqında da danışmaq lazım gəlir. « Auto » sözü ismi əvəzlikdən - « autos » - « özü » yaranmışdır və ingilis dilinə ancaq yeni ingilis dövründə keçmişdir. Müasir ingilis dilində « auto » prefiksi canlıdır, işləkdir. Lakin bu prefiks sözdüzəldən element kimi geniş işlənməmişdir. Bunu onunla izah etmək olar ki, bu elementin ingilis dilinə keçməsi dövründə həmin mənada işlənən əsil ingilis sözü mövcud idi.

« Auto » prefiksi elmi terminlərlə ingilis dilinə keçmiş və bu xüsusiyyəti də özündə saxlamışdır. Məsələn: autobiographic - avtobioqrafiya; autocratic - mütləqjyyətə əsaslanan; autonomous - muxtariyyətli; automatic - avtomatik; automative - öz - özünə hərəkət edən.

« Well » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

Dil faktlarından aydın olur ki, müasir ingilis dilində « well » sözünün mənası ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər belə hesab edirlər ki, « well » prefiks hesab edilməlidir. Başqaları isə « well » sözünü mürəkkəb sözün birinci komponenti olduğunu izah edirlər.

Buradan aydın olur ki, « well » defis ilə yazılır və sözün birinci komponenti kimi vurğulu deyilir. Məhz buna görə də « well » prefiksini mürəkkəb sözlərin yaranmasında əsas komponent kimi nəzərdə tuturlar: « well -appointed », « well - balanced », « well -connected ». Lakin bu xüsusiyyətlərə görə buna sözdüzəldici element demək kifayət deyildir. « Well » elementi başqa xüsusiyyətlərə də malikdir. Hər şeydən əvvəl, o sözdüzəldən şəkilçi hesab edilməlidir:

1) « Well » prefiksi ilə düzələn sözləri semantik baxımdan sifətin kökü ilə birlikdə götürmək lazımdır. Çünki « well » sifətin kökündə olan mənanın keyfiyyətini, əlamətini bildirir. Məsələn: well- aged - yaşlı; well - balanced - normal; well - favoured - gözəl, cəzbedici; well - done - yaxşı edilmiş; well - knit - yaxşı (möhkəm) bərkidilmiş; well- seen - aydın, aşkar; well - timed - vaxtında, yerində; well -read - oxumuş, savadlı; well - known - məlum (fully known, widely known or generally known); well - born - adlı - sanlı , nəsildə olan (born of a family of a noble or high standing; esp. of a person , gentle and courteous in manner); well - grown - yaşlı / yaxşı yetişdirilmiş; well - tried - sınaqdan çıxarılmış, yoxlanılmış

2) Sözdüzəldici element kimi « well » sifətlərin « ed » şəkilçisi ilə isimdən törəyən sifətlərin və sifətləşmiş feli sifətlərin kökünə əlavə edilir. Məsələn: well - turned - uğurlu; well - meaning - xoş fikirli; well - liking - çiçəklənən

3) « Well » həm əsil ingilis sözlərinin kökünə və həm də alınma sözlərin kökünə birləşə bilər:

well - bred (A.S.bredan) - yaxşı (A.S. = anqlo - sakson)

well - timed (A.S.tima - tima) - vaxtında

well - regulated (regulatus) - yaxşı qaydaya qoyulmuş

well - intentioned (D.intentus.P.P.of intendere) - xoşniyyətli

well advised (F.french). aviser, L (latın) advisum - advise) - tadbirli well - grounded (A.S.ground = ground) - xaslandırılmış , yaxşı hazırlanmış

well - disposed (F. disposer = to dispose) - yaxşı təmin olunmuş.

4) « Well » elementinin özünəməxsus tez - tez işlənmə müddəti var. « Well » elementi ilə o qədər də çox söz yaranmır. Bunu onunla izah etmək olar ki, hər şeydən əvvəl, « well » elementl yaxın vaxtlarda sözdüzəldici element kimi işlənməyə başlamışdır.

« Well » elementinin ikinci xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o əsasən « hərəkət », « niyyət », « özünü aparmaq » mənasını ifadə edən fellərdən düzələn sifətləşmiş feli sifətlərin kökünə birləşir:
to advice - məsləhət vermək = well- advised
to behave -özünü aparmaq = well - behaved
to breed - tərbiyyə etmək = well - bred
to dispose - meylli olmaq = well - disposed
to inform - məlumat vermək = well - informed

Maraqlı burasıdır ki, müasir ingilis dilində cəmi bir neçə isim vardır ki, « well » elementi ilə birləşə bilir. Məsələn: well - doer - mərhəmətli insanı; well - meaner - xoşniyyətli; well - being - sağ - salamat; well doing - yaxşı rəftar; well - wisher - mərhəmətli; wellwiller mərhəmətli, xoşdiləkli; well - deserver - yaxşı rəftar etməyə layiq olan adam.

Verilmiş misallardan aydın olur ki, « well » elementi belə birləşmələrdə isim anlayışını, ismi müəyyən etmir. Əksinə, ismin içərisində olan verbal mənanı əks etdirir. Başqa sözlə desək, bu misallarda « well » elementi ismi açıqlamır, onun tərkibində olan zərflik anlayışını bildirir. Buna görə də bu növ sözbirləşmələrini mürəkkəb fel törəmələri adlandırmaq olar.

« Ill » prefiksi ilə törəyən sifətlər:

Araşdırmalardan aydın olur ki, « ill » sözdüzəldən prefiksi « well » prefiksi ilə sıx bağlıdır. Bunu bu iki prefiksin əmələ gəlməsində və işlənməsində görmək olar.

1) « Ill » prefiksi müstəqil « ill » zərfindən yaranır və hələ orta ingilis dövründə mürəkkəb sözlərin illik komponenti işlənirdi. Tədricən « ill » elementi prefiks funksiyasını oynamağa başlayır və bir növ « well » sözünün antoniminə çevrilir.

2) « Ill » prefiksi müəyyən mücərrəd mənanı ifadə edir, semantik məna yaradır və « well » prefiksinin əks mənasını bildirir. « Ill » prefiksi sifətlər yaradır, kökdə olan mənanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məsələn: ill - advised - ağılsız = well - advised - ağıllı / ill - disposed - mərhəmətsiz, pis = well - disposed - mərhəmətli / ill - bred - tərbiyəsiz, kobud = well- bred - yaxşı tərbiyəli / ill - fated- bədbəxt = well-fated - xoşbəxt / ill - favoured - çirkin, pis, xoşagəlməyən - well - favoured - gözəl, xoşagələn.

3) « Ill » prefiksi həm əsil ingilis sözlərinin və həm də alınma sözlərin köklərinə birləşə bilər. Bunu aşağıdakı misallarda görmək olar:
ill - judged (L.judex, jus = law) - ağılsız
ill - tempered (L. temporare) - pisxasiyyətli
ill - spoken (A.S.sprecan) - şərəfsiz, adı pisiiyə çəkilən
ill - timed (A.S.tima = time) - vaxtsız, qeyri - münasib vaxt

4) « III » prefiksinin köməyi ilə « Well » prefiksinin daxil olduğu semantik qrupdan olan sifətlər yaratmaq mümkündür.

« Un » prefiksi və onun feli sifətlərin sifətləşməsində rolu

Dil faktlarından aydın olur ki , « un » prefiksinin feli sifətlərin sifətləşməsində özünəməxsus rolu var. Bir sıra xarici dilçilər bu məsələyə toxunmuş, lakin məsələnin hərtərəfli həlli hələ də öz əksini tapmamışdır. İngilis dilçiliyində « un » prefiksi ilə düzələn feli sifətlərin sifətləşməsini xüsusi morfoloji kateqoriya hesab edilməsinə üstünlük verilir.

Sifətlərin « un » prefiksi vasitəsilə feli sifətlərdən əmələ gəlməsində « un » prefiksi feli sifət formasını feldən ayırır və onu başqa bir qrammatik kateqoriyaya keçirir. Tədqiqatdan aydın olur ki, « un » prefiksi ilə feli sifətlərdən yaranan bəzi sifətlərin kökü ya heç sifətləşməmiş, ya da, « un » prefiksinə nisbətən sifətə gec çevrilmişdir [18, 112]. Məsələn: « unchanged » sifəti 1387 - ci ildə meydana gəlmişdir, « changed » isə sifət kimi 1580 - cı il də meydana gəlmişdir. « Unexplored » sözü 1697 - ci ildə meydana gəlmişdir, lakin « explored » lüğətlərdə bu günə qədər sifət kimi qeydə alınmamışdır. Bütün bunlardan aydın olur ki, « un » prefiksi feli sifəti mexaniki şəkildə sifətə çevirir.

Dil faktlarından aydın olur ki, alman dillərində və eləcə də ingilis dilində « un » prefiksinin sifətləşmədə rolu açıq göstərilir. Bəzi ingilis dilçiləri belə hesab edirlər ki, « un » prefiksi feli sifətin sifətləşməsinə kömək edir. Q.Qrinvud göstərir ki, feli sifət aşağıdakı hallarda sifət hesab edilə bilər: 1) Feli sifət zaman kateqoriyası ilə əlaqəsini itirəndə (a learned text); 2) Feli sifətlər isimlərlə işləndikdə (an understanding man); 3) Feli sifətlər müqayisə və üstünlük dərəcələrində; 4) Feli sifətlər müvafiq fel olmayanda « un » prefiksi ilə birləşirlər [19 , 27].

Yuxarıda verilmiş fikir də tam əsaslı görünmür. Belə ki, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, bəzi feli sifətlər bu günə qədər də « un » prefiksinin iştirakı olmadan sifətləşməyiblər [20 , 110]. Bu məsələnin çətinliyi bir də özünü onda göstərir ki, « un » prefiksi « wed » şəkilçisi ilə bitən isimlərə də əlavə edilir. « Ed » şəkilçisi ilə qurtaran bu sifətlərin əksəriyyəti həm « un » prefiksi ilə həm də, « less » şəkilçisi ilə birləşə bilir. Məsələn: friended friendless - unfriended; neighboured neighbour -less unneighboured.

Dil faktları göstərir ki , « un » prefiksi bəzi hallarda sifətləşmiş feli sifətə birləşir, « Un » prefiksi o sifətə birləşir ki, onu sifət kateqoriyasına keçirsin. Aşağıdakı misallarda bunu aydın görmək olar: unbefriended- (1628), unbeneficed (1623), unmanned- (1544), unmapped- (1805), un - noticed- (1720).

Göstərilmiş feli sifət kökləri hələ də sifət kimi işlənir. Oksford lüğəti əsasında aparılmış təhlil aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: 1. Sifət əmələ gətirən « un » prefiksi artıq sifətləşən, dildə sifət kimi işlənən feli sifət köklərinə yox, həm də hələ sifətləşməyən sifətlərə birləşə bilir. Bu onu deməyə əsas verir ki, « un » prefiksi sözdüzəldici funksiyanı yerinə yetirir və yeni söz yaradaraq feli sifəti sifət kateqoriyasına keçirir. Bu zaman sifətləşmə prosesi tədricən yox, dərhal, eyni müddətdə baş verir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, « un » prefiksi ilə düzələn bir çox feli sifətlər feli sifət köklərindən əvvəl yaranmışdır. Məsələn: unavenged - (1481) - alınmamış qisas / avenged- (1850)
unbeaten - (1010) - məğlubedilməz / beaten- (1614)
unbegun - (1000) - başlanmamış / begun - (1483)
unborn - (897) - doğulmamış, gələcək / born - (1382)
uncooked - (1775) - çiy, bişməmiş, hazırlanmamış / cooked- (1837)
unearned - (1200) - qazanılmamış / earned- (1612)
unequipped - (1775) - təchiz edilməmiş, hazırlanmamış / equipped- (1838)
unbearing - (1825) / bearing- (1500)
unexamining - (1682) / examining - (1783)
unbowing - (1300) / bowing (1440)

Müasir ingilis dilində « un » prefiksi ilə düzələn bir sıra feli sifət kökləri var ki, lüğətlərdə onların sifət funksiyasında işlənməsi göstərilir: unencountered - (1821) - görünməmiş; unexcelled - (1800) - həddini aşmış; unheeding - (1737) - diqqətsiz; uncaring - (1786) - diqqətsiz.

«Un » prefiksi ilə sifətdən sifət, feli sifətdən sifət yaranmasına aid və onların ingilis dilində işlənmə tarixini göstərən daha bəzi misalları gözdən keçirək:
common - uncommon (1000)
communicative - uncommunicative (1000)
controllable - uncontrollable
insured (1681) - unisured (1799)
posted (1572) - unposted (1860)
amusing (1596) - unamusing (1799)
encouraging (1663) - unencouraging (1844)
blown (1000) - unblown (1799)
flattering (1549) - unflattering (1727)
questioning (1635) - unquestioning (1828)

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində sifətləşmə VIII əsrdə başlamışdır. Lakin feldən əmələ gələn sifətlər XIV - XIX əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. Bir çox tədqiqatçılar belə fikir irəli sürürlər ki, qədim ingllis dilində də « un » prefiksi vasitəsilə feli sifətlər sifətləşirdi. Tədqiqatçılar bunu daha onunla əsaslandırırlar ki, qədim ingilis dilinin lüğətlərində də bu məsələyə yer verilib.

Ədəbiyyat:

1. Затуловская С.М. Об употреблении отрицательных префиксов в английском языке . Вопросы лексики и грамматики иностранных языков . М. , 1971 .
2. Левковская К.А. О спесифике префффиксации в системе словообразования . Вопросы грамматического строя . М. , 1955 .
3. Пиотух К.В. Система префиксации в современном английском языке . М. , 1971 .

4. Пиотух К.В. Принципы выделения системы префиксальных структурно - семантических моделей в современном английском языке . М. , 1970 .
5. Ярцева В.Н. О синхронии и диахронии в языкознании . М. , 1960 .
6. Халимова Е. Опыт исследования продуктивности префиксов в сов ременном английском языке . М. , 1963 .
7. Аракин Б.Д. Возникновение корневого или безсуффиксального словообрзования в английском языке . М. , 1961 .
8. Jespersen Otto . A Modern English Grammar on Historical Principles . Copenhagen , 1942. Part 4 .
9. Hill A.A. Introduction to Linguistic Structures N.Y. 1958 .
10. Foster B. The Changing English Language . London , 1969 .
11. Михайлова И.С. Семантико - структурный анализ имен прилага тельных в современном английском языке . М. , 1971 .
12. Zimmer R.E. Affixal Negation in English and Other Language . London , 1964 .
13. Гальперин И.Ф. Большой англо - русский словарь . Том I , М. , 1979 .
14. Гальперин И.Ф. Большой англо - русский словарь . Том II , М. , 1979 .
15. Webster's New Collegaigate Dictionary , Springfield , Massachuset , USA , 1970
16. Lehrer A. Semantic Fields and Lexical structure , Amsterdam - London , 1974 .
17. Greenwood G. The Royal English Grammar , London , 1967 .
18. Bankevich L. Englich Word - Building . L. , 1961.
19. Greenwood G. The Royal English Grammar , London , 1967.
20. Ulman S. Semantics . An Introduction to the Science of Meaning . Oxford , 1962.

P. Karimova

SYSTEM OF PREFIXES IN ENGLISH

Summary

Prefixes are linguistic elements that are added to the beginning of a word to modify its meaning. In English, prefixes play an important role in expanding vocabulary and conveying nuanced meanings. For example, « Un », « In », « Non », « A », « Self », « Well », « Ill » are the most common prefixes to form adjective category in English. These are just a few examples of prefixes in English. Understanding prefixes can help you decipher the meanings of unfamiliar words and expand your vocabulary. It should be kept in mind that the meaning of a word might change significantly when a prefix is added. Therefore, it is important to pay attention to the context in which the word is used.

English prefixes often have origins in various languages, particularly Latin and Greek, due to the historical influence of these languages on English vocabulary. Understanding the etymology of prefixes can provide insights into the historical development and meanings of words in English. Many prefixes have been borrowed from other languages and have been integrated into English over centuries of linguistic evolution.

Prefixes can significantly alter the meaning of a base word. They help to form a number of adjectives from different parts of speech to describe various qualities and characteristics more precisely in English.

Key words: the English language, word formation, system of prefixes, adjectives, etymology.

П. Каримова

СИСТЕМА ПРЕФИКСОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Префиксы — это лингвистические элементы, которые добавляются к началу слова для изменения его значения. В английском языке префиксы играют важную роль в расширении словарного запаса и передаче нюансов значения. Например, «Un», «In», «Non», «A», «Self», «Well», «Ill» являются наиболее распространенными префиксами для образования категории прилагательных в английском языке. Это всего лишь несколько примеров префиксов в английском языке. Понимание префиксов может помочь вам расшифровать значения незнакомых слов и расширить свой словарный запас. Следует иметь в виду, что значение слова может существенно измениться при добавлении префикса. Поэтому важно обращать внимание на контекст, в котором используется это слово.

Английские префиксы часто происходят из разных языков, особенно из латыни и греческого, из-за исторического влияния этих языков на английскую лексику. Понимание этимологии префиксов может дать представление об историческом развитии и значениях слов в английском языке. Многие префиксы были заимствованы из других языков и интегрированы в английский язык на протяжении столетий лингвистической эволюции.

Префиксы могут существенно изменить значение основного слова. Они помогают образовать ряд прилагательных из разных частей речи для более точного описания различных качеств и характеристик в английском языке.

Ключевые слова: английский язык, словообразование, система префиксов, прилагательные, этимология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN QOCAYEVA
ADPU
Xarici Dillər Mərkəzi
aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776-473X

TƏHSİLDƏ QRAMMATİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Müasir dövrün ən vacib tələblərindən biri xarici dilin öyrənilməsidir. Bu və ya digər xarici dilin tədrisində bir sıra mühüm amillər vardır və bunların ən başlıcası həmin dilin qrammmatikasina yiyələnməkdir. Qrammatikasız heç bir dil mövcud ola bilməz. Hər bir dil özünəməxsus qrammatikaya və qrammatik quruluşa malikdir. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcıllıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrənir. Dil ancaq qrammatikanın sayəsində ünsiyyət vasitəsinə çevrilir və kommunikativ funksiya daşıyır. Fransız dili gözəl dil olmaqla bərabər, lüğət tərkibi etibarı ilə olduqca zəngin və rəngarəngdir. Lakin qrammatika olmasaydı, lüğətlərdəki sözlər bir yığın olaraq qalardı. Odur ki, fransız dilinin tədrisində qrammatika böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəinki fransız dilinin tədrisində, eləcə də digər bütün xarici dillərin tədrisində qrammatika mühüm rol oynayır.

Qrammatika yalnız dilin qaydaları və standartları deyil, həm də yazılı və şifahi nitq üçün qrammatik biliklərdən necə istifadə etməyi bacarmaqdır. Beləliklə, dilin tədrisi üçün hansı qrammatikanı seçmək lazımdır: ənənəvi, struktur və ya mətn? Son vaxtlar köhnə bir termin təzədən istifadə olunmağa başlayıb; *eklektizm*. Hamı bu haqda danışır, amma heç kim bunun nə olduğunu bilmir. Eklektizm nədir? Eklektizm (yunancadan: eklegein, seçmək) metodoloji alternativlərə imkan verir və ya hətta pedaqoji yanaşmanın pozulmasına onu daha praqmatik və ya öyrənmə vəziyyətinə daha yaxşı uyğunlaşdırılmış başqası ilə əvəz etməyə imkan verir. Bu imkanlar müəllimlərə daha çox sərbəstlik verir və dərslikdən uzaqlaşmağa sövq edir.

Açar sözlər: ***qrammatika - kontekst - eklektizm - tədris - fransız - qiymətləndirmə***

L'APPRENTISSAGE DE LA GRAMMAIRE DANS L'ENSEIGNEMENT

RÉSUMÉ

L'une des exigences les plus importantes de l'ère moderne est l'apprentissage d'une langue étrangère. Il existe un certain nombre de facteurs importants dans l'enseignement de telle ou telle langue étrangère, et le plus important d'entre eux est la maîtrise de la grammaire de cette langue. Aucune langue ne peut exister sans grammaire. Chaque langue a sa propre grammaire et sa propre structure

grammaticale. La grammaire nous apprend à structurer correctement notre discours, à pouvoir exprimer nos pensées de manière fluide et claire, à changer et à utiliser des mots dans une phrase, à les relier les uns aux autres, dans quel ordre, etc. apprend les règles. La langue devient un moyen de communication et n'a de fonction communicative que grâce à la grammaire. En plus d'être une belle langue, la langue française est assez riche et colorée en termes de vocabulaire. Mais sans grammaire, les mots dans les dictionnaires resteraient un tas. Par conséquent, la grammaire est d'une grande importance dans l'enseignement du français. La grammaire joue un rôle important non seulement dans l'enseignement du français, mais aussi dans l'enseignement de toutes les autres langues étrangères.

La grammaire n'est pas seulement les règles et les normes de la langue, mais aussi comment utiliser les connaissances grammaticales pour le discours écrit et parlé. Alors, quelle grammaire choisir pour l'enseignement des langues : traditionnelle, structurelle ou textuelle ? Récemment, un vieux terme est revenu à nouveau; éclectisme. Tout le monde en parle, mais personne ne sait ce que c'est. Qu'est-ce que l'éclectisme ? L'éclectisme (du grec : eklegein, choisir) permet des alternatives méthodologiques, voire le bouleversement d'une approche pédagogique pour la remplacer par une autre plus pragmatique ou mieux adaptée à la situation d'apprentissage. Ces opportunités donnent aux enseignants plus de liberté et les encouragent à s'éloigner du manuel scolaire.

Mots clés : ***grammaire - contexte - éclectisme - enseignement - français – évaluation***

ПРЕПОДАВАНИЕ ГРАММАТИКИ В ОБРАЗОВАНИИ

РЕЗЮМЕ

Одним из важнейших требований современной эпохи является изучение иностранного языка. В обучении тому или иному иностранному языку есть ряд важных факторов, и самый важный из них — овладение грамматикой этого языка. Ни один язык не может существовать без грамматики. Каждый язык имеет свою грамматику и грамматическую структуру. Грамматика учит нас, как правильно строить свою речь, уметь бегло и ясно выражать свои мысли, как изменять и использовать слова в предложении, как соединять их друг с другом, в каком порядке и т. д. выучивает правила. Язык становится средством общения и выполняет коммуникативную функцию только благодаря грамматике. Французский язык не только красив, но и весьма богат и красочен с точки зрения словарного запаса. Но без грамматики слова в словарях остались бы грудой. Поэтому грамматика имеет большое значение в обучении французскому языку. Грамматика играет важную роль не только в обучении французскому, но и в обучении всем другим иностранным языкам.

Грамматика – это не только правила и стандарты языка, но и то, как использовать грамматические знания для письменной и устной речи. Итак, какую грамматику выбрать для обучения языку: традиционную, структурную или текстовую? В последнее время снова вошел в обиход старый термин; эклектизм. Все об этом говорят, но никто не знает, что это такое. Что такое эклектика? Эклектика (от греческого: eklegein, выбирать) допускает методологические альтернативы или даже отказ от педагогического подхода, чтобы заменить его другим, более прагматичным или лучше приспособленным к учебной ситуации. Эти возможности дают учителям больше свободы и побуждают их отойти от учебника.

Ключевые слова: ***грамматика - контекст - эклектика - преподавание - французский язык - оценка***

Actualité. Pour apprendre le français il faut passer par la grammaire. C'est en pratiquant des activités grammaticales que l'on apprend implicitement des notions grammaticales. Ces règles de grammaire permettent à l'apprenant de produire dans cette langue. Une grammaire ne se limite pas à la description, la plus rigoureusement, la plus scientifiquement conduite d'une langue, c'est-à-dire les principes et règles qui en expliquent l'usage. Une grammaire a aussi pour objectif de préciser les conditions d'un emploi correct d'une langue, qu'elle soit parlée ou écrite.

Méthode. Dans l'article, des méthodes d'observation, de comparaison, d'analyse et de généralisation ont été utilisées**.**

Annotation. Les recherches démontrent que la grammaire peut être enseignée de manière déductive ou inductive ou bien de manière mixte en alternant un enseignement implicite et un enseignement explicite en fonction des besoins et des attentes des apprenants. Elles permettent également de constater qu'il ne s'agit plus de s'interroger sur l'importance et la légitimité de l'enseignement de la grammaire, celle-ci étant incontestable, mais sur la manière de l'enseigner et sur le stade auquel il faut l'aborder.

Introduction :

La maîtrise des règles est devenue synonyme de la maîtrise de la langue. Un enseignant de langue française peut –il donc entrer en classe avec un Bescherelle dans son cartable et faire une séance de grammaire ? Savoir les règles de la grammaire aide-t-il à maîtriser la compétence de communication ? Peut-on communiquer correctement sans connaitre les règles grammaticales ? D'ailleurs c'est quoi la grammaire ? Y a –t-il une grammaire ou des grammaires ? Quelle grammaire peut-on privilégier ? Son enseignement est-il nécessaire dans une classe de langue ? Quelle grammaire est enseignée dans le système éducatif ? La grammaire textuelle exclut-elle les autres grammaires ? Dans cet article nous trouverons des réponses à toutes ces questions

Définition de la grammaire

Le mot *grammaire* est fortement polysémique. Il est difficile à cerner, parce que ses emplois sont aussi flous que multiples (R. Glisson & D. Coste ; 1976)

Selon le Dictionnaire de linguistique, (J. Dubois, 1973). « Le terme de grammaire a plusieurs définitions selon les théories linguistiques ; on peut en retenir quatre principales :

a.La grammaire est la description complète de la langue, c'est-à-dire des principes d'organisation de la langue.

Elle comporte plusieurs parties :

- une phonologie (étude des phonèmes et de leurs règles de combinaison)

- une syntaxe (règles de combinaison des monèmes et morphèmes et des syntagmes) ; - une lexicologie (étude du lexique) ;

- une sémantique (étude des sens des mots et de leurs combinaisons).

b. La grammaire est la description des morphèmes grammaticaux (articles, conjonctions, prépositions, pronoms, etc.) et des lexèmes ou monèmes lexicaux (noms, verbes, adjectifs, adverbes) et l'étude de leurs combinaisons pour former des mots ou des phrases (syntaxe). En ce cas, la grammaire s'oppose à la phonologie (l'étude des sons et de leurs règles de combinaison). On peut l'appeler morpho-syntaxe.

c. La grammaire est la description des seuls morphèmes ou mots grammaticaux (articles, conjonctions, prépositions, pronoms, etc.), en excluant les lexèmes ou monèmes lexicaux (c'est-à dire les noms, adjectifs, adverbes, verbes). Elle décrit les règles qui régissent le fonctionnement des morphèmes ou mots grammaticaux dans la phrase. Ainsi, la grammaire ne s'intéresse qu'à la syntaxe et s'oppose à la phonologie et au lexique.

d. En linguistique générative, la grammaire d'une langue est le modèle de la compétence idéale de sujets parlant une langue. Elle est formée de trois parties :

- une composante syntaxique : système des règles définissant les phrases permises dans une langue

- une composante sémantique, système des règles définissant le sens des phrases générées ou produites

– une composante phonétique et phonologique : système des règles réalisant en une séquence de sons les phrases générées par la syntaxe.

En 1973 J. Dubois et René Lagane dans « La nouvelle Grammaire » Française donnent une définition plus concise :

« Décrire une langue, c'est décrire le système, c'est-à-dire étudier la forme et l'organisation des règles qui constituent, avec les mots, la structure de la langue.

Quand on analyse ainsi la structure du français, on établit la grammaire du français .Pour pouvoir faire cette grammaire, il faut analyser ce que disent les français, leurs énonces, afin de dégager les règles générale communes à tous ceux qui parle français. »

Pourquoi étudie la grammaire ?

Selon toujours Jean Dubois et René Lagane on étudie la grammaire :

- Pour acquérir une manière pratique de la langue maternelle, une meilleure maitrise des règles du français et pour parvenir ainsi à la communication la plus large et la plus sûre ;

- Pour comprendre la structure et le fonctionnement de cet instrument de communication qui est à la base de nos relations avec les autres hommes, de notre développement intellectuel de notre culture.

Les grands courants en didactique de la grammaire

La grammaire traditionnelle

Élaborée au fil du XIXe siècle parallèlement à la mise en place de l'école publique, la grammaire traditionnelle est encore très vivante aujourd'hui. Elle s'est constituée surtout en vue de l'apprentissage de l'orthographe d'accord. La plupart des notions qu'elle s'est efforcée de transmettre sont en effet reliées aux règles du code orthographique. L'auteur le plus connu de ce courant est sans conteste Maurice Grevisse et son Bon Usage.

La grammaire structurale

Avec le développement de la linguistique moderne, l'enseignement grammatical, vers le début des années 1970, s'est renouvelé sur la base des descriptions structuralistes de la langue, particulièrement le distributionnalisme et le générativisme. L'orthographe s'est vue reléguée au second plan au profit de la syntaxe de la phrase, vue non plus comme une simple suite de mots mais comme une structure hiérarchique où les éléments s'emboîtent les uns dans les autres un peu à la manière des poupées gigognes. L'accent est mis sur les groupes fonctionnels (groupe nominal, groupe verbal, etc.), sur leurs relations réciproques et sur leur constitution interne. À la place des définitions traditionnelles d'ordre sémantique, la grammaire structurale dégage les propriétés des groupes fonctionnels et des classes de mots à l'aide de manipulations concrètes d'addition, d'effacement, de substitution ou de déplacement. *Bien sûr on ne peut pas parler de la grammaire structurale sans parler des exercices structuraux : la répétition :* la substitution, la transformation, la combinaison le dialogue dirigé et la complétion.

La grammaire de discours ou de texte.

Au cours des années 1980, sous l'influence de la linguistique pragmatique et de la linguistique de l'énonciation, un nouveau mouvement de rénovation gagne l'enseignement grammatical. La perspective retenue n'est plus seulement phrastique comme dans la grammaire structurale, elle s'agrandit et devient transphrastique. En étendant l'étude de la grammaire aux énoncés longs que forment les discours ou les textes, on vise à sensibiliser les élèves aux mécanismes grammaticaux responsables de la continuité d'un texte et de son inscription dans une situation de communication.

Traitement de la grammaire dans une classe de langue.

Les méthodes les plus utilisées pour le traitement de la grammaire en classe de langue sont :

La Grammaire active/la grammaire passive.

La grammaire active ou "la grammaire de production" comprend l'ensemble des règles linguistiques que l'apprenant maîtrise à un niveau de compétence active définie comme la capacité de l'apprenant à réutiliser des éléments linguistiques ou culturels pour sa propre expression personnelle. Par contre, la grammaire passive appelée aussi "la grammaire de reconnaissance" par ceux-ci est l'ensemble des règles linguistiques maîtrisées par l'apprenant à un niveau de reconnaissance.

La grammaire contextualisée/la grammaire décontextualisée

La grammaire contextualisée, c'est la grammaire enseignée dans un contexte qui renvoie à une situation de communication, alors que la grammaire décontextualisée est celle qui est enseignée en dehors de tout contexte ou situation de communication, comme dans des exercices artificiels composés des phrases isolées.

La grammaire déductive/la grammaire inductive.

La grammaire déductive désigne un enseignement de la grammaire allant des règles aux exemples contrairement à la grammaire inductive qui va des exemples aux règles, comme lorsque l'enseignant demande aux apprenants de découvrir une règle à partir d'une série de phrases. Les exercices d'application correspondent à une phase déductive de l'apprentissage de la grammaire.

5. L'enseignement/apprentissage de la grammaire dans les différentes méthodologies :

La Grammaire dans les méthodes traditionnelles

Dans les méthodes traditionnelles, appelées aussi les méthodes grammaire traduction ou classique, la conception de la langue est réduite à l'enseignement explicite de la grammaire : au début du cours, le professeur énonce et explique les règles grammaticales sur un point donné et les apprenants les appliquent dans des exercices de thèmes et de versions. La traduction est systématiquement utilisée comme un procédé d'enseignement/apprentissage linguistique.

Dans les manuels de grammaire traditionnels qui adoptent une démarche déductive et analytique, l'accent est mis sur l'analyse grammaticale ou l'analyse logique. Quant au statut de l'enseignant, elle détient le savoir et le transmet verticalement.

La Grammaire dans la méthode directe.

Dans cette méthode dont l'objectif principal est d'enseigner aux apprenants de "penser directement dans la langue cible", on accorde une plus grande importance à l'apprentissage du vocabulaire qu'à celui de la grammaire. Comme l'indiquent Germain et Séguin, "Tout recours à la grammaire n'est pas banni pour autant. Ce qui change, c'est plutôt le moment où sont introduites les règles de grammaire, ainsi que la façon de le faire. Avec la méthode directe, la pratique orale doit précéder les règles

grammaticales". Pour que les apprenants ne recourent pas au dictionnaire qui est conçu comme l'instrument principal de la démarche analytique, les manuels offrent une grande quantité de mots.

La grammaire dans la méthode audio-orale.

L'oral et les structures grammaticales de la langue courante sont les sujets privilégiés de cette méthode où les structures de la langue se pratiquent dans des exercices structuraux centrés sur la syntaxe, de substitution ou de transformation, suivis des répétitions intensives et de la mémorisation des structures modèles, c'est-à-dire, des exercices d'automatisation d'inspiration behavioriste. Dans cette méthode adoptant une démarche d'apprentissage inductive, on ne donne lieu ni à l'analyse et ni à la réflexion sur la langue à acquérir.

La Grammaire dans les méthodes audio-visuelles.

Les méthodes audio-visuelles sont fondées sur la linguistique structurale, on propose à l'apprenant des exercices structuraux sans ne lui donner aucune description grammaticale. Il s'agit d'un enseignement de la grammaire implicite et inductive. La méthode Structuro Globale Audio-visuelle (SGAV) donne plus d'importance au travail sur la syntaxe par rapport à celui de la morphologie. C'est la grammaire et les structures qui sont l'axe de la progression et de l'élaboration des méthodes. La notion de structure couvre la totalité de l'activité langagière mais elle "ne porte jamais que sur l'énoncé, c'est pourquoi, cette pratique exclut ce qui relève de l'enchaînement des énoncés et de la grammaire textuelle".

BIBLIOGRAPHIE

1- Claude Simard ; Survol historique des grands courants en didactique de la grammaire ; Volume 6, numéro 1, 2000

2- Document d'accompagnement du programme, Commission Nationale des Programmes ; MEN, 2006.

3- Fatih Bouguerra. De la grammaire du sens au sens de la grammaire : la grammaire négociée en lycée professionnel. Linguistique. Université Jean Monnet - Saint-Etienne, 2013. Français.

4- Jean Dubois, Dictionnaire de linguistique. Librairie Larousse, Paris 1973.

5- Jean Dubois, René Lagane ; La nouvelle grammaire du français. Librairie Larousse ; 1973.

6- R.Gallisson, D.Coste, Dictionnaire de didactique des langues, HACHETTE 1976.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: professor Çəmən Babaxanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURLANA QƏNBƏROVA
Bakı Slavyan Universiteti
S. Rüstəm küç. 33
nurlana.guliyeva1986@gmail.com
050 686 86 62

DİALOJİ NİTQDƏ SUAL İFADƏ EDƏN NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: semantik xüsusiyyətlər, sual, nitq feilləri, məna, dialoji nitq, məlumat
Keywords: semantic features, question, speech verbs, meaning, dialogical speech, information
Ключевые слова: смысловая особенность, вопрос, глаголы речи, значение, диалогическая речь, информация

Dialoji nitqi səciyyələndirən cəhət onun dialoq formasında olmasıdır və onun əsasını sual-cavab prosesi təşkil edir. Dialoq yunan mənşəlli söz olub bir neçə nəfər arasında ünsiyyəti ifadə edir.

Dialoq dar mənada fərdlərarası verbal şəkildə aparılan ikitərəfli informasiya mübadiləsidir; geniş mənada isə eyni hüquqlu olan kommunikator və resipiyent iştirak etdiyi üfüqi şəkildə məlumatın ötürülməsi prosesidir [1, s. 47].

Dildə ən qədim nitq hissərindən olan feil özünün parametrlərilə, məzmun rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənərək onların arasında əsas yeri tutur, çünki o xəbər sintaktik funksiyasında işlənərək ismi söz birləşmələrinə və cümlələrə təsir edərək bütöv söyləmə həyat bəxş edir [2, s.9-45]. Fikirlərin ifadə edilib dinləyənə ötürülməsində, uğurlu ünsiyyətin təmin olunmasında isə nitq feillərinin rolu əvəzsizdir. Burada nitq feilləri semantik qrupunda yarımhəlqə olan sual prosesində işlənən nitq feillərinin əhəmiyyəti danılmazdır. Ona görə də, onlar dildə sayca az olsalar da, yerinə yetirdikləri vəzifənin əhəmiyyətinə görə xüsusilə tədqiq olunmalıdırlar. Gündəlik həyatımızda, istər rəsmi, istərsə də qeyri-rəsmi danışıq tərzində dialoqlarda onlardan tez-tez istifadə edilir.

İctimai münasibətlər sistemi ilə şərtlənən şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əməkdaşlıq ictimai əlaqələrin mövcudluğunun üsulu olan ünsiyyəti dialoqlarsız təsəvvür etmək imkansızdır, çünki nitq başqaları ilə dialoqa girərkən gerçəkləşir və biz bu yolla hər hansı bir hadisə və ya insan haqqında soruşaraq məlumat ala bilər və ya bildiyimiz məlumatı qarşı tərəfə ötürə bilərik. Başqa sözlə desək, nitq iki nəfər arasında gerçəkləşən bir-birinin əksi olan sual və cavab aktından ibarətdir. Sual aktı daha əvvəl gəlib hər hansı bir informasiyanı almaq məqsədiylə işlədilir, cavab aktı isə sual aktını izləyib onu lazımi məlumatla təmin etməyə xidmət edir. Beləliklə də, nə qədər tez-tez məlumat almaq məqsədli dialoqlardan istifadə etsək, sual-cavab prosesində işlənən nitq feillərinin işlənmə dairəsi də bir o qədər genişlənir. Müasir ingilis dilində ən geniş işlənmə dairəsinə malik olan sual prosesində işlənən nitq feil-

lərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: /to ask/, /to enquire/, /to inquire/, /to wonder/, /to interrogate/, /to query/, /to pose/ və s.

Sual-cavab prosesində işlənən nitq feillərininin semantikasını tədqiq edərkən onların məna rəngarəngliyini, müəyyən bir kontekstdə işlədildikdə ifadə etdiyi məna çalarlarının müxtəlifliyini aydın görürük. Onların ifadə etdikləri bu məzmun zənginliyini daha aydın göstərmək üçün eyni leksik semaya malik olsalar da, bir feili ayrı ayrılıqda tədqiq etməyi məqsədəuyğun bildik.

/To ask/ feili dialoqlar zamanı hər hansı bir şəxs və ya nəysə haqqında məlumat almaq istəyərkən işlədilən nitq feilidir. /Soruşmaq, məlumat almaq/ mənasını ifadə edən nitq feilləri içində /to ask/ feili ən çox istifadə edilən olmasıyla seçilir. Keçmiş zaman formasını düzəltməsinə görə qaydalı, morfoloji quruluşuna görə isə sadə feildir. /To ask/ feili /to question/, /to inquire/, /to query/, /to interrogate/, /to examine/, /to quiz request/, /to seek/, /to solicit/, /to call for/, /to demand/, /to entail/, /to involve/, /to necessitate/, /to require/ kimi feillərlə sinonim olur. Cavab vermək mənasını ifadə edən nitq feillərilə isə antonim olur. Məsələn: /to answer/, /to reply/, /to response/, /to riposte/, /to retort/ və s.

İngilis dili lüğətlərində /to/ ask feilinin mənaları belə müəyyən edilir: [3, s.75]; [4, s. 57] ; [5] ; [6] ; [7] ;

1) soruşmaq; xəbər almaq; Məsələn: /to ask the way/ (yolu soruşmaq), /to ask the time/ (vaxtı soruşmaq); /to ask after smb.'s health/ (bir kəsin səhhətini soruşmaq). Məsələn: /I don't ask after your health, said the old gentleman;"your eyes answer me, my dear lady, before I can put the question// (Mən sənin halını soruşmuram, yaşlı kişi dedi, mənim əziz xanımım, sənin gözlərin mən soruşmazdan əvvəl bunu bildirir) [8, s. 67].

/To ask/ feili cümlədə tamamlıqla və ya tamamlıqsız, budaq cümlə və həmçinin vasitəsiz nitq ilə də işlənə bilir. Məsələn: /I asked them what they wanted// (Bu nümunədə budaq cümlə ilə işlənmişdir) (Mən onlardan nə istədiklərini soruşdum).

/They like asking questions// (Burada isə tamamlıqla işlənib) (Onlar suallar verməyi xoşlayırlar).

How much further?, I asked. (Nə qədər uzağa?, mən soruşdum). Bu nümunədə isə vasitəsiz nitq ilə işlənmişdir.

/To ask/ feilinin ifadə etdikləri məna rəngarəngliyinə bədii ədəbiyyatda da rast gəlirik. Nümunələrə baxaq: /I only ask the question, because I may be obliged to leave these lodgings rather sooner than I anticipated// (Mən sadəcə suala cavab verirəm, çünki ola bilər ki mən bu mənzili gözlədiyimdən daha tez tərk edim) [9, s.202].

/She told us that Blanche seemed a little better, and she went in to ask if she would see her husband// (O bizə Blançın daha yaxşı göründüyünü dedi, və içəri getdi ki, həyat yoldaşını gormək istəyib istəmədiyini soruşsun) [10, s. 120].

2) xahiş etmək; kömək istəmək; bu mənanı ifadə edərkən /to ask/ feili ya tamamlıq və ya məsdər ilə işlədilir. Burada adətən /to ask/ feili for sözönülü tamamlıq-

la işlədilir. Məsələn: /I ask you to receive me, in the interests of Miss Emily Brown// (Məni mis Emili Braunun xeyrinə görə qəbul etməyinizi xahiş edirəm)

/If he is, will you kindly ask him to step out and speak to me?// (Əgər o olsa, ondan çıxmağını və mənimlə danışmağını xahiş edərsinizmi?

/I would ask for the pleasure of your company, Mr. Knightley, but I am a very slow walker, and my pace would be tedious to you// (Cənab Naytli, mən sizinlə yoldaşlığınızı məmnuniyyətlə xahiş edərdim, lakin mən yavaş yeriyənəm, mənim surətim sizi yorar [11, s. 23].

3) icazə istəmək; bu mənada işlənərkən /to ask/ feili budaq cümlə, məsdər və ya tamamlıqla izlənə bilər. Məsələn: /She asked if she could move in// (O, içəri gəlmək üçün icazə istədi). /You should have asked my permission first// (Sən gərək birinci mənim icazəmi alaydın).

4) minnət etmək; dilənmək; tələb etmək; bu mənanı ifadə etdiyi kontekstdə /to ask/ feili adətən /to ask a lot of/, /to ask too much of/, /to ask for complete obedience/ kimi ifadələr şəklində işlənir: /Her job asks both time and patience// (Onun işi həm vaxt, həm də səbr tələb edir).

5) dəvət etmək; bu mənanı ifadə edərkən adətən /to ask/ feili /out/ və ya /over/ sözönüləri ilə işlədilir: /to ask smb. to dinner/ (kimisə nahara dəvət etmək); /to ask smb. in/ (kimisə içəri dəvət etmək);

6) qiymət demək; Məsələn: /The man asked thirty manats for the shoes// (Kişi ayaqqabılara 30 manat qiymet dedi).

7) qaşınmaq, bəla axtarmaq;

/Going for a swim when you have a cold is just as asking for trouble// (Soyuq dəyməsi olanda üzgüçülüyə getmək sadəcə özünə bəla axtarmaqdı).

/To ask/ feili müxtəlif sözönüləri və ya digər nitq hissələriylə bərabər işlənərək müxtəlif mənaları ifadə edə bilir.

/To ask around/ tamamlıqsız işlənərkən müəyyən bir hadisə və ya nəsə haqqında məlumat almaq üçün bir neçə insanla danışmaq, soruşdurmaq, soraqlamaq mənasını ifadə edir. Məsələn: /You can be convinced that she is innocent if you ask around// (Əgər sən bir neçə nəfərlə danışsan onun günahsız olduğuna inanarsan).

A: Have they found the thief? B: /No, but they are still asking around//

A: Onlar oğrunu tapıblarmı? B: /Xeyr, amma hələ araşdırırlar//

/to ask (someone) around/ birləşməsi tamamlıq ilə işləndikdə isə qonaq çağırmaq mənasını ifadə edir. Məsələn: /I asked my relatives around, but they did not come// (Mən qohumlarımı evimə qonaq çağırdım, lakin onlar gəlmədi).

/To ask for/ tamamlıqsız işlənərkən kiminləsə danışmaq mənasını bildirir. Məsələn: /As soon as she came, she asked for them// (O, gələn kimi onlarla danışmaq istədi).

/To ask someone along/out/ (dəvət etmək); Məsələn: Did you want to ask him along? (Sən onu dəvət etmək istədin?)

/To ask oneself sth./ /to ask/ feili hər hansı bir kontekstdə qayıdış əvəzliyi ilə

işlənərkən əsas mənası olan "soruşmaq" mənasından uzaqlaşaraq "nəyisə diqqətli fikirləşmək" mənasını ifadə edə bilir. Onun bu mənada işlənməsinə bədii ədəbiyyatda da rast gəlirik. Məsələn:

Is it reasonable – is it just – to expect her to ask herself, in cold blood, What (morally and intellectually) is all this worth? (Onun soyuqqanlılıqla bunu götür qoy etməsini gözləmək ağlabatdırmı, bütün bunlar(ruhən və intellektual) nəyə dəyər?)

/She would ask herself// (O, özü bunu gərək düşünsün)

/To ask sb for interview/ (iş görüşünə dəvət etmək); Məsələn: /Out of the 100 candidates, they asked only 4 applicants for interview // (100 namizəddən onlar sadəcə 4 ərizəçini görüşməyə dəvət etdilər). /to ask sb to leave/ (işdən çıxarmaq); Məsələn: /The boss claimed that my son had breached confidentiality rules, therefore he was asked to leave// (Müdir oğlumun məxfilik qaydalarını pozduğunu iddia etdi və ona görə də oğlum işdən çıxarıldı).

/To ask sb back/ iş görüşməsi kontekstində birinci mərhələdə uğurlu olan namizədin ikinci mərhələyə çağırılmasını ifadə edir. Məsələn: /Their son could not respond to the questions properly, so he wasn't asked back// (Onların oğlu suallara lazımi qaydada cavab verə bilmədiyi üçün ikinci mərhələyə çağırılmadı).

/You may well ask/well may you ask humorous/ (bilmək maraqlı olardı); Məsələn: How did they afford to buy a new house? You may well ask. (Onlar yeni evi necə aldılar? Maraqlıdır). /for the asking/ müəyyən bir kontekstdə nəyinsə edilməsinin mümkün olduğunu ifadə edərkən "yetər ki, istə" kimi işlənir.

/You can take any of them for the asking// (Onlardan istənilənini götürə bilərsən, yetər ki, sən istə). /ask me another/ (qeyri rəsmi dialoqlarda verilən suala cavabı olmadıqda işlədilir. Nümunə: What do they quarrel about? queried Ruth. Ask me another! (Onlar nə ustündə mübahisə edirlər? Rus soruşdu, "bilmirəm).

Don't ask me!/ qeyri rəsmi danışıqda hər hansı bir mövzuda danışmaq istəmiyəndə işlədilir: Is he her boyfriend then? Don't ask me! (O, onun sevgilisidir? Danışmaq istəmirəm).

/If you ask me/ qeyri-rəsmi ünsiyyət zamanı öz fikri olduğunu vurğulamaq üçün "məncə" mənasında işlədilir:

/If you ask me, it's just an excuse for laziness // (Məncə bu sadəcə tənbəllik üçün bir bəhanədir).

/Let me ask you about/may Iask you/ I think you don't mind my asking/ (soruşmaq ayıb olmasın) [12, s.603].

/Nothing is lost for asking-soruşmaq da pulla deyil ki/ [12, s. 603]

/To enquire/ və ya /to inquire/ feili də adətən məlumat almaq məqsədilə dialoqlarda istifadə olunan nitq feilidir və əsasən rəsmi üslubda işlədilir. Quruluşca sadə olub, qaydalı feildir. Əsas ifadə etdiyi məna soruşmaq, hər hansı bir əşya, hadisə və ya insan haqqında məlumat əldə etməkdir. Bir çox feil və birləşmələrlə sinonim olur: /to ask, to question, to pry, to wonder, to want to know, to query, to seek an answer, to investigate/ və s. Hər hansı bir məlumatı əldə etmək məqsədilə verilən bu

nitq feillərinin antonimləri isə verilən suallara cavab vermək mənasını ifadə edən feillərdir: /to answer, to respond,to reply, to tell/ və s. Lüğətlərdə /to enquire/ və ya /to inquire/ feilinin eyni mənaları göstərilir. Onların semantikasını daha dərindən tədqiq edərkən məlum olur ki, /to enquire/ feili adətən ümumi mənada soruşmaq mənasında işləndiyi halda /to inquire/ feili rəsmi üslubda daha çox işlənərək soruşmaq, araşdırmaq mənalarını ifadə edir. Digər bir fərqləri isə odur ki, /to inquire/ feili ən çox amerikan ingiliscəsində, /to enquire/ feili isə Britaniya ingiliscəsində istifadə olunur. Onların hər ikisi aşağıdakı mənaları ifadə edir [4, s. 293]:

Soruşmaq; xəbər almaq; öyrənmək; bu mənanı ifadə edərkən /to enquire/to inquire/ feili tamalıq ilə və ya tamamlıq olmadan işlənə bilir və o cümlədən, həm budaq cümlə, həm də vasitəsiz nitq ilə izlənə bilər. Nəsə və ya kimsə haqqında soruşmaq dedikdə /about/ sözönü ilə işlədilir. /To enquire/ to inquire smb's name/ (kiminsə adını soruşmaq); /to enquire/ to inquire the way/ (yolu soruşmaq); /to enquire/ to inquire the reason/ (səbəbi öyrənmək) və s. Nümunələrə baxaq: /I'm enquiring about dentists in the area// (Mən bu ərazidəki diş həkimlərini soruşuram). /The tenant enquired about flats for sales// (Kirayəçi satışda olan evləri soruşdu). /I enquired where they got acquainted// (Mən onların harda tanış olduqlarını soruşdum).

/The teacher inquired how they were getting on// (Müəllimə onlardan necə yola getdiklərini soruşdu).

How did they go there?, he enquired (Onlar ora necə getdilər?, o soruşdu).

/But how this might be it is not at present necessary for us to enquire// (Lakin bu necə ola bilər, indi xəbər almaq bizə lazım deyil)

/To enquire/to inquire after/ (hal-əhval soruşmaq); /they enquired after my parents/ (Onlar valideynlərimin əhvalını soruşdular). /to enquire/to inquire/ feili /for/ sözönü ilə işlənərkən kimisə görmək, danışmaq istəmək mənasını ifadə edir. Mr John is enquiring for you-Mr Con səninlə görüşüb danışmaq istəyir.

/Someone rang up inquiring for you as you were out// (Sən çöldə olanda kimsə sənlə danışmaq üçün zəng etmişdi). /To inquire for/ (istəmək, soruşmaq); Məsələn: /Lots of customers have been inquiring for the new catalogue// (Bir çox müştərilər yeni kataloqu soruşurlar). /To enquire into/to inquire into/ (araşdırmaq; məlumat axtarmaq); Məsələn: /Task of political sociology is to enquire into the causes of political events// (Siyasi sosiologiyanın əsas işi siyasi hadisələrin səbəblərini araşdırmaq olmalıdır). /The police are inquiring into the matter// (Polis məsələni araşdırır).

/To enquire smth. of smb./ (rəsmi soruşmaq); Məsələn: /By and by I will inquire of some other philologist// (Qısa müddət sonra mən başqa filoloqlardan soruşacam).

/To question/ feili müasir ingilis dilində cavab almaq məqsədilə işlədilən, semantikasının əsasını "soruşmaq, sorğu-sual etmək" təşkil edən nitq feillərindən biridir. /To question/ feili semantik cəhətdən özünə yaxın olan /to ask, to enquire, to

query, to demand/ və s. kimi feillərlə eyni sinonimik cərgədə yer alır. Onunla əks mənanı ifadə edənlərə isə /to answer, to respond,to reply, to tell/ və s. misal göstərmək olar. Müasir ingilis dili lüğətlərində /to question/ feilinin aşağıdakı mənaları göstərilir: [3, s. 1165] ; [5] ; [6] ; [7] ;

1) dindirmək, sorğu sual etmək; (to question a witness) (şahidi dindirmək); Məsələn: /The employees did not know why the boss wanted to question them// (İşçilər müdirin niyə onları sorğu-sual etmək istədiyini bilmirdilər). /The suspect was questioned by the police// (Şübhəli polis tərəfindən dindirildi).

/I have no claim to justify me in questioning him// (Onu sorğulayarkən məni haqlı çıxaracaq heç bir iddiam yoxdur) [9, 57]

2) şübhələnmək, şübhə altına almaq; (to question a decision) (qərarın doğruluğuna şübhə etmək); Məsələn: /To question smb.'s right to smth./ (kiminsə bir şeyə olan hüququnu şübhə altına almaq); Məsələn: /We must question your judgment in this matter// (Biz sizin bu məsələylə bağlı mühakimənizə şübhə etməliyik).

/It never occurs to them to question the doctor's decisions// (Onlar heç vaxt həkimin qərarlarına şübhə etmirlər).

/They questioned our sincerity// (Onlar bizim səmimiyyətimizə şübhə etdilər).

3) sual vermək, soruşmaq; (to question sb about/on smth.) (nəsə haqqında kiməsə sual vermək); Məsələn: /Employers are not allowed to question employees about their private lives// (İşə götürənlərə işçilərin şəxsi həyatları haqqında sual verməyə icazə verilmir).

/To query/ feili ünsiyyət prosesində hər hansı bir insan və ya hadisə haqqında məlumat almaq məqsədiylə işlədilən nitq feilidir. Onun semantikasının əsasını nəysə haqqında xəbər almaq, məlumat toplamaq təşkil edir. /To query/ feili yaxın mənaları ifadə edən bir çox feillərlə sinonim olur: /to ask, to enquire, to query, to demand/ və s. Onunla əks mənanı ifadə edən /to answer, to respond,to reply, to tell/ və s. feillərlə isə antonim olur. Müasir ingilis dili lüğətlərində /to query/ feilinin semantikası belə göstərilir.

1) xəbər almaq, soruşmaq, məlumat almaq, öyrənməyə çalışmaq;

/To query/ feili həm tamamlıq, həm də tamamlıqsız işlənə bilir. O, cümlədə sual əvəzlikləri ilə izlənə bilir və ya vasitəsiz nitqlə də istfadə oluna bilir:

/The boy queried where they had got acquainted// (Oğlan onların harada tanış oldqlarını soruşdu).

Do you want to work with me?, he queried hopefully. (Mənimlə işləmək istəyərsiz?, o ümidlə soruşdu).

/To query smb. about smb./smth./ (bir kəsdən nəsə və ya kimsə haqqında soruşub öyrənmək); /to query the amount of smth./ (bir şeyin miqdarını öyrənməyə cəhd etmək); Məsələn: /Billy queried gently// (Bili mülayim tərzdə soruşdu)

/I queried with halting eagerness// (Mən tərəddud edərək soruşdum)

/You think he would be upset, she queried, if I gave a man a sovereign to take them away and bury them?/ (Sən düşünürsən ki, əgər mən onları aparıb basdırmaq

üçün bir adama hökm versəydim o məyus olardı?, o soruşdu)

2) şübhə etmək, inanmamaq; (to query an answer) (cavaba şübhə etmək); Məsələn: /A few students have queried their marks// (Bir neçə tələbə öz qiymətlərinə şübhə ediblər). /No one queried my decision// (Heç kəs mənim qərarıma şübhə etmədi). /They query whether his word can be relied on// (Onlar onun sözünə inanmağa şübhə edirlər). /To question persons instructions/ (bir kəsin göstərişinə inanmamaq);

3) sual işarəsi qoymaq; sorğu-sual etmək; Məsələn: /When these officers were queried, they felt unhappy// (Bu zabitlər sorğu-sual olunanda bədbəxt hiss etdilər).

Beləliklə, sual prosesində işlənən nitq feilləri ayrı- ayrılıqda ifadə etdikləri mənalara və nitqi xarakterizə etməsinə görə dildə çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva, N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminlər lüğəti. / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 352s.
2. Виноградов, В.В. Русский язык. / В.В.Виноградов. – М., – 1972. – 640 с.
3. O.İ. Musayev, P.O.Musayev, M.M.Nurəddinov, M.İ.Paşayeva, N.Q.Səfərov, T.İ.Əliyev, V.S.Ərəbov, N.Ə.Nəbiyeva İngiliscə-Azərbaycanca lüğət, "Qismət", Bakı, 2003, 1696 səh.
4. V.S.Ərəbov, L.M.Süleymanova, Ş.B.Məmmədova, İ.Z.Əliyeva, A.N.Yusifova , English-Azerbaijani dictionary for all.Bakı, "KM"mətbəəsi, 2012, 1360 səh
5. https://en.oxforddictionaries.com/
6. https://dictionary.cambridge.org/
7. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english
8. Wilkie, C. The Law and the Lady. / C.Wilkie. – Oxford: Penguin classics, – 1998. – 432 p.
9. Wilkie, C. No Name. / C.Wilkie. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – 784 p.
10. Maugham, W.S. Moon and Sixpence. / W.S.Maugham. – Oxford: Oxford University Press, – 1996. – 239 p
11. Austen, J. Emma. / J.Austen. – USA: CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2013. – 208 p.
12. Vəliyeva, N.Ç. Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət. / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Azərnəşr, – 2010 – 988 s.

DİALOJİ NİTQDƏ SUAL İFADƏ EDƏN NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİKASI.

XÜLASƏ

Məqalədə sual aktında işlənən nitq feillərinin semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Nitq feillərinin hərtərəfli tədqiq edilməsinin dilçilikdə əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Çünki sual prosesində işlənən nitq feillərindən dialoqlarda geniş istifadə olunur. Nə qədər tez-tez məlumat almaq məqsədli dialoqlardan istifadə etsək, sual-cavab prosesində işlənən nitq feillərinin işlənmə dairəsi də bir o qədər genişlənir.

Məqalədə sual prosesində işlənən nitq feillərininin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir, onların məna rəngarəngliyi, müəyyən bir kontekstdə işlədildikdə ifadə etdiyi məna çalarlarının müxtəlifliyi aydın göstərilir. Onların ifadə etdikləri bu məzmun zənginliyini daha aydın göstərmək üçün eyni leksik semaya malik olsalar da, hər bir feilin semantikası ayrı ayrılıqda daha dəqiqliklə tədqiq edilir. Həmçinin bədii ədəbiyyatda bu feillərdən necə istifadə olunduğuna nəzər salınır və nümunələr verilir. Beləliklə sual prosesində işlənən nitq feillərininin nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunması qənaətinə gəlinir. Müasir ingilis dilində ən geniş işlənmə dairəsinə malik olan sual prosesində işlənən nitq feillərinə aşağıdakılar nümunə göstərilir: /to ask/, /to enquire/, /to inquire/, /to interrogate/, /to query/, və s Nitq feillərinin bir yarımqrupu olan sual aktında işlənən nitq feillərinin semantikasının belə geniş şəkildə açılması bu işin elmi yeniliyinin göstəricisidir.

ГАНБАРОВА НУРЛАНА

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ РЕЧИ, ВЫРАЖАЮЩИХ ВОПРОСЫ В ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются смысловые особенности глаголов речи, употребляемых в вопросительном акте. Всестороннее изучение глаголов речи в лингвистике приобретает особую актуальность. Потому что глаголы речи, которые употребляются в процессе вопроса, широко используются в диалогах. Чем чаще мы используем диалоги с целью получения информации, тем шире сфера употребления глаголов речи, используемых в процессе вопросов и ответов.

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности глаголов речи, используемых в процессе вопроса, наглядно показано их смысловое многообразие, различные оттенки значения, которые они выражают при употреблении в определенном контексте. Хотя они имеют одинаковую лексическую сему, чтобы ярче показать богатство выражаемого ими содержания, семантика каждого глагола изучается более точно в отдельности. Также рассматривается, как эти глаголы используются в художественной литературе, и приводятся примеры. Таким образом, делается вывод о том, что глаголы речи, используемые в процессе вопроса, имеют огромное значение в

языке с точки зрения характеристики речи и их частого употребления. Примеры глаголов речи, которые используются в процессе вопроса и имеют самую широкую сферу употребления в современном английском языке, включают: /to ask/, /to enquire/, /to inquire/, /to interrogate/, /to query/, и т.д.

Такое всестороннее изучение семантики глаголов речи в вопросительном акте, являющемся подгруппой глаголов речи, - показатель научной новизны данной работы.

GANBAROVA NURLANA

SEMANTICS OF SPEECH VERBS EXPRESSING QUESTIONS IN DIALOGIC SPEECH.

SUMMARY

The article is devoted to the semantic characteristics of speech verbs used in the questions. The comprehensive study of speech verbs in linguistics is of great importance. Because the speech verbs used in the question process are widely used in dialogues. The more often we use dialogues aimed at obtaining information, the wider becomes the range of speech verbs used in the question process.

The article examines the structural-semantic features of the speech verbs used in the question process, their meaning variety, the variety of shades of meaning they express when used in a certain context. Though they have more or less the same lexical meaning, a thorough and precise semantic analysis of each verb is given separately. It also looks at how these verbs are used in fiction and a great many examples are given.

The followings are examples of speech verbs that are frequently used in the question process : /to ask/, /to inquire/, /to inquire/, /to interrogate/, /to query/, etc.

Such a wide analysis of the semantics of speech verbs used in the questions, which is a subgroup of speech verbs, is an indicator of the scientific novelty of this work.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səbinə İsmayılova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LARİSA VLADİMİROVNA KOLESNİKOVA
ADPU-nun
Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
larisa37288@gmail.com
S.Rəhimov 167

МОТИВАЦИЯ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

РЕЗЮМЕ

Мотивация к обучению иностранного языка играет одну из важнейших ролей. Мотивация положительно влияет на успехи обучающихся в образовательном процессе. Студенты видят в обучении определённый смысл и поэтому прикладывают больше усилий, более сконцентрированы и меньше устают при обучении. Роль мотивации в процессе обучения иностранного языка очень важна преподавателю, важно об этом помнить, необходимо в индивидуальном порядке подбирать факторы, повышающие мотивацию обучающихся с целью оптимизации учебного процесса.

Преподаватель должен всячески способствовать тому, чтобы мотивация развивалась на протяжении всего курса обучения иностранному языку. Мотивация является источником активности и направленности личности на предметы и явления действительности, в результате чего и возникает активность.

Несомненно, эффективность процесса обучения иностранному языку зависит от многих факторов, но мотивация на занятиях неродного языка играет очень важную роль. Мотивация – основное средство, которое даёт возможность повысить уровень заинтересованности студентов в учебном процессе.

Ключевые слова: мотивация, учебный процесс, мотивационная теория, стимул.

На современном этапе образования проблема мотивации в изучении иностранных языков становится особенно актуальной. С каждым днём возрастает роль коммуникативных отношений между людьми, в том числе межнациональных, которые требуют знания иностранного языка, в том числе и РКИ. Иностранные языки становятся одним из основных факторов как культурологического процесса, так и социально-экономического. Любой иностранный язык выполняет огромную роль в формировании личности и повышения образования, так как с изучением языка можно получить доступ к

любой информации изучаемой страны, можно получить возможность коммуникации с представителями другого народа. Новая обстановка между странами, расширение международного сотрудничества требуют глубокого владения иностранным языком. Современный специалист, владеющий иностранным языком, рационально должен использовать специальные термины, уметь поддерживать диалог или полилог на различные темы, правильно реагировать на вопросы адресата и высказывать свою точку зрения, аргументировать её. (2,41)

Формирование позитивной стратегии обучения становится необходимо. И здесь понятие мотивации выносится на первый план. Личная мотивация обучающихся на приобретение нужных знаний, умений, навыков является главной в этом аспекте. Следует отметить, что многие студенты вузов не используют время обучения для того, чтобы овладеть иностранным языком должным образом. Причиной такого противоречия могут быть заданы особенностями культуры страны родного языка, отношением к другому языку, определение структуры учебного процесса.

Отметим, что слово мотивация образовано от слова мотив. Мотив – это побуждение к деятельности, связанное с удовлетворением потребности человека, совокупность внешних и внутренних условий, вызывающих активность субъекта и определяющих ее направленность. Мотивация играет большую роль в деятельности человека, а сам мотив является важным фактором выполнения этой деятельности. Учебно-познавательный тип мотивации, без сомнения, является стимулирующим для познания.

В методике преподавания иностранных языков формирование мотивации к обучению является приоритетом не только для обучающихся, но и для преподавателя. Целью преподавателя иностранного языка является формирование у студента желания изучать неродной язык. Необходимо помнить, что учебная мотивация связана со многими факторами, влияющими на учебную мотивацию. В любом случае, мотивация изучения иностранного языка представляет собой сочетание познавательных, личностных, нравственных и прагматических мотивов. (7,102)

Некоторые учёные выделяют мотивы внешние и внутренние. Внутренние мотивы появляются у самого человека в процессе обучения и обучающихся, заинтересовавшись какой-либо проблемой, достигает определённого результата. Считают, что внутренняя мотивация доминирует над внешней. Внешняя мотивация обусловлена такими факторами, как действие на учащегося преподавателем, общества или других обстоятельств. Внешнюю мотивацию можно разделить на виды. Например, учащийся осуществляет деятельность с нежеланием, или можно сказать о вынужденном желании совершать определённые действия. Эффективного процесса обучение неродному языку не зависит от различных обстоятельств, но мотивация играет

основную роль. Преподаватели должны создавать такие ситуации, в которых у студентов возникает интерес к учебному материалу. В начале 2000-х годов канадский психолог Роберт Валлеранд предложил новое понимание слова “страсть” как сильная склонность к деятельности, которая нравится людям и соответствует их идентичности, которую они считают важной, и в которую они вкладывают своё время и энергию. Страсть он связывал с мотивацией. Регулярная вовлеченность в деятельность, по мнению Валлеранда, способствует получению периодической порции счастья. Мотивация описана в его книге “Психология страсти“: дуалистическая модель. Согласно его классификации, личность может находиться в одной из трёх мотивационных состояний: внутренняя мотивированность, внешняя мотивированность, состояние амотивации. Мотивированность проявляется на глобальном, контекстном и ситуативном уровнях. Каждое из этих уравнений имеет свои мотивы.

Мотивация на изучение иностранного языка поддерживает интерес студентов к процессу обучения, а также овладению языковыми навыками устной и письменной русской речи. Чтобы обучающиеся выполнял хорошо работу, необходимо: осознавать ожидаемые результаты своей деятельности, обладать умениями для выполнения работы, должна быть среда, которая позволяла бы желаемое сделать действительностью. (4,65)

Рассмотрим виды мотивации, которые используют в обучении иностранному языку. Все эти виды образуют учебную мотивацию. Учебная мотивация имеет специфические факторы: 1. особенности обучающегося. 2. особенности преподавателя. 3. организация учебного процесса. 4. особенности изучаемого предмета. Учитывая эти факторы, можно произвести разделения на типы мотивации, которые связаны с содержанием предмета и внешними обстоятельствами (мотив достижения, мотив самоутверждения, мотив саморазвития, социальный мотив). Учебную мотивацию можно представить и в положительном, и в отрицательном виде. Например, высказывание “если я приложу усилия в изучении русского языка, то смогу общаться на этом языке с моими друзьями из России“ – это положительная мотивация. Высказывание “если я буду изучать русский, то смогу отвечать на лёгкие вопросы” – это отрицательная мотивация. Для студентов, изучающих русский как иностранный, процесс учёбы может быть вынужденным. И лишь немногим свойственна внутренняя мотивация – изучение иностранного языка, потому что он мне нравится. Потребность в изучении неродного языка должна соответствовать разновидностям внутренней мотивации как коммуникативная, познавательная, практическая.

Существуют способы, позволяющие мотивировать обучающихся русскому языку: 1. понимание мотивации. 2. обсуждение полезности,

выполнение учебной деятельности. 3. признание индивидуальных способностей обучающихся. 4. усиление внутренний мотивации.

Все указанные виды мотивации являются главными силами побуждения человека в изучении иностранного языка.

Мотивация изучения иностранного языка концентрирует интерес студентов к прессу обучения, овладению языковыми навыками устной и письменной иноязычной речи. Необходимо помнить, что хорошее обучение языка зависит от таких фактов, как ожидание результатов своей работы, обладание умениями, мотивация на выполнение работы, наличие среды, позволяющая переводить намерения в исполнения. (10,14)

На современном этапе существует ряд эффективных методов обучения иностранному языку, в основе которых лежит повышение мотивации обучающихся на приобретение знаний, а также необходимо самообразование и саморазвитие. Опираясь на теорию Л. Д. Гибельмана, люди с саморазвитием обладают внутренней мотивацией на достижение намеренных задач.

Одним из компонентов ориентированного подхода к обучению иностранного языка является коммуникативное обучение, при котором используется различные коммуникативные задания: презентации, дискуссии. Задания, которые предлагаются для выполнения, должны иметь нарастающую сложность. В процессе выполнения заданий, преподаватель желает получить обратную связь, смотивировав студентов, то есть чтобы было достигнуто выполнение поставленных целей. Роль преподавателя состоит не только в том, чтобы дать знания, но и обеспечить их дополнительной информацией, оказывать помощь. Желательно было бы, чтобы студенты работали с аутентичным материалом, который требует понимать прочитанное, пересказать его и оценить. Если студент, изучающий неродной язык, будет интенсивно читать, то он расширит свой словарь и осознает сложность различных проблем и увидит полезность изучаемого языка.

Мы знаем, что мотивация рассматривается и с точки зрения психологии как процесс образования мотива. Известный педагог, психолог Выготский Л. С. высказывается об инстинкте как о существенном импульсе к деятельности. Психолог Леонтьев. А.Н. рассматривает мотив как предмет удовлетворения потребности. Именно объект придаёт направленность побуждению. Мотив как удовлетворённость рассматривается такими учёными, как Кавалер А.Г., Якобсон П. М., Гарнер Р. Например Роберт Гартнер предложил теорию о мотивации к изучению второго иностранного языка. В ней Гарнер выделяет социально-психологические аспекты, так как отношение обучающихся ко второму языку влияет на желание изучать тот или иной язык. Ученый выделил инструментальную мотивацию: язык изучается из практических соображений, например, чтобы получить хорошую работу. (8,25)

Огромный вклад в учение о мотивации внёс британский учёный Золтон Дернеи. Он предложил более сложную структуру мотивации к изучению неродного языка. Он определил три уровня мотивации: уровень языка, уровень учащегося, уровень учебной ситуации. Также З. Дернеи выделил четыре мотивационные стадии: создание условий, порождение начальной мотивации, поддержание мотивации, формирование положительного положения к изучению. Каждая стадия имеет свои пункты. Например, к первой стадии относятся отношение преподавателя к студенту, здоровая атмосфера в аудитории, дружная группа. Отметим, что дружная группа имеет огромное влияние на членов и может определить индивидуальные предпочтения каждого обучающегося. Затрагивая вторую стадию, необходимо сказать о культурологической обусловленности, которая может влиять на мотивацию изучения.

Мотивация характеризуется изменчивостью и непостоянством, поэтому преподавателю необходимо создать стимулирующий учебный процесс, предоставлять упражнения или опросы, вызывающие интерес у студентов, чтобы поддерживать их позитивный настрой. Основным моментом в изучении иностранного языка считается разнообразие учебного процесса. Например, преподавание русского языка как иностранного можно построить с помощью проблемных вопросов, чтобы можно было избежать сухого изложения информации по теме, и такая позиция помогает развить интерес студентов к предмету. Помимо аутентичного материала, упражнений большую роль играет обсуждение текста, подбор синонимов, крылатых выражений и т. д. Также эффективно усиление материалов реализуется в домашнем чтении. Роль аспекта домашнего чтения приобретает значение в развитии способностей студентов и формирование их личностных качеств. В роли домашнего чтения выступает художественный текст. Читая литературу, студенты оттачивают свои мыслительные способности. Но при выборе произведений для домашнего чтения необходимо исходить из опыта студентов. Стимулом для подкрепления учебной мотивации является поощрение студентов, вовлечение их в ролевых игры. Ролевая игра требует дополнительной подготовки – осмысление реплик и т. д.

Исходя из сказанного отметим, что мотивация представляет собой концепт переходного характера, она динамична, то есть может изменяться. Признавая ведущую роль мотивации в обучении РКИ, необходимо создать условия для побуждения к учению и систематизировать компоненты изучения родного языка.

Обучение неродному языку в вузе обусловливает овладение коммуникативными компетенциями студентами, позволяющий реализовать полученные знания в процессе выполнения специальных функций. Языковая подготовка помогает осуществить коммуникацию с представителями других

культур на основе культурологического подхода в образовании с целью формирования будущих специалистов. Также языковая подготовка неотделима от будущей профессии студентов, поэтому целью языкового образования должны соответствовать специфики подушек профессии. Навыки эффективного использования в процессе обучения различных знаний говорят о наличии культурной компетенции, несформированность которой приводит к разным трудностям в процессе взаимодействия с людьми другой иноязычной культуры.

Исходя из современных требований содержания языковой подготовки в вузе невозможно без образовательных технологий, к которым можно отнести обучающие компьютерные программы, методы проектов и т. д. При выборе этих технологий важно учитывать, какие педагогические результаты необходимо достичь. Главным в этом процессе будет выступает учебная мотивация студентов. Для оценки мотивация используется такие методики, как методика диагностики учебной мотивации студентов Балмаевой Н. Ц. На основе опроса Якунина В.А. и методики диагностики мотивации обучения в вузе Ильиной Т. И. эти методики получили своё подтверждение в результате эксперимента и данные были занесены в таблицы, учитывая уровни мотивации студентов. Итоги показали, что мотивы остаются ведущими во всех экспериментальных группах. Было показано, что перспективы преподавания русского языка как иностранного в вузе состоят в создании интегрированного образовательного пространства, а в обучении должны использоваться методы, помогающие развивать коммуникативные компетенции студентов.

Литература

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений Москва, 2001.
2. Ильин Е.П. Мотивации и мотивы. Санкт-Петербург, 2004.
3. Ковалев А. Г. Психология личности. Москва, 1998.
4. Леонтьев. А.Н. Потребности, мотивы эмоции. Москва, 2000.
5. Маслоу. А. Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург, 2001.
6. Дормеи. З. Мотивация в изучении второго языка. Москва, 2005.
7. Гарднер Р. Социальная психология изучении второго языка. Москва, 2010
8. Горбунова Т. С. Роль мотивации в изучении иностранного языка Москва, 2012.
9. Моисеенко Ю. О. Изучение уровня мотивации в обучении иностранному языку студентов неязыковых специальностей. Москва, 2011.
10. Зайцева Е. В. Мотивации студентов к чтению на иностранном языке как социально – педагогическая проблема. Москва, 2019.

11. Мулюкова Э. Н. Проблема мотивации в обучении русскому языку как иностранному. Москва, 2014.
12. Якобсон П.М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. Москва, 1995.

RUS DILININ XARICI DIL KIMI ÖYRƏNILMƏSINDƏ MOTIVASIYA

XÜLASƏ

Xarici dil öyrənmək üçün motivasiya ən vacib rollardan birini oynayır. Motivasiya tələbələrin təhsil prosesindəki uğurlarına müsbət təsir göstərir. Şagirdlər öyrənmədə müəyyən bir məna görürlər və buna görə daha çox səy göstərirlər, daha çox cəmləşirlər və öyrənərkən daha az yorulurlar. Xarici dilin tədrisi prosesində motivasiyanın rolu müəllim üçün çox vacibdir, bunu xatırlamaq vacibdir, tədris prosesini optimallaşdırmaq üçün tələbələrin motivasiyasını artıran amilləri fərdi olaraq seçmək lazımdır.

Müəllim motivasiyanın xarici dil tədrisi kursu boyunca inkişaf etməsinə hər cür kömək etməlidir. Motivasiya fəaliyyət mənbəyidir və şəxsiyyətin gerçəkliyin obyektlərinə və hadisələrinə yönəldilməsidir, bunun nəticəsində aktivlik yaranır.

Şübhəsiz ki, xarici dilin tədrisi prosesinin effektivliyi bir çox amillərdən asılıdır, lakin qeyri-ana dili dərslərində motivasiya çox mühüm rol oynayır. Motivasiya şagirdlərin tədris prosesinə maraq səviyyəsini artırmağa imkan verən əsas vasitədir.

Açar sözlər: motivasiya, tədris prosesi, motivasiya nəzəriyyəsi, stimul.

MOTIVATION IN LEARNING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

SUMMARY

Motivation to learn a foreign language plays one of the most important roles. Motivation has a positive effect on the success of students in the educational process. Students see a certain meaning in learning and therefore put more effort, are more concentrated and less tired when learning. The role of motivation in the process of learning a foreign language is very important to the teacher, it is important to remember this, it is necessary to individually select factors that increase the motivation of students in order to optimize the educational process.

The teacher should do everything possible to ensure that motivation develops throughout the entire course of teaching a foreign language. Motivation is a source of activity and orientation of the individual to objects and phenomena of reality, as a result of which activity arises.

Undoubtedly, the effectiveness of the process of teaching a foreign language depends on many factors, but motivation in non-native language classes plays a very important role. Motivation is the main tool that makes it possible to increase the level of students' interest in the educational process.
Keywords: motivation, learning process, motivational theory, incentive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dilarə Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLƏVİYYƏ NURİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Xarici dillər fakültəsinin "İngilis dili və metodika" kafedrası
Mayisnuri422@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHSULDAR SÖZ YARADICILIĞI

XÜLASƏ

Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də hər gün yeni sözlər yaranır. Sözlərin yaradılmasında müxtəlif üsullardan istifadə edilir. İngilis dilində sözlərin yaradılmasında məhsuldar və qeyri-məhsuldar vasitələr mövcuddur. Söz yaradıcılığı bu gün o qədər qarışıq bir araşdırma sahəsi kimi qəbul edilir ki, mövzuya mübahisəsiz bir giriş yazmaq mümkün olmayacaq. L.Bauer başa düşür ki, söz yaradıcılığında baş verən çaşqınlıqların çoxu terminolojidir. O, daha sonra etiraf edir ki, hazırda hökm sürən çaşqınlığı nəzərə alaraq, söz əmələ gəlməsi ilə bağlı praktiki olaraq istənilən nəzəri müddəanın mübahisəli olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Bu mövzu ilə bağlı istər xarici dilçilik ədəbiyyatlarında, istərsə də ölkəmizdə bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Bununla belə, hələ də bəzi məsələlər tam həll olunmadığından mövzu öz aktuallığını qoruyur. Belə ki, ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından mövzu olduqca aktualdır. Çünki lüğət tərkibi daim yeni sözlərlə zənginləşir. Eyni zamanda dilçilikdə söz yaradıcılığı bölməsinin vahid təsnifatının verilməsi də olduqca aktual məsələlərdəndir. Bu səbəbdən də, məqalədə ingilis dilinin məhsuldar söz yaradıcılığı üsullarını araşdırılır və vahid təsnifat sistemi verilmişdir.

Bu tədqiqat keyfiyyətli tədqiqat kimi nəzərdə tutulmuşdur. Çünki o, yeni sözlərin yaradılması zamanı söz əmələ gəlməsi proseslərini təsvir etməklə məlumatları təqdim edir. Bundan əlavə, bu məqalədə keyfiyyət tədqiqat dizaynı seçilmişdir. Çünki bu məqalənin məqsədi ingilis dilində yeni sözlərdə hansı söz əmələ gəlmə proseslərinin olduğunu bilmək və hansı söz əmələ gəlmə prosesinin daha məhsuldar olduğunu bilmək idi.

Açar sözlər: ingilis dili, söz, söz yaradıcılığı, məhsuldar vasitələr

Hər bir dili formalaşdıran əsas dil vahidlərindən biri sözdür. Dilin zənginliyi onun lüğətindəki sözlərin sayı ilə müəyyənləşdirilir. Bəşər cəmiyyəti mövcudolduğu müddətdə daima yeni sözlər yaranmış, bəzi sözlər öz aktuallığını itirmiş və köhnələrək leksikondan çıxmışdır.

Sözün standart tərifi XX əsrin ən böyük dilçilərindən biri olan amerikalı dilçi Leonard Bloomfield tərəfindən 1926-cı ildə yazılmış bir məqalədə tapılır. Bloomfield-ə görə, "minimum müstəqil forma sözdür" [3, s.142]. Bununla o, sözün öz başına işlənə bilən ən kiçik mənalı dil vahidi olduğunu nəzərdə tuturdu. Məna çatdırmaq üçün müstəqil olaraq istifadə edilə bilən daha kiçik vahidlərə bölünməyən

bir formadır. Məsələn, uşaq bir sözdür. Onu tək qaldıqda məna ifadə edə bilən daha kiçik vahidlərə bölmək olmaz.

Söz haqqında aşağıdakıları bilirik: Söz insan ünsiyyəti məqsədlərinə xidmət edən nitq vahididir. Beləliklə, sözü ünsiyyət vahidi kimi təyin etmək olar. Söz onu təşkil edən səslərin cəmi kimi təsvir edilə bilər. Söz termini müəyyən bir mənanın müəyyən bir qrammatik işlə məşğul ola bilən müəyyən bir səs qrupu ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranan müəyyən bir dilin əsas vahidini ifadə edir. Beləliklə, söz eyni zamanda semantik, qrammatik və fonoloji vahiddir.

Söz insan ünsiyyəti məqsədlərinə xidmət edən nitq vahididir. Beləliklə, sözü ünsiyyət vahidi kimi təyin etmək olar. Söz onu təşkil edən səslərin cəmi kimi təsvir edilə bilər. Söz termini müəyyən bir mənanın müəyyən bir qrammatik işlə məşğul ola bilən müəyyən bir səs qrupu ilə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranan müəyyən bir dilin əsas vahidini ifadə edir. Beləliklə, söz eyni zamanda semantik, qrammatik və fonoloji vahiddir. İngilis dilində sözlərin yaradılmasında məhsuldar və qeyri-məhsuldar vasitələr mövcuddur.

- ***Söz əmələ gəlmə prosesi***

Söz yaradıcılığı bu gün o qədər qarışıq bir araşdırma sahəsi kimi qəbul edilir ki, mövzuya mübahisəsiz bir giriş yazmaq mümkün olmayacaq. L.Bauer başa düşür ki, söz yaradıcılığında baş verən çaşqınlıqların çoxu terminolojidir. O, daha sonra etiraf edir ki, hazırda hökm sürən çaşqınlığı nəzərə alaraq, söz əmələ gəlməsi ilə bağlı praktiki olaraq istənilən nəzəri müddəanın mübahisəli olduğunu nəzərə almaq lazımdır [1].

Yeni sözlərin əmələ gəlmə yolları və onların dildə qəbulunu tənzimləyən amillər, ümumiyyətlə, adi danışan tərəfindən çox təbii qəbul edilir. Bir sözü başa düşmək üçün onun necə qurulduğunu və ya sadə və ya mürəkkəb olduğunu, yəni iki və ya daha çox tərkib hissəsinə parçalana biləcəyini bilmək lazım deyil. İnsanlar yeni tapdıqları sözü ancaq onun ifadə etdiyi əşya və ya anlayışlarla birlikdə öyrəndikləri halda istifadə edə bilirlər. Digər tərəfdən, *shutup-ness, talkathon* və s. kimi yeni sözlərlə qarşılaşdıqda, onlara olan reaksiyalarımız fərqli ola bilər. Biz onları məqbul hesab edə bilərik və ya bir şəkildə qaydalara zidd olduğunu düşünə bilərik.

Söz əmələ gəlmə prosesi ümumiyyətlə insanların həyatına çox yaxın olan hadisə kimi tanınır. B.Trask-a görə, söz əmələ gətirmə prosesi mövcud materiallardan yeni sözlərin qurulması üsuludur [10, s.24]. Bu arada, P.Hacken və C.Thomas-a görə, söz əmələ gətirmə prosesi bəzi qaydalara əsaslanaraq yeni sözlərin necə hazırlanacağıdır [10, s.24]. Bundan başqa, L.Plaq qeyd etmişdir ki, söz əmələ gəlmə prosesi başqa sözlərdən yeni söz yaratmaq prosesidir [10, s.24]. Yuxarıdakı izahatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, söz əmələ gəlmə prosesi mövcud sözlərdən bəzi qaydalara əsaslanaraq yeni sözlərin qurulması yoludur. Söz yaratmaq prosesi məhsuldar və qeyri-məhsuldar ola bilər.

Hər il yeni sözlər meydana çıxır. G.L.Monitor -un məlumatına görə, hər 98 dəqiqədən bir yeni söz yaradılır və ya demək olar ki, gündə təxminən 14,7 söz yeni

söz yaranır [5]. Həmçinin bildirilir ki, ingilis dilində sözlərin təxmini qiymətləndirilməsi 1 yanvar 2017-ci il tarixinə görə 1 041 257,5 sözdür.

H.Harliyə görə, yeni sözlər mövcud sözləri manipulyasiya etməklə qurulan sözlərdir [4]. O, həmçinin bildirdi ki, yeni sözlər bəzi proseslərin affiksasiya, qarışdırma, birləşmə kimi yeni sözlərin yaranmasında daha məhsuldar olması ilə qurulur. Bundan əlavə, F.Pliatsikas və digərləri yeni sözlərin törəmə morfoloji prosesə əsaslandığını bildirdilər [10, s.25]. Bununla belə, onlar isim və fel kökləri arasında aydınlaşma prosesi tapdılar. Bundan başqa, O.Xhina bildirdi ki, söz əmələ gəlmə prosesində ingilis və azərbaycan dillərində törəmə və birləşmə olan iki ümumi proses var [8, s.273].

Bundan əlavə, K.Y.Mustafa və digərləri bildirdilər ki, Malayziyalı Facebook istifadəçiləri tərəfindən istifadə üçün çox yayılmış olan söz yaratmaq prosesləri hər gün Facebook-da ünsiyyət qurarkən abbreviatura, qarışdırma və ifadələrin istifadəsidir [6, s.261]. Sonra L.Wei və L.Wenyu dedilər: "Şəbəkə neologizmlərinin ən çox baş verən söz əmələ gətirmə prosesi mürəkkəbləşdirmə, sonradan qarışdırma, affiksasiya, köhnə sözləri yeni məna ilə əvəzetmə, qısaltmalar, konvertasiya və kəsmədir" [7, s.22]. Bununla belə, yuxarıdakı araşdırmalardan söz yaratmaq proseslərinin ən məhsuldarı hələ də aydın deyil.

Bu arada, S.Bizhkenova və başqaları qeyd etmişlər ki, söz əmələ gəlməsində ən məhsuldar olanlar prefiks törəmə, şəkilçi törəmə, prefiks törəmə, qoşma törəmə, zahiri leksemlər+daxili leksemlər, daxili leksemlər+xarici leksemlər, konfiks+daxili leksemələrdir [2, s.982]. Bundan əlavə, B.Montero-Fleta elmi registrlərdə söz əmələ gətirmə proseslərinin ən məhsuldarının şəkilçilər olduğunu bildirdi [5, s.4].

İndi isə, söz yaradıcılığının məhsuldar növlərindən ən vacibləri ilə qısaca tanış olaq:

1. Affikslər

Affiksasiya söz əmələ gətirmə prosesidir ki, bu prosesdə sözlərin köklərə söz əmələ gətirən affikslər əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Buraya daxildir:

I. Prefiks (prefiks +),
II. Suffiks (+ suffiks).

Etimoloji baxımdan affikslər mənşəyinə görə iki böyük qrupa bölünür:

a) Doğma *(-ing, -er, -un, -mis),*
b) Alınma *(-tion, -ment, -anti)*

Affiksləri məhsuldar *(-er, -mis, -re, -able)* və qeyri-məhsuldar *(-ous, -en; -hood)* olmaqla iki qrupda təsnif etmək olar.

Suffikslər yeni nitq hissəsini törədir, ona görə də ayırd etməliyik: isim yaradan şəkilçilər, sifət yaradan şəkilçilər, fel yaradan və zərf əmələ gətirən şəkilçilər və s.

Affiksləri də məhsuldar və qeyri-məhsuldar növlərə bölmək olar. Məhsuldar affikslər dilin inkişafının bu dövründə yeni sözlərin alınmasında iştirak edir. Məhsuldar affiksləri müəyyən etməyin ən yaxşı yolu onları neologizmlər arasında axtarmaqdır.

Affikslərin semantikası. Morfemin bir növü olan affiks sözün özünəməxsus məna daşıyan ən kiçik bölünməz komponenti kimi müəyyən edilir. Affikslər geniş şəkildə ümumiləşdirilmiş mənalara malikdir və bütün sözü müəyyən bir kateqoriyaya aid edir, məsələn, sifət yaradan -ful şəkilçisi "bir şeylə dolu" mənasındadır: *beautiful (gözəl), careful (diqqətli)*.

2. Konversiya

Konversiya müasir ingilis söz yaradıcılığının ən məhsuldar yollarından biridir. Konversiya bəzən affikssiz söz qurma üsulu və ya hətta affikssiz törəmə kimi də adlandırılır. O, nitq hissəsinin kateqoriyasını dəyişdirərək mövcud sözdən yeni söz yaratmaqdan ibarətdir. Yeni sözün orijinaldan fərqli bir mənası var, baxmayaraq ki, onunla asanlıqla əlaqələndirilə bilər. O, həm də nitq hissəsi kimi yeni kateqoriyasına xas olan yeni paradiqmaya malikdir. *Nurse (tibb bacısı)* isiminin və *to nurse (qulluq etmək)* feilinin paradiqmasını təhlil edək.

Nurse (isim)	Nurse (feil)
-s (cəm şəkilçisi)	-s (3-cü şəxsin təkində)
-'s (yiyəlik hal şəkilçisi)	-ed (past simple, past participle)
-s' (yiyəlik hal, cəm forması)	-ing (present participle, cerund)

İndiki vaxtda konversiya ingilis dilinin lüğətini yeni sözlərlə zənginləşdirməyin əsas yollarından biri kimi qəbul edilir. Normalda söz leksik mənada heç bir yerdəyişmə olmadan sintaktik funksiyasını dəyişir. Məsələn, həm *yellow leaves (sarı yarpaqlar)*, həm də *the leaves were turning yellow (yarpaqlar sarıya çevrilirdi)* ifadələrində sarı sözü sifət olub rəngi bildirir. Halbuki, *The leaves yellowed (yarpaqlar saralırdı)* cümləsində çevrilmiş vahid artıq rəngi deyil, rəngin dəyişmə prosesini ifadə edir.

Digər arqument konversiya edilmiş vahidlərin nitq hissəsinin yeni kateqoriyasının paradiqmasını inkişaf etdirdiyi qanunauyğunluq və tamlıqdır. Kateqoriya sərhəddini keçən kimi yeni söz avtomatik olaraq yeni kateqoriyanın bütün xassələrini alır ki, əgər feil kateqoriyasına daxil olubsa, bütün zaman formalarında işlənir, həm də feili-sifət və cerund formalarını inkişaf etdirir. Müasir ingilis dili lüğətləri konversiyaya uğramış cütləri omonimlər, iki söz kimi təqdim edir.

Konversiyanın yüksək məhsuldarlığı nitqdə öz əksini tapır. Lakin bu yeni sözlər lüğətlərdə qeydə alınmır, məsələn: O'Henrinin hekayəsinin əsəbi qəhrəmanı, mağaza satıcısı bir gecədə ona axtardığı şaftalı əvəzinə onuncu dəfə portağal təklif edəndə deyir: "*if anybody <u>oranges</u> me again tonight, I'll knock his face off*". Heç bir lüğətdə orange sözünün burdakı mənasını tapmaq mümkün deyil, lakin bu vəziyyətdə bu sözün istifadəsi qısalıq, ifadəlilik və yumor ehtiyacına cavab verir.

İsim və fel (yaxud fel və sifət, yaxud sifət və isim) hər halı çevrilmənin nəticəsi deyil. *Drink (içki) – to drink (içmək), love (sevgi) – to love (sevmək), work (iş) – to work (işləmək)* kimi çoxlu söz cütləri var ki, onlar konversiya ilə baş verməyib, müəyyən tarixi proseslər (sonluğun düşməsi, gövdələrin sadələşdirilməsi

və s.) nəticəsində üst-üstə düşür. 14-cü əsrdə qeydə alınan ilk çevrilmə halları *love (sevgi)-to love (sevmək)* kimi cütləri təqlid edirdi, çünki onlar lüğətdə çoxlu idi və ana dili danışanlar tərəfindən şüuraltı olaraq tipik dil nümunələrindən biri kimi qəbul edilirdi.

Konversiyadan təsirlənən nitq hissələrinin iki kateqoriyası isim və feildir: *Hand (əl) – to hand (kömək etmək), face (üz) – to face (üzləşmək)*. İsimlər çox vaxt fellərdən yaranır, məs. *He has still plenty of go at his age (go –enerji)*. Feillər sifətlərdən də düzələ bilər: *to yellow (saralmaq), to green (yaşıllaşmaq), to pale (solğunlaşmaq), to cool (soyumaq)…*

3. Kompozisiya

Kompozisiya iki və ya daha çox kökün birləşməsi ilə yeni sözlərin əmələ gəldiyi söz quruculuğu növüdür. Kompozisiyanın xüsusi maraq doğuran ən azı 3 aspekti var. Birincisi, struktur aspektidir. Burada 4 növ birləşmə ayırd edilir:

1. sadə sözlərdən ibarət birləşmələr: *bookshelf, snowwhite*;
2. komponentlərdən ən azı birinin düzəltmə söz olduğu birləşmələr: *shoe-maker, chain-smoker*;
3. komponentlərdən ən azı birinin qısaldılmış söz olduğu birləşmələr: *T-shirt, TV-set*;
4. tərkib hissələrindən ən azı birinin mürəkkəb söz olduğu birləşmələr: *wastepaper-basket, newspaper-ownership*.

Komponentlərin birləşmə vasitələrinə görə mürəkkəb sözlərin təsnifatı neytral, morfoloji və sintaktik struktur növlərini fərqləndirir:

1. Neytral (və ya yan-yana) birləşmələrdə birləşmə prosesi heç bir əlaqələndirici element olmadan, *blackboard (lövhə), sunflower (günəbaxan), bedroom (yataq otağı), shopwindow (vitrin)* sözlərində olduğu kimi iki gövdənin sadəcə yan-yana qoyulması ilə həyata keçirilir.

Tərkibindəki gövdələrin quruluşundan asılı olaraq neytral birləşmələrin üç alt növü var:

a) Sadə neytral birləşmələr sadə affikssiz gövdələrdən ibarətdir. *Classroom (sinif otağı), schoolboy (məktəbli)*.
b) Törəmə və ya düzəltmə birləşmələrin quruluşunda affikslər var: *music-lover (musiqisevər), blue-eyed (göygözlü), filmgoer (kinosevər)*.
c) Qısaldılmış birləşmələr strukturunda qısaldılmış sözə malikdir: *TV-set (televizor), V-day (qələbə günü), H-bag (əl çantası)*.

2. Morfoloji birləşmələrin sayı azdır. Bu növ qeyri-məhsuldardır. Burada iki mürəkkəb gövdə bağlayıcı sait və ya samitlə birləşir: *Anglo-Saxon (anqlo-sakson), statesman (dövlət xadimi), craftsman (sənətkar), handiwork (əl işi)*.
3. Sintaktik birləşmələrdə artikl, ön söz zərfləri kimi nitq hissələrini görürük: *good-for-nothing (dəyərsiz), mother-in-law (qayınana), sit-at-home (oturaq)*.

Başqa bir maraqlı sual, tərkib hissələrinin ayrı-ayrı mənaları ilə birləşmənin həqiqi mənasının korrelyasiyasıdır. Burada üç qrupu ayırırıq:

1. İdiomatik olmayan birləşmələr. Burada məna onların tərkib hissələrinin cəmi kimi təsvir edilə bilər: *dancingroom (rəqs otağı), bedroom (yataq otağı), classroom (sinif otağı)*.
2. İdiomatik birləşmələr. Burada komponentlərdən biri və ya hər ikisi mənasını dəyişib: *blackboard* mütləq qara deyil, *football* top deyil, oyundur, *chatterbox* qutu deyil, insandır, *ladykiller* isə heç kimi öldürmür, ancaq qadınları valeh edən kişiyə deyilir.
3. Mənası hissələrinin ayrı-ayrı mənalarına uyğun gəlməyən yüksək idiomatik birləşmələr. Burada məna çıxarma prosesi qeyri-mümkündür, sözün tərcüməsini bilməliyik: *ladybird* quş deyil, böcəkdir, *tallboy* oğlan deyil, mebel parçasıdır, *bluestocking* insandır.

Bu araşdırmanın nəticələri göstərdi ki, ingilis dilində yeni sözlərin yaradılmasında a) affiksasiya, b) xalq etimologiyası, c) birləşmə, d) abbreviatura, e) akronimlər, f) alınma, g) qarışdırma, h) kəsmə, i) arxa formalaşma kimi bəzi proseslər var. Bundan əlavə, j) xalq etimologiyası + birləşmə, k) birləşmə + fiksasiya, m) qarışma + yapışma, n) kəsmə + qarışma kimi qoşa söz əmələ gəlmə proseslərinə də rast gəlinir.

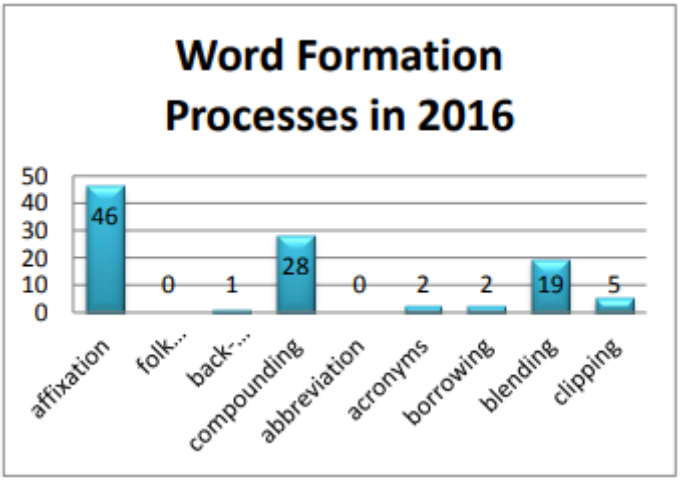

Diaqram 1. *2016-cı ildə söz əmələ gəlmə prosesi*

Yuxarıdakı diaqramdan görünür ki, 2016-cı ildə ingiliscə yeni sözlərin ən məhsuldar prosesi 46 sözdən ibarət olan affiksasiyadır. 2016-cı ildə affiksasiya nümunələri *afrofuturism, afrofuturist, brunchy, browsability, botrytized* və s.-dir. 2016-cı ildə dominant olan ikinci proses 28 sözdən ibarət olan mürəkkəbləşdirmədir. Qarışdırma üsulu ilə yaranmış 19 söz aşkar edilmişdir. Bu vaxt, daha az məhsuldar olan kəsmə üsulu ilə yaranan 7 söz tapıldı. Bundan əlavə, daha az məhsuldar olan yenidən söz əmələ gəlmə üsulu ilə yaranan 1 sözə, abbreviatura yolu ilə yaranan 2 sözə və başqa dillərdən alınma yolu ilə 2 sözə rast gəlinmişdir. Bu arada, 2016-cı ildə məhsuldar olmayan proseslər xalq etimologiyası və abreviaturasıdır.

NƏTİCƏ

Tapıntılar və müzakirələr əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki ingilis dilində yeni sözlərin yaradıldığı bəzi üsullar var ki, bunlar affiksasiya (*accretor (akkretor), autocyclic (avtotsiklik), assimilativeness (assimilyativlik)* və s.), xalq etimologiyası (*apastron, falcial (saxtakarlıq), geophagia (geofagiya)* və s.), mürəkkəbləşdirmə (*battleground, busgirl, broadband* və s.), abbreviaturalar (*CABG, HR diagram, MRS* və s.), akronimlər (*captcha, FLOP, LARP* və s.), alınma sözlər (*kinara, emoji, korona* və s.), qarışdırma (blending) (*dataveillance, femcee, gaysoc* və s.), kəsmə (*dom, eff, fem* və s.) və yenidən söz əmələ gəlmə (*gank*) daxildir. Bundan başqa, tədqiqatçı yeni sözlərin yaradılmasında qoşa söz əmələ gəlməsi prosesi, məsələn, xalq etimologiyası + mürəkkəbləşmə, birləşmə + fiksasiya, qatışma + yapışma, kəsmə + qatışma kimi maraqlı tapıntılar tapmışdır. İngilis dilində yeni sözlərdə ən məhsuldar proses affiksasiya prosesidir. Bu o deməkdir ki, affiksasiya ingilis dilində yeni sözlərin yaradılmasında dominant prosesdir.

Ədəbiyyat:

1. Bauer L. Word Formation. Encyclopedia of Language&Linguistics (Second Edition), 2006, p.632-633
2. Bizhkenova S. Neologisms in Present-Day German: Investigation Into. Journal of Fundamental and Applied Science, 2017, p.982-996
3. Bloomfield L. A set of postulates for the science of language. Language 2, 1926, p.142–64
4. Harley H. English Words: a Linguistic Introduction. 7th ed. Oxford: Blackwell. 2006
5. Monitor G.L. Global Language Monitor. 2017. Retrieved February 2, 2018, from Number of Words in the English Language: https://www.languagemonitor.com/global-english/number-of-words-in-theenglish-language-1041257-5/
6. Montero-Fleta B. Suffixes in word-formation. LSP Journal , 2011, p.4-14
7. Mustafa Kandasamy Yasin. An Analysis of Word Formation Process in Everyday Communication on Facebook. International Journal of Education and Research, 2015, p.261-274
8. Wei Liu, Wenyu L. Analysis on the Word-formation of English Netspeak Neologism. Journal of Arts & Humanities, 2014, p.22-30
9. Xhina O. The Enrichment of the Vocabulary through Word Formation Processes in both English and Albanian Languages. Academic Journal of Interdisciplinary Stuides, 2013, p.273-282
10. http:///WORD_FORMATION_PROCESSES_IN_ENGLISH_NEW_WORDS_OF_O.pdf

Alaviya N.B.

PRODUCTIVE WORD FORMATION TOOLS IN ENGLISH

Summary

As with all languages, new words are created every day in English. Different methods are used to create words. There are productive and unproductive means of creating words in English. Word creation is considered such a complex field of study today that it would be impossible to write an uncontroversial introduction to the subject. L. Bauer understands that most of the confusion in word creation is terminological. He further admits that, given the current confusion, one must consider that virtually any theoretical proposition about word formation is debatable.

Many studies have been conducted on this subject, both in foreign linguistics literature and in our country. However, the topic remains relevant as some issues are still not fully resolved. Thus, the subject is very relevant in terms of enriching the vocabulary of the English language. Because the vocabulary is constantly enriched with new words. At the same time, providing a unified classification of the word creation section in linguistics is also one of the most relevant issues. For this reason, the article examines the productive word creation methods of the English language and provides a single classification system.

This study was designed as a qualitative study. Because it provides information by describing word formation processes during the creation of new words. In addition, a qualitative research design was chosen in this article. Because the purpose of this article was to know what word formation processes exist in new words in English and to know which word formation process is more productive.

Keywords: English language, word, word creation, productive tools

Алавия Н.Б

ПРОДУКТИВНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Как и во всех языках, в английском каждый день создаются новые слова. Для создания слов используются разные методы. В английском языке есть продуктивные и непродуктивные средства создания слов. Словотворчество сегодня считается настолько сложной областью изучения, что было бы невозможно написать бесспорное введение в предмет. Л. Бауэр понимает, что большая часть путаницы в словотворчестве носит терминологический характер. Далее он признает, что, учитывая нынешнюю путаницу, следует считать, что практически любое теоретическое положение о словообразовании является спорным.

На эту тему проведено множество исследований, как в зарубежной лингвистической литературе, так и в нашей стране. Тем не менее, тема остается актуальной, так как некоторые вопросы до сих пор полностью не решены. Таким образом, тема очень актуальна в плане обогащения словарного запаса

английского языка. Потому что словарный запас постоянно пополняется новыми словами. В то же время обеспечение единой классификации раздела словотворчества в языкознании также является одним из наиболее актуальных вопросов. По этой причине в статье рассматриваются продуктивные способы словотворчества английского языка и приводится единая система классификации.

Это исследование было разработано как качественное исследование. Потому что он предоставляет информацию, описывая процессы словообразования при создании новых слов. Кроме того, в данной статье был выбран качественный дизайн исследования. Потому что целью этой статьи было узнать, какие процессы словообразования существуют в новых словах английского языка и узнать, какой процесс словообразования более продуктивен.

Ключевые слова: английский язык, слово, словотворчество, продуктивные средства

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., dosent İlhamə Məmmədova Mayis qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Dosent, f.ü.f.d.**BƏNÖVŞƏ NİYAZ QIZI HACIYEVA**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
b.haciyeva@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8683-3825

TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: *Türk dili, aktual problemlər, Türk dünyasında ortaq dil problemi*

Türk dili dünya dilləri arasında etimoloji baxımdan ən qədim, coğrafiyası baxımından ən geniş əraziyə yayılmış dildir. Türk dili dünya dilləri arasında bu dildə danışanlarının çox olması ilə yer alan dillərdən biridir. Türk dili 12 milyon km^2-lik bir coğrafiyada ana dili olaraq danışılır. Türk dilinin müxtəlif tarixi mərhələlər boyunca geniş əraziyə yayılması ilə bir çox mədəniyyətlər küll, yəni ümumilik təşkil etmişdir. Bu baxımdan Türk dilinin geniş əraziyə yayılması, bir çox mədəniyyət elementlərini özündə təcəssüm etdirməsi nəticəsində bəzi problemlər meydana gəlmişdir ki, bu da olduqca təbii prosesdir.

Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir . Türk dilinin aktual problemləri dedikdə "Əlifba problemi", "Fonetik məsələlər", "Şəkilçilərlə bağlı problemlər", "Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər", "Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər", "Lüğət problemləri", "Dilçiliyin ümumi məsələləri", "Türk dünyasında ortaq dil problemi", "Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi", "Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar", "Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri", "Türk dilinin gözəl və təsirli işlədilməsi məsələləri" və s. yer almaqdadır. Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür.

Fonetika sahəsindəki problemlər içərisində dilin orfoepik qaydalarının pozulması halları yer alır. Son zamanlarda bir qayda olaraq bəzi səslərin düzgün tələffüz edilməməsinə rast gəlinir. Məsələn, "teşekkür ederim" ifadəsində "ş" səsinin "s"lə əvəzlənməsi, ifadənin yanlış olaraq " tesekkür ederim" şəklində tələffüzü, o cümlədən indiki zaman şəkilçisi olan "yor" şəkilçisinin sonundakı "r" samitinin tələffüz edilməməsi, sözlərin [anlatıyo:] ; [konuşuyo:] şəklində yanlış tələffüz olunması fonetik problemlər sırasındadır. Təəssüf ki, bu hala bəzən televiziya verilişlərində də təsadüf olunur. Televiziya və radiolarda çalışan xəbər diktorlarının və müxtəlif verilişlərin aparıcılarının Türk dilində səlis danışa bilən əməkdaşlardan formalaşması olduqca vacibdir.

Leksikologiya ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir.

Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətlisi vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verilən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ Türk Dil Qurumunun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir. Türk Dil Qurumunun dövlət təşkilatları və qurumlarının istinad edəcəyi mərkəz kimi formalaşması, bu istiqamətdəki səlahiyyətlərinin artırılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi, türkdilli ölkələrin dilçi alimləriylə sıx əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi Türk dilinin aktual problemlərinin həlli prosesinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Araşdırmada Türk dilinin fonetika, morfologiya, leksikologiya və sintaksisi ilə bağlı aktual problemlər nəzərdən keçirilmiş və təhlil edilmişdir.

Türk dili dünya dilləri arasında etimoloji baxımdan ən qədim, coğrafiyası baxımından ən geniş əraziyə yayılmış dildir. Türk dili dünya dilləri arasında bu dildə danışanlarının çox olması ilə yer alan dillərdən biridir. Türk dili 12 milyon km^2-lik bir coğrafiyada ana dili olaraq danışılır. Bu gün dünyada ən çox insanın danışdığını əks etdirən cədvəldə Türk dili 6-cı yerdə sabitləşmişdir. Türk dilində 202 000 000-dan çox insan danışmaqdadır. Son araşdırmalara görə "Başlangıçtan XX yüzyıla Türk dili tarihi, Prof. Ahmet B.Ercilasun) Türk dilində 48 ölkədə danışılır. Türk Dil Qurumu tərəfindən təqdim olunmuş son lüğətdə 616 767 söz və ifadə yer almaqdadır. ("Yeni Türk Dili", prof. M.D.Erdem, Doç. M.Karataş, Doç. E.Hirik, 2015, s.143).

Türk dilinin müxtəlif tarixi mərhələlər boyunca geniş əraziyə yayılması ilə bir çox mədəniyyətlər küll, yəni ümumilik təşkil etmişdir. Bu baxımdan Türk dilinin geniş əraziyə yayılması, bir çox mədəniyyət elementlərini özündə təcəssüm etdirməsi nəticəsində bəzi problemlər meydana gəlmişdir ki, bu da olduqca təbii prosesdir. Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir.

Türk dilinin aktual problemləri dedikdə "Əlifba problemi", "Fonetik məsələlər", "Şəkilçilərlə bağlı problemlər", "Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər", "Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər", "Lüğət problemləri", "Dilçiliyin ümumi məsələləri", "Türk dünyasında ortaq dil problemi", "Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi", "Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar", "Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri", "Türk dilinin düzgün və təsirli işlədilməsi məsələləri" və s. yer almaqdadır. Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür.

Türkdilli dövlətlərdə «ortaq əlifba məsələsi» müzakirə olunduqda bəzən Göktürk və ya Ərəb əlifbasının əsas olaraq götürülməsinə meyllər müşahidə olunmuşdur. Haqlı olaraq bu fikrin müdafiəçiləri azdır.

Fikrimizcə, Latın mənşəli Türk hərflərinin işlədilməsi daha məqbul variantdır. Hərf və simvollarla bağlı problemlər də əlifba problemləri arasında yer almaqdadır.Türk dilində olmayan hərf və simvolların işlədilməsi bu gün ən çox rast gəldiyimiz problemlərdəndir.

Yanlış	**Doğru**
endex	endeks
Maxsimum	maksimum
Kodex	kodeks
Mashallah	maşallah
İnshallah	İnşaallah

Son zamanlarda xüsusilə internet şəbəkələrdə bu nöqsanlara rast gəlinir. Hərf və simvollarla bağlı nöqsanlar içərisində sözlərin qeyri-təbii şəkildə qısaldılaraq yazılması halları da geniş yayılmışdır. Belə ki " teşekkür ederim" yerinə " tşk...ler" , " Allah razı olsun" ifadəsi yerinə " A..ro", " Tamam" yerinə " tmm", "Canım" yerinə "cnm", " Hoşça kalın veya Güle güle" yerinə "bye" ifadələri yazılmaqdadır. İlk baxışda çox əhəmiyyət verilməyən bu yanlış yazı tərzi əslində dilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən kifayət qədər böyük zərbə vurur. Yazı məsuliyyətini anlatmaq və təbliğ etmək dilini sevən hər bir insanın ümdə vəzifəsi olmalıdır. Yanlış yazı yazmaq , öz dilinin qaydalarına əməl etməmək hallarının qarşısını almaq üçün təbliğat aparılmalı, bu proses şüurlu şəkildə, öz dilinə sevgiylə həyata keçirilməlidir.

Türk dilində sait səslərin uzun və yaxud incə tələffüzünü göstərmək üçün " uzatma inceltme" işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: sükût, hâlâ, kâğıt ,mekân, âlem, rüzgâr, karargâh, agâh, gâh gâh, kâh kâh vb. Bəzən internet şəbəkəsində rast gəldiyimiz yazılarda bu işarənin müvafiq sözlərdə yazılmadığı hallarla qarşılaşırıq. Lakin Türk Dil Qurumunun rəsmi səhifəsində bu sözlərin uzatma incəltmə işarəsi ilə yazılmış variantı qeyd edilmişdir. Fərqli yazı şəkillərinin məna bütünlüyünə xələl gətirdiyi sözlərdə bu işarənin yazılması vacibdir.

İşarə və simvollarla bağlı son zamanlar Azərbaycan dilində də dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. İşarələr sistemindən apostrof işarəsi çıxarılmış və bu işarəylə yazılan bəzi sözlərin yazılışında dəyişiklik edilərək sait səslər artırılmışdır. Məs: şe`r -şeir, fe`l- feil. Bəzi sözlərdə isə işarə çıxarılmış, sözlərin sadə şəkildə yazılışı qəbul olunmuşdur. Məsələn: tərif, məşəl, sürət, cürət, vüsət, məşəl və s.

Günümüzdə mətnlərin yığılmasında işarə və simvolların müəyyən çətinliklər yaratması ilə bağlı onlardan imtina edilməsi bəzi situasiyalarda başa düşüləndir. Fikrimcə, işarə və simvollardan bu şəkildə imtina edilməsi düzgün deyil. İstər Türkiyə Türkçəsi, istərsə Azərbaycan Türkçəsində bu özünəməxsus simvol və işarələr tələffüz qaydalarına düzgün şəkildə əməl olunmasını da təmin edir.

Fonetika sahəsindəki problemlər içərisində dilin orfoepik qaydalarının pozulması halları yer alır. Son zamanlarda bir qayda olaraq bəzi səslərin düzgün tələffüz edilməməsinə rast gəlinir. Məsələn, "teşekkür ederim" ifadəsində "ş" səsinin "s"lə əvəzlənməsi, ifadənin yanlış olaraq " tesekkür ederim" şəklində tələffüzü, o

cümlədən indiki zaman şəkilçisi olan "yor" şəkilçisinin sonundakı "r" samitinin tələffüz edilməməsi, sözlərin [anlatıyo:] ; [konuşuyo:] şəklində yanlış tələffüz olunması fonetik problemlər sırasındadır. Təəssüf ki, bu hala bəzən televiziya verilişlərində təsadüf olunur. Televiziya və radiolarda çalışan xəbər diktorlarının və müxtəlif verilişlərin aparıcılarının Türk dilində gözəl danışa bilən əməkdaşlardan formalaşması olduqca vacibdir.

Leksikologiya ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Bu sahədə yaranan problemləri qruplaşdıraraq ayrı-ayrı başlıqlar əsasında təhlil etmək zərurəti yaranır.

Dilin lüğət tərkibi dəyişkəndir, daima yeniliklərlə müşaiyət olunan bir prosesdir. Söz isə tarixi kateqoriyadır. Bəzi sözlər dilin lüğət tərkibindən çıxır, bəziləri isə əksinə, dilə daxil olur. Həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan dəyişikliklər yeni sözlərin əmələ gəlməsini zəruri edir. Elmi kəşflər, ixtiralarla əlaqədar olaraq yeni məfhumlar yaranır ki, bu da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Türk dilində neologizmlər əsasən «yeni sözcükler» və ya " neolojizmler" olaraq adlandırılır. Elmin və texnikanın inkişafı ilə bağlı yeni sözlərin yaranması və lüğət tərkibinə daxil olması qaçılmaz bir prosesdir. Sözün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fonetik tərkibi olduğu kimi daxili forması da mövcuddur. Sözün daxili forması şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində meydana gəlir. Söz anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə etmiş olur.

Cəmiyyətin ictimai, tarixi, mədəni, iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq Türk dilinin lüğət tərkibi başqa yollarla zənginləşdiyi kimi daxili imkanlar hesabına da artmaqdadır. Dilin lüğət tərkibinə yeni sözlərin edilməsində əsas səbəblərdən biri insanların həyatında baş verən dəyişikliklərlə də sıx əlaqədardır (Ə.Dəmirçizadə, 1962, s. 110).

Hər bir dildə xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Söz yaradıcılığı ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Bəzən xarici dildən alınan bu sözlər türk dilində "qatil sözlər" olaraq da adlandırılır. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Türk dilində neologizmlərin bir çoxu uğurlu şəkildə formalaşmışdır və zamanla işləndikcə ümumişlək sözlərə keçmək mərhələsini yaşayacaqdır. Günümüzdə "distribütör, internet, printer, fleşkart" neologizmləri həm Türkiyə, həm Azərbaycan Türkçələrində işlədilir. Türkiyə Türkçəsində " printer" sözü ilə yanaşı "yazıcı"sözü də işlədilməkdədir. "Lazer, lens, site, klip, online, barter, ofis, data, masterkard, koronavirüs, bitcoin, hamburger, çizburger, hotdog" sözləri dilə son zamanlarda keçmiş neologizmlərdəndir. Zamanla bu sözlərin öztürkcə uğurlu qarşılıqlarının tapılması türk dilində söz yaradıcılığının daxili imkanlar hesabına həll edilməsini və zənginləşməsini təmin etmiş olardı.

Türk dilinin mövcud qrammatika kitablarında vahid terminologiyadan istifadə edilməsi əsas məsələlərdən biridir. Türk dilində feili bağlama "bağfiil, zarffiil, ulaç, gerundium" sözləriylə, feili sifətlər isə "sıfatfiil, ortaç, partisip" terminləri ilə ifadə oluna bilər. Bəzən terminlərdəki çoxvariantlılıq qarışıqlığa yol açır. Eylem -fiil, isim -ad, tümce-cümle, zarf-belirteç kimi ikili terminlər də dildə yer almaqdadır. Sinonim sözlərdə tərəflərdən birinin adətən xarici dillərdən alınma olduğunu nəzərə alsaq, Öztürkcə olan variantların işlədilməsinə üstünlük verilməsinin daha düzgün olması qənaətindəyik.

Şəkilçilərlə bağlı problemlər içərisində yenə də şəkilçilərin adlandırılması ilə bağlı terminlərin müxtəlifliyi yer almaqdadır. Burada da bəzən "-lar[2]" cəm şəkilçisinin yerinə ingilis dilindəki "s" şəkilçisinin işlədilməsi şifahi nitqdə olsa belə yolverilməzdir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər iki mənbədən alınır. Bunlardan birinci mənbə xalqın öz dilidir, ikinci mənbə isə xarici dildir.

Belə bir vəziyyət isə təbiidir. İnsan öz ehtiyaclarının ödənilməsi üçün ilk növbədə öz daxili ehtiyatlarından isitfadə edir. Bu daxili ehtiyatlar ehtiyacları tam qarşılaşmadıqda xarici ehtiyatlara müraciət etməli olur. Bu proses dildə də eyni şəkildə reallaşdırılmaqdadır. Səs, morfem, söz və ifadə kimi vahidlərdən isitfadə edilərək yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. Dilin öz ehtiyatları hesabına düzəldilən sözlərlə ehtiyac ödənilmədikdə isə başqa dildən yeni söz və ifadələrin alınmasına ehtiyac yaranır.

Adətən yeni sözlərin yaradılması iki üsulla həyata keçir. Bunlardan birincisi dilin öz ehtiyatları hesabına baş verir. Dilin öz daxili ehtiyatları hesabına səslərdən, morfemlərdən, söz və ifadələrdən istifadə edərək yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə aid edilir. Lakin bu üsul alınmaqda başqa dillərdən alına söz və ifadələr dilin lüğət fonduna daxildir. Yeni sözlərin yaranmasında əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:1) düzəldilmə, yaxud qrammatik sözlər; 2) mənaca dəyişilmə, yaxud semantik dəyişikliyə məruz qalmış sözlər; 3) alınma sözlər.(Dəmirçizadə, 1962, s.111)

1. Düzəltmə sözlər dilin öz daxili ehtiyatları hesabına yaradılan sözlərdir. Bu sözlər yeni sözlərin yaradılmasının ən əsas vasitələridir: kurum, seçmen, yönetim, kurul basım, bakım, seçmen, yöneticilik, dikey, düzey, yapay, sulak, kitaplık, çekmece, danıştay, yargıtay, gezegen, güncel, sindirim, solungaç, solunum, yırtmaç, tarayıcı vb.
2. Mənaca dəyişilərək yaradılan sözlər semantik sözlərdir. Bu sözlər zamanla dəyişərək yeni mənalar kəsb edir, müxtəlif dəyişmələrə məruz qalırlar. Türk dilindəki "Atatürkçülük, laiklik, milliyetçilik, devrimcilik, ülkücülük, milli görüş" sözləri semantik neologizmlərə nümunə göstərilə bilərlər.
3. Alınma sözlərin vasitəsilə: kültür, anarşi, paragraf, sondaj, tramvay, demografi vb.

Türk dilində "türemiş sözcükler" adlandırılan düzəltmə sözlər dilin öz ehtiyatları hesabına, qrammatik qayda və qanunlarına əsaslanaraq yaradılan yeni

sözlərdir. Bu sözləri bir kök, bir və ya bir neçə leksik şəkilçidən düzəldilən sözlərdir: dikey, düzey, yapay, sulak, kitaplık, yargıtay, danıştay, basım, bakım, gezegen, güncel, ilgeç, solunum, sindirim, yırtmaç, çekmece və s.

"Birleşik sözcükler" adlandırılan mürəkkəb sözlər və "kelime gurupları" adlandırılan tərkiblərin söz yaradıcılığındakı rolunun o qədər də aktiv olmadığı qəbul olunurdu. Uçaksavar, tanksavar, bilirkişi, bilgisayar, biçerdöver, ses uyumu, harf devrimi və s. bu qəbildən olan sözlər və söz birləşmələrinə nümunə göstərilə bilər. Lakin Türk dilinin son on ildəki yeniləşmələrində mürəkkəb formaların yetərli qədər böyük bir qrup yaratdığı görünür. K.İmer "Türkçenin sözvarlığındaki yeni öğeler" adlı araşdırmasında bu mürəkkəb formaların üstünlüyünü qeyd edir. (Kamile İmer, s. 20, Dilbilim Araştırmaları).Bunlardan hayali ihracat, iç barış, toplu konut, orta direk, paralı askerlik, kesin dönüş, toplu ulaşım, toplu taşım, yazarkasa birləşmələri "sifət + ad strukturlu; kamu ortaklığı, konut sertifikası, vergi iadesi, seçim bölgesi, yakacak yardımı, maaş kartı birləşmələri "isim + isim" strukturlu; konut üretmek, kaynak sağlamak, halka açılmak, dışa açılmak, çağı yakalamak kimi birləşmələr isə "isim + feil" strukturlu birləşmələrdir.

Sintaktik problemlər arasında cümlə növlərinin adlandırılması və bölünməsi əsas problemlərdən biri olaraq yer alır. Sadə və mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, tərkiblərin budaq cümlə olaraq qəbul edilməsi təhlillərdə kifayət qədər çətinlik yaratmaqdadır. Türk dilində feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkiblərinin olduğu cümlələrin mürəkkəb cümlə kimi qəbul edilməsiylə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Feili tərkiblər belə cümlələr içərisində "yan tümce"- "budaq cümlə" kimi öyrənilir.

Leyla Karahan Türk dilinin sintaksisində termin müxtəlifliyinin qarışıqlığa yol açan səbəblərdən biri olduğunu vurğulayır. M.Ergin və T.Banguoğlunun mürəkkəb cümlə təsnifatının " basit" ve "birleşik" cümlələr şəklində təsnif edildiyini, V.Hatipoğlunun " yalınç, birleşik, girişik, sıralı" cümlələr bölgüsünü qeyd etməklə müxtəlif təsnifatların özünün də çətinliklərə səbəb olduğunu təsdiqləyir. (Leyla Karahan, 2000, s.14). Dilçi alim üxtəlif qrammatika kitablarında " girişik cümleler, girişik tümce, karmaşık birleşik tümce, girişik birleşik tümce" terminləri ilə adlandırılan cümlələrin əslində eyni strukturlu cümlələrdən ibarət olduğunu bildirərək bir daha mürəkkəbliyə qaçmaqla zehinlərin əbəs yerə yükləndiyini göstərir.

Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətlisi vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ "Türk Dil Qurumu"nun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir.

Zamanla bəzi sözlərin yazılışında dəyişikliklər formalaşır:

Herşey - her şey, birşey - bir şey, bileşik-birleşik sözlərində analoji olaraq hər bir sözün sonuncu yazılış şəkli düzgün variant olaraq təsdiqlənmişdir. Bu gün digər

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də bəzi sözlərin yazı qaydalarına dəyişiklik edilmişdir.

Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ Türk Dil Qurumunun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir. Onu da qeyd etməliyik ki, orfoqrafik qaydaların dəyişməsi çox zaman müsbət qarşılanmır. Cəmiyyətin müəyyən bir hissəsi alışmış olduğu sözlərin yeni qaydada yazılmasını qəbul etməyərək köhnə qaydada yazmağa davam edir. Bu da qəbul edilmiş ədəbi dil qaydalarının sabit şəkildə formalaşmasına mane olur və ikitirəlik yaranır.

Türkdilli dövlətlərin təşkil etdiyi konfranslar, dəyirmi masalar və başqa tədbirlərdə Türkiyə Türkçəsinin ortaq dil olaraq keçiriləcək tədbirin dili kimi müəyyənləşdirilməsi daha realdır. Postsovet respublikaları olan türkdilli dövlətlərin ümumi ünsiyyət dili uzun müddət rus dili olmuşdur. Bu azsaylı bəzi tədbirlərdə indiyədək özünü göstərməkdədir. Hesab edirik ki, zamanla türkdilli dövlətlərin əlaqələrinin sıxlaşması dil əlaqələrinin də möhkəmlənməsinə, ümumi tədqiqatların aparılması istiqamətində çalışmaların intensivliyinə yol açacaqdır.

Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir . Türk dilinin aktual problemləri dedikdə "Əlifba problemi", "Fonetik məsələlər", "Şəkilçilərlə bağlı problemlər", "Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər", "Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər", "Lüğət problemləri", "Dilçiliyin ümumi məsələləri", "Türk dünyasında ortaq dil problemi", "Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi", "Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar", "Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri", "Türk dilinin düzgün və təsirli işlədilməsi məsələləri" və s. yer almaqdadır.

Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür. Hərf və simvollarla bağlı problemlər də əlifba problemləri arasında yer almaqdadır.Türk dilində olmayan hərf və simvolların işlədilməsi bu gün ən çox rast gəldiyimiz problemlərdəndir.

Hər bir dildə xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Söz yaradıcılığı ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Bəzən xarici dildən alınan bu sözlər türk dilində "qatil sözlər" olaraq da adlandırılır. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir.

Türk dilinin mövcud qrammatika kitablarında vahid terminologiyadan istifadə edilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Türk dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun araşdırılması Türk dilinin aktual məsələlərindəndir. Türk dili və tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı, dəyərli alim prof. Ahmet Bican Ercilasunun təqdim etdiyi " Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi" adlı tədqiqat əsərində bu çətin vəzifə uğurla həyata keçirilmişdir. " Tarixsiz

Türk dili tarixini düşünmək mümkün deyildir. Atalarımızın bizə miras qoyduğu əsərlərə tarixin ortaya qoyulmasında birinci dərəcəli mənbə olaraq istinad edilmişdir... Türk dilinin tarixi baxış bucağımıza görə Türk dilindəki araşdırmaların da tarixidir." (A. B. Ercilasun, 2020, s.14)

Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətlisi vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ "Türk Dil Qurumu"nun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir.

Sintaktik problemlər arasında cümlə növlərinin adlandırılması və bölünməsi əsas problemlərdən biri olaraq yer alır. Sadə və mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, tərkiblərin budaq cümlə olaraq qəbul edilməsi təhlillərdə kifayət qədər çətinlik yaratmaqdadır.

Türk dilinin inkişaf etdirilməsi üçün qarşıda duran vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi çox mühümdür.Bu yolda ən mühüm tədbirlər Türk Dil Qurumunun fəaliyyət planları arasında yer almaqdadır. Türk Dil Qurumunun fəaliyyət prinsipləri içərisində bu fəaliyyət sahələri müəyyənləşdirilmiş və gələcəkdə həyata keçiriləcək tədbirlər planı sistemləşdirilmişdir. Türk Dil Qurumunun əsas dəyəri türk dilidir. Türk Dili Qurumu köklü ənənələri olan bir elm qurumu olaraq Türkcənin inkişafı, zənginləşdirilməsi, saflaşdırılması və yayılması istiqamətində araşdırmalarını əzmlə davam etdirməkdədir.Türkcənin bütün güc qaynaqları ilə hər mühitdə təsirli istifadəsini təmin etmək düşüncəsi ilə hərəkət edən Türk Dil Qurumu, Türkcənin zənginliyini həyatın bütün sahələrinə əks etdirmək, Türkcədən səmərəli istifadə etmək və xarici mənşəli sözlər yerinə türkcə sözlər təklif etmək prinsipini qəbul edir. Eyni coğrafiyada istifadə olunan dillərin bir-biri ilə əlaqə qurması qaçınılmaz olduğu üçün Türk Dili Qurumu Türkiyədə istifadə olunan digər dilləri araşdırmağı da özünün vacib vəzifələri sırasına daxıl etmişdir.

Türk Dili Qurumu öz təcrübəsi və köklü ənənəsi ilə müasir texnologiyanın bütün imkanlarından istifadə edərək Türk dilinin inkişafı, zənginləşdirilməsi və saflaşdırılması istiqamətində araşdırmalar aparmaqdadır.

Türk Dil Qurumunun dövlət təşkilatları və qurumlarının istinad edəcəyi mərkəz kimi formalaşması, bu istiqamətdəki səlahiyyətlərinin artırılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi, türkdilli ölkələrin dilçi alimləriylə sıx əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi Türk dilinin aktual problemlərinin həlli prosesinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Dil təkcə bir qurumun, nazirliyin deyil, bütün qurumların, bütün şəxslərin həssas davranmalı olduğu təməl dəyərlərdən biridir. Dil bizim milli sərvətimizdir. Türk dilini sevmək, onun saflığını qorumaq, zənginləşdirmək hər bir şəxsin müqəddəs borcudur.

QAYNAQLAR :

Akalin Şükrü Haluk. “XXI. Yüzyıl Türkçesinde yeni ögeler (Neolojizmler) ve yeni sözcükler”. Türkologiya №1, s.21-31.

Ahmet B.Ercilasun “ Başlangıçtan XX yüzyıla Türk dili tarihi”, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, 487 s.

Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” ADPU Nəşriyyatı Bakı,1962, 270 s.

Erdem M.D., Karataş M., Hirik E. “Yeni Türk Dili”, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara, 716 s.

Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”, Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2008, 442 s.

Kâmile İmer “Türkçenin sözvarlığındaki yeni öğeler” s. 19-28. Dilbilim Araştırmaları, 1991.

Karaağaç G. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Karahan Leyla “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırılması Üzerine”, s.210, 2010

Karahan Leyla “ Türkçede Söz Dizimi”, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

Korkmaz Z. “Türkiye Türkçesi Grameri” 4.Baskı, Ankara 2014, 1027 s.

Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü.Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, I cild, Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2010, 452 s.

к. ф. н., доцент Б.Н.Гаджиева

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Турецкий язык, актуальные проблемы, проблема общего языка в тюркоязычном мире.*

Турецкий - один из древнейших и наиболее распространенных языков с точки зрения этимологии и географии среди языков мира. Это также один из самых распространенных языков в мире. На турецком языке говорят как на родном на территории площадью 12 миллионов км^2.

На протяжении различных исторических этапов широкое использование турецкого языка на такой обширной территории привело к созданию культурной смеси. Следовательно, некоторые проблемы возникли естественным образом в результате того, что турецкий язык впитал в себя различные культурные элементы.

Текущие проблемы, с которыми сталкивается турецкий язык, включают влияние иностранных языков, иногда приводящее к отчуждению от турецкой

культуры, а также такие проблемы, как алфавит, фонетика, морфология, лексикология, синтаксис и проблемы, связанные со словарем. Другие вопросы включают использование турецкого языка, широкое использование иностранных языков, источники новой турецкой лексики, исследования и образование турецкого языка, а также эффективное и эстетическое использование турецкого языка.

Одним из решений проблемы алфавита является принятие единого алфавита для современных турецких языков, включая турецкий.

Проблемы в области фонетики включают в себя случаи нарушения орфоэпических правил языка. Недавно было замечено, что, как правило, некоторые звуки произносятся неправильно.Например, во фразе “teşekkür ederim“ замена звука “ş” на “s”, неправильное произношение фразы в форме “tesekkür ederim”, а также непроизношение согласной “r” в конце суффикса "yor", который является суффиксом настоящего времени, неправильное произношение слов в форме [anlatiyo:]; [konuşuyo:] относятся к числу фонетических проблем.

К сожалению, иногда это происходит в телешоу. Очень важно, чтобы дикторы новостей, работающие на телевидении и радио, и ведущие различных программ формировались из сотрудников, свободно владеющих турецким языком.

Проблемы, связанные с лексикологией, находятся на переднем крае современных проблем турецкого языка. Проникновение иностранных слов в язык неизбежно. Однако поиск подходящих эквивалентов этим словам за короткий промежуток времени является одной из насущных проблем.

Наиболее важной из актуальных проблем турецкого языка является вопрос о единых правилах правописания. Слова, написание которых со временем меняется, вызывают путаницу. Самый важный вопрос здесь - обратить внимание на правила написания, принятые Ассоциацией Турецкого Языка. Формирование Ассоциации Турецкого Языка как центра, к которому будут обращаться государственные организации и учреждения, увеличение ее полномочий и расширение деятельности в этом направлении, тесное сотрудничество и обмен опытом с лингвистами тюркоязычных стран окажут положительное влияние на процесс решения актуальных проблем турецкого языка.

В этой статье рассматриваются и анализируются актуальные проблемы, связанные с фонетикой, морфологией, лексикологией и синтаксисом турецкого языка.

Phd. Assoc. Prof. Dr. B.N.Hajiyeva

CURRENT PROBLEMS OF THE TURKISH LANGUAGE

***Key words**: Turkish, current problems, the problem of a common language in the Turkic world.*

Turkish is one of the oldest and most widely spread languages in terms of etymology and geography among world languages. It is also one of the most spoken languages in the world. The Turkish language is spoken as a mother tongue over an area of 12 million km^2 .

Throughout its different historical stages, the widespread use of the Turkish language over such a vast area has led to the creation of a cultural amalgam. Consequently, some problems have emerged naturally as a result of the Turkish language absorbing various cultural elements.

The current issues facing the Turkish language include the influence of foreign languages, sometimes leading to alienation from Turkish culture, as well as problems such as the alphabet, phonetics, morphology, lexicology, syntax, and dictionary-related issues. Other issues include the use of the Turkish language in the Turkish-speaking world, the extensive use of foreign languages, sources for new Turkish vocabulary, research and education of the Turkish language, and effective and aesthetic use of the Turkish language.

One of the solutions to the alphabet issue is the adoption of a unified alphabet for modern Turkish languages including Turkey Turkish.

Problems in the field of phonetics include cases of violation of the orthoepic rules of the language. Recently, it has been noticed that, as a rule, some sounds are not pronounced correctly.For example, in the phrase “teşekkür ederim, the replacement of the sound “ş with “s”, the incorrect pronunciation of the phrase in the form “tesekkür ederim”, as well as the non-pronunciation of the consonant “r” at the end of the suffix “yor”, which is the present tense suffix, incorrect pronunciation of words in the form [anlatiyo:]; [konuşuyo:] are among the phonetic problems.

Unfortunately, this is sometimes the case in TV shows. It is very important that news announcers working on TV and radio and hosts of various programs are formed from employees who can speak Turkish fluently.

Problems related to lexicology are at the forefront of the current problems of the Turkish language. The passage of foreign words into the language is inevitable. However, finding suitable equivalents of these words in a short period of time is one of the pressing issues.

The most important of the actual problems of the Turkish language is the issue of uniform spelling rules. Words that give way to changes in their spelling over time cause confusion. The most important issue here is to pay attention to the writing rules adopted by the Turkish Language Association. The formation of the Turkish Language Association as a center to which state organizations and institutions will

refer, increasing its powers and expanding its activities in this direction, close cooperation and exchange of experience with linguists of Turkic-speaking countries will have a positive impact on the process of solving the actual problems of the Turkish language.

This article examines and analyzes current problems related to the phonetics, morphology, lexicology, and syntax of the Turkish language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: professor Rüfət Rüstəmov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
fil.ü.f.d.,dosent
ADPU-nun Şəki Filialı M.Ə.Rəsulzadə pr. 305
humbetova.55@mail.ru

"OĞUZNAMƏ" DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA ADLARDAN DÜZƏLƏN İSİM VƏ SİFƏTLƏR

Açar sözlər: "Oğuznamə", abidə, söz yaradıcılığı, morfoloji üsul, şəkilçi, düzəltmə söz, atributiv isim, sifət.

Ключевые слова: "Огузнаме", письменный памятник, словотворчество, морфологический метод, суффикс, производное слово, атрибутивное существительное, прилагательное.

Key words: "Oguzname", written monument, word-making, morphological method, suffix, derived word, attributive noun, adjective.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, "Oğuznamə" dilində də söz yaradıcılığını təmin edən üsullardan biri də morfoloji yolla söz yaratmadır. Morfoloji yolla əmələ gələn sözlər abidənin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. "Oğuznamə"nin dilində çoxluq təşkil edən düzəltmə sözlər morfoloji üsulun XVI- XVII əsr qrammatikasında özünə məxsus xüsusiyyətini, mövqeyini göstərir. Məqalədə də morfoloji üsulla yaranan sözlərin struktur- semantik inkişafından bəhs olunur.

"Məlumdur ki, morfoloji yolla söz düzəltmə prosesində əsas rol oynayan kök və şəkilçidir. Lakin söz kökü bütün üsullar üçün əsas olduğu halda, şəkilçilər(leksik) yalnız morfoloji üsulun mühüm və abstrakt ünsürüdür." (2, 62) Bu səbəbdən "Oğuznamə"nin lüğət tərkibindəki düzətmə sözləri- isimləri və sifətləri təhlil edərkən onları əmələ gətirən leksik şəkilçilərin spesifik əlamətlərini və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu cəhətdən əvvəlcə abidənin dilindəki düzəltmə isimləri əmələ gətirən şəkilçilərə diqqət yetirək. 1. – lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Bu şəkilçi "Oğuznamə" dilində çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Həmin şəkilçinin abidənin dilində ad bildirən sözlərə artırılaraq düzəltdiyi isimləri ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Əşyanın çox olduğu məkan məzmunlu atributiv isimlər yaranmışdır. Məs.: uçmaqlıq (cənnətlik), əktilik, otluq, samanlıq və s.; Eyü ğəmmazı uçmaqlıqdır.(5, 30) Nümunədəki ğəmmaz sözü xəbərçi isminin tarixi sinonimidir. (Yaxşı xəbərçi cənnətlikdir.) Od qoyup, otluğa Allah-allah dimə.(5, 33) İki könül bir olıcaq samanlıq da saraydır.(5, 54) b) Zaman mənsubiyyəti olan atributiv isimlər yaranmışdır.Məs.: aylıq, əktilik, günlük və s.; Aylığ oturma, aylığ işlə.(5, 48)

Əktilik sözünün müasir variantı əkinlik məkan məzmunlu olduğu halda, arxaik variant zaman mənalıdır. Belə ki, Əktilikdə sitarə gərək.(5, 62) (Əkin vaxtı

ulduz gərəkdir) mənasını ifadə edir. Bir günlük bəglik də bəglikdir.(5, 76)

c) Kəmiyyət bildirən atributiv isimlər yaranmışdır. Məs.: kəsadlıq, əksiglık, çoxluq və s.; Ümməti- Məhəmmədin sözi kəsadlığa düşməsin.(5, 38) Adam əksigligi güc olur.(5, 42) ç) İnsanlara məxsus mənəvi keyfiyyətləri bildirən atributiv isimlər düzəlmişdir. Məs.: yatluluq(tənbəllik), eyülik (yaxşılıq), gözəllik, yalançılıq, yigidlik, ərlik və s.; İmanlu qullarda yatluluq yoxdur.(5,23) Adama eyilik yetər.(5,36) Yalançılıq kökün bərabərlıq kəsər. (5,174) d) İnsanlara aid hal-vəziyyəti bildirən atributiv isimlər yaranmışdır. Məs.:xəstəliğ, aclıq, şadılıq, sağlıq, qocalıq, gözəllik, çirkinlik və s.; Açlıqdan ölmüş kimsə yoq.(5, 30) Şadılıqda yeləkmə(şişmə), ğəmdə məlul(kədərli) olma. (5,112) Sağlıq bəglikdir.(5, 117) Qocalıq... öskürək artırar.(5,136) Nümunələrdən göründüyü kimi bu növ isimlrin bir çoxu sifətlərdən düzəlmişdir. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, "Oğuznamə"nin dilində də -lıq[4] şəkilçisinin imkanları çox genişdir. Dilşünas A.Əsgərova qeyd edir ki, "bu şəkilçi insanlara məxsus müəyyən peşə, sənət, adətkarlıq və mənsubiyyət bildirən atributiv isimlərə qoşulduqda yeni mənalı sözlər düzəldir ki, mənbədə buna aid bir neçə nümunə vardır." (2, 65-66)

e) Əşyalara aid əlamət bildirən atributiv isimlər yaranmışdır. Məs.: ağırlıq, genlıq, ucuzluq və s.; Ağırlıq iki başdandır.(5,39) Ayaqqabı dar olıcaq cəhan genligi neyləsün. (5,40) Ucuzluq səndən, bərəkət Allahdan. (5,38)

ə) Əşya adı bildirən müxtəlif mənalı isimlərə qoşularaq onlara aidliyi olan sözlər düzəltmişdir. Məs.: iplik, aqçalıq, oqluq, torluq, başlıq, kitablıq və s.; İplik bazarında Fatmacığa kim dirələr? (5,49) Birəginün beş aqçalıq yayın çəkməkdən beş yüzlıq qılıncın çəkmək yegdir. (5, 66) Bir ağacdan oqluq da çıqar, ... da çıqar. (5,73) Kahala yumuş buyursan, yedi kitablığ nəsihət edər.(5,151)(Tənbələ iş buyursan, yedi kitablıq nəsihət edər.) 2.–çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi. Bütün dövrlərin yazı dilində işlənən bu şəkilçi "Oğuznamə"də də məhsuldar morfemlərdəndir. Abidənin dilində müxtəlif mənalı sözlərə qoşularaq yeni məzmunlu isimlər düzəltmişdir:

a) Əşya adı bildirən sözlərə artırılaraq həmin əşya ilə məşğul olan insanı bildirir. Məs.: oqçı,odunçı, başmaqçı və s.; Ön uran oqçı, son uran...(5, 29) Odunçı gözü umacda. (5,42) Başına gələn başmaqçıdır.(5,66)

b) İctimai hadisə adı bildirən sözlərə artırılaraq həmin hadisə ilə bağlılığı bildirən isimlər düzəldilir. Məs.: dügünçü, yardımçı, yazıçı və s.; Dügün issi iyüməz, dügünçi eyür.(5,94) Toğruya Allah yardımçı. (5,122) Qələmin qiymətin yazıçı bilür.(5,142) "Oğuznamə" dilində də bəzi sözlərə feildən isim düzəldən şəkilçidən sonra –çı[4] şəkilçisi artırılmışdır. Məs.: diləkçi sözünün asimilyativ forması olan dilənçi sözü bu qəbildəndir. Dilənçinin yüzi qərə, torvası toludur. (5, 100)

c) Müəyyən xüsusiyyətə malik insan anlayışı bildirən isimlər əmələ gətirir. Məs.: yalançı, aşçi, duaçı, dəvaçı və s.; Eşitdügin söyləyici yalançıdır.(5,31) Bin aşçı, bir başçı. ((5, 75) Duaçıdan duayı armağan um.(5, 101) Yalnız dəvaçı saqalın sığar.(5,186) ç) Bəzi heyvan, bitki və məkanla bağlı sözlərə artırılaraq düzəltmə isim əmələ gətirir. Məs.; balıqçı, bostançı, dəgirmənçi və s. Balıq balığı yer, balıqçı ikisini bilə

yeyir.(5,69) Bostançıya kələk satma.(5,70) Dəgirmənçi qızlıq görməz.(5,102) (Dəyirmançı qıtlıq görməz). Nümunələrdən də göründüyü kimi –çı[4] şəkilçisi məhsuldar bir şəkilçi kimi "Oğuznamə" dilində də öz mövqeyini qoruyub saxlayır.

3. – lı, - li, - lu, - lü şəkilçisi də "Oğuznamə"nin söz yaradıcılığında ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir və bu şəkilçi ilə düzələn sözlərin işlənmə tezliyi yüksəkdir. –lı[4] şəkilçisi vasitəsilə "Oğuznamə" dilində rəngarəng məna xüsusiyyətlərinə malik söz qrupları əmələ gətirilir:

a) Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sifətlər. Məs.: buynuzlu, budaqlu, tütünlü, bulutlu, ballu, dəliklü və s.; Öküz buynuzlu inək südsüz olur, İnək buynuzlu öküz gücsüz olur. (5,29) Budaqlu ağacı urcasına sürmə.(5,78) Bulutlu gündə könül qaradır.(5,69) Dəlüklü daş yerdə qalmaz.(5, 100) Dövlətlü evin tütüni əksik olmaz.(5,100)

Ümumişləkliyini qoruyan həmin sözlərlə yanaşı mənbədə arxaik sifətlər də vardır. Məs.: bəkli (göz alti), yelimlü(yapışqanlı) və s.sifətləri müasir dildə işləkliliyini itirmiş sözlərdəndir.Ərli övrət- bəkli övrət. (5, 37) Yelimlü sifəti mənbədə bir dəfə "El yelimlü bitiyi oqur." paremisində işlənmişdir.

b) Şəxsə mənsub əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər. Məs.: imanlu, aqçalu, uslu(ağıllı), görklü, könüllü və s.; İmanlu qullarda yatluluq yoqdur.(5,23) Aqçalı cahildən... tanışmənd yegdir.(5,33) Könüllü yigit oqın illərüdə arar. (5,157) Uslular ilə savaşmaq cahillər ilə halva yeməkdən yegdir.(5,60)

Bəzi məcazi məna bildirən və substantiv xarakterli sifətlərin də -lı[4] şəkilçisi ilə düzəldiyi müşahidə edilir.Məs.: atlu, qoyunlu, könüllü, yoqlu(var-dövləti olmayan), sağışlu(məşhər günü üçün cavab verən- qarğış mənasında) və s.; İki könüllü olma.(5,41)-məcazi mənada, Yoqludan Tanrı da almaz.(5,177)-məcazi mənada. Bin qoyunlu babadan bir yaz küsüklü ana yegdir.(5,78) Düşmənin günü sağışlu olsun.(5, 95)

Birlü binliyə küsənməmiş.(5,67) paremisində -lı[4] şəkilçisi müəyyən miqdar sayına (birlü, binli) artırılaraq işlədilmişdir.

4.-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi. Bu şəkiçi də dilimizdə məhsuldarlığı və qədimliyi ilə seçilir. Abidənin dilində düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində -sız[4] şəkilçisinin semantik funksiyası genişdir.Bu şəkilçi əsli sifətlərdən başqa, demək olar ki, bütün adlara artırılaraq həmin adın ifadə etdiyi əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlər əmələ gətirir. Məs.: udsuz, uyansız, qutsuz(uğursuz), səbəbsiz, odunsuz, ərsiz, borcsuz, dikənsiz və s.; Uyansız ata binmə. (5,37) Övrət ünlü ər qutsuz olur.(5,38) Cəhan içində hər əşya bir səbəbdir, Səbəbsiz nəsnə yoqdur, bu əcəbdir.(5,50) Borcsuz yoxsul bəgdən yegdir.(5, 73) Tuzsuz aşa şəkər də qosan tadı gəlməz. (5,124) Gül dikənsiz olmaz.(5,150)

Abidənin dilində -siz[4] şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə sözlərin bir qismini də ərəb-fars sözlərindən yarananlar təşkil edir. Məs.: əcəlsiz, vaxtsız, insafsız, haqsız, dövlətsiz, yarsız, dinsiz və s.; Əcəlsizə ölüm yoq. (5,41) Cahil vaqtsız xorus kibidir.(5,84) Şəhərin dövlətsiz qızı köyə(kəndə) gəlin gedər, köyün dövlətlü qızı

şəhərə gəlin gedər.(5,113) Eyibsiz yar istəyən yarsız qalur.(5,126) Yügrük meydana gəlicək dinsüzə dinin bildürər.(5,184)

Ərəb-fars sözlərindən yaranan bu düzəltmə sifətlərin əksəriyyəti müasir dilimizdə də ümumişləkdir.

5. – caq, - cək və - cıq, - cik, -cuq, -cük şəkilçi variantları. Məlum olduğu kimi, türk dillərində ən qədim leksik şəkilçilərdən olan – caq, - cək şəkilçisinin fonetik tərkibinin dəyişməsi nəticəsində - müxtəlif məna və funksiyaya malik – cıq[4] və - ça[2] şəkilçiləri törəmişdir. "Oğuznamə" dilində həmin şəkilçilərdən yalnız – caq[2] və - cıq[4] variantı ilə düzələn sözlərə təsadüf olunur.

– caq, - cək şəkilçisi ilə düzələn sözlər: qabaqcaq, yapıncaq və s.; El tutduğu qabaqcaq hasil olmaz.(5,22) Yağı yerdə yapıncaqsız yatma.(5,174)

– cıq, - cik, - cuq, -cük şəkilçisi ilə əsasən kiçiltmə məzmunlu isimlər düzəldilir. Məs.: aqçacıq, dəpəcik, ənicik (itin balası), yancıq(kisə, torba), oğlancıq və s.; Aqçacığın var ikən "dobra yunaq" dedilər, Aqçacığın yedilər, "poydi z boğom!" dedilər.(5,25) Kül dəpəcik olmaz.(5,156) Yigit xoş, yancıq boş.(5,184)

Sözügedən şəkilçi müasir dilimizdə məhsuldardır. 6. – kı, - ki, - ku, - kü şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə düzələn zaman məzmunlu sifətlər də "Oğuznamə"nin morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edir. Məs.: ertəki, bugünki, şimdiki (indiki), yarınki(sabahki) və s.; Ertəki tənədən bugünki tutmaç yegdir.(5,54) Şimdiki zamanda şərrə uğramayım deyirsən, xeyirdən qaç.(5,113) Yarınki yağdan bugünki öynən yegdir.(5,182)

-kı[4] şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisi (-da,- də) ilə birləşməsindən düzələn -dakı tərkibli şəkilçinin yaratdığı düzəltmə sifətlərə abidənin dilində daha çox təsadüf olunur. Məs.: evdəki, içindəki, dənizdəki, havadakı, gözündəki,yerdəki və s.; Evdəki hesab bazarda rast gəlməz.(5,30) Ata baqma, tona baqma, cana baq, Gir könül içindəki soltana baq.(5,52) Dənizdəki balığı satma.(5,96) Havadakı quşu satma.(5,172) Sən qazan, qonşun hesabın verə, sənin gözündəki çöpi görməyə.(5,107) Yerdəki yüzi kimsə basmaz.(5, 181)

- dakı şəkilçisində yerlik hal şəkilçisinin qrammatik xüsusiyyətindən asılı olaraq əmələ gələn sifətlər məkan məzmunludurlar.

7. - daş şəkilçisi. Dilimizdə ancaq bir səs tərkibində sabitləşmiş bu şəkilçi vasitəsilə şəriklik bildirən isimlər əmələ gəlmişdir. Məs.: yoldaş, haldaş və s.;Yeyən saçıra yoldaşa inanma, haldaş bulunur.(5,175) Kediylə siçan adaş oqşamaz.(5, 156)

Göstərdiklərimizdən başqa "Oğuznamə"nin dilində adlardan ad düzəldən bir neçə qeyri- məhsuldar şəkilçilər də vardır ki, onlar tək-tək sözlərdə işlənmişdir.Məs.: ərən(igid, qəhrəman), ərgən (subay evlənmə vaxtı çatmış oğlan) və s.; Kərəm ərənlərindir.(5,155) Ərgənün qazancını it yer, yaqasını bit yer. (5, 26) – laq, - lək şəkilçisinə tobalaq((yabanı bitki növü) sözündə rast gəlinir; Tonuz tobalaq yeməgə tövbə etməz.(5,122) – dıc[4] şəkilçisi arxaikləşmişdir. Bu şəkilçi sağdıc sözünün tərkibində işlənmişdir.Salınana sağdıc əksik olmaz.(5,117) Tədqiqatçıların fikrincə – dıc[4] şəkilçisi yoldaşlıq, ortaqlıq məzmunlu isimlər düzəldən – daş şəkilçisinin arxaik

– diş variantının tələffüz şəklidir və bunun funksional məhsuldarlığı XIX- XX əsrdən sonraya aiddir. Asimilyasiya olunmuş – dıc[4] şəkli isə müasir dildə saldıc və əks məzmunlu solduc sözlərində daşlaşmışdır. Sağdıc sağ tərəfin fəallığına əsasən ən yaxın yoldaşa, toyda bəyin sağ tərəfində duran şəxsə deyilir. Solduc isə əksinə, bəyin sol tərəfində duran şəxsdir. (2, 76)– ın[4] şəkilçisi. çirkin; Çirkinə gözəl desən, quyruq bular,Gözələ çirkin desən, dodaq yalar.(5,84)

Göründüyü kimi, adlardan ad düzəldən məhsuldar və qədim şəkilçilər eyni funksiyası və səs tərkibi ilə "Oğuznamə"nin söz yaradıcılığında fəal iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, adlardan ad düzəldən məhsuldar və qeyri- məhsuldar şəkilçilərin böyük bir qismi "Oğuznamə"nin lüğət tərkibinin formalaşmasında çox zəngin qədim leksik- semantik imkanları ilə çıxış etmişdir. Abidənin lüğət tərkibində bəzi söz köklərində daşlaşan şəkilçilər də müşahidə edilir. Bunlardan ən aktiv olanı atributiv və substantiv məzmunlu sözlərin tərkibindəki – ağu, - əgü şəkilçisidir. Məs.: qarağu(kor), buzağu(buzov), qırağu(qırov), güyəgü(kürəkən), birəgü(biri) və s.; Qarağu leyləgin yuvasın haq yapar.(5,132) Kişi qocalıcaq buzağu gütdürürlər.(5,150) Qırağu anun içün yağar ki, əli-ayağı üşüdə.(5,142) Güyəgü oğul olmaz.(5, 156)

Asemantikliyə uğrayan – ağu[2] şəkilçisi müasir dildə daşlaşan kök-morfemlərdə -ov, -öv şəklində işlənməkdədir(qırov, buzov və s.)

Alınma şəkilçilər vasitəsilə düzələn isim və sifətlər. Qeyd etmək lazımdır ki, "Oğuznamə"nin alınma leksikasında düzəltmə söz və şəkilçilər azlıq təşkil edir. Abidənin söz yaradıcılığında aşağıdakı ərəb-fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər işlənmişdir: - at, - ət, - t şəkilçisi. Ərəb dilindən keçən bu şəkilçi dilimizdəki - lıq[4] şəkilçili sözlərə uyğun mücərrəd və ya konkret isimlər əmələ gətirir. Məs.: iradət, icazət, həqiqət və s. Həqiqət, səni bin istər nəsibin.(5,166) Varmaq iradət ilə olur, getmək icazət ilə olur.(5,168) – ı, - i şəkilçisi. Ərəb mənşəli bu şəkilçi isimlərə artırılaraq sifət əmələ gətirir. Məs.: kəlbəngi(vəhşi arı), barcını(ipək kimi) və s.; Kəlbəngi gəlin olmaz.(5, 152) Var yüzi barcınıdır., yoq yüzi yonğadır.(5, 168) - kar şəkilçisi fars mənşəli olub şəxsin hərəkət və xüsusiyyətilə bağlı atributiv isimlər əmələ gətirir.Məs.: Tamakar dünyada olduqca önməz.(5, 120) - ban şəkilçisi müasir dilimizdəki – çı[4] şəkilçisinə uyğun iş, peşə sahibini ifadə edir. Məs.: Dün uzunun pasiban bilür.(5, 97) (Gecənin uzunun gözətçi bilir.) – dar şəkilçisi mənsubiyyət, xüsusiyyət bildirərək şəxs məzmunlu isim düzəldir. Məs.: dizdar (qala sahibi); Sorduqları hisarın dizdarı çıqma.(5, 117) (Sorduqları hasarın sahibi çıqma) – xana şəkilçisi. Fars dilində müstəqil söz olan (xane- ev) bu şəkilçi dilimizdə adlardan məkan məzmunlu isim düzəldir. Məs.:Meyxanə el evidir. (5,164) - zadə şəkilçisi. Fars mənşşəli bu şəkilçi də abidənin dilində atributiv isimlər düzəldir.Məs.:halalzadə, haramzadə və s.; Halalzadə bazar edər, haramzadə bozar.(5, 88) Keçi haramzada olur.(5, 146)

Na- şəkiçisi. Bu önşəkilçi dilimizdəki – sız[4] şəkilçisinin sinonimi olub isimdən sifət düzəldir.Məs.:naçar, nakəs və s.; Naçar işin adı şükürdür.(5,166) Nakəslə comərdin xərci birdir.(5,166)

"Oğuznamə" dilində alınma söz və şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər demək olar ki, yuxarıda göstərdiklərimizdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin şəkilçilərin müasir dilimizdəki semantik vəzifəsi və məhsuldarlığı da "Oğuznamə"də olduğu kimidir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. XIII – XVI əsrlər. Bakı, "Şərq – Qərb", 2007.

2. Əsgərova A. "Oğuznamə"nin dili. Bakı, "Təhsil" NPM, 2011.

3.Kazımov.Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2014

4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1990.

5. "Oğuznamə". Bakı, "Şərq – Qərb", 2006.

6. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Elm və təhsil" 2012.

Şərqiyyə Hümbətova

"Oğuznamə" dilində morfoloji üsulla adlardan düzələn isim və sifətlər.

Xülasə

Bu məqalədə XVI-XVII əsrlərə aid "Oğuznamə" abidəsinin dilində morfoloji üsulla adlardan düzələn isim və sifətlərdən bəhs olunur. "Oğuznamə"nin dilində söz yaradıcılığı araşdırılarkən aydın olur ki, morfoloji yolla əmələ gələn sözlər (isim və sifətlər) də yaranma baxımından, eləcə də işlənmə və ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərinə görə müasirlərindən o qədər də fərqlənmir. Abidənin lüğət tərkibindəki düzətmə sözləri- isim və sifətləri təhlil edərkən onları əmələ gətirən leksik şəkilçilərin spesifik əlamətlərini və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Abidənin dilində müşahidə etdiyimiz adlardan isim və sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər əsasən bunlardır :

1.- lıq[4] şəkilçisi.Bu şəkilçi vasitəsilə məkan və zaman mənsubiyyəti olan, kəmiyyət bildirən, insanlara məxsus mənəvi keyfiyyətləri və hal- vəziyyəti bildirən, əşyalara aid əlamət və s. xüsusiyyətləri ifadə edən atributiv isimlər yaranmışdır.Məs. otluq, aylıq, kəsadlıq, yigidlik, qocalıq, ağırlıq, kitablıq və s.

2.- çı[4] şəkilçisi ilə müəyyən xüsusiyyətlərə malik insan anlayışı bildirən isimlər yaranmışdır. Məs.: odunçu, yardımçı, yalançı, balıqçı və s.

3.- lı[4] şəkilçisi ilə əşyanın əlamət və keyfiyyətini, şəxsə mənsub əlamət və keyfiyyəti bildirən sifətlər yaranmışdır. Məs. buynuzlu, bulutlu, imanlu, aqçalu və s.

4.- sız[4] şəkilçisi əsli sifətlərdən başqa, demək olar ki, bütün adlara artırılaraq həmin adın ifadə etdiyi əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlər əmələ gətirir. Məs.: səbəbsiz, odunsuz, ərsiz, borcsuz, əcəlsiz, dinsiz və s.

5. –caq[2] və -cıq[4] şəkilçi variantları. -cıq[4] şəkilçisi ilə əsasən kiçiltmə

məzmunlu isimlər düzəldilir. Məs.: aqçacıq, dəpəcik, oğlancıq və s.

6. – kı[4] şəkilçisi ilə zaman məzmunlu sifətlər düzəldilir.Məs.:ertəki, bugünki, şimdiki(indiki) və s. Bu şəkilçinin yerlik hal şəkilçisi (-da, -də) ilə birləşməsindən düzələn –dakı tərkibli şəkilçinin yaratdığı düzəltmə sifətlərə abidənin dilində daha çox təsadüf olunur. Məs.: evdəki, dənizdəki, havadakı, yerdəki və s.

7. –daş şəkilçisi vasitəsilə şəriklik bildirən isimlər əmələ gəlmişdir. Məs.: yoldaş, haldaş və s. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, adlardan ad düzəldən məhsuldar və qədim şəkilçilər eyni funksiyası və səs tərkibi ilə "Oğuznamə"nin söz yaradıcılığında fəal iştirak etmişdir. "Oğuznamə"nin dilində adlardan ad düzəldən bir neçə qeyri- məhsuldar şəkilçi də mövcuddur: -ən, -in, – laq[2], arxaikləşmiş –dıc[4] və s. Onlar tək-tək sözlərdə işlənmişdir.Məs.: ərən(igid, qəhrəman), çirkin, tobalaq, sağdıc.

Abidənin lüğət tərkibində bəzi söz köklərində daşlaşan şəkilçilər də müşahidə edilir. Bunlardan ən aktiv olanı atributiv və substantiv məzmunlu sözlərin tərkibindəki – ağu, - əgü şəkilçisidir. Məs.: qarağu(kor), buzağu(buzov), güyəgü (kürəkən), birəgü(biri) və s..

Qeyd etmək lazımdır ki, "Oğuznamə"nin alınma leksikasında düzəltmə söz və şəkilçilər azlıq təşkil edir. Abidənin söz yaradıcılığında ərəb-fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər də işlənmişdir:

Шаргия Гумбатова

Существительные и прилагательные, образованные от именных частей речи морфологическим способом на языке «Огузнаме».

Резюме

В данной статье говорится о существительных и прилагательных, образованных от именных частей речи морфологическим способомна языке письменного памятника «Огузнаме» XV-XVII вв. При рассмотрении словотворчества на языке «Огузнаме» становится ясно, что морфологически образованные слова (существительные и прилагательные) мало чем отличаются от своих современных слов по своему происхождению, а также по обработке и выраженному значению. При анализе производных слов - существительных и прилагательных - в словаре произведения необходимо учитывать специфические особенности образующих их лексических суффиксов и особенности исторического развития. Производными суффиксами, образующими существительные и прилагательные от именных частей речи, которые мы наблюдаем в языке произведения, являются следующие:

1.Суффикс "- lıq[4]". С помощью этого суффикса создавались атрибутивные существительные, выражающие признаки и другие характеристики предметов, включая существительные с пространственной и временной принадлежностью, обозначающие количество, нравственные качества и ситуации,

имеющие отношение людям. Например: otluq, aylıq, kəsadlıq, yigidlik, qocalıq, ağırlıq, kitablıq и т.д.

2. С помощью суффикса "- çı[4]" появились существительные, обозначающие понятие человека с определенными характеристиками. Например:odunçu, yardımçı, yalançı, balıqçı и т.д.

3. Посредством суффикса "- lı[4]"возикли прилагательные, обозначающие признак и качество предмета и признак и качество человека. Например: buynuzlu, bulutlu, imanlu, aqçalu и т.д.

4. Суффикс "-sız[4]"суффикс добавляется почти ко всем существительным, кроме исходных прилагательных, образуя прилагательные, которые означают, что предмета, выраженного данной именной частью речи, не существует. Например: səbəbsiz, odunsuz, ərsiz, borcsuz, əcəlsiz, dinsiz и т.д.

5. Варианты суффиксов "-caq[2]"и"-cıq[4]". С помощью суффикса "-cıq[4]" образуются в основном существительные с уменьшительным значением. Например: aqçacıq, dəpəcik, oğlancıq и т.д.

6. При помощи суффикса "-kı[4]"образуются прилагательные, обозначающие время. Например: ertəki, bugünki, şimdiki(indiki) и т.д. Производные прилагательные, образованные посредством составного суффикса "-dakı", формирующегося от сочетания этого суффикса с местоименным суффиксом(-da, -də) падежного падежа, чаще встречается на языке произведения. Например: Məs.: evdəki,dənizdəki, havadakı, yerdəki и т.д.

7. Посредством суффикса "-daş" образуются существительные, обозначающие сообщничество. Например: yoldaş, haldaş и т.д.

Проведенные нами наблюдения показывают, что продуктивные и древние суффиксы, образующие именные части речи от именных частей речи, принимали активное участие в словообразовании “Огузнаме”с идентичной функцией и звуковым составом.

В языке "Огузнаме” также есть несколько непроизводных суффиксов, образующих именные части речи от именных частей речи: -ən, -in, -laq[2], архаизированное -dic[4], и т.д. Они были использованы в отдельных словах. Например: ərən(igid, qəhrəman), çirkin, tobalaq, sağdıc.

В словарном составе произведения также наблюдаются устоявшиеся суффиксы в некоторых корнях слов. Наиболее активными из них являются суффиксы -ağu, - əgü в составе слов атрибутивного и субстантивного содержания. Например: qarağu(kor), buzağu(buzov), güyəgü(kürəkən), birəgü(biri) и т.д.

Следует отметить, что в заимствовательной лексике "Огузнаме" производные слова и суффиксы составляют меньшинство. В словообразовании произведения также были использованы производные слова, образованные с помощью суффиксов арабско-персидского происхождения.

Shargiya Humbatova

Nouns and adjectives formed from nominal parts of speech in a morphological way in the language "Oguzname"

Summary

This article deals with nouns and adjectives formed from nominal parts of speech in a morphological way in the language of the written monument "Oguzname" of the 16th-17th centuries. When considering word creation in the Oguzname language, it becomes clear that morphologically formed words (nouns and adjectives) differ little from their modern words in their origin, as well as in processing and expressed meaning. When analyzing derivative words - nouns and adjectives - in the dictionary of a work, it is necessary to take into account the specific features of the lexical suffixes that form them and the features of historical development. The derivative suffixes that form nouns and adjectives from nominal parts of speech that we observe in the language of the work are the following:

1.Suffix "-lıq^{4}". With the help of this suffix, attributive nouns were created expressing signs and other characteristics of objects, including nouns with spatial and temporal belonging, denoting quantity, moral qualities and situations related to people.For example: otluq, aylıq, kəsadlıq, yigidlik,qocalıq, ağırlıq, kitablıq and etc.

2.With the help of the suffix "- çı^{4}", nouns denoting the concept of a person with certain characteristics appeared.For example: odunçu, yardımçı, yalançı, balıqçı and etc.

3.By means of the suffix "- lı^{4}", adjectives denoting the attribute and quality of an object and the attribute and quality of a person have arisen. For example: buynuzlu, bulutlu, imanlu, aqçalu and etc.

4.The suffix "-sız^{4}" is added to almost all nouns, except for the original adjectives, forming adjectives that mean that the subject expressed by this nominal part of speech does not exist. For example: səbəbsiz, odunsuz, ərsiz, borcsuz, əcəlsiz, dinsiz and etc.

5. Variants of the suffixes "-caq^{2}" and "-cıq^{4}". With the help of the suffix "-cıq4", mainly nouns with a diminutive meaning are formed. For example: aqçacıq, dəpəcik, oğlancıq and etc.

6. With the help of the suffix "-kı^{4}", adjectives denoting time are formed. For example: ertəki, bugünki, şimdiki(indiki) and etc. Derived adjectives formed by means of the compound suffix "-dakı", formed from the combination of this suffix with the pronominal suffix (-da, -də) of the case case, are more common in the language of the work. For example: Məs.: evdəki,dənizdəki, havadakı, yerdəki and etc.

7. By means of the suffix "- daş", nouns denoting complicity are formed. For example: yoldaş, haldaş and etc.

Our observations have proved that productive and ancient suffixes forming nominal parts of speech from nominal parts of speech took an active part in the word formation of “Oguzname" with identical function and sound composition.

The Oguzname language also has several non-derived suffixes that form nominal parts of speech from nominal parts of speech: -ən, -in, -laq[2], archaic - dic[4], and etc. They were used in separate words. For example: ərən(igid, qəhrəman), çirkin, tobalaq, sağdıc.

In the vocabulary of the work, there are also well-established suffixes in some word roots. The most active of them are the suffixes -ağu, - əgü in the composition of words of attributive and substantive content. For example: qarağu(kor), buzağu(buzov), güyəgü(kürəkən), birəgü (biri) and etc.

It should be noted that in the borrowing vocabulary of "Oguzname" derived words and suffixes are a minority. In the word formation of the work, derivative words formed with the help of suffixes of Arabic-Persian origin were also used.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent Gülarə Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ALIYEVA ELMIRA E.
AUL.ASSOCIATE PROF.
Rəşid Behbudov
elmira.alieva.54@mail.ru

DISCOURSE AND UNDERSTANDİNG

"***The study of discourse is the study of any aspect of language use."***
Tasold R. (1990)

ABSTRACT

Keywords: discourse analysis, interpersonal and textual theme, rheme, ellipsis.

The paper aims to analyze discourse as the creation and organization of the segments of a language above as well as below the sentence. It is segments of language, which may be bigger or smaller than a single sentence but the adduced meaning is always beyond the sentence. The term discourse applies to both spoken and written language, in fact to any sample of language used for any purpose. Any series of speech events or any combination of sentences in written form wherein successive sentences or utterances hang together is discourse. Discourse cannot be confined to sentential boundaries. It is something that goes beyond the limits of sentence. In another words discourse is 'any coherent succession of sentences, spoken or written'. The links between sentences in connected discourse are as much important as the links between clauses in a sentence.

Discourse – defined as language use in everyday text and talk – is a dynamic form of social practice, which constructs the social world, individual selves and identity.

People use discourse rhetorically in order to accomplish forms of social action in particular contexts of interaction. Language use is, in this sense, 'occasioned'. The focus of analysis, then, is not on the linguistic organization of text and talk as in critical discourse analysis but on the rhetorical organization of text and talk.

INTRODUCTION

Two paradigms in linguistics via formalist paradigm and functionalist paradigm make different background assumptions about the goals of a linguistic theory, the methods for studying language, and the nature of data and empirical evidence. These differences in paradigm also influence definitions of discourse. Linguistics is the systematic study of the nature, structure and variation of language. Major subfields of linguistics include phonetics, phonology, morphology, syntax, semantics and pragmatics and discourse analysis. Discourse is the creation and organization of the segments of a language above as well as below the sentence. It is segments of

language, which may be bigger or smaller than a single sentence but the adduced meaning is always beyond the sentence. The term discourse applies to both spoken and written language, in fact to any sample of language used for any purpose. Any series of speech events or any combination of sentences in written form wherein successive sentences or utterances hang together is discourse. Discourse cannot be confined to sentential boundaries. It is something that goes beyond the limits of sentence. In another words discourse is 'any coherent succession of sentences, spoken or written'. The links between sentences in connected discourse are as much important as the links between clauses in a sentence. Discourse is a group of statements, which provide a language for talking about a topic and a way of producing a particular kind of knowledge about a topic.[14] Thus, the term refers both to the production of knowledge through language and representations and the way that knowledge is institutionalized shaping social practices and setting new practices into play.The term discourse sometimes is used widely and confusingly in various disciplines. It is helpful to distinguish two main senses. One is predominant in language studies: discourse as social action and interaction, people interacting together in real social situations. The other is predominant in poststructuralist social theory. A discourse as a social construction of reality, a form of knowledge. Without discourse, there is no social reality, and without understanding discourse, we cannot understand our reality, our experience or ourselves. In linguistics, discourse refers to a unit of language longer than a single sentence. More broadly, discourse is the use of spoken or written language in a social context.

A discourse is a language or system of representation that has developed socially in order to make and circulate a coherent set of meanings about an important topic area. Discourse analysis is a broad term for the study of the ways in which language is used in texts and contexts also called discourse studies. Discourse analysis is the study of language in use.[1] Discourse analysis involves a close examination of the text, including visual imagery and sound as well as spoken or written language. It is concerned with both the form of the text and its use in social context, its construction, distribution and reception. It aims to understand and elucidate the meanings and social significance of the text.

There are a number of different approaches to discourse analysis. Some of them look at the content of the language being used other approaches put emphasis on the structure of the language and how this structure functions. Foucault treats discourse as the general domain of all statements and sometimes as a regulated practice that accounts for a number of statements. The first linguist to refer to discourse analysis was Zellig Harris.

In 1952, he investigated the connectedness of sentences, naming his study 'discourse analysis.' Harris claimed explicitly that discourse is the next level in a hierarchy of morphemes, clauses and sentences.[9] He viewed discourse analysis procedurally as a formal methodology, derived from structural methods of linguistic

analysis: such a methodology could break a text down into relationships (such as equivalence, substitution) among its lower-level constituents. Structural was so central to Harris's view of discourse, that he also argued that what opposes discourse to a random sequence of sentences is precisely the fact that it has structure: a pattern by which segments of the discourse occur (and recur) relative to each other. Michael Stubbs says, 'Any study which is not dealing with (a) single sentences, (b) contrived by the linguist, (c) out of context, may be called discourse analysis. In other words, there is a shift of focus from sentences in isolation to utterances in context: to study language in use is to study it as discourse.

Discourse analysis is necessarily the analysis of language in use. The functionalist view of discourse analysis asserts that the study of discourse is the study of any aspect of language use. Discourse analysis cannot be restricted to the description of linguistic forms independent of the purposes and functions, which these forms perform. Functional analyses of discourse rely less upon the strictly grammatical characteristics of utterances as sentences, than upon the way utterances is situated in contexts. Developed in the 1970s the field of discourse analysis is concerned with "the use of language in a running discourse continued over a number of sentences, and involving the interaction of speaker (or writer) in a specific situational context and within a framework of social and cultural conventions" [11].

Bloor et al argue that text is a product of discourse. It is normally used to describe a linguistic record of a communicative event. When we analyze a text, we are doing two interconnected things. First, we look at them in the three aspects of meaning (Action, Representation and Identification). Then we make a connection between the concrete social events and the more abstract practices by asking which genres discourses and styles are drawn upon and how they are articulated in a text.

Discourse analysis is a perspective on social life and it contains methodological and conceptual elements. They refer to de Beau Grande and Dressler (1981) and propose seven standards of textuality: cohesion, coherence, acceptability, intentionality, informativity, situationality, and intertextuality. In spoken and written English discourse accordingly, individual clauses, and utterances are linked semantically by grammatical connections, which make a text cohesive. Cohesion then, concerns the way in which the linguistic items of which a text is composed are meaningfully connected to each other in a sequence on the basis of the grammatical rules of the language" [12], and formal devices signal the relationship between sentences. According to Malm Kjar, in English cohesion is built in four ways by: reference, ellipsis (including substitution), conjunction and lexical organization. Ellipsis, among other cohesive devices, not only creates difficulties in learning the structural omissions, which are permissible, but also does not seem to be readily used even by proficient learners in situations where native speakers employ it. Yet, despite the specific need for the foreign language learners to learn cohesive devices, it is the

common experience, at least of EFL teachers, that most students fail to learn these devices adequately in the target language.

Malm Kjar postulates "ellipsis works anaphorically by leaving out something mentioned earlier, as in *Help Yourself.* (for instance to some apples mentioned earlier)" [12] also introduces ellipsis as one of the tools of reducing sentences. They further state that among different ways of reducing surface structures into very compact forms is the use of the ellipsis. To clarify the meaning of ellipsis they point out "with ellipsis certain words can be omitted in the sentence" these words are used earlier in the text. [8] view ellipsis as "smth unsaid, or in fact as "smth understood" which means going without saying". They note that ellipsis refers to a sentence, a clause, etc. whose structure can be presupposed from the preceding items. These items can serve as the missing information. It implies that ellipsis is considered as substitution by zero.

In comparing substitution with ellipsis, Halliday and Hassan (1976) argue that ellipsis is a special case of substitution. They state that the difference between substitution and ellipsis is that in former, a substitution counter appears in the slot, and if the presupposed item is replaced, then, there will be the omission of the substitution counter, whereas in the latter the slot is empty. Thompson (1996) claims that substitution and ellipsis are so close that can be taken for another. He defines ellipsis as "a set of resources by which full repetition of a clause or clause element can be avoided, and by which it can be signaled to readers that they should repeat the wording from a previous clause" [15]. James (1980) claims that it is essential for contrastive analysis to identify constants and variables, and argue that "the formal devices differ from language to language".[10] Thematisation is one of the trouble some areas both for translation purposes from or into English and also for learning EFL. The main reason for the problem lies in the fact than usually different languages structure thematisation in different ways. Every sentence has "a start point of the utterance" [2] which is called theme and the rest of the sentence, which explains about the theme, is called rheme. According to Halliday (1985), rheme is the starting point for the message and the rest of the clause is labeled as rheme. Technically speaking theme is defined as "….. information that is not new to the reader or listener" and the rheme is defined as "…..information that is new" [13]. Therefore, theme is sometimes loosely referred to as given information and rheme, is called new information. Marefat and Tahririan (2001) state that given information shows what the sentence is about and the new information explains more about theme. Lassen believes that "The theme is usually picked from within a chunk of given information and the rheme often coincides with new information". Which constituent of the utterance should be "picked" for emphasis generally would depend on the speaker or writer himself? In other words, the speaker himself/herself decides which element of the clause/sentence should come or should be highlighted first. The element(s) brought to the front are called themes. Halliday [7] remarks, "the

thematic system is speaker-oriented, in the sense that the theme is the speaker's chosen point of departure". Halliday also observes that different features can characterize the analysis of text.

What is Critical Discourse analysis? Critical Discourse Analysis assumes that language use is always social; discourse both reflects and constructs the social world. A critical analysis explores issues such as gender, ideology and identity and how these are reflected in particular text. To do critical discourse analysis the first step is analysis of the use of discourse, the second step is explanation and interpretation of this discourse.

Conclusion.

Thus, the aim of critical discourse is help reveal some of hidden values, positions and perspectives. Critical discourse analysis examines the use of discourse in relation to social and cultural issues, asks why the discourse is used in particular way and what the implications are of this kind of use.Carter [3], quoted by Nunan [13], defines discourse as ",,,,,, any naturally occurring stretch of language occurring in context". Nunan states that there is no sense to talk about linguistic facts at the level of isolated sentences because, except for few sentences, there will be interpreted according the linguistic and experiential context that the utterances occur in. He further states that our understanding of language acquisition and use relies on the adoption of such a discourse view and without such a view, our understanding of other dimensions of language will be piece meal and incomplete. Nunan, [13] also presents his own definition of discourse as recordings of naturally occurring samples of language within their communicative context". Yule [6] defines discourse as "Language beyond the sentence" and further concludes that discourse analysis copes with "the study of language in text and conversation". Yule (2010) believes that we as language users are able to understand language in use – communication, even in some cases, when it is used ungrammatically. According to him, to find out a discourse, a reader or writer analyzes lexical/linguistic and non-lexical/non-linguistic features of the text or conversation. While lexical/linguistic relationships are called cohesion, non-lexical/non-linguistic connections are named coherence [6].

According to Fromkin et al. [5], discourse analysis, or the study of discourse, deals with how writers or speakers combine sentences or utterances into broader written or speech units. They further state that discourse analysis discusses issues concerning "style, appropriateness, cohesiveness, rhetorical force, topic/subtopic structure, differences between written and spoken discourse, as well as grammatical properties

Discourse analysis cannot be restricted to the description of linguistic forms independent of the purposes and functions, which these forms perform. Functional analyses of discourse rely less upon the strictly grammatical characteristics of utterances as sentences, than upon the way utterances are situated in contexts.

REFERENCES

[1] Abrams and Harpham. A Glossary of Literary Term, p172, 2005.

[2] Brown, G. and Yule, G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, p. 126, 1983.

[3] Carter, R. Language as Discourse. Perspectives for Language Teaching. Longman, pp 230, p.22, 1993.

[4] Fasold, R. Sociolinguistics of language. Oxford: Blackwell, p.65, 1990

[5] Fromkin, V. et al. An Introduction to Language, Boston: Heinle, p.209-219, 2003

[6] George Yule, The Study of Language, London: Cambridge, pp 307, 1996 p p.142-.143-145. 1996

[7] Halliday, M.A.K. Linguistic studies of Text and Discourse. J. Webster (Ed). (Vol2). London: Continum, p.31, 2002

[8] Halliday, M.A.K. and Hasan, R.H. Cohesion in English, London: Longman, p.142, 1976.

[9] Harris Z.S. Structural Linguistics. Chicago, p 384, 1969.

[10] James, C. Contrastive analysis. London: Longman, p153, 1980.

[11] McCarthy. M. Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press, p147, 1991.

[12] Malm Kjar. K. The Linguistic encyclopedia. London: Routledge, pp. 543, p 286, 2004.

[13] Nunan, D. Introducing discourse analysis. London: Penguin, 1993. p.306, p.99, p.149

[14] Richards, J.C., Platt, J., Platt, H. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. London: Longman, p 347,1992.

[15] Thompson, G. Introducing functional grammar. New York: Arnold Press, p.148, 1996.

ЭЛЬМИРА АЛИЕВА

ДИСКУРС И ПОНИМАНИЕ

РЕЗЮМЕ

Целью статьи является анализ дискурса как создания и организации сегментов языка как над, так и под предложением. Это сегменты языка, которые могут быть больше или меньше одного предложения, но приводимое значение всегда находится за пределами предложения. Термин «дискурс» применяется как к устной, так и к письменной речи, фактически к любому образцу языка, используемому для любых целей.

Дискурс – это группа утверждений, которые обеспечивают язык для обсуждения темы и способ получения определенного вида знаний по этой теме[14]. Таким образом, этот термин относится как к производству знаний посредством языка и представлений, так и к тому, как знания

институционализируются, формируя социальные практики и вводя в действие новые практики. Термин «дискурс» иногда широко и запутанно используется в различных дисциплинах. Полезно различать два основных чувства. В языковых исследованиях преобладает один: дискурс как социальное действие и взаимодействие, взаимодействие людей в реальных социальных ситуациях. Другой преобладает в постструктуралистской социальной теории. Дискурс-анализ – это обязательно анализ используемого языка. Функционалистский взгляд на анализ дискурса утверждает, что «изучение дискурса — это изучение любого аспекта использования языка» [4]. Дискурс-анализ не может ограничиваться описанием языковых форм независимо от целей и функций, которые эти формы выполняют. Функциональный анализ дискурса опирается не столько на строго грамматические характеристики высказываний как предложений, сколько на то, как высказывания расположены в контекстах.

Дискурс как социальная конструкция реальности, форма познания. Без дискурса нет социальной реальности, а без понимания дискурса мы не можем понять нашу реальность, наш опыт или самих себя.

Ключевые слова: дискурс-анализ, межличностная и текстовая тема, рема, многоточие.

ƏLIYEVA ELMIRA

DİSKURS VƏ ANLAMA

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi həm cümlənin üstündə, həm də aşağıda dil seqmentlərinin yaradılması və təşkili kimi diskursu təhlil etməkdir. Bunlar dilin bir cümlədən çox və ya az ola bilən hissələridir, lakin verilən məna həmişə cümlədən kənarda olur. “Danışma” termini həm şifahi, həm də yazılı dilə, əslində, hər hansı məqsəd üçün istifadə edilən hər hansı dil nümunəsinə aiddir.

Diskurs bir mövzunun müzakirəsi üçün bir dil və bu mövzu haqqında müəyyən bilik əldə etmək üçün bir yol təmin edən ifadələr qrupudur[14]. Beləliklə, bu termin həm dil və təmsillər vasitəsilə biliyin istehsalına, həm də biliyin necə institutlaşdırıldığına, sosial təcrübələrin formalaşmasına və yeni təcrübələrin tətbiqinə aiddir. “Diskurs” termini bəzən bütün fənlər arasında geniş və çaşdırıcı şəkildə istifadə olunur. İki əsas hissi bir-birindən ayırmaq faydalıdır. Dilşünaslıqda biri üstünlük təşkil edir: sosial fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqə kimi diskurs, real sosial vəziyyətlərdə insanların qarşılıqlı əlaqəsi. Diskurs təhlili mütləq istifadə olunan dilin təhlilidir. Diskurs təhlilinin funksional baxışı təsdiq edir ki, “diskursun tədqiqi dil istifadəsinin hər hansı aspektinin öyrənilməsidir” [4].

Diskurs təhlili bu formaların yerinə yetirdiyi məqsəd və funksiyalardan asılı olmayaraq linqvistik formaların təsviri ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Söhbətin funksional təhlili nitqlərin kontekstlərdə yerləşməsindən daha çox, cümlə kimi nitqlərin ciddi qrammatik xüsusiyyətlərinə daha az etibar edir.

Digəri poststrukturalist sosial nəzəriyyədə üstünlük təşkil edir. Söhbət reallığın ictimai quruluşu, idrak forması kimi. Diskurs olmadan sosial reallıq yoxdur və diskurs anlayışı olmadan biz reallığımızı, təcrübəmizi və ya özümüzü başa düşə bilmərik.

Açar sözlər: diskurs təhlili, şəxsiyyətlərarası və mətn mövzusu, reme, ellipsis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: *professor* Əli Səfiyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ISSN 2224-9257
dosent, f.ü.f.d. DÜRDANƏ NAĞIYEVA,
baş müəllim VALİDƏ VƏLİYEVA
www.filologiyameseleleri.com
Azərbaycan Tibb Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının
email:d_nagiyeva@mail.ru

MƏTNİN LİNQİVİSTİK TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ – PRAKTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: linqvistik təhlil, qrammatik və semantik xüsusiyyətlər, mətnin təhlili, üslub, mətnin komponentləri

Ключевые слова: лингвистический анализ, грамматические и семантические признаки, анализ текста, стиль, компоненты текста.

Keywords: linguistic analysis, grammatical and semantic features, text analysis, style, text components

Bədii mətnin linqivistik təhlili üçün ilk növbədə onun obyektini, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Aydındır ki, linqivistik təhlilin obyekti, tədqiqat materialı tam məzmunlu nitq parçası olan mətndir. Bütün – fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və s. dil qanunlarını özündə əks etdirən tamamlanmış, bütün dil vahidi hesab edilən mətn hansı aspektlərdən dilçiliyin təhlil predmetinə çevrilməlidir?

Istənilən bədii mətn (epik, lirik, dramatik növə aid, nəsr və ya nəzmlə yazılmış) linqivistik təhlilə cəlb edilə bilər. Tədqiqata cəlb edilən materiallar təhlilin nəzəri əsasları və metodiki üsulları ilə araşdırılır. “Mətnin linqivistik təhlili” fənni digər dilçilik fənləri ilə əlaqəli şəkildə, dilçiliyin bütün nəzəri – elmi prinsiplərini, dilin tarixi, quruluşu, inkişaf qanunauyğunluqları, dunya dilləri ilə əlaqəsi zərurətini əsas götürərək istənilən bədii ədəbi dilin meyarları ilə yanaşa bilir.

Mətn dilçiliyi mətndə müxtəlif səviyyəli nitq vahidlərinin funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması problemini Azərbaycan dilinin real, faktiki inkişaf prosesi zəminində, mövcud situativ kontekstdə tədqiq etməyə çalışır.

Dilçilər mətnin müxtəlif tiplərinin strukturunun, eyni zamanda onların məzmun və formal vahidlərinin araşdırılmasına xüsusi maraq göstərirlər. Mətnin linqivistik nəzəriyyəsinin hazırlanması çağdaş dilçilik elminin mühüm vəzifələrindəndir. Mətn təhlilləri həm elmi-nəzəri, həm də praktiki yanaşma zəminində öz həllini tapır. Dil elə bir işarələr sistemidir ki, nitqimiz və düşüncəmizi konkret dil faktı, yazı, mətn şəklinə sala bilir. “Linqivistika semiotikası əsasən təbii dili və onun üslubiyyatını öyrənir. Bununla yanaşı, başqa işarələr sistemini də tədqiq edir, çünki bu işarələrdə: a) insan nitqi ilə yanaşı mövcud olur, onu müşayiət edir (paralinqivistik vasitələr); b)

nitqi əvəz edə bilir (diskurs, mətnyaradan dildaxili nitq vahidləri, ifadəlilik yaradan üslubi intonasiya və onunla formalaşan nitq vahidləri və s.); c) funksiyalarını və onun işarəvi xarakterini dəyişir (bədii nitq) və s.” (4, 14).

Mətnin linqivistik təhlilinin nəzri – prakrik əsasları ilə dünya dilçilik elmində bir çox alimlər fundamental tədqiqatlar ilə öz sözlərini demişlər. I.Vardul, R.Xaverq, V.Dressler, P.Hartman, İ.Raspopov, V.Panfilov, İ.Qolperin, İ.Şernişeva, T.Silman, L. Fridman, Q. Solqanik, N. Zarubina, K. Kojevnika və b. Müxtəlif sistemli dillərin dildaxili vahidlərinin özünəməxsus strukturlarını, linqivistik meyarlarını, ifadə vasitələrini, dildaxili ünsiyyət metodunu və xeyli sayda fərqli qrammatik xüsusiyyətə malik olan mətn variantlarının spesifikasını araşdırmışlar. Bu cür araşdırma metodu Azərbaycan mətnşünaslarının da diqqətini cəlb etmiş və onlar da mətn dilçiliyinin bir sıra məsələləri, mətnyaratma mexanizmi; frazafövqi vahid, sintaktik bütöv, period, mətnin semantikası, diskurs təhlili və s. haqqında maraqlı elmi əsərlər ortaya qoymuşlar.

Bədii mətnlərin filoloji elmlərin (ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, türkologiya və s.) ənənəvi prinsiplərinə görə tədqiqi və öyrənilməsi hal-hazırda davam etməkdədir. Bu öyrənmə prosesində alimlərimiz tekstoloji yanaş-madan daha çox bədii – linqivistik üsullardan istifadə edirlər. “Çağdaş filologiyada bu gün artıq bədii mətnin yaradıcı və intellektual olaraq qavranılması və onun digər mətnlərə münasibətdə yozumu prinsipləri müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir mətn yalnız mətnlərarası (intellektual) kontekstdə və ya daha böyük mətndə (metatekstdə) digər bir mətnə görə var ola bilmə özəllikləri ilə seçilir. Eyni zamanda daha böyük mətn də mətndə və ya “metatekst tekstdə” özünü göstərir. Bir sözlə kontekst mətnə və ya mətn də parçalanaraq kontekstə çevrilir. Bütün bunlar mətnin özəlliklərdir və hər yönüylə ədəbi – linqivistik tədqiqata cəlb oluna bilir” (1,49).

Mətn dilçilik elminin özəl, spesifik xüsusiyyətlərə malik elə bir tədqiqat obyektidir ki, burada linqivistik araşdırma metodunu yalnız komponentlərin leksik, morfoloji və sintaktik təhlili əsasında aparmaq düzgün olmaz.

Bədii mətni məna və forma baxımından strukturlaşdıran spesifik əlamətləri digər mətn əlamətlərindən fərqlənir. Mətn dilçiliyi və nəzəriyyəsi də məhz bu mətn tipini həm kommunikativ, həm də informativ özəllikləri ilə birlikdə araşdırır.

Bədii mətnin konseptual – linqivistik üsulla təhlili eyni zamanda onun müqayisəli – qarşılaşdırılmalı və tarixi müqayisəli aspektdə incələnməsini də tələb edir. Həm linqivistik, həm də ədəbi kontekstdə öyrənilməsi vacib olan mətn materialları mütləq həm də müəllif özünüifadəsinin fərdi üslubda inikası kimi səciyyəlləndirilməlidir. Bu zaman dilçilərin hansı nəzəri əsaslardan çıxış etməsi vacibdir. Mətn və müəllif onun istifadə üsul və metodologiyasına bələd olmaq zərurəti mətnşünas linqivistiklərin əsas vəzifəsidir.

Mətnşünaslıq cümlədə sözlərin bir-birilə əlaqəyə girməsini və cümlələr arasındakı münasibətləri öyrənən elm sahəsinin – sintaksisin bir qoludur. “...Sintaksis söz birləşmələrindən fərqli olaraq, implist və ekplist mərkəzi olan konstruksiyaları

öyrənir, onların struktur (quruluş xüsusiyyətlərini), semantik (məna xüsusiyyətlərini) və praqmatik (işlənməsi xüsusiyyətlərim) təqdim edir. Bu, sintaktisisin çox geniş anlamda şərhidir" (6, 101).

Mətnin linqivistik təhlil nəzəriyyəsi müxtəlif dil faktlarından təşkil edilən semantik strukturun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, onların metodologiyasını, mətnyaratma mexanizmindəki rolunu aydınlaşdırır, izah edir. Həm ədəbiyyat, həm də dil faktı kimi tədqiqata cəlb edilən bədii mətnlər semantik – funksional parça kimi qrammatikanın sintaksis və mətnşünaslıq sahələrində araşdırılır. Konkret sintaqmatik sistem təşkil edən mətnin komponentləri mətnyaradan dil faktları kimi ayrı-ayrılıqda və ümumi kontekstdə səciyyələnir. Cavanşir belə bir qızın qabağından qaçmağı kişiliyinə sığışdırmadı. Ehtiyatı, utanmağı buraxdı və qızı təpədən dırnağa süzdü. Onun başında yaşıl yelənli ağ kəlağayı vardı. Zil qara saçlarını ortadan tən ayırmışdı. Qulağına yumru qızıl sırğa taxmışdı. Cığaları qıvrım idi, qulağının üstünə düşmüşdü, özü vurmamışdı. Boynunda iki qatar mərcan muncuq vardı. Dərisinin ağlığı mərcanda əks edirdi. Çənəsinin altında güclə seçiləcək buxaq vardı. Dodağı elə bil qaymaaq idi. Nəfəs aldıqca titrəyən burnunun sol yanındakı qara xal sifətini daha da gözəlləşdirirdi. Cavanşir onun qabarıq sinəsinə, yaxası açıq atlas koftasına, belinə kip bağladığı gümüş kəmərinə, qırçınlı güllü ipək donuna baxdı və astadan köksünü ötürüb gözünü qızın gözünə zilləmək istədi, bacarmadı. Qızın adamı nizə kimi deşən baxışları onu yenə sarsıtdı (İ.Şıxlı).

Nümunədəki hər bir cümlə, söyləm mətndən kənar (müstəqil cümlələr kimi) – məna – məntiq tutumu, quruluşu, intonasiyası və s. şəkildə və ümumi mətn fonunda, mətn daxilində tədqiq edilməlidir. Bu zaman artıq mətn yaradan dil faktlarının deyil, bütövlükdə mətnin məna – məzmun, forma – qrammatik xüsusiyyətləri, ahəngi, intonasiyası və s. izah edilir. Konstruktiv – sintaktik və semantik – funksional baxımdan yanaşanda mətn situasiyası bütöv orqanizm kimi görünə bilir.

Mətnşünaslıq sintaktik konstruksiyaları mikromətnlər kimi təhlil edir, onu təşkil edən cümlə təsniflərini mətn səviyyəsində müəyyənləşdirir. "Türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyi araşdırması müstəqil ümumtürk mətni dilçiliyi yönümündə gerçəkləşən bir fənni formalaşdırmaqdadır. Sözügedən araşdırma yönümü türk mətnlərinin diaxronik və sinxronik olaraq retrospektiv, prospektiv və introspektiv aspektlərdə mətn dilçiliyinə görə ətraflı öyrənilməsini şərtləndirməkdədir. Bu isə daha sonrakı araşdırmalarda istər çağdaş və tarixi, istərsə də diskurs – yazılı dil örnəkləri ilə ümumtürk mətni tipologiyasının müəyyənləşdirilməsinə və daha dərindən öyrənilməsinə şərait yaratmaqdadır" (2, 58).

Bədii mətnin linqivistik təhlili qaydalarının tədrisi hansı zərurətdən doğur?

Tələbələrin dil haqqında biliyinin sistemləşdirilməsi, dilçiliyin xüsusi bir şöbəsi olan sintaksisin və onun əsas tədqiqat obyektlərindən biri – mətnin linqivistik təhlili xüsusiyyətlərini mənimsədilməsi fənnin əsas məqsədidir.

Linqvistik təhlilin metodika və texnikasını mükəmməl şəkildə öyrətmək, onun nəzəri – linqivistik əsasını aşılamaq üçün digər dilçilik fənlərinin ("Ümumi dilçilik",

"Azərbaycan dilinin tarixi", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı", "Dialektologiya") elmi istiqamət və nəticələrinə istinad etmək gərəkdir.

Linqivistik təhlil prosesində daha çox müraciət edilən elmi – nəzəri prinsiplər ədəbi dil qanunlarına aid olur. Ədəbi dil normaları linqivistik təhlilin üsul və qaydalarını tənzimləyir, materialın – bədii mətnin ədəbi dilin məhsulu kimi araşdırılmasına yönüm verir. Təhlildə yazıçının fərdi dil və üslubu aşkara çıxarılır, onun ədəbi dilin inkişafında xidmətləri, dil faktlarına ənənəvi və ya novator yanaşması müəyyənləşir. Fundamental linqivistik araşdırma ədəbi dilin inkişafını, tarixi və müasir mənzərəsini də əks etdirir.

Bədii mətnin dil faktları tədqiq olunarkən ümumxalq dilinə məxsus və ya müəlliflərin yaratdıqları söz və ya ifadələr məna keyfiyyətləri ilə yanaşı forma – qrammatik aspektləri də izah edilir, fərqləndirilir. Ədəbi dil faktı kimi öyrənilən hər bir söz konkretlik dəqiqlik prinsipləri əsasında qiymətləndirilir.

Linqivistik təhlildə dilçilik elminin məlum metodları (təsviri metod, tarixi metod, müqayisəli metod, qarşılaşdırma metodu, kəmiyyət metodu, üslubi metod və s.) ilə yanaşı digər elmlərin metodlarından da istifadə edilir. "Bədii mətnin linqivistik təhlilində bədii əsərin ideya – bədii xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün müvafiq konkret üsullar seçib müəyyənləşdirmək mühüm məsələlərdən biridir. Məsələn, təhlil-tərkib, müqayisə - qarşılaşdırma, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə üsullarından linqivistik təhlil prosesində tez-tez istifadə edilməlidir. Hər bir dil faktının mahiyyətinin açılmasında təhlil-tərkib üsulu mühüm rol oynayır. Bu üsulla dil hadisələri fikrən tərkib hissələrinə parçalanır və ayrılıqda öyrənilir. Məsələn, bədii mətndəki hər hansı biz söz ümumi leksik vahid olsa da, onun ayrılıqda nə kimi fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etməsi bu üsul vasitəsilə aşkar edilir. Təhlil-tərkib üsulundan istifadə edilərkən ayrı-ayrı dil hadisələri fikrən birləşdirilir. Məsələn, bədii mətndə qarşıya çıxan hər hansı bir nitq hissəsinin bütün qrammatik əlamətləri müəyyənləşdirilir" (7, 54).

Dilimizin ədəbi-bədii dil – bədii üslub sahəsindəki inkişafı daha çox XIX əsrin yarısına təsadüf edir. Milli ədəbi dilin özünəməxsus təkamül xüsusiyyətləri məhz bu dövrdə formalaşır. Milli-ictimai təfəkkürlə bağlı olan bu irəliləyiş dil və ədəbiyyat sahəsində daha tez özünü biruzə verirdi. Bu dövrdə fundamental əsaslar üzərində yüksələn Azərbaycan ədəbi dili konkret normalarla müəyyənləşirdi. Fonetik, leksik, qrammatik normalar milli normativlik fonunda dilimizin potensialındakı tarixi-milli keyfiyyətləri daha da inkişaf etdirirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu da daha çox bu mərhələdə həm nəsr, həm şeir, həm də dram dili ilə ifadə edilirdi.

XIX əsrin I yarısında M. P. Vaqif üslubunun davamçılarının yaradıcılığı (B.Şakir, K.Sali, Q.Zakir və b.) növbəti mərhələ üçün də zəmin yaratmışdır. "Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin Vaqifdən sonrakı inkişaf prosesini diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, onun dili Azərbaycan ədəbi dilinin bütün sahələrinə öz müsbət təsirini göstərmiş, ədəbi dildə sadəlik, xəlqilik meyli getdikcə güclənmişdir. Yazılı ədəbi dillə yanaşı,

şifahi ədəbi dilə Vaqifin də istiqamətverici təsiri olmuşdur. Bu cür şərait isə, müəyyən mənada, yazılı və şifahi ədəbi dil vahidlərinin yaxınlaşması, qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi və ümumxalq dilinin milli dilə keçid prosesinin artması, güclənməsi əlamətləridir" (3, 334).

Aydındır ki, bədii mətndə xalqın həyatı, məişəti, ictimai təfəkkürü, arzu və istəkləri bu və ya digər şəkildə əks olunur. Onun adət-ənənəsi, psixologiyası, mənəvi inkişafı və ya tənəzzülü – bütün bunlar hamısı dil reallığı, dil faktı əsasında ifadəsini tapır. Dilin qayda-qanunlarından bəhs edən dilçilik elmində bədii əsərlərin dilini araşdıran linqivistik təhlil üsulu ciddi elmi-nəzəri prinsiplər tələb edir. Konkret bədii material – bədii mətn təhlil edilərkən onun yazıldığı dövr, janr xüsusiyyətləri əsərdə təsvir olunan zamanın cəmiyyəti, insanları, ictimai-siyasi, tarixi-etnoloji mühiti nəzərə alınmalıdır.

Dildəki alınmalar, arxaizmlər, neologizmlər, dialekt sözlər linqivistik təhlil obyektindən kənarda qalmamalıdır.

Akademik A.Qurbanov mətnin təhlilinə bir neçə yöndən yanaşmağın üsullarını aşağıdakı kimi izah edir:

1. Ədəbi dilin qrammatik quruluşuna münasibət səpkisində. Bu cür təhlildə, uyğun cəhətlərlə yanaşı, bədii mətnin müasir ədəbi dilin morfoloji və sintaktik normalarından necə və nə dərəcədə fərqləndiyi müəyyənləşdirilir.

2. Çətin anlaşılan söz və ifadələrin semantik baxımdan izah edilməsi. Burada klassik ədəbiyyatın dilində işlənib mənasını tam və qismən dəyişən leksik və frazeoloji vahidlər, arxaik ünsürlər şərh olunur.

3. Lüğəvi vahidlərin estetik mövqedən araşdırılması. Məlumdur ki, söz bədii ədəbiyyatda konkret məna ifadə etməkdən əlavə estetik vəzifə də daşıyır ki, bu da öz növbəsində oxucuya emosional təsir bağışlayır. Linqivistik təhlildə bu və ya buna bənzər məsələlər aydınlaşdırılır. Müşahidələr göstərir ki, tədris prosesində məzmunlu linqivistik təhlillə yanaşı, bəzən formal təhlilə də yer verilir. Formal təhlil, məlum olduğu kimi, dilin hadisə və faktlarını əsərin məzmunundan təcrid olunmuş şəkildə götürmək və "aydınlaşdırmaqdır". Belə təhlil məqsədsiz, gərəksiz olduğu üçün ona qətiyyən əhəmiyyət verib, müraciət etmək lazım deyildir".

Ədəbiyyat siyahısı

7. Abbasova N. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri. – Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı: ADU, 1987,232s

8. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974,285s

9. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Maarif, 1985, 352 s

10. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: ADU, 1998, 215s

11. Abdullayev K. Mətnin sintaktik tədqiqinin əsaslandırılması haqqında: məruzələr. N9 Bakı: 1980
12. Abdullayev K. Müəllif - əsər – oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 155 s
13. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı: Yazıçı, 1984, 187s
14. Allahverdiyeva F. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik əlaqə vasitələri. Bakı: 2010
15. Ağazadə A. M. Diskurs və sosial situasiya. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2012, N4, 400 s.
16. Bayramov M. Cümlədə sözlərin sırası və inversiya. – Azərbaycan SSRİ EA. Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və incəsənət seriyası, 1980, N1

Dürdanə Nağıyeva,
Validə Vəliyeva

Mətnin linqivistik təhlilinin nəzəri – praktik əsasları

Xülasə

Hər bir bədii mətn mükəmməl bir yaradıcılıq məhsuludur. Onun təşkili üçün zəruri sayılan bir çox detallar, üsul və vasitələr mövcuddur. Onların öyrənilməsi bədii mətnlərin dili üzərində həmin istiqamətdə xüsusi araşdırmalar aparılmasını zəruri edir və bu baxımdan oxuculara təqdim edilən bu dərs vəsaiti ənənəvi mətnşünaslıqdan fərqlənir. Əslində mətnşünaslıq sözün geniş mənasında ədəbi abidə mətnlərinin öyrənilməsinin prinsip və metodlarını ümumiləşdirən filoloji fəndir. Xüsusi kontekstual struktura malik türk bədii mətnində forma və məzmun göstəriciləri müəyyən əlamətlərlə səciyyələnir. Mətnin məzmun planı onun formal hüdudlarını da müəyyən edən xüsusi informativ tutuma əsaslanır. Məqalədə məhz bədii mətnin informativ strukturu, bədii mətnin təşkili mexanizmi, mürəkkəb sintaktik vahədlərin bədii mətn r vahidi kimi formalaşması, bədii mətn üçün səciyyəvi olan funksional-məzmun, struktur-forma elementləri, şeir və nəsr mətnlərin fərqli xüsusiyyətləri, bədii mətn dili üçün spesifik olan sintaktik konstruksiyalar, bədii təsvir və ifadə vasitələri sistemi, fonem, heca, intonasiya və onun komponentlərinin, ahəng qanununun bədii mətndəki rolu araşdırılır.

Дурдана Нагиева,
Валида Велиева

Теоретические и практические основы лингвистического анализа текста

Резюме

Всякий художественный текст есть совершенное образование. Существует множество деталей, методов и инструментов, которые считаются необходимыми для его организации. Их изучение требует специальных исследований языка художественных текстов в этом направлении, и в этом отношении данный учебник, представленный читателям, отличается от традиционного текстоведения. По сути, текстология в самом широком смысле слова — это филологическая дисциплина, обобщающая принципы и методы изучения текстов литературных памятников. В турецком художественном тексте с особой контекстуальной структурой показатели формы и содержания характеризуются определенными признаками. В основе содержательного плана текста лежит особая информативность, определяющая и его формальные границы. В статье рассматривается информативная структура художественного текста, механизм организации художественного текста, формирование сложных синтаксических единиц как единицы художественного текста, функционально-содержательные, структурно-формальные элементы, характерные для художественного текста, различные В статье рассматриваются особенности поэтических и прозаических текстов, синтаксическая специфика языка художественного текста, конструкции, система художественного описания и выразительных средств, роль фонемы, слога, интонации и ее компонентов, закон исследуется гармония в художественном тексте.

Durdana Nagiyeva,
Valida Valiyeva

Theoretical and practical bases of linguistic analysis of the text

Summary

Every literary text is a perfect formation. There are many details, methods and tools that are considered necessary for its organization. Their study requires special research on the language of artistic texts in that direction, and in this respect, this textbook presented to readers differs from traditional textual studies. In fact, textual studies in the broadest sense of the word is a philological discipline that summarizes the principles and methods of studying the texts of literary monuments. In the Turkish literary text with a special contextual structure, the form and content indicators are characterized by certain signs. The content plan of the text is based on

a special informative capacity, which also determines its formal boundaries. In the article, the informative structure of the literary text, the mechanism of the literary text organization, the formation of complex syntactic units as a literary text г unit, the functional-content, structural-form elements characteristic of the literary text, the different features of poetry and prose texts, the syntactic specific for the language of the literary text are discussed in the article, constructions, the system of artistic description and means of expression, the role of phoneme, syllable, intonation and its components, the law of harmony in the literary text are investigated.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., E.A.Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ГАСАНОВА СЕВИНДЖ АГАГУСЕЙН ГЫЗЫ
Азербайджанский Университет Языков
Баку, улица Рашида Бейбутова 134
sevinjhasnova@yahoo.com

ПАРЕМИИ И ЗАКЛЮЧЕННЫЕ В НИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ

Ключевые слова: пословицы, поговорки, семантические поля
Açar sözlər: atalar sözləri, deyimlər, semantik sahələr
Key words: proverbs, sayings, semantic fields

Термин паремиология происходит от древнегреческого *paroimia* - притча, пословица и *logos* — слово, учение) это раздел филологии, изучающий и классифицирующий такие языковые единицы как пословицы, поговорки, афоризмы, мифы, загадки, приметы и другие языковые артефакты, в основе которых лежит краткое вербально- образное выражение национально-культурной , концептуальных ценностей и традиционных взглядов, обусловленными жизненным опытом того или иного языкового сообщества. [2,с. 81]

Таким образом к паремиям (от греческого поговорка, пословица, притча) относятся устойчивые языковые единицы, представляющие собой целостные высказывание лингвокультурологического содержания.

К паремиям можно отнести большинство единиц фольклора, представляющие собой целостные выражения либо фрагменты всеобще известных речевые клише. Зачастую паремии, представляют собой общеизвестные образные изречения, путают с афоризмами и крылатыми словами, однако, главным отличием этих изречений являющиеся их имплицитность и анонимность.

Паремии — это особые лингвокультурологические единицы и знаки языка, служащие репрезентации, передаче и сохранению национально-культурной идентичности в условиях всеобщей унификации мира. Эти знаки передают собою необходимые элементы общения людей, несущие в себе специфическую информацию, обозначающую подборку тех или иных типичных жизненных ситуаций или стереотипов, бытующих в данном конкретном языковом сообществе.

Пословицы и поговорки всех народов мира являются средствами хранения и передачи из поколения поколению типовых ситуаций, неких алгоритмов действия, имеющих сходное логическое содержание,

Наряду с лексикографией в лингвистической науке существует дисциплина паремиографии. Данный подраздел лингвистики отвечает за сбор, хранение, а также обработку паремиологических исследований и материалов.

Пословица –это малый жанр фольклора в виде грамматически законченного предложения, изречение , несущее в себе народную мудрость поучительного характера. Пословицы представляют собою некую совокупность грамматической и лексической формы, направленную на достижение сильного смыслового эффекта языкового содержания. [2,с. 123]

Согласно лексико-семантическому плану пословицы можно разделить на:

- ✓ *Повествовательные*

Beauty is only skin deep.
A thing begun is half done.
There is no time like the present.
Absence makes the heart grow fonder.
Still waters run deep.
Rome wasn't built in a day.
Pen is mightier than sword.
A bad workman always blames his tools. ...

- ✓ *Поучительные:*

A bird in hand is worth two in the bush
Don't judge a book by its cover.
People who live in glass houses shouldn't throw stones at others.
Don't bite off more than you can chew.

Never test the depth of water with both feet.
Lightning never strikes twice in the same place.
Laughter is the best medicine.
Learn to walk before you run.

- ✓ *Побудительные:*

Keep your mouth shut and your eyes open.
Look before you leap.
Make hay while the sun shines.
It's never too late to mend.
Don't judge a book by its cover.
Early bird catches the worm.
Don't bite off more than you can chew.
Cross the stream where it is shallowest.
Be slow in choosing, but slower in changing.

Исследуя словарь пословиц и поговорок Даниэля Смита не возможно было не отметить большой ряд паремиологического материала, касающегося следующих семантических полей:

✓ *Родина и патриотизм:*

There is no place like home.
East or West home is best.
Don't cut the bought you are standing on.
Every bird likes its own nest.
Never cast dirt into that fountain if which you have sometimes drunk.

✓ *Знания и мудрость*

To everything is to know nothing.
Soon learnt soon forgotten.
Live and learn.
It's never too late to learn.
A little knowledge is a dangerous thing.

✓ *Любовь*

Love has to be shown by deeds, not words.
All is fair in love and war.
Love knows no bounds.
Nothing is impossible for a willing heart.
Love makes the world go 'round.
Opposites attract.
Love understands all languages.

Two shorten the road.
There is no difference between a wise man and a fool when they fall in love.
The way to a man's heart is through his stomach.
The heart that loves is always young

✓ *Красота*

Beauty is a good letter of introduction.
Woman's beauty, the forest echo, and rainbows, soon pass away.
Beauty is skin deep.
Who loves ugliness will not encounter beauty.
Beauty is the eye's food but the soul's sorrow
To the starving man the beauty of Fujiyama has no meaning.
Beauty is the wisdom of women. Wisdom is the beauty of men.
It's not the beauty of a woman that blinds the man, the man blinds himself.
Beauty is but dross it honesty be lost.

✓ *Здоровье*

An apple a day keeps the doctor away.
Health is better than wealth.
Joyfulness is half your health.

Cheerfulness is the very flower of health.
The rich have medicines the poor have health.
Early to bed and early to rise, makes a man healthy, wealthy, and wise.
A sound mind in a sound body.
Early to bed and early to rise makes a man health's, wealth's wise.
Good health is above wealth.
Health is not valued till sickness comes.

- ✓ *Труд и работа*

If a man will not work, he shall not eat.
Think of many things, do one
A bad workman always blames his tools.
Cheerfulness and goodwill make labour light.
It is hard to labour with an empty belly.
Reward sweetens labour.
As the labour, so the pay.
Better lose your labour than your time in idleness.

- ✓ *Время*

Any time means no time
Time is money.
Cost time is never found again.
An hour in the morning is worth two in the evening.
Cost time is never found again.
Time and tide wait for no man.
Time cures all things.
Time flies.

- ✓ *Знания и мудрость*

To everything is to know nothing.
Soon learnt soon forgotten.
Live and learn.
It's never too late to learn.
A little knowledge is a dangerous thing. [6, p.192]

Говоря о паремиях не возможно оставить без должного внимания такой лингвистический феномен как поговорки и подчеркнуть их главную схожесть и отличия с пословицами.

Под поговорками принято понимать краткие, содержательные высказывания, обладающие буквальным либо образным значением.

Поговорки, как и пословицы, являются единицами фольклора, а значить и полноправными членами паремиологического фонда языка.

Поговорка способна как описывать стереотипы, менталитет бытующий в различных аспектах жизни, но и содержать народную мудрость, однако менее эксплицитно чем в пословице. Данная имплицитность поговорок обусловлена

тем, что в отличие от пословиц они не являются синтаксически и логически законченными предложениями.

Еще одной существенной отличительной чертой поговорок является и тот факт, что часто они обладают конкретным автором либо источником происхождения. Так, поговорки зачастую можно назвать краткими остроумными, юмористическими высказываниями, которые также можно отнести к афоризмам.

Лингвокультурологическая подоплека зачастую делает большинство поговорок трудно отличимыми от пословиц, однако не стоит забывать о том, что поговорки — это лишь словосочетания и фразы «вырванные» из широко известного контекста:

- ✓ афоризмов (***An Arm and a Leg***)
- ✓ цитат (“Time is money”)
- ✓ анекдотов (***A Piece of Cake*)**
- ✓ поэтических произведений (“*To be or not to be?*”)
- ✓ басен (“*Jack of all trades, master of none”*)
- ✓ **пословиц (** *Beating Around the Bush***)**
- ✓ **песен (*Englishman in New-York; “****You can’t always get what you want”-* ***Rolling Stones)***
- ✓ **фильмов *("May the Force be with you." - Star Wars*, 1977) и т.д.**

Таким образом, опираясь на вышеуказанное, можно смело полагать, что возникновение, существование, а также долголетие паремиологических единиц заключатся в запечатленных в них исторических, религиозных, этнических, культурно-языковых, экономических воззрений в совокупности образующих некий пласт лингвистических артефактов. В свою очередь данные артефакты являются средствами хранения и передачи от поколения поколению общенациональную картину мира в ее синхронической и диахронической перспективе.

По сути, выживание исконных этнокультурных в современный период мировой интеграции и глобализации, тесно связанно с их надежным хранением в паремиологическом фонде того или иного языка.

В данной связи можно смело утверждать, что паремии — это языковые единицы способные наискорейшим образом ознакомить нас с культурой, менталитетом и стереотипами того или иного языкового сообщества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: ЧеРо, 2003, 347 с.
2. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. М.: Наука, 1988, 236 с.

3. Fairclough Norman, Language and Power, USA: Routledge, 2013, 240 p.
4. Haciyeva A. Constructive Lexicology,Bakı:Elm və təhsil,2011, 238 s.
5. Halliday M.A. Lexicology: A Short Introduction, A&C Black, 2007, 117p.
6. 18Smith Daniel B, English proverb and sayings, UK 2020,192 p.

Гасанова Севиндж Агагусейн гызы

Резюме

ПАРЕМИИ И ЗАКЛЮЧЕННЫЕ В НИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ

Данная статья посвящена комплексному исследованию паремиологических единиц в английском языке как носителей не только лексико-синтактического, но и лингвокультурологического значения.

В данной связи, в статье приводятся гипотезы различных языковедов, предпринимается попытка классифицирования паремиологических единиц по типам и видам.

В данной связи можно полагать, что пословицы и поговорки выступают ключевыми элементами постижения иноязычных стереотипов, ментальности и языковой картины мира, становясь тем самым интегральной категорией процесса коммуникации.

В статье также затрагиваются социальные, психологические и культурные особенности данной группы слов. В современный период глобализации и унификации мира, одной из главных задач является решение не только лингвистических задач, но и обязательное учитывание проблемы столкновения культур. Препятствием к решению этой проблемы является тот факт,что современное поколение всячески пытается наводнить свою речь иностранной лексикой, которая зачастую выступает ложным отожествлением. Соответственно, данный процесс порождает так называемый «побочный эффект», который за частую, создает препятствия для международного общения и ставит в дурное положение как говорящего, так и интерпретирующего человека.

Таким образом, изучение иностранного языка, культуры и ментальности рассматривается как неотъемлемая часть языкового обучения,а изучение паремиологических фонда языка должно быть обязательной частью программы в освоении иной культуры и языка.

Xülasə

Sevinc Ağahüseyn qızı Həsənova

PAREMİYALAR VƏ ONLARIN TƏRKİBİNDƏKİ SEMANTİK SAHƏLƏR

Təqdim olunmuş məqalədə müasir ingilis dilinin paremioloji vahidlərdə əks olunan dünya dil mənzərəsinin tədqiqinə həsr olunur ,burada ingilis dilinin atalar sözləri, onların növləri, mahiyyəti və o cümlədən ingilis dilində paramioloji vahidlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri təhlil olunur. Atalar sözlərinin müxtəlif təsnifatları misallarla əsaslandırılır və müvafiq ekvivalentləri verilir.

Elmi məqalədə ingilis dillərində arasında mövcud olan atalar sözlərinin növləri, əsas işlənmə qaydaları və məqsədləri təhlil olunmuş,müxtəlif yerli və xarici alimlərə məxsus nəzəri fikirlər qeyd edilmiş və çox saylı nümunələr verilmişdir.

Xarici dilin linqvokulturoloji əsaslarını anlamaq ücün həmin dilin paremioloji vahidlərində əks olunmuş dünya dil mənzərəsinə nəzər salınmalıdır.Bir millətin tarixini,mentalitetini,adət-ənənələrini ən kısa zaman içində öyrənmək üçün həmin dilin atalar sözlərini,aforizmlarını və deyimlərini öyrənmək vacibdir. Müəllif paremioloji vahidlərin qavnrama vacibliyindən və o cümlədən onların dilşunaslar üçün törətdiyi tərcümə çətinliklərdən bəhs edir.Tədqiqatçı, ingilis dilində dünya dil mənzərəsini əks etdirən leksik vahidləri təhlil etmiş,onları müxtəlif qruplara bölmüş və müvafiq nümunə və misallar gətirmişdir.

Məqalədə paremioloji vahidlərin sosial, psixoloji, linqvokulturoloji və digər spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunub. Dünyada baş verən qloballaşma prosesinin insanların qarşısına qoyduğu ən çətin məsələlərdən biri, dünyada mədəniyyətlərarası dialoqun qurulma problemidir və buna müvəffəq olmaq üçün xarici atalar sözlərinin,deyimlərinin və aforizmların öyrənilməsi mühüm rol oynayır.

Xarici mədəniyyətin və mentalitetin öyrənilməsi xarici dillərin tədrisinin ayrılmaz hissəsidir və məhs bu səbəbdən, paremioloji vahidlərin öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

Sevinj Agahuseyn Hasanova

Summary

PAROEMIAS AND THE SEMANTIC FIELD CONTAINED IN THEM

The article deals with the investigation of paremiological layer as lexical units representing the reflection of linguistic worldview in the English language. It also touches upon the specific features and different peculiarities of social, psychological and linguocultural aspects of this group of words .

The author investigates the hypotheses of different linguists, compares types and differences between proverbs and sayings existing, gives numerous examples of

them as well as analyses the main peculiarities of their interpretation .At the same time author relates to them as to the main and the fastest sourse to learn about history, customs, stereotypes and mentality of a nation as well as points out the importance of their adequate acquisition and any possible challenges they may cause in terms of interpretation.

One of the main concerns of people in the contemporary period of globalization and unification of the world is to solve the problems of the so-called "culture dialogue" which is impossible to achieve without getting a deep insight into paremiological units of the language. Consequently, this proses causes a kind of "side effect" which often obstucles international communication by challenging both the speaker and the interpreter.

Overall, we can say that proverbs and sayings have become lexical units densely inhabiting social, political, economic and mass media language content, thus becoming the integral categories of communication. Therefore, learning of foreign culture and mentality is considered to be an inseparable part of language education; therefore learning paremiological units should be compulsory in teaching foreign languages and culture.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Amil Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA ƏSGƏR QIZI FƏTULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Ünvan: Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134
sevda_fatullayeva@yahoo.com

"İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ"

Açar sözlər: Termin, sözlər, leksik, alınma terminlər, semantik.
Ключевые слова: Термины, слова, лексика, заимствованные термины, семантика.
Key words: Terms, words, vocabulary, borrowed terms, semantics.

Dilçilikdə alınma sözlər, başqa dilin təsiri amili olaraq leksik, fonetik, morfoloji və sintaktik üzrə dəyişikliklər məcmusu hesab edilir. Yəni, bir dildə danışanların başqa dildən (mənbə dil) qəbul etdiyi sözlərdir. Bu, iki dil icması arasında mədəni əlaqənin nəticəsidir.

Mənbə dil icması onun gətirdiyi obyektləri və ideyaları mənimsəyən dil icması üçün arzu olunan və faydalı edən güc, prestij kimi üstünlüklərə malikdir. Məsələn, eranın ilk bir neçə əsrində alman tayfaları Romalılarla ticarət yolu ilə yeni əlaqələr qurduqları üçün Latın dilindən çoxlu sözlər qəbul etdilər. Bir neçə alman sözü isə Latın dilinə keçdi [1, s. 35].

Bir dildən başqa dilə sözlərin alınma prosesi mürəkkəbdir və yeni sözün istifadə halları nəzərə alınır. Alınma sözləri dil istifadəçiləri danışarkən qəbul edirlər. Bəzən alınma sözlər, mənbə dildə tələffüz yolu ilə eyni və ya oxşar tələffüz edilə bilər. Məsələn, ingilis dilində danışanlar qaraj sözünü fransız dilindən qəbul etdilər, əvvəlki tələffüz fransızca tələffüzə indiki tələffüzdən daha yaxın idi.

Ehtimal ki, bu sözü ingilis dilində istifadə edən ilk natiqlər ən azı fransız dilini bilirdilər və fransızca danışanların işlətdiyi sözü eşitmişlər [3, s. 27].

Sinxron dilçilikdə sözlərin mənşəyindən asılı olmayaraq, morfemə bölünə bilən bütün sözlər alınma sözlər hesab edilir. Bura bölünmə qabiliyyəti tarixən ikinci dərəcəli olan sözlər daxildir. Məsələn, müasir rus dilinin nöqteyi-nəzərindən zontik ("çətir") sözü zont (həmçinin "çətir" mənasını verir), halbuki tarixən zontik (Hollandiya zondekindən) əmələ gəlib.

Digər tərəfdən, alınma sözlər kimi yaranan bir çox sözlər etimologiyadan çıxarılıb və artıq alınma sözlər kimi qəbul edilmir; məsələn, koltso ("üzük") tarixən kolo ("dairə") sözünün kiçildilməsidir.

Dilin leksik tərkibi cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə qarşı olduqca həssasdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin həcmi dilin funksional imkanlarını artırır. Dilin lüğət

tərkibinin zənginləşməsi yalnız yeni əlamətlərin yaradılması hesabına yox, eyni zamanda daxili resurslarla, ədəbi dilə dialekt sözlərin cəlb olunması yolu ilə, dildə olan sözlərə fərqli bir məna verməklə, köhnəlmiş sözlərin qaytarılması yolu ilə, başqa dillərdən alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər hesabına həyata keçirilir [4, s.236].

İngilis dilinin, qlobal dil kimi, dünyaya daha çox təsiri var. O, cəmiyyətin inkişafı, elm və texnikanın tərəqqisi nəticəsində zənginləşmişdir. İngilis dili dünyaya o qədər geniş yayılmışdır ki, həqiqətən beynəlxalq bir dilə çevrilmişdir [4, s.236].

İngilis dili, beynəlxalq dil olaraq "müxtəlif millətlərdən olan insanların biri biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdiyi dil" tərifinə cavab verir [2, s.348].

Alınma sözlər ingilis dilnin leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Alınma sözlər və ya alınmalar ilkin dildən alınan və tərcüməsiz başqa dilə daxil edilən sözlərdir. İngilis dili, dünya dili kimi, başqa dillərdən bir çox sözlər götürmüşdür. Müasir dünyada elmi-texniki biliklərin çoxalması nəticəsində dillərdə meydana gələn sözlərin 90%-dən çoxunu xüsusi sözlər təşkil edir [2, s.348].

Keçirilən sorguların nəticəsi göstərdi ki, hər dildən ingilis dilinə keçmiş sözlərin faizi fransız dilindın 29 %, laıtn dilindən, 26 % alman dilindən, yunan dilindən 6 % və başqa dillərdən də 6% təşkil edir.

İtalyan mənşəli sözlərin əsasən mətbəxlə əlaqəsi var: bresaola, brusçetta, kafelatte, kalson, fokaççо, brokoli, makaron, konfeti, panzanella, linqvini, sukini və s. Musiqi və memarlıq sahəsi üzrə alınmalar başqa bir sahəsidir: adajio, alto, ariya, bravo, violonçel, konsert, duet, mandolin operetta, temp, viola, fresk, veranda; moda və mebelə aid çoxlu alınmalar var: baldaçin brokade, kostyum, cins şalvar, muslin, organza, şemsiye, çətir valizi; digər sahələrdə alınmalara aşağıdakılar daxildir: kazino, qondola, lido, mafiya, mafioz, malyariya, maskarad, kaskad, bimbo, dildo, lotario, seqreqasiya, arsenal və s.

Bir çox ispan sözləri ingilis dilinə üç əsas mənbədən daxil olub: onların bir çoxu Amerika dilinə daxil olub indiki ABŞ-ın cənub-qərbində işləyən meksikalı və ya ispan kovboylarının dövründəki ingilis dilidir. İkinci əsas mənbə biznes əməliyyatları və ticarət yolu ilə əldə olunub. Bir çox sözlər ingilis dilinə daxil olduqdan sonra mənasını dəyişmişdir və orijinal dildən daha dar məna qəbul etmişdir. İspan alınma sözlərinə fajita, tako, anko, tortila, çipotle, habanero, maqiladora, palapa, sinsemila, tomatilo, tonto, avokado, burrito, partizan, çili və s. aiddir. Buendía-Castro İngilis və İspan dillərində frazeoloji vahidlər arasındakı yazışmaların seçilməsi metodunu təsvir edir. Əsas fikir budur ki, ixtisaslaşdırılmış mətnlərdəki fellər və onların dəlilləri müəyyən bir ixtisas sahəsinə xas olan bir sıra konseptual semantik kateqoriyalara bölünərək təşkil olunur (6).

Yapon mənşəli sözlər də ingilis dilinə daxil olub. Bəzi sözlər sadə transliterasiyalardır. Yapon mədəniyyətinə xas olan anlayışlar yapon sözləridir, lakin digərləri ilk olan çin mənşəlidir. Yapon dili vasitəsilə ingilis dilinə 900 çin simvolunun daxil olduğu təxmin edilir, onlardan 200-ü tam yapon mənşəli hesab olunur. Beynəlxalq iqtisadiyyatda önə çıxmasına görə yapon dilindən ingilis dilinə

nori, ginkqo, ramen, tepanyaki, kombu, matsutake, saşim, vakame kimi sözlər daxil olub; mədəniyyət sahəsində anime, ikabana, karaoke, manqa, tamaqotçi, kamikazek, araoke, saşimi kimi sözlər daxil olmuşdur.

Digər mənbə dillərindən fərqli olaraq, ingilis dilində alınma sözlərin çox az hissəsi rus dilindən gəlmişdir. Birbaşa alınmalar 20-ci əsrdə Sovet İttifaqının böyük bir güclü dövlət kimi qurulması ilə kəskin şəkildə artmışdır. Onların əksəriyyəti Rusiyaya, rus mədəniyyətinə, siyasətinə və özünə xas olan anlamlar üçün istifadə olunmuşdur. Ümumi istifadələr kosmonavt, politbüro, sputnik, troyka və s. kimi sözlərdir.

Latın və yunan dillərindən alınan sözlərin əksəriyyəti xüsusi və elmi terminlərdir. Məsələn, abdusens siniri, kandida, animasiya, minillik, manikür, giro, ultrasəs, televiziya, buzuki, zeytun və s.kimi sözlər yunan dilindən alınmışdır. Misal olaraq "mega" morfemi kimi sözləri qeyd etmək olar. 20-ci əsrin 80-ci illərində "meqa" morfemi daha da böyük və məhsuldar mənasında istifadə edilir, məsələn, mega ev, mega ulduz, meqa vitamin, meqa vat, meqa volt, meqa ton, meqa stor, meqa texnologiya və s.

Ərəb dilindən alınma sözlər birbaşa və ya digər dillər vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir. Məsələn, nadir, artişok, arsenal, zenit, hicab, dönər kabab, şeşbeş, həmas, Hizbulah, Taliban, əmir, ceyran, zürafə, hərəm, həşiş, minarə, məscid, salam, sultan, vəzir, bazar, karvan və s. kimi sözlər ərəb mənşəlidir.

Alınma sözlərin yaranma üsulları çevik və müxtəlif olub, dili yığcam edir. Misal üçün, çin dilində fenşuy, yapon dilində otaku, ispan dilində fajitas birbaşa donor dilindən götürülmüşdür. Lunik və parkur kimi alınma sözlər orfoqrafiya və tələffüz dəyişiklikləri ilə əvəz edilmişdir. Çindən taikonaut, fransızca şofer, almandan volksport, italyandan paparassilər qismən ya tələffüzdə, ya da yazılışda əvəzlənir. Bəzi alınma sözlər sonradan yeni məna kəsb edən sözlər ilə əvəz olunaraq kempinq və vok kimi ingilis dilinə daxil olumuşlar.

Dilin lüğət tərkibini, onun tərkibinin tarixən məlum mənşəyi baxımından işıqlandırılmalıdır. Burada yalnız aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: 1) alınma leksik elementin (sözün) bilavasitə mənbəsini tarixən izlənilə bilən mənbədən ciddi şəkildə fərqləndirmək, 2) alınma söz, sözün müəyyən bir dil sistemində inkişafı və dəyişməsi nəticəsində yaranan sözlərdən ciddi şəkildə fərqləndirmək, 3) alınma sözü onun əsasında yaranan sözdən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, ingilis dilinin correct sözü latın dilindən Correctus sözündən alınmışdır, lakin ingilis dilindəki fel (to correct) latın dilindən (lat. corrigire, pl. 2nd correctus) götürülməmişdir, 4) alınma sözün əvvəlcədən dildə mövcud olan oxşar sözlə (doğma və ya alınma fərq etməz) birləşməsi, bitişməsi mümkünlüyü nəzərə alınmalıdır. Məsələn, "rich" sözü (7, səh. 8-9).

İngilis dilinin açıqlığı alınma sözlərin və istifadənin yayılmasını sürətləndirmiş, onun mənimsənilməsinə və əcnəbi sözlərin və yeni sözlərin yaradılmasına fayda vermişdir. İngilis dili orijinal alınma sözləri yerli sözlər ilə əvəz etmiş, köklər və ya

affikslər onları yeni sözlər halına gətirmişdir. Digər İngilis sözlərinin orfoqrafiya və ya tələffüzü dəyişdirilmişdir və lokallaşdırılmışdir. Məsələn, cihad və s.kimi sözləri misal gətirə bilərik. Xarici mədəniyyəti mənimsəyərkən ingilis dilində danışanlar sadəcə hər şeyi kopyalamırdılar, əksinə onları yerli mədəniyyətə uyğunlaşdırmaq, müvafiq dəyişikliklər etmək və yaymağa çalışırlar. Bu cür sözlər ingilis dili lüğətlərini zənginləşdirir, həm də onları canlı və məhsuldar edir.

İngilis dilində müxtəlif dövrlərə aid çoxlu alınma sözlər var. Eyni zamanda, ingilis dilindən də digər dillərə keçən çoxlu sayda sözlər var. Söz mübadiləsi prosesi müxtəlif dillərin və müxtəlif millətlərin birləşməsinə səbəb olur və yeni ingilis sözləri əmələ gəlir. Hal-hazırda müasir ingilis dilində bir sıra elm və siyasət, media və maliyyə ilə əlaqəli bütün dillər üçün ümumi olan və istifadə olunan texnoloji terminlərdən istifadə edilir. Müxtəlif dillərdən çoxlu sözlərin ingilis dilinə alınması və alınma sözlərdən geniş istifadə olunması, ingilis dilinin açıqlığı, çevikliyi, tolerantlığı, yaradıcılığı onun dünyanın əsas dilinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Alınma sözlər mənşəyinə görə dilçilik elmində tədqiqatçılar tərəfindən bir neçə göstəricilərə görə qruplaşdırılır.

İşlənmə formasına və assimilyasiya dərəcəsinə görə dilçilik sahəsində alınma sözlər dörd hissəyə ayrılır.

Beynəlmiləl alınmalar- Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə dilə sürətlə keçərək inteqrasiya olan bu növ alınma sözlər dilçilikdə dilin təkmilləşməsi üçün böyük rol oynayır. Dildə yeni terminlərin daxil olması, elmi kəşflər və nailiyyətlər, müasir dövrün texnologiyaları ilə əlaqəli sözlər beynəlmiləl alınmaların aktuallığını artırır. Beynəlmiləl alınma sözlərə nümunə olaraq, inteqral, fonetika, genetika, facebook, google, internet və s.

Ekzotizmlər (yeni kalorit yaratmaq üçün istifadə edilən sözlər)-hər hansı bir millətlə əlaqəli mədəniyyətin, adət-ənənələrin və dövlətin yerləşdiyi mühitlə bağlı kaloriti, yəni özünəməxsusluq vahidinin formalaşmasına qoyulan addır. Ekzotizmlər bir neçə qruplara bölünür. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

Müəyyən dövlət idarəçiliyinə aid sözlər: Bobbi (İngiltərədə polis ləqəbidir), Yunus (Türkiyədə polis peşəsinin bir qoludur) və s.

Dövlətlərin milli pul vahidlərinin adları: Funt sterlinq (Böyük Britaniya), Zloty (Polşa), Rubl (Rusiya), Qryvnia (Ukraniya) və s.

Musiqi, rəqs və bayramlara verilən adlar: Zurna (Şərq ölkələrinə məxsus), karnaval (İtaliya və Latın Amerikaya xas), qopak (Ukraniya) və s.

Qida və içki məhsulları ilə bağlı adlar: Pudinq (İngiltərə), Viski (Şotlandiya), Çaça (Gürcüstan) və s.

Milli geyim adları: Qeyşa (Yaponiyada milli geyimə verilən ad), kimono (Yaponiya), sari (Hindistan) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekzotizmlər daxil olduğu dildə tərcümə edilmir, yəni ekvivalentsiz leksikadır. Ən çox ekzotizmlərə dilçilikdə bədii ədəbiyyatda və publisistika sahəsində rast gəlmək mümkündür.

Ümumişlək alınmalar. Bu qrupa cəmiyyətdə hər kəs tərəfindən başa düşülən və dildə aktiv şəkildə istifadə edilən alınma sözlər aid edilir. Nümunə olaraq, rəsm, rəqqas, ailə, aləm və s.

Varvarizmlər. Daxil olduğu dilin xüsusiyyətlərinə aid olmayan, dilin nizam və ahəngliyini pozan söz və yaxud söz qruplarıdır. Dilimizdə ən çox varvarizm rus dilindən keçmiş sözlərin danışıqda istifadəsi nəticəsində ortaya çıxır. Bunu normal həyatda tez-tez müşahidə etmək mümkündür. Misal olaraq, həyəcanlanıram yerinə "perejivat eliyirəm", əsəbiləşirəm yerinə "nervniçat oluram" kimi ifadələrin işlənməsi dilimizdə olan varvarizmlə əlaqəli bir neçə nümunədir. Təbii ki, bunlar Azərbaycan dilinin nizamını və ahəngini pozur, dilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

A.Qarayev fikirlərinə əsasən alınma sözlərin yaranması baxımından mənşəyinə görə:

Gəlmə sözlər- Tarixi dəyişiklik olaraq dilə zamanla keçən sözlər (müdaxilə, dəbilqə, müharibə və s.).

Alınma sözlər-Termin olaraq keçən sözlər (fonetika, fizika, qüvvə və s.)

Keçmə sözlər-Qonşu xalqların dilindən şifahi olaraq ümumi xalq dilində yayılan və daha sonra yazı dilinə keçən sözlər (karandaş, vedrə, ədəbiyyat, təyyarə və s.).

Yad sözlər-Tərcüməsiz və izahatsız başa düşülməyən, sadəcə keçdiyi dilin yazı üslubuna uyğun olan sözlər (google, facebook, instagram, youtube və s.) [5, s. 150].

İngilis dilinin iki əsas növü arasında daha çox fərq leksik səviyyədə olduğu üçün Amerikan İngilisi (Aİ) öyrədərkən əsas diqqət leksik bacarıqların formalaşmasına yönəldilməlidir. İngilis dilinin ali təhsil müəssissələrində tədrisi ilə bağlı dəyişikliklər amerikan ingilis (Aİ) dilinin aktivləşməsinə, onun beynəlxalq ünsiyyət sahəsinə daxil olmasına və iş adamının ünsiyyət qabiliyyətinə dair standartların yüksəlməsinə cavab olaraq edilir. Bu, ingilis dilinin tədrisinin yeni metodunun müqayisəli təhlilini daxil etməli olub-olmaması sualını doğurur. Onu vurğulamaq lazımdır ki, Aİ dili standart Britaniya İngilis (Bİ) dilinin normasından çox kənara çıxır. Fərqlər hər mənada da eyni zamanda vacibdir. Tədris dilindəki fərqliliklərə görə, Aİ tələbələr tərəfindən səhv başa düşülə bilər. Eyni zamanda Aİ və Bİ arasında söz mübadiləsi də mövcuddur. Alınma sözlər həm Aİ, həm də Bİ-də vardır. Bu səbəbdən dilçilər universitetlərdə Aİ məcburi tədrisinin tətbiqi məsələsini getdikcə daha çox gündəmə gətirirlər.

Ədəbi dilə daxil olan Bİ leksik vahidləri (alınmalar) nəzərəçarpacaq ərazi dəyişikliyi göstərmir. Aİ lüğəti ilə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Aİ lüğətinin bir hissəsi lokallaşdırılmış variantlarla, yəni istifadəsi coğrafi baxımdan məhdud olan leksik vahidlərlə təmsil olunur. Bununla belə, amerikalı dilçi Atvudun apardığı tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən məlumatlar göstərdi ki, daha yaşlı və az təhsilli informatorların nitqində lokallaşdırılmış variantlar üstünlük təşkil edir və resessiv fenomeni təmsil edir. Sinonim ümumi amerikan və adi ingilis dili vahidləri ilə rəqabət apararaq, onlar təhsilli insanların nitqində istifadə tezliyinə görə sonuncudan

açıq-aydın geri qalırlar və tədricən ədəbi dildən sıxışdırılırlar. Bütün ABŞ-da geniş yayılmış amerikanizmlər öz növbəsində geniş konseptual sferanı əhatə edir və ərazi baxımından məhdud variantlardan dəfələrlə çoxdur. Nəticədə, britizmlər və ümumi ingilis dilinin leksik vahidləri ilə müqayisə etmək üçün biz yalnız Aİ-də ərazi məhdudiyyəti olmayan sözlərdən və ifadələrdən istifadə edəcəyik.

Beləliklə, ədəbi ingilis dilinin makrosistemi çərçivəsində Aİ variantının leksik-semantik sistemini Bİ variantının mikrosisteminə qarşı çıxan vahid mikrosistem kimi təqdim etmək mümkündür. Leksik-semantik səviyyədə aşkarlanan əsas fərq növlərini müəyyən edərkən leksik vahidlərin ikili təbiətinin mövcudluğunu - onların həm ifadə müstəvisi, həm də məzmun müstəvisi ilə əlaqəsini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, müəyyən vahidlərin hansı müstəvidə uyğunsuzluqlar göstərdiyini və onların müqayisəsinin aparıldığı ümumiliyin hansı müstəvidə olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı
Azərbaycan dilində

1. Abbasbəyli A., Cəfərov V., Qafarov Z. Diplomatiya terminləri lüğəti. Bakı, 2000, 162 s.
2. “Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı” Bakı, “Elm”, 2005, səh. 348.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I IV hissələr. Bakı, 1966-1987.
4. “Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri”. Bakı, “Elm”, 2003, səh. 236.
5. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınm sözlər. Bakı, 1988.
6. Buendía C., Miriam, “Phraseology in Specialized Language and its Representation in Environmental Knowledge Resources.” PhD diss., University of Granada 2013.
7. Smirnitsky A.I., English language lexicology. M.: «MQU», 1998, səh. 8-9.

Севда Фатуллаева

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ И ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена лексико-семантическим особенностям словарного состава современного английского языка. В статье обсуждаются вопросы, связанные с общим понятием слов и терминов в языке. Также, анализируются семантико-лексические особенности слов и терминов в современном английском языке. Наглядным примером лексико-семантического различия в

английском языке является использование лексичексих единиц с разными семантическими полями. Особое внимание сосредоточено на различии лексических дивергентов между британским и американским английскими языками. Сравниваются отдельно лексичексие и семантические особенности слов в каждом варианте английского языка. На аналогичных примерах делаются выводы, связанные семантико-лексическими особенностями языка и отдельных лексических единиц. В исследовании делается вывод о том, что заимствованные термины остаются семантически устойчивыми и используются в функциональной сфере. Термины, сохраняющие свое первоначальное значение, полностью усваиваются семантически. Эти термины становятся нарицательными и активно участвуют в словотворчестве. Данная тема является одна из важных тем языковедения.

Sevda Fatullayeva

LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF BORROWED WORDS AND TERMS IN THE ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

The article is devoted to the study of lexical and semantic features of the word of the modern English language. The article discusses the issues related to the general concept of words and terms in the language. Also, the semantic-lexical features of words and terms in modern English are analyzed. A good example of the lexical and semantic differences in the English language is the use of lexical units with different semantic fields. Particular attention is focused on the difference in lexical divergents between British and American English. The lexical and semantic features of words in each variant of the English language are compared separately. The article bases on similar examples, conclusions are drawn related to the semantic and lexical features of the language and individual lexical units. The study concludes that borrowed terms remain semantically stable and are used in the functional sphere. Terms that retain their original meaning are fully assimilated semantically. These terms become common nouns and actively participate in word creation.

This topic is importance in linguistics.

“İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Məqalə müasir ingilis dilində alınma söz və termenlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə dildə söz və terminlərin ümumi anlayışı ilə bağlı məsələlər müzakirə olunur. Həmçinin müasir ingilis dilində söz və

terminlərin semantik-leksik xüsusiyyətləri təhlil edilir. İngilis dilində leksik-semantik fərqlərin bariz nümunəsi kimi müxtəlif semantik sahələrə malik leksik vahidlərin istifadəsini qeyd etmək olar. İngilis və Amerika ingilis dilləri arasındakı leksik divergentlərin fərqinə xüsusi diqqət yetirilir. İngilis dilinin hər variantında sözlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri ayrıca müqayisə edilir. Analoji misallar əsasında dilin və ayrı-ayrı leksik vahidlərin semantik-leksik xüsusiyyətləri ilə bağlı nəticələr əldə edilir. Araşdırmadan belə nəticəyə gəlinir ki, alınma terminlər semantik cəhətdən sabit qalır və funksional sahələrdə işlənir. İlkin mənalarını saxlayan terminlər semantik cəhətdən tam mənimsənilir. Bu terminlər ümumişlək sözlərə çevrilib söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Mövzu dilçilikdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: F.f.d., dosent Səmədova İradə Amin qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA İRADƏ İSA QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
imanovairade1960@gmail.com

TABELI MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN QURULMASINDA ƏDATLARIN ROLU

Xülasə

Tabeli mürəkkəb cümlə dilin ən zəngin struktur-semantik özəlliklərinə malik olan vahidlərindəndir. Belə ki, bu vahidlərin özünəməxus normativ quruluş qayda-qanunları vardır. Bu mənada deyə bilərik ki, ümumi ədəbi dil normalarında olan standart konstruksiyalar, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə növləri vahid təsnifata gəlir və onlar üçün ümumiləşdirilmiş qanunlar mövcuddur. Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin qurulmasında bir sıra elementlərin fəaliyyəti də məhz bu prinsiplərlə mövcud olur.

Əsas nitq hissələrinin müəyyən qanunauyğunluq əsasında köməkçi nitq hissələrinə keçməsi prosesində formalaşan söz qruplarından biri olan ədat heç bir lüğəvi mənaya malik olmayıb, yalnız cümlə daxilində bu və ya digər qrammatik məna qazanır. Sintaktik funksiyaya malik olan ədat cümlə əvəzləri (söz cümlə) yerində işlənir, sual cümlələrinin əmələ gəlməsində, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin qurulmasında həlledici rol oynayır. Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin qurulmasında ədat müəyyən çalarda məna və informasiya yükünə malik olaraq cümlənin struktur tipinin semantik özəlliyini təmin edir. Bu məqalədə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin qurulmasında *–sa //-sə* şərt; *-mı,-mi, -mu,-mü* sual, *ki* və *da, də* qüvvətləndirici ədatların rolu faktiki dil materialları əsasında təhlil edilmişdir.

Ədatların tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasındakı rolu qrammatikanın iki səviyyəsi arasındakı əlaqəni bir daha təsdiq edir. Məqalədə istifadə edilən nümunələr tədqiqatçı tərəfindən seçilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, komponentlərin əlaqələnməsi, ədat

Giriş. Morfologiya və sintaksis həmişə vəhdətdə olub, bir-birini tamamlayır. Morfoloji kateqoriyaları sintaksisin köməyi olmadan, daha doğrusu, sintaktik vəziyyəti nəzərə almadan şərh etmək mümkün deyil.

Morfoloji kateqoriyalar birbaşa olaraq sintaksislə əlaqəlidir. Dildə mövcud olan sözlər sistem olaraq söz birləşmələri və cümlələr şəklində mövcud olub əlaqələnmir. Bu proses-əlaqələnmə nitq şəraitində baş verir. Nitq fəaliyyətində morfologiya və sintaksis ifadənin keçmiş planı (morfologiyası) və indiki-gələcəyi (sintaksisi) kimi əlaqələndirilir.

Dil sisteminin bu səviyyələri arasında birbaşa və qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

1) Sintaksis və morfologiya arasındakı əlaqə onların bir ümumi səviyyəyə - qrammatikaya aid olmasındadır. Bu, dilin formal təşkili, mücərrəd mənaların və onların formal ifadələrinin vəhdəti olan mücərrəd kateqoriyalar sistemidir.

2) Morfologiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi belə təzahür edir: bir tərəfdən morfologiya sintaksisə xidmət edir, digər tərəfdən morfologiya dilin sintaktik quruluşunu müəyyən edir. Söz forması sintaktik birləşmələrin tərkibində işlənir və o, sintaktik vahidin tərkib hissəsidir. Buna görə də sözün geniş mənasında sintaksis (qr. syntaxis - tərtib) qrammatikanın nitq strukturunu öyrənən bölməsidir. Morfologiya sözləri bütün mümkün formaların məcmusunda öyrənirsə, sintaksis sözün ayrıca formasının müxtəlif sintaktik birləşmələrdə fəaliyyətini öyrənir.

Morfoloji vahidlər ilkin dil strukturları olmaqla yanaşı, cümlə komponentlərinin qurulmasında, müəyyən məlumatın yaradılıb ötürülməsində vacib element kimi çıxış edir. Dilimizdə müxtəlif nitq hissələri cümlə üzvləri kimi fəaliyyət göstərir. Lakin elə nitq hissələri də var ki, onlar cümlə üzvləri funksiyasını daşımadığı halda, cümlə komponentlərinin qurulmasında, əlaqələnməsində fəaliyyət göstərir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qurulmasında köməkçi nitq hissəsi olan ədatların müəyyən rolu vardır. Bu baxımdan ədatların cümlədə sintaktik funksiya daşıması da morfologiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi kimi çıxış edir. Belə ki, ədatlar cümlə üzvü ola bilməsə də, sintaksisdə çox mühüm vəzifəyə malikdir.

Ədatlar cümlə əvəzləri yerində işlənir, sual cümlələrinin əmələ gəlməsində, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin qurulmasında həlledici rol oynayır

Azərbaycan dilçiliyində ədatların sintaktik vəzifəsi barədə bir sıra maraqlı qeydlər edilmişdir. Dilçi alimlərin fikrincə, Azərbaycan dilində işlənən ədatlar cümlədə aşağıdakı sintaktik rola malikdirlər:

1) Predikativlik yaradır və bəzən də predikativliyi qüvvətləndirir.
2) Cümlə və aid olduğu üzvdə müxtəlif məna çalarlığı yaradır.
3) Cümlə əvəzləri yerində işlənir.
4) Sual cümlələri əmələ gətirir.
5) Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında rol oynayır (3, s.58).

Ədatların tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında rolu.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Bu bağlama vasitələrindən biri də ədatlardır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında ədatların bir bağlama vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə rol oynadığı çoxdan təsbit olunmuşdur (1, s.116-128; 2, s. 30-34).

Bəzi dünya dillərində, skandinav, ingilis, alman və s. dillərdə bağlayıcı sözlər əvəzinə müvafiq ədatlardan istifadə olunur.

Azərbaycan dilində başqa vasitələrlə yanaşı, bəzi ədatlar bağlayıcılıq funksiyasını həyata keçirir ki, onlar müəyyən mənada komponentlər arasındakı məna münasibətlərinin formalaşmasına təsir edir (4, s.126).

Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında *isə (sa, sə)* şərt; *-mı, -mi, -mu, -mü* sual; *ki* qüvvətləndirici; *da* qüvvətləndirici; *idi* hekayə; *imiş* rəvayət bildirən ədatlar həlledici rol oynayır.

***a) İsə (-sa, -sə)* ədatı.**

Türkoloji ədəbiyyatda *–sa* ədatı habelə *"isə"* hissəciyi və onun tabeli mürəkkəb cümlədəki rolu haqqında kifayət qədər material vardır. Həmin məlumatları ümümiləşdirsək belə bir fikrə gəlmək olar ki, bu morfem şərt məzmunu yaradır (morfoloji səviyyədə), lakin tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan zaman bu ədatlar şərt məzmunu yaratmayaraq, bəzi budaq cümlə növlərində bağlayıcı vəzifəsini yerinə yetirir. Bundan fərqli olaraq elə budaq cümlələr var ki, onlarda bu ədatlar bağlayıcılıq funksiyasını ifadə etməklə yanaşı, həmin konstruksiyalara şərt məzmunu da verir. Burada şərt məzmunu II dərəcəli olub, komponentlərin funksional müəyyənləşməsinə təsir etmir. Müqayisə et:

Məsələn:

1.Dalımca sənə nə deyiblərsə, hamısı yalandır.

2.Kimin Zeynəb xanımla işi vardısa, əvvəl Kişvər xanımla məsləhətləşirdi.

-sa ədatı ilk növbədə şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır.

Məs.: Əgər onda komsomol qanı varsa, gərək bundan bütün həyatı üçün nəticə çıxarsın (H.Mehdi).

İsə (-sa, -sə) ədatı qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanmasında da əsas rol oynayır. Lakin bu növdə *isə (-sa,-sə*) özündən sonra *da, də* ədatı qəbul edib, onunla birlikdə çıxış edir.

Məs.: Qurban bu şeyləri, bu şikayət və söhbətləri dəfələrlə eşitmiş*sə də,* özünü bilməməzliyə qoyub şəkillərə baxırdı (M.Süleymanov).

Sabah olmuş*sa da,* günəş hələ görünmürdü (Ə.Cəfərzadə).

Saçına dən düşmüş*sə də*, ürəyini olduğu kimi saxlamışdı (İ.Hüseynov).

İsə (-sa, sə) yalnız şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bağlanmasında iştirak edir. Lakin bununla bərabər, bir neçə budaq cümlənin xəbərinə qoşulub şərt mənası yaradır.

I. *İsə (-sa, -sə)* əlamətli mübtəda budaq cümləsi.

Günahkar kimdirsə, o da cəzasını almalıdır (Ş.Əsgərova, «Müstəntiq Cəbrayılov», 1966, səh.72). Kimi danışdırır*sa*, neştərini qaldırır (H.Razi, «Arxalı dağlar», səh.32).

Bu misallardakı budaq cümlələrin sonundakı *sa, sə* ədatlarını atsaq, həmin cümlələrin mənasına xələl gəlməz. Müqayisə et: Günahkar kimdir, o da cəzasını almalıdır.

2. *İsə (-sa, -sə)* əlamətli xəbər budaq cümləsi.

Kimdə zəngin bir könül varsa, kimin insanlığı və hünəri çoxsa, həyat və gələcək onundur (S.Vurğun, Seç.əsərləri, IV c., 1972, səh.425). Kim yaxşı əyləndirə bilər*sə*, qız onundur («Azərbaycan» jurn. 2005, № 2, səh.47).

Budaq cümlənin xəbərinə qoşulmuş *sa, sə* ədatı yalnız şərt mənası, çaları yaratmağa xidmət edir. Əgər *sa, sə* atılarsa, cümlənin məzmununa xələl gəlməz. Müqayisə et: Kim yaxşı əyləndirə bilər, qız onundur.

3. *İsə (-sa, -sə)* ədatlı tamamlıq budaq cümləsi.

Kim o qızı tapıb mənə verər*sə,* üç ay ona qulluq edərəm (A.Şaiq. Əsərləri, III c, 1972, səh.583).

Burada *-sa,-sə* ədatı yalnız komponentlərin bağlanmasında həlledici rol oynamır, eyni zamanda şərt çaları, şərt mənası yaradır.

4. *İsə (-sa, -sə)* əlamətli yer budaq cümləsi.

Yoldaşlarım haradadır*sa,* mən də orada olmalıyam.

5. *İsə (-sa, -sə)* əlamətli tərzi-hərəkət budaq cümləsi.

Necə vardı*sa*, eləcə də qalırdı (Ə.Hacızadə, «Təyyarə kölgəsi»).

6. *İsə (-sa, -sə)* əlamətli kəmiyyət budaq cümləsi.

Şahsənəm nə qədər ötkəm idi*sə,* Şıxzaman o qədər yumşaq idi (S.Dağlı, «Yaylaq qayğıları», səh.25). Konflikt nə qədər dayaz olar*sa,* əsər də o qədər dayaz olar (Q.Xəlilov, «Vaqif» və tarixi dram janrı», səh.19).

b) *-mı, -mi, -mu, -mü* sual ədatı.

Bu ədatlar bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlamaqla bərabər, əlavə məna çalarlığı da yaradır. Bu ədatın işlənmə dairəsi və yaratdığı mənalar geniş və zəngin olmasa da, özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətləri ilə tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlər arasındakı məna əlaqələrini dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

1. Mübtəda budaq cümləsi. Məs.: Yaxşı olmaz*mı*, sən dediyinə əməl edəsən (S.Qədirzadə, «Sevdasız aylar», səh.10).

2. Tamamlıq budaq cümləsi. Az*mı* keçdi, çox*mu*, bunu Orxan bilmirdi (Ə.Hacızadə, «Təyyarə kölgəsi», səh.186).

3. Zaman budaq cümləsi. Məs.: Ər günəşin başını qara bulud bürüdü*mü*, sərçələr vahiməyə düşərək civildəşir, qaçıb yuvalarına doluşurdular (C.Əlibəyov, «Mənim analı dünyam», səh.56); O qəzəbləndi*mi*, həftələrlə sakit ola bilmir (Q.Musayev, Seçilmiş əsərləri, I c, 1966, səh.41).

Nümunə verilmiş cümlələrdə *-mı*[4] ədatının rolu və özünəməxsus xüsusiyyəti göz qabağındadır. Belə ki, həmin cümlələri *-mı*[4] ədatı ilə işlətməsək, cümlənin ümumi mənasına xələl gələr. Birinci nümunəyə diqqət edək: Yaxşı olmaz,*(mı)* sən dediyinə əməl edəsən.

Mübtəda budaq cümləsinin bu növü haqqında Ə.Z.Abdullayev yazır ki, burada komponentlər *-mı* ədatı ilə bağlandığı kimi, *-mı* ədatı üstəgəl *ki* bağlayıcısı ilə də bağlanır (Müqayisə et: Yaxşı olmazmı (*ki)*, sən dediyinə əməl edəsən.

Lakin mübtəda budaq cümləsinin bu növünün özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Belə ki, bu növ mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsi forma etibarı ilə təsdiqdə olsa da, məzmunca inkarlığı bildirir və ya əksinə olur.

Ikinci nümunəyə diqqət edək: Az*mı* keçdi, çox*mu*, bunu Orxan bilmirdi.

Budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənən bu növ tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə *-mı*[4] sual ədatı əsas rol oynayır.

Baş cümlənin (bunu Orxan bilmirdi) tamamlanması üçün budaq cümlənin işlənməsi zəruridir. Bu zərurət *mı*[4] sual ədatının köməyi ilə reallaşır.

c) *Ki* qüvvətləndirici ədatı.

Ki ədatı bir qisim iki özəkli zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında və komponentlərin bağlanmasında fəal rol oynayır. Məsələn:

Dədəmin *ki* trubkası söndü, deməli, danışıq xoşuna gəlmir (M.İbrahimov. Seçilmiş əsərləri, I c., 1966, səh.69); Cibdə *ki* pul oldu, tələbənin bayramıdır (M.Sadıq, «Ad günü», səh.47).

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-birinə müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Bu vasitələr müxtəlif olduğu kimi, onların işlənmə qaydaları da müxtəlifdir. Bəzən komponentləri bağlamaq üçün bu vasitələrdən birindən, bəzən də bir neçəsindən istifadə olunur. Beləliklə də, komponentləri bağlamaqda müəyyən qaydalar meydana çıxmış olur. Bu cəhətləri nəzərə alaraq tabeli mürəkkəb cümlələri üç tipdə qruplaşdırırlar:

1) Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.
2) Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.
3) Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin bağlanmasında ədatlardan istifadə olunmur. Bu tip mürəkkəb cümlələr bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə əlaqələndirilir.

Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin bağlanmasında isə ədatlar mühüm rol oynayır. Bu üsulla şərt, qarşılaşdırma, az miqdarda da olsa zaman budaq cümlələri bağlanır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin analitik-sintetik tipində həm analitik, həm də sintetik tipin əlamətləri olur. Yəni, komponentlərin bağlanmasında bir tərəfdən bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, digər tərəfdən də şəkilçiləşmiş ədatlar iştirak edir.

Ə.Abdullayev bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələri iki qismə ayırır:

1) bağlayıcı söz və ədatın köməyi ilə bağlananlar;
2) bağlayıcı və ədat vasitəsi ilə bağlananlar.

Bağlayıcı söz və ədatın köməyi ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə *ki* bağlayıcısından və *-sa, -sə* ədatından istifadə olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında *–sa //-sə* şərt; *-mı,-mi, -mu,-mü* sual, *ki* qüvvətləndirici və *da, də* ədatları iştirak edir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında daha çox işlənən ədat şəkilçiləşmiş –sa, -sə ədatıdır. Bu ədat çox zaman feilin şərt şəklini əmələ gətirir. Bundan əlavə ismi xəbərli sadə cümlələrin sonunda da işlənərək, şərt budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanmasına xidmət edir. Məsələn: Əgər onda komsomol qanı varsa, gərək bundan bütün həyatı üçün nəticə çıxarsın (H.Mehdi).

Azərbaycan dilçiliyinin bəzi mənbələrində *-sa, -sə* ədatının yalniz şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkilinə xidmət etdiyi qeyd edilir. Lakin bəzi ədəbiyyatlarda bu ədatların başqa növ budaq cümlələrin yaranmasında iştirak etdiyi də qeyd edilmişdir.

1.Mübtəda budaq cümləsi: Günahkar kimdirsə, o da cəzasını almalıdır. (M.İbrahimov, "Gələcək gün", səh.186).

2.Xəbər budaq cümləsi: Kimdə zəngin bir könül varsa, kimin insanlığı və hünəri çoxsa, həyat və gələcək onundur (S.Vurğun, "Seçilmiş əsərləri", səh.425).

Budaq cümlənin xəbərinə qoşulmuş *–sa,-sə* ədatı yalnız şərt mənası, çaları yaratmağa xidmət edir. Əgər *–sa, -sə* atılarsa, cümlənin məzmununa xələl gəlməz. Məsələn: Kim sehrli torbanı gətirdi, qız onundur.

3.Tamamlıq budaq cümləsi: Kim o qızı tapıb mənə verərsə, üç ay ona qulluq edərəm (A.Şaiq, Əsərləri, səh. 583).

Burada *–sa, -sə* ədatı yalnız komponentlərin bağlanmasında həlledici rol oynamır, eyni zamanda şərt çaları, şərt mənası yaradır.

4. Yer budaq cümləsi: Yoldaşlarım haradadırsa, mən də orada olmalıyam.

5. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi: Necə vardısa, eləcə də qalırdı. (Ə.Hacızadə, "Təyyarə kölgəsi", səh.21).

Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri də *-mı, -mi, -mu, -mü* ədatlarıdır. Bu ədatlar bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlamaqla yanaşı, əlavə məna çalarlığı da yaradır.

-mı[4] ədatı əsasən, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında böyük rol oynayır.

Həmçinin bu ədatlar bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlamaqla bərabər, əlavə məna çalarlığı da yaradır:

1. Mübtəda budaq cümləsi. Məsələn: Yaxşı olmazmı, sən dediyinə əməl edəsən (S.Qədirzadə,"Sevdasız aylar", səh.10).

2. Tamamlıq budaq cümləsi. Azmı keçdi, çoxmu, bunu Orxan bilmədi (Ə.Hacızadə, "Təyyarə kölgəsi", səh.186).

3. Zaman budaq cümləsi. Məsələn: Ər günəşin başın qara bulud bürüdümü, sərçələr vahiməyə düşərək civildəşir, qaçıb yuvalarına doluşurdular (C.Əliyev,"Mənim analı dünyam", səh.56).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanmasında iştirak edən vasitələrin bir qismi yalnız bağlayıcılıq funksiyasını həyata keçirirsə, ikinci qismi bununla yanaşı həm də mürəkkəb cümlədə komponentlərin məna əlaqəsinin formalaşmasında fəal iştirak edir və ya onu daha aydın üzə çıxarır. Bütün

bunlar onu göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin qurulmasında iştirak edən vasitələr budaq cümlələrin növlərinin müəyyənləşməsində, həmçinin funksional müəyyənləşmədə müxtəlif dərəcəli rola malikdirlər. Onların bəzisi bu sahədə həlledici rol oynayırsa, bəzilərinin isə heç bir rolu olmur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: «Maarif», 1974, 419 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis (IV hissə). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 474 s.
3. Quliyeva R. Ədatların qrammatik xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, Bakı, 1978, № 1, s.57-63.
4. Müzəffəroğlu T. Tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülü, Bakı: Azərnəşr, 2012, 160 s.
5. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası, Bakı: Azərnəşr, 2002, 304 s.
6. Алекперова Ф.Дж. Семантика и функции частиц современного азербайджанского языка, Баку, АКД, 1989, 155 с.
7. Кулиева Р.И. Частицы в современном азербайджанском языке, Баку, АКД, 1980, 26 с.

Иманова Ирада Иса гызы
Азербайджанский Медицинский Университет

РОЛЬ ЧАСТИЦ В СТРОЕНИИ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

Сложноподчиненное предложение - одна из единиц, обладающих богатейшими структурно-семантическими особенностями. Так, эти единицы имеют специфические правила нормативной структуры. В этой связи можно сказать, что стандартные конструкции в нормах общелитературного языка, в том числе виды придаточных сложноподчиненных предложений, подлежат единой классификации и для них существуют обобщенные законы. Деятельность ряда элементов в строении компонентов сложноподчиненных предложений осуществляется на основе именно этих принципов.

Частицы, являющиеся одной из групп слов, формирующихся в процессе перехода знаменательных частей речи в служебные на основе

определенных закономерностей, не обладают словарным значением и приобретают то или иное грамматическое значение только в пределах предложения. Частица, обладающая синтаксической функцией, употребляется в заменителях предложений (словах - предложениях), играет решающую роль в образовании вопросительных предложений, в строении компонентов сложноподчиненных предложений. Обладая определенным смысловым оттенком и информационной нагрузкой в строении компонентов сложноподчиненных предложений, частица определяет семантическую особенность структурного типа предложения. В настоящей статье роль условных частиц –sa //-sə ; вопросительных частиц -mı, mi,-mu,-mü и усилительных частиц ki, da, də в строении компонентов сложноподчиненных предложений анализируется на основе фактического языкового материала.

Роль частиц в строении сложноподчиненных предложений служит еще одним подтверждением связи между двумя уровнями грамматики. Примеры, используемые в статье, выбраны исследователем.

Ключевые слова: азербайджанский язык, предложение, сложноподчиненное предложение, связь компонентов, частица

IMANOVA IRADA ISA GIZI
AZERBAIJAN MEDICAL UNIVERSITY

ROLE OF PARTICLES IN THE STRUCTURE OF COMPLEX SENTENCES

SUMMARY

A complex sentence is one of the units that have the richest structural and semantic features. Thus, these units have specific rules of the normative structure.In this regard, we can say that the standard constructions in the norms of general literary language including types of subordinate clauses of complex sentences are subject to a single classification and there are generalized laws for them. Functioning of a number of elements in the structure of components of complex sentences is carried out on the basis of these principles.

Particles which are one of the groups of words formed in the process of transition of main parts of speech into auxiliary ones based on certain patterns do not possess lexical meaning and acquire one or another grammatical meaning only within the sentence.A particle that has a syntactic function is used in substitutes for sentences (words-sentences), plays a decisive role in the formation of interrogative sentences, in the structure of the components of complex sentences. Possessing a certain semantic connotation and information load in the structure of the components of complex sentences a particle determines a semantic feature of a structural type of the sentence. In this article, the role of conditional particles **–sa //-sə**; interrogative particles **-mı, -mi, -mu, -mü** and intensif-

ying particles ki, **da, də** in the structure of the components of complex sentences is analyzed on the basis of the actual language material. The role of particles in the structure of complex sentences is another confirmation of the connection between the two levels of grammar. The examples used in the article are chosen by the researcher.

Keywords: the Azerbaijani language, sentence, complex sentence, connection of components, particle

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: professor Tofiq Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏCƏFOVA SEVİL AZƏR QIZI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq 20
sevilnecefova99@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK NORMASI

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl forması fonetik norma haqqındadır. Ədəbi dil normaları müxtəlif vasitələrin iştirakı ilə formalaşır və iki forması vardır. Yazılı ədəbi dilin normaları şifahi ədəbi dilin normaları üzərində qurulsa da, fərqli və özünəməxsus xüsusiyyətləri çoxdur. Ədəbi dilin normaları kütləvi xarakterdədir. Yəni hamı tərəfindən anlaşılan, hamının dil ünsiyyəti üçün yararlıdır . Fonetik normada dəyişmə prosesi gec baş verir. Orfoqrafik və orfoepik normalar dilin fonetik və qrammatik(morfoloji) normaları əsasında yaranır. Azərbaycan xarakterini, tipologiyasını müəyyən edir. İltisaqilik ədəbi dildə, onun normalarında əsas şərt kimi gözlənilir: sözlər ahəng qanununa tabe olur, şəkilçilər sözün sonuna qoşulur və cümlə qrammatik kateqoriyalarla təşkil olunur.Hər bir dildə olduğu kimi Azərbacan dilində də bir sıra sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasında fərqlər özünü göstərir. Bəzi sözlər vardır ki, onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq, və yaxud da yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir. . Orfoqrafiya yazı sisteminin inkişaf etmiş və zəruri hissəsidir. Orfoqrafiya dilin yazıda vahid formada əks etdirilməsini təmin edən qaydalar sistemi, orfoepiya isə şifahi nitqin səslənməsini formalaşdıran tələffüz normalarının toplusudur. Hər dilin öz orfoqrafiya qaydaları və orfoepiya normaları mövcuddur. Orfoqrafiya sözlərin yazılışını, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilməsini, durğu işarələrinin işlədilmə qaydalarını, orfoepiya isə ədəbi tələffüz normalarını öyrənir. Yüksək yazı mədəniyyəti ancaq orfoqrafiya qaydalarının sabitliyi, möhkəmliyi və xəlqiliyindən asılıdır.

Açar sözlər: Fonetik norma Azərbaycan dili, orfoepiya, şifahi, tələffüz orfoqrafiya, dilçilik

Müasir Azərbaycan ədəbi dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən biri kimi, müasir fonetik, leksik, qrammatik normaları vardır. Həmin normalar müəyyən tarixi təkamülün məhsulu olmaqla yanaşı, həm də ümumxaiq dili əsasında yaranır. Zaman keçdikcə ədəbi dilin normaları dəyişə bilir,lakin bu dəyişikliklər tədricən baş verir. Milli dilin müxtəlif təzahür formaları içərisində ədəbi dil aparıcıdır. Düzgün, səlis və mənalı danışmaq, eləcə də qısa, az sözlə dərin mənalı və bitkin fikir ifaə etmək üçün sözləri məharətlə seçmək, yerli-yerində işlətmək üçün nitq məharəti vacibdir.

Dilçilik ədəbiyyatmda nitq mədəniyyəti anlayişı belə izah olunur: "Nitq mədəniyyəti tatbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, iislubi va s. normalanı müəyyənləşdirən nazari axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir" (1,194). Dil üçün qəbul olunmuş normalar təsadüfi seçilmir.Dünya dillərində olduğu kimi , Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibini fonetik cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, sözlərin müəyyən bir qisminin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir. Bu əlamət başqa dillərdə olduğu kimi ,Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir. Belə ki ,dilimizdə olan bütün sözlərin heç də hamısı tələffüz olunduğu kimi yazılmır və ya əksinə, yazıldığı kimi tələffüz edilmir. Deməli, sözü yazıldığı şəkildə tələffüz etmək, yaxud tələffüz olunduğu formada yazmaq yanlışdır. Bu əlamət başqa dillərdə olduğu kimi ,Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir.

H.Həsənov qeyd edir ki, ədəbi dilin yazısı bir – birini şərtləndirən üç komponentdən ibarətdir : Əlifba qrafika və orfoqrafiya.Qrafikanın qaydaları əlifbadan törəyir orfoqrafiya qaydaları isə əlifba və qrafika ilə birbaşa əlaqədardır. (2. s.168) Ümumxalq dilində-canlı danışıq dilində söz müxtəlif variantlarda işlənsə də, ədəbi dildə ancaq bir variantda tələffüz olunur və yazılır. Fonetik norma iki şəkildə təzahür edir: a)orfoepik; b)orfoqrafik.

Müasir ədəbi dilin yazılı və şifahi formaları (orfoqrafiya və orfoepiya) arasında yaxınlıq əvvəlki illərə nisbətən artmışdır. Fonetik normanın pozulması -ədəbi yazı və tələffüz qaydalarına düzgün əməl olunmaması, sözlərdə vurğunun düzgün qoyulmaması ,dialekt tələffüzünə yol verilməsidir.Orfoqrafiya ilə canlı dil arasında sıx əlaqə vardır. Bu qaydalara əməl olunmadıqda fikrin məzmununda ziddiyyət, dolaşıqlıq yaranır. Ədəbi dil sistemində zahiri cəhətdən diqqəti cəlb edən ilk əlamət fonetik normalara əməl olunub-olmamasıdır. İfadənin, sözün aydın olması onun düzgün tələffüzü və düzgün yazılışı ilə birbaşa əlaqəlidir. Ədəbi dildə sözün tələffüz qaydası orfoepik norma adlanır və bu orfoepik lüğətlərdə əks olunur. Görkəmli dilçi alim K. Əliyev : " Orfoepik qaydalar bəzi fonetik qanunlara əsaslanır,dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin şifahi nitqdəki fəaliyyətini - tələffüzünü tənzim edir,orfoepik normaların elmi əsasına çevrilir (3.s 158)

Səslarin sözlardə müəyyən düzulüş formasi va ünsiyyətdə maqbul sayılan fonetik dayişmələrə uyğun variantlari va ənənəvi deyiliş formasi norma kimi qəbul olunur. Məsələn, dilimizin ahəng qanununa görə şəkilçilər sözlarin son hecasının ahənginə uygun olaraq onlara qoşulur.

Tələffüzü məsələsi orfoepiyada öz əksini tapır. L.V.Şerba tələffüz növlərini ilk dəfə üslub adlandırmışdır.Orfoepiya normalarını müəyyənləşdirərkən tələffüzün asanlığını, danışığın təbiiliyini qorumaq, qənaət prinsipinə əməl etmək kimi prinsiplərini əsas götürmüşdür. Orfoepiya dildə, əsasən, düzgün və zərif tələffüzə xidmət etdiyi üçün bir sıra sözlərin deyiliş qaydası sonralar həmin sözlərin yazılışı qaydasına çevrilə bilər. Məsələn: Dutsaq-dustaq; yapraq-yarpaq; topraq-torpaq; kiprik-kirpik; sürfə-süfrə və s. Beləliklə, danışıqda təfəffüzün asanlaşmasını tənzimləyən, dilin gözəlləşməsində və zənginləşməsində böyük rol oynayan

orfoepiya ictimai əhəmiyyət daşıyır.Ofoqrafiya isə nitqi yazıda əks etdirmək üçün müəyyən edilmiş qrammatik qaydaların toplusuna deyilir və orfoqrafiya lüğətlərində əks olunur. Mürəkkəb adların, onların abreviatura formalarının,xüsusi isimlərin yazılışı, mürəkkəb sözlərdə defis işarəsindən düzgün istifadə olunması, durğu işarələrinin istifadəsi, sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları və s. orfoqrafik norma ilə müəyyən edilir. Hər bir dildə sözlərin yazılışında nəinki onların səs tərkibi nəzərə alınır, həm də dilin tarixinə, onun etimoloji-morfoloji xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilir . Böyük metodist alim Mahmudbəy Mahmudbəyov bu məsələdən danışarkən yazırdı: "Dilin orfoqrafiyası üçün tələffüz əsas ola bilməz, çünki hər bir yerdə, hər bir rayonda bir cür tələffüz vardır. Əgər tələffüzü orfoqrafiya üçün əsas tutsaq onda meydana 40-50 cür orfoqrafiyamız çıxa bilər ki, bu da az-çox inkişaf tapmağa başlayan maarif, mətbuat və tədris işlərinə xeyli zərər vura bilər" (4.səh.2).

Orfoqrafiya − danışıq səslərinin hərflərlə ifadəsi, sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılması, kök və şəkilçilərin, ixtisarların, idarə və təşkilat adlarının, sözün ilk səsinin böyük, yaxud kiçik hərflərlə yazılması, sətirdən-sətrə keçirilmə və s. kimi.

qaydaların tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Fərdi və ya dialektik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması, yəni sözün eyni şəkildə yazılması ictimai mahiyyət kəsb edir. Çünki aydın və vahid yazı qaydaları nitqin yazılı formasını sabitləşdirir və ünsiyyət üçün əlverişli şəklə salır.

Dilçilik ədəbiyyatında orfoqrafik normaları ədəbi dilin başqa normalarından fərqləndirən əlamətlər bir çox alimlər tərəfindən müxtəlif tələblərlə müəyyənləşdirilmişdir. A.Qurbanova görə : 1) Orfoqrafiya qaydaları vacib tələb kimi özünü göstərir. Yəni hər bir şəxs orfoqrafiya qaydalarına riayət etməyə məcburdur. 2) Orfoqrafiya qaydaları hər bir dilin nizamlanmasına xidmət göstərir. Belə ki ,dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu orfoqrafiya qaydalarının tələbləri üzərində tənzimlənir. 3) Dil dəyişir ,inkişaf edir. Bu zaman dildəki bu dəyişiklik orfoqrafiya qaydalarında da öz əksini tapır.Yəni orfoqrafiya qaydaları daha çox sabit olsa da ,dildəki dəyişiklərlə bağlı olaraq inkişaf edir, dəyişir, təkmilləşir.(5.s.105)

Müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarında fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplərdən istifadə olunur. Lakin orfoqrafiyanın yeniliyindən və qədimliyindən asılı olaraq bunlardan biri bu və ya digər dərəcədə üstünlük təşkil edə bilər. Göstərilən prinsiplər bir -birini tamamlayır və orfoqrafiyada rolu müxtəlifdir. Fonetik prinsip orfoqrafiya ilə orfoepiya arasındakı fərqi aradan qaldırmağa kömək edir.Fonetik prinsipdən istifadə ədəbi dil normalarının ümumiləşdirilməsi,həm düzgün yazı həm də düzgün tələffüz qaydalarını asanlıqla mənimsəmək nöqteyi – nəzərindən əlverişlidir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası öz inkişaf tarixində bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dəyişikliklər həm əlifba ilə, həm də dildəki bu və ya başqa dəyişikliklərlə əlaqədar olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, orfoqrafiya əlifba ilə çox bağlıdır. Buna görə də əlifba dəyişdikcə orfoqrafiyada da müəyyən dəyişiklik əmələ

gəlir. orfoqrafiya məsələləri görkəmli şəxsiyyətlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Azərbaycanın görkəmli dilçiləri Ə.Dəmirçizadə A.Qurbanov K.Əliyev və s. elmi tədqiqatlarında orfoepik normaları nəzəri çəhətdən müəyyənləşdirmiş və üç tələffüz üslubunun olduğunu göstərmişlər.

1.Normativ üslub

2.Kitab üslubu

3. Adi danışıq üslubu

Dilin inkişafı özünü həmin dilin səs sistemində, leksik tərkibində və qrammatik quruluşunda göstərir. Bu gün dildə baş vermiş yeniliklər, yeni orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Belə ki,lüğətin tərtibindən keçən vaxt ərzində elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı, ictimai quruluşun dəyişilməsi, tərəqqi və yeniliklərlə əlaqədar dilimizin lüğət tərkibi də xeyli zənginləşmişdir. Dildə bunun əksinə də proses də baş vermişdir: bir sıra söz və terminin işlənmə tezliyi zəifləmiş, onların bir çoxu ünsiyyətdən çıxmışdır. Bütün bu hadisələr yeni tərtib olunacaq orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Aydın olur ki,leksik normada baş verən yeniləşmələr fonetik normaya da təsirsiz ötüşmür.

Azərbaycan ədəbi dilində üslubların formalaşmasında da fonetik normaların rolu böyükdür. A. Qurbanova görə ədəbi dilin normaları daimi deyildir.Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı olaraq zaman keçdikcə təkmilləşib dəyişir və zənginləşir.Müasir dövrün tələblərini ödəyə bilməyən normalar aradan çıxır, yeni tələblər əsasında yaranan zəruri normalar isə dilə daxil olur. Hər bir yeni ədəbi norma xalqın ruhuna uyğun yaradılır. Bu prinsipə müvafiq olmayan normalar dildə yaşaya bilmir və tez sıradan çıxır. (5.20)

Müstəqillik illərində çap olunmuş ilk orfoqrafiya lüğəti 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğət müstəqillikdən əvvəlki illərdə çap olunmuş sonuncu-1975-ci ildə çap olunmuş "Orfoqrafiya lüğəti"ndən fərqli olaraq 80 minə yaxın sözdən ibarətdir və 30 minə yaxın yeni sözü əhatə etmişdir

Təttibi 1929 cu ildən həyata keçirilmiş orfoqrafiya lüğəti 1940 , 1975 ,2004,2013 ,2021 ci illərdə yenidən nəşr edilmişdir.2021- ci ildə çapdan çıxmış yeddinci nəşrdə 90 minə yaxın söz toplanmışdır. ət kimi ortaya qoyur. Yaşadığımız qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də ciddi dəyişikliklər özünü göstərmiş və ədəbi dilimiz zamanın tələbi ilə bir sıra yeni anlayışları ifadə edən söz və ifadələrlə xeyli zənginləşmişdir. A İlk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə (1925-ci ildə qəbul edilmiş orfoqrafiya qaydaları əsasında) nəşr edilmişdir. 1939-cu ildə yeni əlifbaya keçməklə əlaqədar orfoqrafiya qaydalarında xeyli dəyişikliklər edilmiş, həmin dəyişikliklər 1940-cı ildə nəşr olunan orfoqrafiya lüğətində öz əksini tapmışdır. Bu lüğətə 21 mindən artıq söz daxil edilmişdir. 1958-ci ildə qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydaları əsasında 1960-cı ildə növbəti lüğət (üçüncü lüğət) nəşr olunmuşdur. Lüğət 58 minə qədər sözü əhatə edir. Bu lüğət dilimizin müasir leksikasını əks etdirə bilmək baxımından, təbii ki, köhnəlmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilində üslubların formalaşmasında da üslubların rolu böyükdür.Bu norma ümumxalq ədəbi yazı ilə sıx bağlıdır.

Müstəqil dövlətimizin atributlarından biri sayılan dilimizin dövlət dili statusu dövlətçiliyimizin inkişafı və formalaşması ilə birbaşa bağlıdır. Ana dilinə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşan, Heydər Əliyev siyasi kursunu davam etdirən Prezident İlham Əliyev cənabları da "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair" sərəncam vermiş, 9 aprel 2013-cü il tarixində isə bu barədə Dövlət Proqramına imza atmışdır. Dövlət Proqramının 3.1.8. bəndində qeyd olunur: ―Dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi.Buradan aydın olur ki , milli ədəbi dilin və onun normalarının qorunmasına nəzarət artıq dövlət səviyyəsində təşkil edilir.

Beləliklə, bitirdiyi ali məktəbdən, ixtisasından və çalışdığı müəssisədən asılı olmayaraq, hər bir mütəxəssisin nitqi məzmunca anlaşılan, aydın olmalıdır. Hər bir insan öz fikirlərini müsahibinə dəqiq, yığcam və estetik cəhətdən gözəl şəkildə çatdırmaq üçün nitq mədəniyyəti qaydalarına, prinsiplərinə yiyələnməlidir .

SEVIL NAJAFOVA

PHONETIC NORM OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

SUMMARY

This article is about the phonetic norm - the most perfect form of the literary Azerbaijani language. Literary language norms are formed with the participation of various means and have two forms. Although the norms of the written literary language are based on the norms of the oral literary language, they have many different and unique features. The norms of the literary language are mass in nature, that is, a language is understood by everyone and useful for everyone's communication. Orthographic and orthoepic norms are created on the basis of phonetic and grammatical (morphological) norms of the language. It defines the character and typology of Azerbaijan. Coherence is expected as a basic condition in the literary language, its norms: words obey the law of harmony, suffixes are attached to the end of words, and sentences are organized by grammatical categories. The process of change in the phonetic norm takes place forcefully. As in any language, there are differences between the pronunciation and spelling of a number of words in the Azerbaijani language. There are some words that are wrong to write as they are pronounced, or to pronounce them as they are written . Spelling is an advanced and necessary part of the writing system. Orthography is a system of rules that ensures a uniform representation of the language in writing, and orthoepy is a set of pronunciation norms that shape the sound of oral speech. Each language has its own spelling rules and orthographic norms. Orthography studies the writing of words, the transition of words from line to line, the rules of using punctuation marks,

and orthoepy studies the norms of literary pronunciation. High writing culture depends only on the stability, solidity and naturalness of spelling rules.

Ключевые слова: Фонетическая норма, Азербайджанский язык, орфоэпия, устная речь, произношение

НАДЖАФОВА СЕВИЛЬ

ФОНЕТИЧЕСКАЯ НОРМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Данная работа посвящена фонетической норме, наиболее совершенной форме литературного Азербайджанского языка. Литературные языковые нормы формируются с участием различных средств и имеют две формы. Несмотря на то, что нормы письменного литературного языка основаны на нормах устного литературного языка, они имеют множество различных и уникальных особенностей. Нормы литературного языка носят массовый характер. Другими словами, язык, понятный всем, полезен для общения каждого. Орфографические и орфоэпические нормы создаются на основе фонетических и грамматических (морфологических) норм языка. Оно определяет характер и типологию Азербайджана. Связность рассматривается как основное условие литературного языка, его нормы: слова подчиняются закону гармонии, суффиксы присоединяются к концу слов, предложения организованы по грамматическим категориям. Процесс изменения фонетической нормы происходит форсированно. Как и в любом языке, в азербайджанском языке существуют различия между произношением и написанием ряда слов. Есть слова, которые неправильно писать так, как они произносятся, или произносить их так, как они пишутся. Правописание является продвинутой и необходимой частью системы письма. Орфография — это система правил, обеспечивающих единообразное представление языка на письме, а орфоэпия — это совокупность норм произношения, формирующих звучание устной речи. Каждый язык имеет свои правила правописания и орфографические нормы. Орфография изучает написание слов, переход слов из строки в строку, правила употребления знаков препинания, орфоэпия изучает нормы литературного произношения. Высокая культура письма зависит только от устойчивости, основательности и естественности правил правописания.

Key words: Phonetic norm, Azerbaijani language, orthoepy, oral speech, pronunciation , orthography, linguistics

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Azarbaycan nitq madaniyyati problemlari. Baki, 1988.
2.Həsənov H. Nitq mədəniyyəti va üslubiyyatın əsaslan. Baki, 1999
3.Əliyev K. Nitq mədəniyyəti va üslubiyyatın asaslan. Bakı, 2001.
4.M.Mahmudbəyov. "İmlamız", Bakı, 1911,
5.A. Qurbanov Ümumi dilçilik III cild

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: dos., filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Abbasov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TÜRKANƏ RAMİZ QIZI ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Universiteti
Ceyhun Hacibeyli 71
Turkana.ahmadova@au.edu.az

İNGİLİS DİLİNDƏ OXUYUB ANLAMA BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏ YOLLARI

Açar sözlər: oxuyub anlama, bacarıqlar, təhlil, oxu vərdişi, tətbiq etmək.
Keywords: reading comprehension, skills, analysis, reading habit, to apply
Ключевые слова: понимание прочитанного, навыки, анализ, привычка чтения, применять.

Dünyada ingilis dili həm daha keyfiyyətli təhsil, həm də daha uğurlu iş əldə etmək üçün əsas tələblərdən birincisinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, ingilis dili dünyada ilk əsas kommunikasiya dili hesab olunur. Bəs ingilis dilini öyrənmək sizə nələri qazandıracaq? Bu dili öyrənmək sizə ingilis dilinin danışıldığı ölkələrdən olan insanlarla daha rahat şəkildə ünsiyyətə girməyinizə kömək edəcək, habelə həmin xalqların mədəniyyətləri haqqında daha dəqiq məlumat almağınızda köməkçi vasitə olacaqdır. Bütün bunlarla yanaşı, xarici dil öyrənməyin tibbi faydaları da var. Belə ki, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, iki və daha çox dildən istifadə etmək beyni məşq elətdirir və düşünmə bacarığının sürətini artırdığı söylənilir . Üstəlik, bu dil beynəlxalq ticarət, elm, təhsil və texnologiyanın dilidir, müxtəlif dil mənşəli insanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq üçün ingilis dilindən istifadə edirlər Bütün bunlar sizə yeni bir dil öyrənməniz üçün tutarlı səbəblər verir.(1, 17) Son dövrlər İngilis dilini öyrənmək üçün dünyada tələbat kəskin şəkildə artmışdır (7). Əsas səbəb ingilis dilinin dünyada ən çox istifadə olunan xarici və ya ikinci dil olmasıdır (L2).Efiopiyada ingilis dili bir fənn kimi tədris olunur və orta və ali təhsil üçün tədris vasitəsi kimi də istifadə olunur. İngilis dilində də bir sıra kurslar və müxtəlif tədris materialları hazırlanır. Ümumi aspektdə ingilis dili müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. O, təkcə bir vasitə kimi deyil, həm də elm və texnologiyanın ən son inkişaflarına çıxış üçün açardır. Bundan əlavə, bu, şagirdlərə sinifdə və müxtəlif gündəlik həyat vəziyyətlərində ünsiyyət qurmağa kömək edir.

İnsanlara fikirləri, düşüncələri və duyğularını çatdırmağa imkan verən dörd əsas dil bacarığı var. Bu dörd bacarıq haqqında bilmək iş yerinizdə ünsiyyətinizi və müştərilər və həmkarlarınızla qarşılıqlı əlaqənizi yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. bunlar –danışıq, yazı, oxuyub anlama və dinləmə. Ünsiyyət qurarkən insanlar adətən bu bacarıqların birləşməsindən eyni vaxtda istifadə edirlər. Düzgün bacarıqların seçilməsi adətən mesajın aktuallığından, hədəflənən insanların sayından və onun rəsmi və ya qeyri-rəsmi ünsiyyət olmasından asılıdır.

Qarşılıqlı əlaqə zamanı iki və ya daha çox dil qabiliyyətini birləşdirmək adi haldır. Bu bacarıqlar birlikdə istifadə edildikdə, bir-birindən asılıdır. Məsələn, dinləmə məlumatın daxil edilməsidirsə, danışma dinləyicilərin mesajı dinlədikdən sonra müdaxilə edə, sual verə və ya giriş təmin edə biləcəyi çıxış formasıdır. Eynilə, yazı oxunanların, başa düşülənlərin və şərh olunanların ümumi nəticəsidir ki, bu da oxu bacarıqları tələb edir.Beləliklə belə deyə bilərik ki, 4 bacarıq bir biri ilə sıx əlaqədədir və onların paralel şəkildə inkişafına diqqət yetirilməlidir.(3, 139)

Oxuyub anlama oxunan materialı emal etmək, müəllifin çatdırmağa çalışdığı mənanı - həm mətn, həm də mətnaltı - anlamaq və əvvəlki biliklərə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq bacarığıdır. Bu əsas bacarıq kənar amillərdən təsirlənir. Oxuyucunun vizual emal, emal sürəti, məntiq və düşünmə bacarıqları kimi idrak bacarıqları mətni dərk etmək qabiliyyətinə təsir göstərə bilər. Əvvəlki biliklər, dil səlisliyi və nəticə çıxarmaq bacarığı da oxucunun başa düşməsində rol oynayacaq. Oxuyub anlama həm mətni başa düşməyi, həm də lüğət biliklərini əhatə edir. Siz mətnin nəyi çatdırmağa çalışdığı ilə yanaşı, hər bir sözün ayrı-ayrılıqda və bütövün bir hissəsi kimi nə demək olduğunu bilməlisiniz. Bunu nəzərə alaraq, niyə iki nəfərin eyni kitabı və ya mətni oxuya bildiyini və müəllifin məqsədini və mətndəki əsas anlayışları tamamilə fərqli şərh edə biləcəyini başa düşmək daha asandır. Həmçinin, ola bilər ki, kimsə oxuya bilir, lakin oxuduqlarının tam mənasını həqiqətən dərk etmir.

Bundan əlavə oxuyub anlama prosesində beynimizin bir çox sahələri paralel şəkildə çalışır. Biz oxuyarkən bunu avtomatik edirik ki, oxuyub başa düşmə ilə bağlı mürəkkəb prosesləri tez-tez unuduruq. Beynin müxtəlif bölgələri oxuduqlarımızı anlamağımıza kömək etmək üçün birlikdə işləyir. Məsələn, temporal lob, frontal lobdakı Broca sahəsi və bucaq , supramarginal girus oxuduğumuz hər bir abzasda tapılan çoxlu məna və kontekst qatlarını keçməmizə kömək etmək üçün qarşılıqlı əlaqədə olur. Başqa sözlə desək, oxuyub başa düşmək sadəcə mətndəki mənanı anlamaq deyil. O, həm də mətnin mənasının fəal qurucusu kimi mətnlə oxucu arasında əməliyyatı nəzərdə tutur. Oxucu sözlər arasındakı əlaqəni emal etməli, məna və duyğulara təsir edən incə dili və lüğət istifadəsini deşifrə etməli və müxtəlif paraqrafların ahəngdar bir bütöv olaraq necə birləşdiyini başa düşməlidir.Məhz buna görə də oxumaq beynimizi formada saxlamaq üçün ən yaxşı məşqlərdən biri hesab edilir.Tələbələr də oxu vərdişlərini aşılamaqla yeni mövzuları öyrənməyə və bu biliklərdən gələcək işlərində, həyatlarında istifadə etməyə cəsarətləndirə bilərik. Oxuyub anlama prosesin müsbət nəticələrini aşağıdakı nümunələrlə göstərmək olar. Təhsil eksperti, sabiq deputat Sona Əliyevaya oxuyub-anlama bacarıqlarının əhəmiyyətini belə sadalayıb

Öyrənmənin asanlaşması: oxuyub-anlama bacarıqları dərsdə öyrədilən materialı daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Onların oxuma və anlama bacarıqları yaxşılaşdıqda, şagirdlərin , tələbələrin diqqəti daha yaxşı olur, dərsi daha yaxşı izləyir və təlim prosesində daha fəal iştirak edir.

Tənqidi düşüncə: oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərin tənqidi düşünmə bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə kömək edir. Bura mətnləri təhlil etmək, müxtəlif variantları qiymətləndirmək, dəlillərə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq və məntiqi nəticələrə gəlmək kimi bacarıqlar daxildir. Bu, problemi daha yaxşı həll etmə və qərar vermə bacarıqları qazanmağa imkan verir.

Ünsiyyət və natiqlik bacarıqları: oxuyub-anlama şagirdlərə fikirlərini aydın və effektiv şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Mətnlər üzərində düşünmə və anlama bacarıqları inkişaf etdikcə, şagirdlərin yazılı və şifahi ünsiyyət bacarıqları daha yaxşı olur. Bu, onların digər insanlarla ünsiyyət qurmalarını, fikirlərini ifadə etmələrini və başqalarının fikirlərini başa düşmələrini asanlaşdırır.Ömürboyu təhsil: oxuyub-anlama bacarıqları şagirdlərə həyatları boyu davamlı olaraq bilik əldə etmək və özünü inkişaf etdirmək imkanı verir. Yaxşı oxuyub-anlama bacarığı olan insanlar kitablar, məqalələr, hesabatlar və digər mənbələr vasitəsilə davamlı olaraq yeni məlumatları öyrənməyə davam edirlər.

Müvəffəqiyyəti artırır: oxuyub-anlama bacarıqları imtahanlarda və akademik fəaliyyətlərində uğur qazanmağa kömək edir. Mətnləri başa düşmək və onları effektiv şəkildə şərh etmək şagirdlərə test və tapşırıqlarda daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Dərindən öyrənmə qabiliyyətinin formalaşması: Oxuyub-anlama bacarıqları hər hansı materialı daha dərindən dərk etməyə imkan verir. Mətnləri təhlil edərək və kontekstdə anlayışları dərk etməklə, sadəcə məlumatı yadda saxlamaq əvəzinə, şagirdlər məlumatı daha yaxşı qavrayırlar. Bu, öyrənmənin davamlılığını artırır. Bütün öyrənmə sahələrində istifadə edilə bilər: Oxuyub-anlama bacarıqları bütün öyrənmə sahələrində tətbiq olunur. Riyaziyyat, təbiət, texniki və sosial elmlər, ədəbiyyat kimi hər hansı bir kursun məzmununu başa düşmək və tətbiq etmək üçün oxuma və anlama bacarıqları lazımdır. Buna görə də, müvəffəqiyyətli olmaq üçün şagirdlərin bu bacarıqları inkişaf etdirmələri vacibdir.

Oxuyub anlama bacarığının inkişaf etdirilməsi.

Oxuyub anlamaq bir bacarıqdır. Və hər hansı bir bacarıq kimi, təcrübə ilə təkmilləşdirilə bilər. Anlama qabiliyyətlərinizi istənilən dərəcədə təkmilləşdirmək üçün sizə vaxt və səbr lazımdır. Bunun üçün müxtəlif yollardan istifadə edilir. Xarici dildə oxu bacarığının inkişafına dəstək olacaq bir çox nümunələr aşağıdakılardır.

İngilis dilini düzgün kitablarla oxumağı öyrənin

Oxumaq üçün kitablar (və digər mətnlər) seçərkən iki şeyi nəzərə alın:

1. Sizi maraqlandıran mövzu olması
2. Sizin oxu səviyyəniz

Oxu prosesinə başlayarkən zövq aldığınız mövzular haqqında oxumalısınız. Əks halda tez bir zamandav həvəsdən düşəcəksiz. Siz həmçinin ingilis dilində ən rahat olduğunuz səviyyədən bir qədər yuxarı olan kitabları seçməlisiniz. Yeni şeylər öyrənmək üçün kifayət qədər özünüzə meydan oxumaq istəyirsiniz, amma

oxumağınızdan əsəbiləşəcək qədər deyil. Başlayanlar xüsusi olaraq yeni başlayanlar üçün hazırlanmış mətnləri hədəfləməlidirlər. Bunlara dialoqlar, ümumi mövzular haqqında qısa oxumalar və ya uşaq kitabları daxildir.

Orta səviyyədə öyrənənlər daha sadə dildə daha uzun mətnləri, xəbər məqalələrini və məşhur romanları oxuya bilərlər.

Söz ehtiyatınızı təkmilləşdirin. İstifadə olunan sözləri başa düşməyiniz mətni qavramağınıza birbaşa təsir edəcək. Oxuduğunuz dildə səlis danışmaq vacibdir, lakin həmişə mümkün olmaya bilər. Yeni sözlərin xüsusilə də konteks daxilində ifadə etdiyi məna ilə birlikdə öyrənilməsi sözlərin uzunmüddət yaddaşda qalmasına köməklik edəcək və mətnin böyük bir hissəsini anlamamızla nəticələnəcək

Hər sahənin özünəməxsus dili var. Bəzi şirkətlərin hətta çox istifadə olunan öz linqosu ola bilər. Ümumi terminləri və ifadələri bilmədən oxuduğunuzu tam dərk edə bilməyəcəksiniz.

Əvvəlcə nəzərdən keçirin (Skim). İngilis dilində oxunan mətndə istənilən məlumatın tapılmasında bizə köməklik edəcək 2 əsas yol var-**Skimming and Scanning**

Skim daha uzun və ya daha mürəkkəb mətnlər üçün daha faydalıdır. Baxmayaraq ki, vacib məlumatları tez toplamaq üçün e-poçtlarınızı və qeydlərinizi gözdən keçirə bilərsiniz. Daha ətraflı oxumadan əvvəl hər hansı vacib məlumatı əldə etmək üçün əvvəlcə mətni gözdən keçirdiyinizə əmin olun. Əvvəlcə gözdən keçirərək, daha dərinə getmədən əvvəl əsas məqamları toplamağa imkan verir. Bu, sizə lazım olan məlumatı daha aydın şəkildə cəmləməyə kömək edər, həm də digər tərəfdən vaxt qazandırır.

Suallar verin. Oxumağa başlamazdan əvvəl, oxuyarkən və bitirdikdən sonra mətnlə bağlı suallar verməlisiniz. Bu, əsas məqamları müəyyən etməyə və daha dərin mənaları tapmağa kömək edə bilər. Suallar vermək, cavab axtararkən mətnə daha çox diqqət etməyinizə kömək edə bilər. Nə qədər konkret suallar versəniz, bir o qədər çox məlumat əldə edəcəksiniz.

Kontekst ipuçlarından istifadə edin. Əgər sözün, cümlənin və ya ifadənin nə demək olduğunu dəqiq başa düşə bilmirsinizsə, aydınlıq əldə etməyinizə kömək etmək üçün özündən əvvəlki söz və ya cümlələrdən , ipuculardan istifadə edin. Kontekst ipuçlarından istifadə etmək sizə lüğətinizi inkişaf etdirməyə kömək edə bilər

Ümumiləşdirin. Bunu mətn boyu və ya oxuyub bitirdikdən sonra məşq edə bilərsiniz. Əsas fikirləri öz sözlərinizlə təkrarlamaqla, mətni sizə ən mənalı gələn dildə görəcəksiniz.Bu, nəinki ötürülən məlumatı daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcək, həm də bu məlumatı daha yaxşı ötürə biləcəksiniz. Mətni yoldaşlarınıza izah edərkən mənasının aydın olduğundan əmin olacaqsınız.

Həm intensiv, həm də geniş (ekstensiv) oxuyun

İngilis dilində təcrübə etməli olduğunuz iki oxu növü var: İntensiv oxu və geniş oxu.İntensiv oxumaq, səhifədəki hər sözü anlamağa çalışdığınız zamandır.

Bu, diqqətinizi toplamaq üçün vaxtınız olanda etdiyiniz oxuma növüdür. Aşağıdakı məsləhətlərin əksəriyyəti intensiv oxumaqdan ən yaxşı şəkildə necə yararlanmaq barədədir.İntensiv oxu məşq edərkən sizi maraqlandıran kifayət qədər qısa mətn seçin. Əgər həqiqətən uzun bir mətniniz varsa və ya sadəcə mövzuya əhəmiyyət vermirsinizsə, bitirmədən imtina edə bilərsiniz.

İntensiv oxumaqla yanaşı, siz həm də geniş oxumalısınız, yəni ingilis dilində gördüyünüz hər şeyi təsadüfən oxumaq deməkdir. Stress etməyin. Hər sözün nə demək olduğunu düşünməyin.Yeni resept oxuyun. E-poçtu oxuyun. Bir blog yazısını oxuyun.Magistral yol boyu reklam lövhələrini oxuyun. Qəzet başlıqlarını oxuyun.Nə oxumağınızın əhəmiyyəti yoxdur - sadəcə ingiliscə oxuyun.

Əlaqə yaratmaq. Oxuyub-anlama deyilənləri həm mətn, həm də mətnaltı mənada başa düşməkdən ibarətdir. Alt mətni görməyə və nəyin nəzərdə tutulduğunu anlamağa çalışın.Nəticələr çıxarmaqla, oxuduqlarınız əsasında əlaqə və nəticələr yarada bilərsiniz.

Vizuallaşdırmaq. Əgər mürəkkəb bir konsepsiya ilə işləyirsinizsə və ya onu başa düşməkdə çətinlik çəkirsinizsə, vizuallaşdırma fərqli bir yol ola bilər. Mətndən məna çıxarmağa kömək etmək üçün zehni təsvir yaradın . Vizuallaşdırma məlumatı xatırlamaq qabiliyyətinizə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən çox faydalı bir bacarıqdır. Vizuallaşdırma qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaşla sıx bağlıdır.

Vacib bölmələri yüksək səslə oxuyun Oxuduğunuz mətndən yadda saxlamaq istədiyiniz vacib məqamlar varsa, onları yüksək səslə oxumağa çalışın. Bir araşdırma ucadan oxumağın yaddaşa təsirini araşdırıb. Həm gənc öyrənənlər, həm də böyüklər üçün nəticələr göstərdi ki, insanlar sözləri səssiz deyil, yüksək səslə oxuduqda onları ardıcıl olaraq xatırlayırlar. Avstraliyada 10 yaşlı şagirdlər arasında ucadan oxuyanlar oxuduqları sözlərin 87%-ni xatırlayarkən, səssiz oxuyanlarda bu göstərici 70%-dir. 67-88 yaş arası yaşlı iştirakçılar arasında ucadan oxuyanlar oxuduqları sözlərin 27%-ni, səssiz oxuyanlar isə sözlərin yalnız 10%-ni xatırlayırlar (MacLeod və Bodner, 2016).

Oxuyub-anlama çalışmalarını yerinə yetirin

Siz nə qədər başa düşdüyünüzü yoxlamaq və oxu qabiliyyətinizi təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş oxunu anlama məşqləri edə bilərsiniz.Ümumiyyətlə, bu məşqlər qısa mətnlə başlayır. Daha sonra çox seçimli və ya boşluqları dolduran suallara və ya mətnlə bağlı daha uzun yazılı cavablara cavab verməlisiniz.

Ədəbiyyat

1. Jeremy Harmer, The Practice of English Language Teaching, Pearson Education ESL; 5th edition (April 12, 2015),pp 283-288

2. G.V.Rogova, Methods of teaching English, 1983, pp 199-201

3. Penny Ur, A Course in language teaching,Cambridge University Press, 1995, pp 138-143

4.Mary Spratt, English for the teacher, Cambridge University Press, 1994

5. research.com/education/improve-your-reading-skills-for-college
6. zippia.com/advice/reading-comprehension/
7.https://www.researchgate.net/publication/324448456_Is_Teaching_English_as_an_International_Language_All_about_Being_Politically_Correct

TÜRKANƏ RAMİZ QIZI ƏHMƏDOVA

İngilis dilində oxuyub anlama bacarığının inkişaf etdirilmə yolları.

Xülasə

İngilis dili insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına kömək etdiyi üçün həyatımızda mühüm rol oynayır. Bütün dünyada istənilən fənni öyrənmək üçün əsas dildir. İngilis dili tələbələr üçün vacibdir, çünki onların şüurunu genişləndirir, emosional bacarıqları inkişaf etdirir, iş imkanları təmin etməklə həyat keyfiyyətini yüksəldir.Üstəlik, ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi istifadəsi zaman keçdikcə artır, çünki bu, bir çox ölkələrdə yeganə ünsiyyət vasitəsidir. Kitabların nəşri üçün ədəbiyyat və media bölməsində də ingilis dilindən geniş istifadə olunur. İstənilən sahədə ingilis dilini bilmək həmin sahədə olan biliklərini zənginləşdirər və daha geniş imkanlar yaradır.Məqalədə ingilis dilində oxuyub anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilmə yolları haqqında məlumat verilir. Ingilis dilinin öyrənilməsi prosesində tələbələrə ən çox tövsiyyə edilən metodlardan biri də ingilis dilində maraqlı məlumatlar , kitablar oxumaqdır. Beləliklə tələbələr həm yeni sözləri cümlə daxilində öyrənir, həm də yeni məlumatlar əldə etmiş olur. Lakin düzgün formada seçilməmiş oxu strategiyaları tələbələrin oxu prosesində tez bir zamanda həvəsdən düşməsinə və oxuduqları məlumatı düzgün anlamamağa gətirib çıxarır. Məqalədə tələbələrin özlərinə uyğun seçə biləcəkləri müxtəlif variantlar göstərilmişdir. Oxuyub anlama ilə bağlı edilən tapşırıqların nəticələri və şəxsi təcrübəm göstərdi ki, tələbələr arasında oxu strategiyaları sahəsində bilik çatışmazlığı var idi. Şagirdlərin oxu strategiyaları ilə bağlı bilikləri və təcrübəsi az idi, Bu oxu-anlama strategiyaları tələbələr üçün yeni idi. Bu vəziyyətin öhdəsindən gəlmək üçün prosesin hər bir addımında, xüsusən də sual-cavab, nəticə çıxarma və ümumiləşdirmə strategiyaları üçün tələbələrə rəhbərlik etməli və onlara nəzarət etməli oldum. İntensiv bir araşdırmadan sonra tələbələrimdə yaxşılaşma hiss etdim. Bu tədqiqat səyahəti həm tələbələrim, həm də mənim üçün çox faydalı oldu. Fəaliyyət tədqiqatının nəticələri mənə strategiyaların kurrikuluma necə inteqrasiya olunacağına dair inam verdi. Tələbələrə gəlincə; onlar strategiyaları daha yaxşı başa düşdülər və oxumaqda anlamaları yaxşılaşdı. Fəaliyyət tədqiqatı məhsuldar təcrübə idi; İndi oxuyub anlama strategiyaları haqqında daha çox anlayışın olduğunu və tələbələrimin oxuduğunu başa düşmələrinin yaxşılaşdığını gördüm.

TURKANA RAMIZ AHMADOVA

WAYS TO DEVELOP READING COMPREHENSION SKILLS IN ENGLISH

SUMMARY

English plays an important role in our lives as it helps people to communicate with each other. It is the main language for learning any subject all over the world. English is important for students because it expands their consciousness, develops emotional skills, improves the quality of life by providing job opportunities.

Moreover, the use of English as an international language is increasing over time, as it is the only means of communication in many countries. English is also widely used in the literature and media department for publishing books. Knowing English in any field will enrich your knowledge in that field and create wider opportunities.

The article provides information on ways to develop reading comprehension skills in English. In the process of learning English, one of the most recommended methods for students is to read interesting information and books in English. Thus, students learn new words within the sentence and get new information. However, improperly selected reading strategies lead to students quickly losing interest in the reading process and not understanding the information they read correctly. The article shows various options that students can choose according to themselves. The results of the reading comprehension tasks and my personal experience showed that there was a lack of knowledge in the field of reading strategies among the students. Students had little knowledge and experience with reading strategies, These reading comprehension strategies were new to the students. To overcome this situation, I had to guide and supervise the students in each step of the process, especially for questioning, inference, and summarizing strategies. After an intensive study, I noticed an improvement in my students. This research trip has been very rewarding for both my students and me. The results of the action research gave me confidence in how to integrate the strategies into the curriculum. As for the students; they understood the strategies better and their reading comprehension improved. Action research was a fruitful experience; I now have a greater understanding of reading comprehension strategies and have noticed that my students' reading comprehension has improved.

ТУРКАНА РАМИЗ ГИЗИ АХМАДОВА

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Английский играет важную роль в нашей жизни, поскольку помогает людям общаться друг с другом. Это основной язык для изучения любого предмета во всем мире. Английский важен для студентов, поскольку

расширяет их сознание, развивает эмоциональные навыки, улучшает качество жизни, предоставляя возможности трудоустройства.

Более того, использование английского языка в качестве международного языка со временем увеличивается, поскольку это единственное средство общения во многих странах. Английский также широко используется в отделе литературы и средств массовой информации для публикации книг. Знание английского языка в любой области обогатит ваши знания в этой области и откроет более широкие возможности.

В статье представлена информация о способах развития навыков понимания прочитанного на английском языке. В процессе изучения английского языка одним из наиболее рекомендуемых методов для студентов является чтение интересной информации и книг на английском языке. Таким образом, учащиеся изучают новые слова внутри предложения и получают новую информацию. Однако неправильно выбранные стратегии чтения приводят к тому, что учащиеся быстро теряют интерес к процессу чтения и не правильно понимают прочитанную информацию. В статье показаны различные варианты, которые студенты могут выбрать по своему усмотрению. Результаты заданий на понимание прочитанного и мой личный опыт показали, что у учащихся наблюдается недостаток знаний в области стратегий чтения. У учащихся было мало знаний и опыта в области стратегий чтения. Эти стратегии понимания прочитанного были для них новыми. Чтобы преодолеть эту ситуацию, мне пришлось направлять и контролировать студентов на каждом этапе процесса, особенно в отношении вопросов, умозаключений и стратегий обобщения. После интенсивного обучения я заметил улучшение состояния своих учеников. Эта исследовательская поездка оказалась очень полезной как для моих учеников, так и для меня. Результаты исследования действий вселили в меня уверенность в том, как интегрировать стратегии в учебную программу. Что касается студентов; они лучше поняли стратегии, и их понимание прочитанного улучшилось. Практические исследования оказались плодотворным опытом; Теперь я лучше понимаю стратегии понимания прочитанного и заметил, что понимание прочитанного у моих учеников улучшилось.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent Samirə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA MƏLƏK HIDAYƏT QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Email: elka77@mail.ru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ANTONİMLİK LEKSİK - SEMANTİK KATEQORİYA KİMİ

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində sözlər məna ifadə etməsinə görə də qruplara bölünür. Bu qruplardan biri də bir-birinə əks məna kəsb edən sözlərdir. Müxtəlif məna növlərinə malik olan bu sözə qrupları – antonimlər ziddiyyətin dərəcəsinə görə də fərqlənirlər. Onlar tam və nisbi olmaqla Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində mühüm yer tutur. Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı və formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər əksmənalı sözlərlə ifadə olunur. Məhz buna görə də onlar antonimlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi çıxış edir. Burada insanların ictimai həyat təcrübəsi də rol oynayır. İnsanlar həyatlarında maddi aləmdəki əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərini dərk edir, onları bir-birindən fərqləndirir. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti, həyat tərzi, mənəvi aləmi və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibəti ilə bağlıdır.

Bu qrup sözlər fikrin daha dəqiq və emosional ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də zərb məsələlərdə, hikmətli ifadələrdə antonimlərin rolu böyükdür.

Antonimlərin bir qismi mürəkkəb sözlərin yaranmasında da mühüm rol oynayır.

Bu söz qrupları həm də təzad yaradır. Məsələn, dost-düşmən, ağ-qara, soyuq-isti, yay-qış və s.

Antonimlərin bədii dildə yaratdığı üslubi çalarlar, xüsusiyyətlər olduqca çoxdur.

Antonimlər xiddiyyət bildirdiyi üçün əlamət və keyfiyyətin müsbət və mənfiliyi haqqında onların vasitəsilə aydın təsəvvür yaradılır.

Antonimlərin üslubi xüsusiyytələrindən biri də onların insanda ruh yüksəkliyi, emosional hiss, bədii-estetik zövq yaratmasıdır.

Obrazlı təsvir etmək və bununla da fikrin təsirli ifadəsinə nail olmaq üçün antonimlər böyük rol oynayır. Antonimlər vasitəsilə bədii dildə antiteza hadisəsi yaranır. Təsvir olunan obyektin xarakterinin açılmasında antiteza hadisəsi mühüm rol oynayır. Onun mərkəzində təzad dayanır. Bunun sayəsində bədii dildə xüsusi üslubi effekt verilir.

Həm antonim, həm də antiteza əks mənalı sözlər vasitəsilə yaranır. Bu ümumi cəhət onların hər ikisinə aiddir.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan dilini leksik-semantik sistemində mühüm yer tutan antonimlərin dildə rolu haqqında qısa məlumat verilmiş şifahi xalq ədəbiyyatından seçilmiş nümunələr üzərində izahlar aparılmışdır.

Açar sözlər: leksik-semantik sistem, şifahi xalq ədəbiyyatı, zaman, məkan, antonim, təzad

Antonim sözlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində əsas yerlərdən birini tutur. Antonimlər məna və şəkil etibarı ilə fərqlənən söz qruplarıdır. Bu söz yunan dilindən alınmadır. Anti- əks və onym- ad deməkdir.

Professor Səlim Cəfərov yazır ki, antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik təkibə malik olur. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əks mənalı anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsi ilə şərh edilir. Antonimlər əks qütbdə duran leksik ifadə vasitələridir. (7 s.35)

Bu fikri qısa olaraq belə şərh etmək olar ki, antonimlər kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdir. Məsələn: az-çox, qoçaq – qorxaq, ağ-qara, əkmək – biçmək, yaxşı-pis və s.

Antonimlərin yaranma tarixi qədimdir, yəni dilin inkişafının ilkin dövrlərindən meydana gəlmişdir.

Bunu, əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanələr, nağıllar, bayatılar, dastanlar, atalar sözləri və s. janrlarından görmək mümkündür.

Hələ onu qeyd edək ki, antonimlər sözlərin mənası ilə əlaqədardır. Kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan əlamətli sözlərlə əlaqədardır, əks əlamətlərin əlaqəsini göstərir. Qarşı qoyulma mütləqdir, yalnız əks cəhətlə əlaqədardır və s.

Antonimlər sözün yaranması ilə meydana çıxır, maddi varlığın inikas olunmuş əşya və hadisə məvhumlarının qarşılaşdırma yolu ilə dərk edilməsi nəticəsində yaranır.

Professor H.Həsənov yazır: “Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı və formalaşması, onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər əks mənalı sözlərlə ifadə olunur. Məhz buna görə də onlar antonimlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi çıxış edir”. (8,s 81-82)

Antonimik sözlər əsasən bir kateqoriyaya aid olan əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması yolu ilə onun keyfiyyət və əlamətlərini bildirən sözlərdən ibarətdir. Məsələn: acı armud-şirin armud, bəd adam-yaxşı- mehriban adam və s.

Antonimlərin yaranma yolları müxtəlifdir. Onlar iki mənbə əsasında əmələ gəlir.

1. Dilin daxili imkanları hesabına;
2. Başqa dillərdən söz almaqla.

Dilimizin daxili imkanları hesabına yaranmış antonimlərin bir qismi təbii halda əksliklər bildirmək üçün yaranmışdır. Məsələn, uzaq-yaxın, uzun-gödək, böyük-kiçik, quru-yaş, yuxarı-aşağı, isti-soyuq, az-çox, var-yox, yer-göy və s.

Dilin daxili imkanları hesabına yaranmış antonimlərin bir qismi müəyyən anlayışlara uyğun yeni söz yaradılması əsasında əmələ gəlir. Bu yolla yaranmış antonimlər iki yerə bölünür:

1. Bir əsli sözlə düzəltmə sözlərdən əmələ gələn antonimlər. Məsələn, piyada-atlı, boş-dolu, kasıb-varlı, dar-enli, təmiz-çirkli və s.

2. Ancaq düzəltmə sözlərdən əmələ gələn antonimlər. Məsələn, əkin-biçin, keçmiş-gələcək, yazı-pozu, gəliş-gediş və s.

Başqa dillərdən söz almaqla yaranmış antonimlər. Bu yolla əmələ gələn antonimlər özü də iki qrupa bölünür:

1.Öz sözümüzlə alınma sözlərdən əmələ gələn antonimlər. Məsələn, sağlam (Azərbaycan) – naxoş (farsca), aydın (Azərbaycan) – zülmət (ərəbcə), sonra (Azərbaycan) - əvvəl (ərəbcə), ağa (Azərbaycan) – nökər (ərəbcə), yavaş (Azərbaycan) – cəld (ərəbcə), qoca (Azərbaycan) – ahıl (ərəbcə).

2.Yalnız başqa dillərdən alınma sözlərdən ibarət antonimlər. Məsələn, etiraz (ərəbcə) – etiraf (ərəbcə), piyada (farsca) – süvari (farsca), səfa (ərəbcə), - cəfa (ərəbcə), qalib (ərəbcə) – məğlub (ərəbcə), əvvəl (ərəbcə) – axır (ərəbcə), dost (farsca) – düşmən (farsca), xoşbəxt (farsca) – bədbəxt (farsca) və s.

Dilimizdəki antonimlər quruluşca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olurlar: pis-yaxşı, az-çox, gecə-gündüz, düzlük-əyrilik, giriş-çıxış, pis bilmək – kamil bilmək və s.

Antonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, gözəl-çirkin, uzun-qısa, susmaq-danışmaq, örtmək-açmaq, uzun-qısa, çalışqan-tənbəl, düzgün-əyri, soyuq-isti, yoxuş-eniş, gecə-gündüz, yatmaq-durmaq, oturmaq-qalxmaq və s.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların həm sinonimi, həm antonimi, həm də omonimi olur. Məsələn, yaş sözü sulu və təvəllüd mənasında omonimdir. Ancaq bu sözün nəm, boyat, höyüş kimi sinonimi, eyni zamanda yaş sözünün quru antonimi var.

İt sözü itmək və it (heyvan) mənasında omonim İt sözünün köpək sinonimi var. Eyni zamanda bu sözlə pişik sözü antonimdir (9, s. 187).

Antonimlərin məna qruplarına gəldikdə isə, onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
2. İnsanın özü və onun iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumlar ifadə edənlər.
3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
4. Təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
5. Varlıqla əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
6. Əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlə əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
7. Hal, vəziyyətlə əlaqədar məfhumları ifadə edənlər. (9,89)

Dildə mütləq və nisbi antonim deyə iki yerə ayrılırlar.

Mütləq antonimlər əkslik dərəcəsinə görə mənaca bir-birinə tam əks olmayan antonimlərdir. Məsələn: sağ-sol, ölü-diri, səhər-axşam, getmək-gəlmək. ə s.

Nisbi antonimlər isə əkslik dərəcəsinə görə, mənaca bir – birinə tam əks olan antonimlərdir. Məsələn:

Payız-qış , qar – yağış, göy – yer, ağ – göy və s.

Dildə nisbi antonimlər azdır. Onlar mütləq antonimlər kimi simmetrik deyildir. Nisbi antonimlər mütləq antonimlərin əksinə olaraq əşya və hadisələri müxtəlif nöqteyi-nəzərdən izah edir. Mütləq antonimlərin sinonimliyi olduğu halda, nisbi antonimlərin sinonimi olmur.

Nisbi antonimlərdə təzadlıq, kontrastlıq mütləq antonimlərə nisbətən zəifdir. Yuxarıda sadaladığımızın əksəriyyəti Azərbaycan nağıllarında təsadüf edilir.

Bunların əsasında deyə bilərik ki, antonim sözlər bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, nağıllarda da təzad yaratmaq üçün onlardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan nağıllarında böyük-kiçik, varlı – yoxsul, xeyir – şər, qoca-cavan, mərd-namərd, cənnət-cəhənnəm və s. müqayisə edilməklə yüksək mənəvi keyfiyyətlər bədii sözün qüdrəti ilə oxucuya çatdırılır.

Kiçik qardaş fikirləşmədən böyük qardaşın cırıx-cırıx dərisinin üstünə çıxdı, ortancıl qardaşın dəlik səhəngini götürdü, gözünü yumdu, gəlib həmin yerə çatdı. (“Yoxsul qızı ilə şahzadə” nağılı)

Bu misalda kiçik-böyük mütləq antonim olduğu halda, ortancıl sözü isə onların nisbi antonimidir.

Başqa misallar:

Dərə- təpə.

Padşah oğlu az getdi, üz getdi, dərə - təpə düz getdi, gəlib bir şəhərə çıxdı. (“Yoxsul qızı ilə şahzadə” nağılı).

Az-çox

Məlikməmməd az getdi, çox getdi, gedib bir otağa çıxdı. (“Məlikməmməd” nağılı)

Antonimlərin leksik – semantik kateqoriyası kimi əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad, antonim sözlərin semantikasından irəli gəlir. Ziddiyyət və təzadlar antonim sözlərin nitqimizdə müntəzəm şəkildə, təkrarən işlədilməsi ilə bağlıdır ki, o da öz əksini nağıl dilində tapır. Belə olduğu halda antonim sözlər şifahi xalq ədəbiyyatında, o cümlədən nağıllarda gözəllik yaradır. Odur ki, dildə antonimlər üslubi çalar yaradır və onun üslubi funksiyaları müxtəlif və rəngarəngdir.

1. Nağıllarda işlədilən antonimlər təzadlı hadisələr ifadə edir, mənəvi və estetik fikir yaradır. Məsələn:

Gedərsiz flan qarının evinə, orada bir cavan oğlan var, onu tutub gətirərsiniz. (“Tilsim padşahının qızı” nağılı).

Biri var idi, biri yox idi, çox yaraşıqlı bir qoca padşah var idi. (“Bazübənd” nağılı).

2. Antonimlər işlənməklə qohumluq münasibəti bildirən sözlərdən yaranır.

Bir gün padşah oğlu qıza dedi:

- Qardaş gəl sabah bizə qonaq ol. Ata-anam da səni gözləyir.

Anası dedi: Ay oğul, mən sənə deyirəm o qızdı, oğlan deyil. Mən bunu bilməsəm danışmaram. (“Padşah oğlu ilə paxıl Vəzir” nağılı).

Biri var idi, biri yox idi bir kişi ilə bir arvad var idi. (“Fərasətli keçəl” nağılı).

3. Bəzi antonimlər şəkilçi qəbul etməklə yaranır.

Bu oğlanda o qədər gözəllik, o qədər mərifət varmış ki, elə istər, istəməz, hamı bunun bu insaniyyətliyinə, bu gözəlliyinə mail olur. (“Kasıb oğlanla padşah” nağılı).

Hər yerə göndərdiyin gəldi: Bir daha gedər-gəlməz yolum qalmış. Alovun dalınca göndərmək .(“Güli – qahqah” nağılı)

4. Antonimlər dildə işlənərək zaman və məkan bildirir və bu yollar yaranır:

Məlikməmməd axşam qarının evində yatdı. Səhər tezdən əjdahanın yerini qarıdan öyrəndi, ora getdi. (“Məlikməmməd” nağılı)

Bunun (kişinin) evdən-eşikdən heç bir şeyi yoxdu, bircə dəyirmanı vardır. Gecəsi, gündüzü bu dəyirmandaydı. (“Keçəl nəzər” nağılı)

Bəzi antonimlər ideoloji mövqeyinə görə bir –birindən fərqlənən insanların mənsub olduğu təbəqələri təsvir edir və onların xarakterik xüsusiyyətlərini göstərir:

Sonra padşah vəzirinə dedi ki, tez tədbir tökmək lazımdı. (“Qara qulam ilə Sultan Süleyman” nağılı).

Nökər Nayıb, onları kəndə qədər ötürdülər. (Keçəl Məhəmmədin evlənməsi nağılı).

Qruplar üzrə yuxarıda göstərilən nümunələrdəki cavan-qoca, ata-ana, qız- oğul, gecə-gündüz, kişi-arvad,padşah-nökər sözləri antonimdir. Nağıllarımızda müxtəlif sahələri əhatə edən və antonimik təzad yaradan bir neçə nümunə də göstəmək istərdik: ağ-qara.

Biri varmış, biri yoxmuş keçmiş zamanlarda bir padşah varmış. Bu padşahında gözünün ağı qarası bircə oğlu varmış. (“Dövlət quşu” nağılı).

Sağ-sol.

Nə sağa get, nə sola, düşərsən yolun ortası ilə gedərsən. “(Gülü-qahqah” nağılı).

Cənnət-cəhənnəm. Atı alandan sonra ata deynən ki, ay at Süleyman peyğəmbərin eşqinə məni cəhənnəm və cənnəti gəzdir. Get gör atan cəhənnəmdədi, yoxsa cənnətdədi? (“Torcu oğlu nağılı”)

Məğrib-məşriq.

Torçu oğlu dedi:

Bax mənim atımın xasiyyəti odur ki, ay at Süleyman peyğəmbərin eşqinə məni məğribdən – məşriqə, cəhənnəmdən- cənnətə apar gəzdir. O, da aparıb gəzdirəcək. (“Torçuoğlu” nağlı)

Əkin-biçin

Keçmiş zamanlarda bir kənddə bir kəndli vardı. Bu kəndli əkin-biçinlə ailəsini dolandırırdı.(“Kələkbaz” nağlı).

Danışmaq – susmaq.

Çarpayıdan səs gəldi. Danışmax mənnən, dinləmək sənnən, susmaq isə padişah qızında. (“Yoxsul qızı ilə şahzadə” nağılı).

Sən nəcib bir daşdan hazırlanmısan. Bilirsən ki, yerin altında-üstündə nələr var. (Yoxsul qızı ilə şahzadə nağılı).

Azərbaycan nağıllarının bir çoxunda bəzi antonimlər var ki, təkrar-təkrar verilir. Belə antonim sözlərə aşağıdakı ifadələrdə rast gəlinir. Biri var idi, biri yox idi. (Biri var imiş, biri yox imiş).

Az getdilər, çox dayandılar, çox getdilər az dayandılar. Dağlar aşdılar, dərələr keçdilər, axır gəlib bir qalaçaya çatdılar. Başdan geyinib, ayaqdan qıfıllandılar, ayaqdan geyinib, başdan qıfıllandılar.

Az hallarda: qarının alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy.

Yuxarıdan göstərilən nümunələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan nağıllarında işlədilən antonimlər üslub nöqteyi-nəzərdən olduqca rəngarəngdir. Odur ki, antonimlər təsirli üslubi vasitə kimi, nağıl dilini canlı edir, təsir gücü böyük olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı. I cild. Nağıllar (I iktab). Bakı: Səda, 2006
3. Azərbaycan folkloru külliyyatı. II cild. Nağıllar (II iktab). Bakı: Səda, 2006
4. Azərbaycan folkloru külliyyatı. III cild. Nağıllar (III iktab). Bakı: Səda, 2006
5. Azərbaycan folkloru külliyyatı. IV cild. Nağıllar (IV iktab). Bakı: Nurlan, 2007
6. Azərbaycan folkloru külliyyatı. V cild. Nağıllar (V iktab). Bakı: Nurlan, 2007
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili II. Leksika, Bakı, Şərq-Qərb. 2007
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008.

Мамедова Мелек Хидаят кызы

Антоним как лексико-семантическая категория

РЕЗЮМЕ

В словаре современного азербайджанского языка слова разделены на группы по их значению. К одной из таких групп относятся слова, имеющие противоположные друг другу значения. Эти группы слов – антонимы, имеющие разные виды значения, различаются и по степени противоречия. Будучи полными и относительными, они занимают важное место в лексико-семантической системе азербайджанского языка. Возникновение, развитие и формирование антонимов в языке связано с противоречивым характером предметов, событий и действий материального мира, к которому они принадлежат. Эти противоречия выражаются противоположными словами. Именно поэтому они выступают основным фактором образования антонимов.

Здесь также играет роль опыт социальной жизни людей. В своей жизни люди понимают признаки и качества предметов и событий материального мира и отличают их друг от друга. Понятия, выраженные антонимами, связаны с трудовой деятельностью человека, образом жизни, духовным миром, его отношением к окружающему миру.

Эта группа слов служит более точному и эмоциональному выражению мысли. Вот почему антонимы играют большую роль в пословицах и мудрых выражениях.

Некоторые антонимы играют важную роль в образовании сложных слов.

Эти группы слов также контрастируют. Например, друг-враг, белое-черное, холодное-горячее, лето-зима и т. д.

Стилистические оттенки и особенности, создаваемые антонимами в художественном языке, довольно многочисленны.

Поскольку антонимы выражают гнев, через них создается четкое представление о положительных и отрицательных сторонах знака и качества.

Одной из стилистических особенностей антонимов является то, что они вызывают у человека энтузиазм, эмоциональное чувство, художественно-эстетический вкус.

Антонимы играют большую роль в описании образа и тем самым достигают эффективного выражения идеи. Антитеза возникает в художественном языке через антонимы. Явление антитезы играет важную роль в раскрытии характера изображаемого предмета. В его центре контраст. Благодаря этому в художественном языке придается особый стилистический эффект.

И антоним, и антитеза создаются посредством слов с противоположным значением. Эта общность применима к ним обоим.

В представленной статье даны краткие сведения о роли антонимов в лексико-семантической системе азербайджанского языка, а также даны пояснения на избранных примерах из устной народной литературы.

Ключевые слова: лексико-семантическая система, устная народная литература, время, пространство, антоним, контраст

Mammadova Melek Hidayat gizi is

Antonym as a lexical-semantic category

Summary

In the dictionary of the modern Azerbaijani language, words are divided into groups according to their meaning. One of these groups is words that have opposite meanings to each other. These word groups - antonyms, which have different types of meaning, also differ according to the degree of contradiction. Being full and relative, they occupy an important place in the lexical-semantic system of the

Azerbaijani language. The emergence, development and formation of antonyms in the language is related to the contradictory nature of objects, events and actions in the material world to which they belong. These contradictions are expressed by opposite words. That is why they act as the main factor in the formation of antonyms. People's social life experience also plays a role here. In their lives, people understand the signs and qualities of objects and events in the material world and distinguish them from each other. The concepts expressed by antonyms are related to a person's work activity, lifestyle, spiritual world, and his attitude towards the world around him.

This group of words serves a more precise and emotional expression of thought. That's why antonyms play a big role in proverbs and wise expressions.

Some of the antonyms play an important role in the formation of complex words.

These word groups also contrast. For example, friend-enemy, white-black, cold-hot, summer-winter, etc.

The stylistic shades and features created by antonyms in artistic language are quite numerous.

Because antonyms express anger, a clear idea of the positive and negative aspects of a sign and quality is created through them.

One of the stylistic features of antonyms is that they create enthusiasm, emotional feeling, and artistic-aesthetic taste in a person.

Antonyms play a big role in describing the image and thereby achieving an effective expression of the idea. Antithesis occurs in artistic language through antonyms. The phenomenon of antithesis plays an important role in revealing the character of the depicted object. At its center is contrast. Thanks to this, a special stylistic effect is given in the artistic language.

Both antonym and antithesis are created through words with opposite meanings. This commonality applies to both of them.

In the presented article, brief information about the role of antonyms in the lexical-semantic system of the Azerbaijani language was given, and explanations were made on selected examples from the oral folk literature.

Key words: lexical-semantic system, oral folk literature, time, space, antonym, contrast

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhilə Hümmətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BALAKIŞIYEVA SVETLANA ARİF QIZI
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi
E-mail: nesibli.lana@mail.ru
Telefon: 050-550-36-77

FEİLİN TƏDRİSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN NƏZƏRİ TƏHLİLİ (5 - Cİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN DƏRSLİYİ KONTEKSTİNDƏ)

Bildiyimiz kimi morfologiya bölməsində əsas və köməkçi nitq hissələri, onların qrammatik formaları tədris edilir. Əsas nitq hissələrinin tədrisinə proqram üzrə daha çox yer ayrılması təsadüfi hal deyildir. Çünki isimlər və feillər Azərbaycan dili qrammatikasının əsas sütunu , özəyi hesab edilir desək, yanılmarıq. Bu baxımdan hər bir nitq hissəsinin, o cümlədən feillərin tədrisinin əsas məqsədi öyrənənlərə feilin çoxkateqoriyalı nitq hissəsi olduğunu və onun tədrisindəki qarışıq gələn məqamlara aydınlıq gətirilməsini şərtləndirir. Bunun üçün də fənn müəllimi real təlim nəticəsinə nail olmaq üçün müasir təlim üsullarından və metodik ustalığından yaradıcı, fəal şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Morfologiya üzrə veriləcək bilik və bacarıqlar bir sıra ədəbi nitq normalarının mənimsədilməsində mühüm rola malikdir. Azərbaycan dili müəllimi şagirdlərin nitq inkişafı vərdişlərinə yiyələnməsində morfologiya təliminin bu imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. İlk növbədə, qrammatik anlayışların şüurlu surətdə çatdırılması şagirdlərin öz nitqlərində ümumi qrammatik normalara yiyələnməsinə böyük kömək etmiş olur. Sözü düzgün hallandırmağı, feili zamana görə düzgün dəyişməyi bacarmayan adam, şübhəsiz, öz nitqində adi qrammatik normaları belə gözləyə bilmədiyindən normal nitq vərdişlərinə yiyələnə bilməz. Buna görə də müəllim qrammatik məfhum və anlayışlar barədə ən zəruri bilikləri şagirdlərə verməklə bərabər, onların ayrı-ayrı bölmələr üzrə proqramda konkret olaraq göstərilmiş bacarıqlara yiyələnməsi qayğısına da qalmalıdır [2, səh.225].

Dilimizin milli orijinallığını qoruyan və başqa dillərə qarşı mühafizəkar olan əsas nitq hissələrindən biri feildir. Feillər və isimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən çox işlək olan nitq hissələridir. Bu baxımdan dildə çox işlək iki əsas nitq hissəsi olan isim və feil Azərbaycan dilinin lüğəvi bazasının “bel sütunu”nu təşkil edir. Feil nə qədər zəngin bir nitq hissəsidirsə, tədris zaman bir o qədər də problemlər və qarışıqlıq yarada bilən morfoloji kateqoriyadır. H.Balıyevin fikrinə əsasən feil çoxkateqoriyalı bir nitq hissəsidir və təsir, növ, zaman, forma kateqoriyaları yalnız ona məxsusdur.

Feil məzmun, həcm, dildə rəngarənglik baxımdan işlənən ən zənfin nitq hissəsidir. Müşahidələr göstərir ki, orta məktəb proqramında ismin tədrisinə feildən az təlim saatı ayrılır. Bu isə feilin nə qədər mürəkkəb kateqoriya quruluşuna malik

olduğunu bir daha göstərir. Müasir orta məktəb dərsliklərində feillər yalnız tərif – qayda şəklində yox, dərslikdəki mətnlər əsasında öyrədilir. Ancaq buna baxmayaraq feilin tədrisində şagirdlər müəyyən problemlərlə, çətinliklərlə qarşılaşırlar. O çətinliklərin bəzilərinə bu mövzunun tərkibində ayrı-ayrılıqda nəzər salacağıq.

1) Feilin məsdər formasının tədrisində ortaya çıxan nəzəri problemlər.

Məsdərin isimlə oxşar və fərqli cəhətlərinin olması təbii ki, bəzi hallarda öyrənənləri çaş-baş qoya bilir. Nəzərə alsaq ki, öyrənənlərin ibtidai sinifdən feil mövzusu haqqında bəsit bilikləri formalaşmışdır. Ancaq bu, onlar üçün kifayət deyil. Həmçinin şagirdlər 5-ci sinif Azərbaycan dili fənn dərsliyində çox qısa və bəsit qaydayla kifayətlənməli olurlar ki, bu da məsələnin digər mənfi tərəfidir. Məsələn, feilin məsdər forması 5-ci sinif dərsliyində aşağıdakı qayda şəklində təqdim edilmişdir. Təbii olaraq bu öyrənənlər üçün çox qısa qeyddir.

Yadda saxla!	**FEİLİN MƏSDƏR FORMASI**

Məsdər feilin ilkin formasıdır, yəni hərəkətin adıdır. Feilin bu forması - *maq*[2] şəkilçisi vasitəsilə yaranır: *yazmaq, görmək.*

Məsdər isim kimi hallana bilir; məsələn: *oxumaq, oxumağın, oxumağa* və s.

Lüğətlərdə feillər məsdər formasında verilir.

Amma qısa təqdim edilmiş bu qayda dərslikdə verilmiş "Xudafərin körpüsü" mətni [3,səh.130] əsasında işlənməklə daha yaxşı mənimsədilə bilər. Bu da müəllimin metodik ustalığı və pedaqoji yanaşmasından, həmçinin şagirdlərin ibtidai sinifdə əldə etdiyi sadə biliklərin istifadəsindən asılıdır. Fənn müəllimi bu qeydlərdən əlavə ağıllı lövhədə və ya hansısa əyani vəsaitdə məsdərlə ismin həm oxşar, həm də fərqli aspektlərini təsvir edən sxemi göstərə bilər. Bu zaman əyanilik nəticəsində öyrənənlərin mənimsəməsində asanlıq və vizuallıq təmin edilmiş olar, eyni zamanda fənnin təlim nəticəsi müsbət yöndə reallaşmış sayılar. Mövzunu daha yaxşı mənimsətmək üçün məsdərlə ismin fərqləndirilməsi istiqamətində tapşırıqlar və test vəsaitlərinin işlənilməsi də məqsədəuyğun hal hesab edilir. Bütün bunlar fəal-interaktiv dərsin mərhələləri və fəal təlim iş üsulları ilə həyata keçirilsə, öyrənmə prosesi daha effektiv ola bilər. Mövzu ilə bağlı tapşırıqlar dərslikdə aşağıdakı kimi verilmişdir:

- Hansı atalar sözlərində məsdər var?
- Feilləri məsdər formasında cümlələrdə işlədin.
- Verilmiş sözlərdən istifadə edərək atalar sözlərində boşluqlara uyğun məsdərləri yazın. və s.

2)Feilin zamana görə dəyişməsinin tədrisində çətinliklər.

Bildiyimiz kimi feilin zaman kateqoriyası dilçilikdə geniş mövzulardandır. 5-ci sinif dərsliyində zaman şəkilçiləri haqqında aşağıdakı qayda öz əksini tapmışdır [3,səh.136].

Yadda saxla!	FEİLİN ZAMANA GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ

İndiki zaman. Hərəkətin indiki zamanda baş verdiyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına *-ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisi artırılır; məsələn: *baxır, gəlir, qoruyur, ütüləyir.*

Keçmiş zaman. Hərəkətin keçmiş zamanda baş verdiyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına *-dı (-di, -du, -dü), -mış(-miş, -muş, -müş), -ıb(-ib, -ub, -üb)* şəkilçilərindən biri artırılır; məsələn: *yazdı, gəlmişəm, görübsən.*

Gələcək zaman. Hərəkətin gələcək zamanda baş verəcəyini bildirmək üçün feilin kökünə və ya başlanğıc formasına *-acaq (-əcək), -ar (-ər)* şəkilçilərindən biri artırılır; məsələn: *görüşəcək, danışar.*

Düzdür , ilkin olaraq zamanların tərifi və morfoloji əlamətləri diqqətə çatdırılmışdır. Onlara dair nümunələr də verilmişdir. Ancaq burada bir məsələ qeyd edilməmişdir. O da zaman şəkilçilərinin omonimliyi məsələsidir. Elə şagirdlərdə bu məsələ ciddi problem yaradır. Ilk olaraq müəllim bu sxemi onların nəzərinə çatdırmalı, daha sonra əlavə qeyd kimi omonim şəkilçilər olmalarını vurğulamalıdır. Çünki 5-ci sinifdə bu biliyin təməli möhkəm qoyularsa, sonrakı siniflərdə mövzunun daha da möhkəmləndirilməsi və eləcə də yuxarı siniflərdə feili sifət, feili bağlama, feildən isim düzəldən şəkilçilərin mənimsənilməsində ciddi problem, boşluq olmaz.

Mövzunun yaxşı mənimsənilməsi üçün dərslikdə "Gələrsən-Görərsən qalası" adlı mətn [3, səh.134] üzərində işləmək tələb olunur. Dil qaydası nəzərə çatdırıldıqdan sonra mətn əsasında və ya tapşırıqlar, test vəsaitləri əsasında möhkəmləndirmə , mənimsəmə işləri həyata keçirilə bilər. Nümunlər:

- Mətndə göy rənglə verilmiş feilləri müqayisə edin. Bu feillərin işləndiyi cümlələrdə hərəkət hansı zamanda baş verir?
- Mətndən indiki zamanda olan feilləri seçib dəftərinizə yazın.
- Narıncı rənglə verilmiş sözlərin ortaq və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.
- Gördüyünüz, eşitdiyiniz hər hansı bir hadisə haqqında danışın (feilləri keçmiş zamanda işlədin).
- Tünd hərflərlə verilmiş feillərdə altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı zamanı bildirir?
- Verilmiş feilləri zamanına görə qruplaşdırıb dəftərinizə yazın. və s.

3) Feilin şəxsə görə dəyişməsi məsələsi.

Orta məktəb şagirdləri çox vaxt feilin şəxsə görə dəyişmə şəkilçilərini digər kateqoriyalarla qarışdırıb səhv sala bilirlər. Bu baxımdan dərslikdə olan qayda daim şagirdlərin nəzərinə , hətta gözlərinin önündə diqqətə çatdırılmaqla nümayiş olunsa, qavramada daha müsbət nəticə olar [3, səh.138].

Yadda saxla! **FEİLİN ŞƏXSƏ GÖRƏ DƏYİŞMƏSİ**

Hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra olunduğunu bildirmək üçün feilə müxtəlif şəxs şəkilçiləri artırılır.

şəxs		zaman		
		indiki	keçmiş	gələcək
I şəxs	tək	gəl-ir-əm	gəl-di-m	gəl-əcəy-əm
	cəm	gəl-ir-ik	gəl-di-k	gəl-əcəy-ik
II şəxs	tək	gəl-ir-sən	gəl-di-n	gəl-əcək-sən
	cəm	gəl-ir-siniz	gəl-di-niz	gəl-əcək-siniz
III şəxs	tək	gəl-ir	gəl-di	gəl-əcək
	cəm	gəl-ir-lər	gəl-di-lər	gəl-əcək-lər

Yenə də qüsurlu hal odur ki, qayda çox qısa şəkildə təqdim edilib. Nəzərə alsaq ki, öyrənənlər 5-ci sinif şagirdləridir, ən azından sözlü izaha geniş və aydınlıqla yer verilsə, nəticə almaq daha asan olardı. Qısa verilmiş qaydalar bəzən sinifdə bir neçə orta və zəif səviyyəli şagirdin mənimsəmə prosesinə "zərbə" olur. Müşahidəmə əsasən deyə bilərəm ki, bu cür şagirdlər ətraflı məlumat almadan mövzunu tam, dəqiq dərk etməkdə problem yaşayırlar. Düzdür , kurikulum əsaslı vəsaitlərdə qeyd olunur ki, şagird tədqiqatçı olmalıdır, müəllim onlara materialı hazır verməli deyil, izah etmək olmaz. Ancaq məsələ ondan ibarətdir ki, orta səviyyəli öyrənənlərə fərdi izah və dəstək lazımdır.

Qeyd olunan mövzunun mənimsənilməsi üçün dərslikdə "Səadət sarayı" mətni [3, səh. 137] və yazı üçün tapşırıqlar verilib. Bütün bunlarla qaydanı nəzəri və praktik istiqamətdə möhkəmləndirmək mümkündür. Nümunələr:

- Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəxs şəkilçisini artırın.
- Verilmiş feilləri müvafiq zamanda şəxsə görə dəyişib dəftərinizə yazın. Artırdığınız şəxs şəkilçilərinin altından xətt çəkin.
- Baxma(maq) feilini hər üç zamanda şəxsə görə dəyişib dəftərinizə yazın.
- Gör(mək) feilini keçmiş zamanın -ıb4 şəkilçisi ilə şəxsə görə dəyişin. Feil hansı şəxsə aid olduqda bu şəkilçini qəbul etmir?

4) Mürəkkəb feillərin tədrisindəki çətinliklər.

Dərslikdə mürəkkəb feillər və onların yazılışı ilə bağlı aşağıdakı qayda verilmişdir [3, səh.160]. Amma bildiyimiz üzrə mürəkkəb feillərin yazılışı bölmə üçün geniş və əhatəli mövzudur. Daha çox nümunələr verilə bilərdi. Böyük ehtimal yuxarı sinif dərsliklərində bu mövzuya daha geniş şəkildə yer verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Yadda saxla!	MÜRƏKKƏB FEİLLƏR VƏ ONLARIN YAZILIŞI

Mürəkkəb feillər, əsasən, yaxın və ya əksmənalı feillərin birləşməsindən yaranır və defislə yazılır; məsələn: *arayıb-axtarmaq, oturub-durmaq.*

Mövzu dərslikdə "Naftalan" mətni [3,səh. 159] əsasında şagirdlərə tədris edilir. Mətndəki altından xətt çəkilmiş feillərin quruluşca mürəkkəb olduğu qənaətinə gəlinir. Mətnin ilkin versiyada oxunması və təhlili həyata keçirilir ki, bununla öyrənənlər mənanın nədən ibarət olmasını dərk etsinlər. Təbii ki, burada hərəkət bildirən sözlərin seçilib qruplaşdırılması vacib məqamlardan sayılır. Proqram üzrə dil dərslərinin tədrisində saat bölgüsü belə həyata keçirilir: ilk dərsdə mətn üzrə iş təşkil edilir, 2-ci hissə dərsdə isə kitabdakı dil qaydası oxunur və qısa izahat şəklində mövzu tamamlanır. Qaydanın daha yaxşı mənimsənilməsi üçün dərslikdəki tapşırıq nümunələrini işlətmək möhkəmləndirici təmrinlər sırasındadır. Ancaq bunu da qeyd etməliyik ki, möhkəmləndirmə üçün ancaq kiçik qayda bəs etmir. Mütləq əlavə qeydlər yazdırılıb müxtəlif test nümunələri üzrə də müstəqil iş təşkil edilməlidir.

Dərslikdəki nümunələrə nəzər yetirək:

- Mətndə altından xətt çəkilmiş feillərin tərkibini müəyyən edin.
- Cütləri müəyyən etməklə mürəkkəb feillər yaradın.
- Hansı cümlədə altından xətt çəkilmiş sözlər arasında defis işarəsi qoyulmamalıdır?
- Lüğətin köməyi ilə cümlələrdə altından xətt çəkilmiş feilləri nümunəyə uyğun olaraq izah edin.

Bir şeyi də nəzərdə saxlayaq ki, bu qaydaların daha geniş tərkibdə növləri haqqında yuxarı sinif dərsliklərində məlumat verilməsi nəzərdə tutulub. Ancaq buna baxmayaraq, yenə də fənn müəllimi qısa qayda ilə kifayətlənməsə, dərsin mənimsəmə nəticəsi daha yüksək olar.

Yekun olaraq onu deməliyik ki, qeyd olunan fərqli başlıqlar üzrə mövzuların mənimsənilməsi üçün dərslikdə verilmiş qısa qaydadan əlavə müəllim tərəfindən ətraflı qayda izahı verilməsi daha məqsədəuyğun olar. Həmçinin bu qaydanı dərslikdəki mətnlər və yazı tapşırıqları ilə möhkəmləndirmək müsbət nəticə verə bilər. Bütün bunlarla qaydanı nəzəri və praktik istiqamətdə mənimsətməyə nail olmağa müvəffəq şərait yaratmaq mümkündür. Əgər mövzular üzrə işin düzgün və sistemli təşkili həyata keçirilsə, mövzular 5-ci sinif fənn proqramının təlim nəticəsinə uyğun tədris edilmiş hesab olunar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili (tədris dili) 5-ci sinif dərslik.
URL: https://www.e-derslik.edu.az/portal/book.php?id=499

2.Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Qismət, 2014, 384 səh.
3.İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G.,Qasımova X. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı, Altun kitab nəşriyyatı, 2020, 198 səh.

FEİLİN TƏDRİSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN NƏZƏRİ TƏHLİLİ
(5 - Cİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN DƏRSLİYİ KONTEKSTİNDƏ)

Xülasə

Balakişiyeva Svetlana Arif qızı
E-mail: nesibli.lana@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan dili, feil, tədris, problem, proqram, dərslik, mətn.

Dilimizin milli orijinallığını qoruyan və başqa dillərə qarşı mühafizəkar olan əsas nitq hissələrindən biri feildir. Feillər və isimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən çox işlək olan nitq hissələridir. Feil məzmun, həcm, dildə rəngarənglik baxımdan işlənən ən zənfin nitq hissəsidir. Müşahidələr göstərir ki, orta məktəb proqramında ismin tədrisinə feildən az təlim saatı ayrılır. Bu isə feilin nə qədər mürəkkəb kateqoriya quruluşuna malik olduğunu bir daha göstərir. Müasir orta məktəb dərsliklərində feillər yalnız tərif – qayda şəklində yox, dərslikdəki mətnlər əsasında öyrədilir. Ancaq buna baxmayaraq feilin tədrisində şagirdlər müəyyən problemlərlə, çətinliklərlə qarşılaşırlar. O çətinliklərin bəzilərinə bu mövzunun tərkibində ayrı-ayrılıqda nəzər salacağıq. Həmin başlıqlar aşağıdakılardır:

1) Feilin məsdər formasının tədrisində ortaya çıxan nəzəri problemlər.
2) Feilin zamana görə dəyişməsinin tədrisində çətinliklər.
3) Feilin şəxsə görə dəyişməsi məsələsi.
4) Mürəkkəb feillərin tədrisindəki çətinliklər.

Yekun olaraq onu deməliyik ki, qeyd olunan başlıqlar üzrə mövzuların mənimsənilməsi üçün dərslikdə verilmiş qısa qaydadan əlavə müəllim tərəfindən ətraflı qayda izahı verilməsi daha məqsədəuyğun olar. Həmçinin bu qaydanı dərslikdəki mətnlər və yazı tapşırıqları ilə möhkəmləndirmək müsbət nəticə verə bilər. Bütün bunlarla qaydanı nəzəri və praktik istiqamətdə mənimsətməyə nail olmağa müvəffəq şərait yaratmaq mümkündür. Əgər mövzular üzrə işin düzgün və sistemli təşkili həyata keçirilsə, mövzular 5-ci sinif fənn proqramının təlim nəticəsinə uyğun tədris edilmiş hesab edilər.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEMS ARISING IN THE TEACHING OF THE VERB (IN THE CONTEXT OF THE 5TH CLASS AZERBAIJAN LANGUAGE SCIENCE TEXTBOOK)

Summary

Balakishiyeva Svetlana Arif gizi

Keywords: Azerbaijani language, verb, teaching, problem, program, textbook, text.

One of the main parts of speech that preserves the national authenticity of our language and is conservative against other languages is the verb. Verbs and nouns are the most used parts of speech in the vocabulary of the Azerbaijani language. The verb is the most common part of speech used in terms of content, volume, and variety in the language. Observations show that in the secondary school curriculum, fewer teaching hours are devoted to the teaching of nouns than verbs. This again shows how complex the category structure of the verb is. In modern high school textbooks, verbs are taught not only in the form of definitions and rules, but based on the texts in the textbook. However, despite this, students face certain problems and difficulties in teaching the verb. We will look at some of those difficulties separately in this topic. Those titles are:

1) Theoretical problems arising in the teaching of the infinitive form of the verb.
2) Difficulties in teaching the tense of the verb.
3) The question of changing the verb according to the person.
4) Difficulties in teaching complex verbs.

In conclusion, we should say that in addition to the short rules given in the textbook, it would be more appropriate for the teacher to give a detailed explanation of the rules for mastering the topics under the mentioned headings. Also, reinforcing this rule with textbook texts and writing assignments can have a positive result. With all this, it is possible to create successful conditions for mastering the rule in a theoretical and practical direction. If the correct and systematic organization of work on topics is carried out, the topics will be considered to be taught in accordance with the learning outcomes of the 5th grade subject program.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ ОБУЧЕНИИ ГЛАГОЛА (В КОНТЕКСТЕ УЧЕБНИКА ПО АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ 5-ГО КЛАССА)

Краткое содержание

Балакишиева Светлана Ариф кызы

Ключевые слова: Азербайджанский язык, глагол, обучение, проблема, программа, учебник, текст.

Одной из основных частей речи, сохраняющей национальную аутентичность нашего языка и консервативной по отношению к другим

языкам, является глагол. Глаголы и существительные являются наиболее употребляемыми частями речи в словарном запасе азербайджанского языка. Глагол является наиболее распространенной частью речи, используемой с точки зрения содержания, объема и разнообразия в языке. Наблюдения показывают, что в программе средней школы изучению существительных отводится меньше учебных часов, чем глаголам. Это еще раз показывает, насколько сложна категориальная структура глагола. В современных учебниках для средней школы глаголы преподаются не только в виде определений и правил, но на основе текстов учебника. Однако, несмотря на это, студенты сталкиваются с определенными проблемами и трудностями в обучении глаголу. В этой теме мы рассмотрим некоторые из этих трудностей отдельно. Эти названия:

1) Теоретические проблемы, возникающие при обучении инфинитивной форме глагола.

2) Трудности в обучении времени глагола.

3) Вопрос об изменении глагола по лицу.

4) Трудности в обучении сложным глаголам.

В заключение следует сказать, что помимо кратких правил, приведенных в учебнике, преподавателю целесообразнее было бы дать подробное объяснение правил освоения тем указанных рубрик. Также положительный результат может иметь подкрепление этого правила текстами учебников и письменными заданиями. При этом можно создать успешные условия для освоения правила в теоретическом и практическом направлении. При правильной и систематической организации работы над темами темы будут считаться изученными в соответствии с результатами обучения предметной программы 5 класса.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: Fil.f.d., baş müəllim Yunusova Günel Kamil qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATÜNASLIQ

BİLAL HÜSEYNAĞA OĞLU HÜSEYNOV
ADPU Cəlilabad filialının müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
bilalalarli58@mail.ru,
tel.: 050 768 19 29
ORCID İD 0000-0002-2249-6487

MİF VƏ ƏFSANƏLƏRİN JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏRİ

Özət

Mif söyləmələr vasitəsilə ötürülən və inanışlardan qidalanan hekayədir. Gerçəkliyi, olayları və onların səbəbini, mahiyyətini dərk etmək üçün nəql olunan, tətbiq və icra edilən nümunələrin məcmuyu mifoloji mahiyyətli mətnlər sayılır. Beynəlxalq araşdırmalarda daha çox kosmoloji, geneoloji (etnoqonik) və təqvim mifləri bölgüsünə üstünlük verilir. Ümumi fikir belədir ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı olan mif təbiət hadisələri, səma cisimləri haqqında təsəvvürləri özündə birləşdirir. Azərbaycan folklorunda mifik təfəkkür əsatir, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan (epos), xalq şeiri, xalq oyunları və xalq tamaşalarında ifadə olunmuşdur. Mifoloji mətnlərin, xüsusən xalq oyunlarının məqsədi söz və hərəkət vasitəsilə təbiət qüvvələrinə təsir göstərmək olmuşdur.

Mifin çoxanlamlı mahiyyət daşıması sintaqmatik təhkiyə hadisəsi olmaqla yanaşı, paradiqmatik təsəvvürləri də özündə əks etdirməsi ilə bağlıdır. Mifoloji mətnlər daha çox iki aspekt üzərində qurulur: a) Rəvayət və əfsanə mətnləri; b) Mifoloji obrazların təsviri. Dünya haqqında təsəvvürlər ilkin, əski obrazların təsviri (arxitep), rəvayət, əfsanə, hekayət, söyləmə şəklində ifadə olunur. Mifik düşüncənin məhsulu olan magik təsəvvürlər, rituallar, kultlar, mətnlərin əsasında dayanır. Magik təsəvvürlər totem, animastik, antropomorf, magiya, fetiş mifoloji düşüncə səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Mifin nağıl, rəvayət və əfsanələrin tərkibində ifadəsi mətndaxili əlaqələr kimi xarakterizə edilə bilər. Belə keçidlər və çevrilmələr modulyativ xarakterdə olur, janrdaxili dəyişmələrə zəmin yaradır. Mifin janrdaxili dəyişmələri ayrıca mövzu kimi araşdırılmasa da, ayrı-ayrı kitablarda bu mövzuya toxunulmuşdur. Şəkildəyişmələri nəzərə alan folklorşünaslar Azərbaycan miflərinin toplandığı kitaba mifoloji rəvayət

və əfsanələrlə yanaşı, mifoloji inamları, yasaqları, sınamaları, yozumları və ovsunları eyni mahiyyətli, lakin fərqli ifadə formasında olan örnəklər kimi daxil etmişlər.

Beləliklə, mifin janrdaxili dəyişmələri *rəvayət, hekayət, əfsanə, söyləmə, əsatir, dönərgə, inanış, əsatiri əfsanələr, mifoloji əfsanələr, toponimik əfsanələr* və sair adlar altında yazıya alınmışdır. *İnamlar, yasaqlar, sınamalar, ovsunlar, bəzi türkəçarə məsləhətləri və yuxu yozumları da*, janr fərqinə baxmayaraq, mifik mahiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, miflər və əfsanələr, miflərin və əfsanələrin janrdaxili dəyişmələri.

Motiv. Mif söyləmələr vasitəsilə ötürülən və inanışlardan qidalanan hekayədir. Gerçəkliyi, olayları və onların səbəbini, mahiyyətini dərk etmək üçün nəql olunan, tətbiq və icra edilən nümunələrin məcmuyu mifoloji mahiyyətli mətnlər sayılır. Mif insanın özünü və ətrafını, yaşayışını təmin edən, əlaqələrinin təşkilatçısı olan təsəvvürləri özündə birləşdirir. Mifin teoqonik, etioloji, kosmoqonik, esxatoloji, təməl, morales və antropoloji növləri qeydə alınmışdır ki, bunlar da kosmoqonik hekayətlərdən ibarətdir **(az.warbletoncouncil.orq)**. Mifin əsas məqsədi təbiət hadisələrinin mahiyyətini anlamaqdan ibarətdir. İkinci yerdə yaradılış mifləri gəlir. Beynəlxalq araşdırmalarda daha çox kosmoloji, geneoloji (etnoqonik) və təqvim mifləri bölgüsünə üstünlük verilir **(Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri 2014: 4)**. Yekun fikir belədir ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı olan mif təbiət hadisələri, səma cisimləri haqqında təsəvvürləri özündə birləşdirir. Azərbaycan folklorunda mifik təfəkkür əsatir, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan (epos), xalq şeiri, xalq oyunları və xalq tamaşalarında ifadə olunmuşdur. Mifoloji mətnlərin, xüsusən xalq oyunlarının məqsədi söz və hərəkət vasitəsilə təbiət qüvvələrinə təsir göstərmək olmuşdur. Ramazan Qafarlı Azərbaycan türk mifologiyasının təkamülünü təbiətə tapınmada (totemçilikdə), təbiətlə ünsiyyətdə (şamançılıqda), varlıqların bir-biri ilə əbədi mübarizə aparmasında (atəşpərəstlikdə) və dünyanın Vahid yaradıcı tərəfindən idarə olunması ideyasına gəlişdə (tanrıçılıq və islamda) görür **(www.xalqcebhesi.az)**.

Miflərin qruplaşdırılması iki formada aparılır: a) Struktural; b) Tematik. Struktural qruplaşdırma üçün şəkli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən miflər əsas götürülür. Buraya əsatirlər, söyləmələr, mifoloji rəvayətlər, əfsanələr, hekayətlər və sair daxildir. Mifoloji qaynaqlara söykənən dastan (epos) da bu qrupa aiddir.

Tematik qruplaşdırma üçün məzmun və icra oxşarlığı əsasdır. Magiya, ovsun, dua, sınama, yozum, yasaq, inam şəklində mifik təsəvvürün tətbiqinə əsaslanan nümunələr icra prosesinə tematik uyarlıqdan törəyir.

Mifoloji mətnlər həm də sintaqmatik və paradiqmatik düzümlərə haçalanır. Söylənilən və təsəvvür edilən mifik mənbələr icra məqamı, icra ortamı və icra formasına görə fərqlənir **(Rzasoy 2008: 39)**.

Araşdırma. Mif bir çox epik janrların özülündə dayanan folklor nümunəsi sayılır. Nağılların bir qismi isə bilavasitə mifin törəməsidir. Folklorşünaslıq elmi mifi milli mədəniyyətin genetik yaddaşı kimi öyrənir. Mifin çoxanlamlı mahiyyət daşıması

sintaqmatik təhkiyə hadisəsi olmaqla yanaşı, paradiqmatik təsəvvürləri də özündə əks etdirməsi ilə bağlıdır. Mifoloji mətnlər daha çox iki aspekt üzərində qurulur: a) Rəvayət və əfsanə mətnləri; b) Mifoloji obrazların təsviri. Real, gerçək həyat hadisələrinin mifoloji ifadəsi fərqli təzahürlərlə müşahidə olunur. Azərbaycan-türk mifologiyasının tədqiqat tarixini icmal şəklində təqdim edən Ramazan Qafarlı mifin janr imkanlarının öyrənilməsinə xüsusi önəm vermişdir **(Qafarlı I, 2015: 24)**. Dünya haqqında təsəvvürlər, ilkin, əski obrazların təsviri (arxitep), rəvayət, əfsanə, hekayət, söyləmə şəklində ifadə olunur. Mifik düşüncənin məhsulu olan magik təsəvvürlər, rituallar, kultlar, mətnlərin əsasında dayanır. Magik təsəvvürlər totem, animastik, antropomorf, magiya, fetiş mifoloji düşüncə səviyyəsi ilə müəyyən edilir **(Qafarlı I, 2015: 312-321)**. Bu mifoloji təsəvvürlər tabu/yasaq, ruhların mövcudluğuna inam, əfsun, cadu, sehir, tilsim, fal, dua kimi "janrlarda" ifadə olunur. Bu janrları yaşadanlar isə tabukeş, ovsunçu, cadugər, sehirbaz, talisman, falçı, duaçı kimi peşəkarlardır. Cadu ilə bağlı ovsunda deyilir: "Cadı iki cürədi: biri adamı gözdən salır, o biri adamı məhəbbətdi eliyir" **(Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər 2005: 292)**. Cadu olunan adamın cadusunu sındırmaq üçün müxtəlif üsullar tətbiq olunur. Ruh tutmuş adamı da sağaltmaq üçün Ruhçunun ovsunundan istifadə olunur. Buna bəzən Ruhölçən də deyirlər: "Rufçu sağ əlini dirsəkdən qatlayıb sol əlinin baş barmağı üstə qoyub deyir:

-Filankəsi babasının rufu tutubsa, sür başa çıx, tutmayıbsa, yerində qal!" **(Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər 2005: 291-292)**.

Şamanların təbiət kultları ilə bağlı olmuş əhvalatları (bıvalşını) Şərqi Sibirin rus əhalisinin də inamlarına ciddi təsir göstərmişdir. Ölü ruhu ilə bağlı (pokoynik) mifik söyləmələrin kökündə Azərbaycan mifologiyasında da yer almış ruhtutma təsəvvürləri dayanır **(Мифологические рассказы 1987: 267-287).** Azərbaycanın bölgələri üzrə mifik folklor nümunələrinin öyrənilməsi fərqli aspektlərdən həyata keçirilmişdir. Məsələn, Aytac Abbasova Kəlbəcər bölgəsinə məxsus mifoloji inamları öyrənmiş, onları çörəklə bağlı inanclar, ovçuluqla bağlı inanclar, qurd ağzı bağlama inancı adları ilə qruplaşdırmışdır **(Abbasova 2014: 77-87)**. Zəngilan bölgəsinin əfsanə və rəvayətlərini araşdıran Səadət Mustafayeva mifik xarakterli və mifik xarakterli olmayan folklor nümunələrini təqdim edir **(Mustafayeva 2014: 94-98)**. Bu faktların özü təsdiq edir ki, bölgələrin folklor örnəklərində müxtəlif şəkillərdə təzahür edən mifik təsəvvürlərin janr imkanları ətraflı şəkildə araşdırılmağa möhtacdır.

Ritualların əhatə dairəsi genişdir. Buraya Keçi, Günəş, Boz Qurd, Ağ Quş, Yel Baba, Xızır, Su, Od, Torpaq, Yel haqqında mifoloji təsəvvürlər daxildir **(Qafarlı II, 2019: 25-78)**. Kultlar Ata, Dağa, Ağaca ehtiramı ifadə edir **(Qafarlı I, 2015: 322-332)**. Ritualların çoxu şaman adətləri ilə səsləşir. Təbiətə, dağlara, daşlara, ağaclara inamın kökündə şaman inamları dayanır. Şamanlarda Dağ yiyəsi (hamisi) "pirani bir qoca" qiyafəsində təsvir olunur. Dağ yiyəsinin xeyir-duası olmadan ovçular uğur qazana bilmirlər **(Şaman əfsanələri və söyləmələri 1993: 132)**. Şamanların daşa inamı da Azərbaycan mifoloji təfəkkürü ilə eyniyyət təşkil edir. Xəstənin yanına daş qoyulması, kiminsə daşının atılması, daşdan qəbir nişanəsi kimi istifadə olunması

"şamanların yağmur yağdırmaq istədikləri zaman istifadə etdikləri ağ daşın" simvolik bənzəridir **(Şaman əfsanələri və söyləmələri 1993: 133).** Baxşının rəvayət etdiyi əfsanə isə sadəcə söyləmə adlansa da, özündə böyük məna daşıyan mifdən ibarətdir. Qazax baxşılarının Bay Dirək (Dünya Ağacı) inamı "dünyanın üç qatını – göy aləmini, orta dünyanı və yeraltı aləmi birləşdirir: "Göyün qatlarını Bay Dirəyin budaqları saxlayır. Bay Dirəyin kökü Yerin bütün qatlarından keçib dərin sulara qədər işləyir" **(Şaman əfsanələri və söyləmələri 1993: 132-133).**

Bir zamanlar yunanlar bu gün qəribə və inanılmaz görünən əsatirlərin doğruluğuna tamamilə inanmışlar. Onlar əsatirdə təsvir olunanları nağıllardakı əhvalatlardan daha real saymışlar: "Əsatiri uydurma kimi düşünmək olarmı? Bəli, olar. Bəs onu nağıl adlandırmaq necə? Yox, əsatirə nağıl demək olmaz. Doğrudan da, hər hansı bir nağılı söyləyəndə, yaxud dinləyəndə həm söyləyən, həm də dinləyən nağıl edilən hadisələrin həqiqət olmadığını şübhəsiz ki, bilir" **(Prometey əsatiri 1969: 5)**. Nağılların aparıcı qəhrəmanları olan Div, Cin, Əjdaha, Pəri, Xızır, Qarı və başqa obrazlar mifdən gəlmədir. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazının tarixi-müqayisəli və struktural-semantik səviyyədə tədqiqini mifoloji bilgilərə istinad etmədən yetərli şəkildə təqdim etmək mümkün deyil: "Qazan xan obrazı Oğuz epik ənənəsində bir-birinə sinxron və diaxron şəkildə bağlı olan üç əsas obrazdan (Oğuz, Qorqud, Qazan) biridir. Əgər bu obrazlardan hər hansı biri olmazsa, Oğuz epik ənənəsi sistemliyini və statikliyini itirmiş olar" **(İslamzadə 2017: 200-201)**. Hami ruhlar və əyələr mifik obrazlardır. Hal anası, Təpəgöz, Ucubılıx, Ərdov və digər mifoloji obrazların hər biri haqqında çoxsaylı əfsanələr mövcuddur. Məsələn, Əyə, yəni Himayədar Ruh "müəyyən təbii obyektləri qoruyan və onların təcəssümü olan mifoloji varlıqlardan" ibarətdir **(Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər 2005: 297)**. Hal anası isə Al tapınağı (tapınışı) ilə bağlı kontominativ xarakterli obrazdır **(Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər 2005: 300)**. Bəxtiyar Tuncay yazır ki, Azərbaycan türkləri mifoloji mətnlərində "iyələr" və "əyələr" kimi tanınan mifik varlıqların "hamilik, sahiblik missiyasına malik olduqlarına inanmışlar" **(Tuncay 2018: 5)**.

Mif hekayət və təsəvvür anlayışlarını özündə birləşdirir. Təbiət və kosmos, yaradılış bilgiləri və yaşayış prinsipləri mifik qaynaqların meydana çıxmasında ilkin mənbələrdir. *Kosmoqonik, etnoqonik, təqvim, praqmatik, etioloji, totemist, antrogenetik miflər, Tanrı, hami ruhlar, onqonlar haqqında təsəvvürlər* bir janr çərçivəsinə sığmayan bilgiləri özündə birləşdirir. Mifoloji mətnlərin yekun nəticəsi də maraqlıdır: Mifologiya mifik hekayətlər toplusu olmaqla yanaşı, dünya qavrayışının xüsusi forması olan təsəvvürlər sistemini və mif haqqında elmi ifadə edir **(Qaliboğlu 2020: 36)**. Mifin nağıl, rəvayət və əfsanələrin tərkibində ifadəsi mətndaxili əlaqələr kimi xarakterizə edilə bilər. Belə keçidlər və çevrilmələr modulyativ xarakterdə olur, janrdaxili dəyişmələrə zəmin yaradır. Mifin janrdaxili dəyişimi olan *dönərgə* mif, nağıl və dastanlarda obrazların öz cildini dəyişərək başqa varlığa dönməsidir. Bu çevrilmə həmin obrazı vəhşiləşdirir, hətta adamyeyənə çevirir: "Bir gəlin başıaçıq, təhtənha çıxır eşiyə. Göydən bının başına kirpi dərisi kimi tikannı bir qurt donu

salıllar. Bı olur adamcıl, başdıyır adamları yeməyə. Əri bilir bının donun yandırır, gəlin də ölür" **(Azərbaycan mifoloji mətnləri 1988: 106)**. Digər dönərgələrdə adamyeyənə çevrilmiş qadın diksinərək insana dönür.

Türk və skandinav eposlarının müqayisəli təhlilini aparan Fərəh Cəlil magiya və mantika anlayışı ilə bağlı formalaşan mifoloji elementlərin daha çox dastanlarda öz əksini tapmış *dualarla, yaxud qnomik-didaktik mətnlərlə* bağlı olduğunu yazır və paralelizmlərin folklor yaradıcılığında təzahürünə xüsusi diqqət çəkir **(Cəlil 2010: 86-101)**. Oğuzların dini və mifoloji təsəvvürlərini tarixi qaynaqlar əsasında öyrənən Elçin Abbasov "türklərin vahid inancından əlavə onların teoloji təsəvvürlərinin" də digər dinlərin doqmatikası ilə uzlaşdığını yazır **(Abbasov 2021: 12-20).**

Mifin janrdaxili dəyişmələri ayrıca mövzu kimi araşdırılmasa da, ayrı-ayrı kitablarda bu mövzuya toxunulmuşdur. Mifoloji rəvayətlərin janr özəlliklərinə diqqət çəkən Cəlal Bəydili fövqəltəbii varlıqlar haqqında "Mövhumat ruhlu" hekayətləri "xalq inanışları və xalq demonologiyasının öyrənilməsində başlıca qaynaqlardan" biri sayır **(Bəydili 2015: 177)**. *Mifoloji rəvayətin* "janr ölçülərini" müəyyən etməyin çətinlik törətməsinə baxmayaraq, spesifik, özünəməxsus göstəriciləri olduğunu yazan C.Bəydili bu mətnlərin "canlı ənənə və onda var olan inanışlarla düz mütənasiblik təşkil etdiyini" bildirir: "Ənənəni yaşadan inanışlar sistemi və inanışların əksini tapdığı mətn tipləri var. Mifoloji rəvayətlər belə mətnlər sırasındadır. Hər bir folklor janrında təbiət etibarilə ənənənin qorunması və şəkildəyişmənin özünəməxsusluqları mövcuddur" **(Bəydili 2015: 187)**. Şəkildəyişmələri nəzərə alan folklorşünaslar Azərbaycan miflərinin toplandığı kitaba *mifoloji rəvayət və əfsanələrlə* yanaşı, *mifoloji inamları, yasaqları, sınamaları, yozumları və ovsunları* ayrıca eyni mahiyyətli, lakin fərqli ifadə formasında olan örnəklər kimi daxil etmişlər **(Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər 2005: 219-293)**. *İnanışların* inanılmazlığı danışılan əhvalatın reallıqla bağlı olub-olmamasından asılıdır. Belə inanışlardan birində deyilir: "Xalq inanışlarına görə aləmin yatan vaxtı atlar da kövşəyərlər. Atın kövşədiyini görən adam əlini nəyə vursa, guya qızıla çevrilər" **(Əfsanələr 1986: 155)**.

Oğuz mifi kosmosun yaradılış simvoludur. Seyfəddin Rzasoy yazır ki, Oğuz Kağanın özünün, oğlanlarının doğulması haqqında epik informasiya bütövlükdə *Oğuz kosmosunun yaradılması haqında mifi* ehtiva edir: "Oğuzun anası Aydır. Göyü simvollaşdıran arvadından Gün, Ay, Ulduz, yeri simvollaşdıran arvadından isə Göy, Dağ, Dəniz doğulur. Beləliklə, informasiya bütövlükdə kosmosun yaradılmasını ehtiva edir" **(Rzasoy 2007: 136)**. Mifik təfəkkürün əhatə dirəsi mifoloji janrların geniş imkanlar daşıdığını təsdiqləyir. Təəssüf ki, Azərbaycan mifoloji mətnlərin toplanılması zamanı söyləyicilərin *əfsanə* adlandırdıqları nümunələr tematik tərkibinə görə yetərli səviyyədə qruplaşdırılmamışdır. Məsələn, əfsanələrin bir qismi derituallaşmış etioloji miflərdir. Ramil Əliyev bu mifləri (əfsanələri) struktural qruplara bölür: "1.Totemik məzmun daşıyan əfsanələr; 2.Dağ kultu ilə bağlı əfsanələr; 3.Ağac kultu ilə bağlı əfsanələr; 4.Su (bulaq) kultu ilə bağlı əfsanələr; 5.Reinkarnasiya ilə bağlı əfsanələr; 6.Astral-kosmoqonik mənşəli əfsanələr **(Əliyev**

2005: 60). Folklor nümunəsinin kökündə *əsatir elementləri* mövcuddursa, bu nümunə əfsanə sayılır. Ramil Əliyev belə qənaətə gəlir ki, əfsanə məntiqi təfəkkürün formalaşdığı dövrdə yarandığına görə onun "mənşəyi mif materialıdır" **(Əliyev 2005: 61).** Elçin Qaliboğlu da bu qənaətdədir ki, *astral miflər və əfsanələr* dünyanı dərketmənin ibtidai üsuludur: "Digər əfsanələrdə olduğu kimi, astral əfsanələrdə də çevrilmə kainatın bütün ünsürləri arasında əlaqəni təmin edərək vahid yaradılış – kosmoqoniya zənciri yaradır" **(Qaliboğlu 2020: 164)**. Mifoloji təfəkkürdə modelləşmənin bariz nümunələri təqvim miflərində yaşayır. Ramin Allahverdi bu mifləri zoomorfik, antromorfik, biomorfik və astral-əşyəvi modelləşmələr kimi xarakterizə edir **(Allahverdi 2013: 16-67)**. Göytürk, Uyğur, Oğuz, Orta Doğu, Saxa-yakut türklərinin əfsanə, rəvayət və dastanlarındakı etnoqonik mifləri müqayisəli şəkildə təhlil edən Bəxtiyar Tuncay belə qərara gəlir ki, türk mifologiyasında etnoqonik motiv və süjetlərin əsasında əcdad kultu dayanır: "Əksər türk xalqları bütün türklər üçün ümumi olan ulu əcdaddan başqa bilavasitə öz ulu babalarını da unutmamış, onları ayrı-ayrı qəhrəmanlıq eposlarında əbədiləşdirmişlər" **(Tuncay 2013: 261)**.

Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin janr xüsusiyyətləri yetərincə araşdırılsa da, onların janrdaxili dəyişmələri əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. Toplanılan əfsanələrin əsasən məzmununa görə qruplaşdırılmasına diqqət yetirilmişdir. Sədnik Paşayev "Yaşayan əfsanələr" (1973), "Yurdumuzun əfsanələri" (1962) və "Yanardağ əfsanələri" (1978) kitablarında əfsanə janrının formalaşması haqqında məlumat verir, topladığı əfsanələri məzmununa görə təhlil edir. Folklorşünas topladığı ilk kitabda nümunələri belə qruplaşdırır: a) daş, qaya, bulaq, çay, göl, dağ və qalalar haqqında əfsanələr; b) çiçək, quş, maral və ceyran haqqında əfsanələr; c)Nizami mövzuları ilə səsləşən əfsanələr; ç) Koroğlu haqqında əfsanələr; e) müxtəlif mövzulu əfsanələr (**Yaşayan əfsanələr 1973: 3-5**). Sədnik Paşayev yazır ki, əfsanə tarix deyil, lakin əfsanə tarixsiz də deyil: "Onda ya həqiqətin özü, izi, ya da hər hansı bir nişanəsi yaşayır" (**Yaşayan əfsanələr 1973: 3**). Folklorşünas əfsanələrin janr xüsusiyyətlərinə də toxunur: "Əfsanələr nəinki başqa ədəbi janrlardan, hətta ona çox yaxın olan nağıl və lətifələrdən öz mövzusuna, bədii təsvir vasitələrinə və qeyri-adi nəticələrinə görə fərqlənir. Əfsanələrdə elə səciyyəvi cəhətlər vardır ki, onlara başqa ədəbi janrlarda az rast gəlmək olar" (**Yaşayan əfsanələr 1973: 3**). Bəzi əfsanələr daha qədim zamanlarla səsləşir. Belə əfsanələr "qədim adət-ənənələrin, dini dünyagörüşlərin, totemizm, çoxallahlıq, bütpərəstlik, atəşpərəstliyin, qəbilə dövrünün izlərini" yaşadır, həmin dövrlərin "oyun və ayinləri, mövsüm və mərasimləri, əmək və məişət nəğmələri ilə bağlıdır" (**Yaşayan əfsanələr 1973: 5**)

İkinci toplu bölgü prinsipinə görə mükəmməlliyi ilə fərqlənir: a) təbiət və insan haqqında əfsanələr; b) qəhrəmanlıq əfsanələri; c) məhəbbət əfsanələri; ç) ailə-məişət əfsanələri və e) tarixi əfsanələr. Folklorşünas əfsanə ilə bağlı elmi qənaətlərini bir qədər də təkmilləşdirir və qeyd edir ki, hər bir əfsanə real bir tarixi həqiqətlə bağlıdır: "Real həqiqətdən məhrum olan əfsanə heç bir dağa, daşa, tarixi abidəyə və şəxsiyyətə

bağlanıb qala bilməz, hafizə və şüurlardan silinib gedər" (**Yurdumuzun əfsanələri 1976: 3**). Sədnik Paşayev əfsanənin janr xüsusiyyətləri haqqında fikirlərinə də yenilik gətirir: "Özünəməxsus orijinal kompozisiyası, dili, ifadə tərzi və bədii boyaları olan olan əfsanə bir çox xüsusiyyətləri ilə başqa folklor janrlarından fərqlənir. Əfsanələr mövzusuna, aşıladığı ideyaya, bağlı olduğu obyektlərə görə rəngarəngdir" (**Yurdumuzun əfsanələri 1976: 3**). Sədnik Paşayev bu topluya yazdığı "Bədii sözün həqiqəti" adlı ön sözdə əfsanənin janrdaxili dəyişmələrinə bir-iki cümlə ilə nəzər salır, təbiət və insan haqqında əfsanələrin əslində əsatirlərlə qaynayıb-qarışmış folklor nümunələri olduğunu bildirir. Folklorşünasın fikrinə görə, xalq təbiət hadisələrinə ibtidai baxışlarını və görüşlərini əsatiri boyalarla bəzənmiş əfsanələrdə vermişdir: "Əsatir təbiət hadisələrinə, əfsanə isə tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə bağlı şəkildə yaranmışdır. Fikrimizi bir az da aydın desək, əsatirin əsas obyekti təbiət və insan, əfsanəninki isə cəmiyyət və insan olmuşdur. Tarixilik baxımından əsatir əvvəl, əfsanə sonralar yarandığı üçün zaman keçdikcə əsatirlər daha çox əfsanələşmişdir" (**Yurdumuzun əfsanələri 1976: 3**). Sədnik Paşayev daha sonra əlavə edir ki, əslində əsatirlər "ibtidai formasında xeyli fərqli şəkildə" əfsanələrin daxili varlığında, qəlbində yaşamaqdadır (**Yurdumuzun əfsanələri. Toplayıb işləyəni və ön sözün müəllifi Sədnik Paşayev. Bakı, Gənclik, 1976, 48 s., s.3**). Folklorşünas məzmununa görə apardığı bölgünü bir-biri ilə müqayisə edir, ailə-məişət əfsanələrinin məhəbbət əfsanələrinə, qəhrəmanlıq əfsanələrinin tarixi əfsanələrə çox yaxın olduğunu və bir-birindən çox az fərqləndiyini yazır: "Eyni zamanda əfsanələrin içərisində elələri vardır ki, rəvayət təsiri bağışlayır. Bunlar rəvayət xarakteri daşısalar da artıq əfsanələşməkdədirlər" (**Yurdumuzun əfsanələri 1976: 4**).

Sədnik Paşayevin toplayıcısı olduğu "Yanardağ əfsanələri" adlı kitabda əfsanələrin qruplaşdırılması bir qədər təkmilləşdirilmiş, ön sözdə isə diqqət daha çox əsatirlərə yönəldilmişdir. Folklorşünas bu folklor nümunələrini, daha doğrusu, təbiət və insan haqqında əfsanələri *əsatiri əfsanələr* adlandırır: "Tarixilik etibarı ilə də əfsanələrdən çox-çox qədim və ibtidai olan əsatirlər vaxtında toplanmadığı üçün onların bir qismi itib-batmış, bir qismi nağıl və dastanlar üçün başlanğıc, özül və bünövrə olmuş, bir qismi əfsanələrdə "ərimiş", yaxud əfsanələr bu əsatirlərin bir sıra mühüm əlamət və xüsusiyyətlərini özündə qoruyub yaşatmışdır. Deməli, hər bir qədim əfsanədə əsatirin, müəyyən mənada, izi, hər hansı bir əlaməti, boyası, rəngi qalmaqdadır" (**Yanardağ əfsanələri 1978: 4**). Maraqlıdır ki, ön sözdə təqdim olunan janrdaxili fərqləri əfsanələrin qruplaşdırılmasında görmürük, folklorşünas əvvəlki iki topludaki tərtibat prinsipini əsas götürür və əfsanələrin məzmununa görə bölgüsünə üstünlük verir. Kitabda əfsanələr belə bir ardıcıllıqla verilmişdir: 1) dağ əfsanələri; 2) qədim qalaların əfsanəsi; 3)bulaq və göl əfsanələri; 4) çiçək və gül əfsanələri; 5) quş əfsanələri; 6) maral və ceyran əfanələri; 7) Nizami mövzuları ilə səsləşən əfsanələr; 8) müxtəlif mövzulu əfsanələr (**Yanardağ əfsanələri 1978: 6-148**).

Əfsanələrin təhlili isə göstərir ki, əslində bu folklor nümunələrinin əksəriyyəti əsatirlərdən ibarətdir. Sədnik Paşayevin fikrinə görə, əsatirlərdə xəyal, fantaziya,

əfsanələrdə isə müəyyən mənada həqiqət, real zəminə bağlılıq güclüdür. Belə ki, əsatirlərdə hər şey gizli, örtülü göründüyü halda, əfsanələrdə təsvir edilən məqamlara aydınlıq gətirilir: "Əsatiri əfsanələrdə isə bu iki xüsusiyyət birləşmişdir" (**Yanardağ əfsanələri 1978: 4**). Nağıllarla, dastanlarla səsləşən əsatir və əfsanələr bir daha təsdiq edir ki, dastanlar xalqın uzaq keçmişi, həyat və məişəti ilə möhkəm tellərlə bağlıdır **(Yanardağ əfsanələri 1978: 5)**. Folklorşünas qeyd edir ki, "Aldədə əfsanəsi", "Mahpeykər əfsanəsi", "Qurdoğlu əfsanəsi", "Dədə Günəş əfsanəsi" əsatiri əfsanələrdir və buradakı Aldədə ilə Dədə Günəş obrazları eyni mənanı daşıyır, yəni bir mifoloji kökə bağlıdır. Al Günəşin ilkin adıdır, Al-dədə, Günəş-dədə şəklində təzahür edir: Mahpeykər də adından göründüyü kimi Ayı təmsil edir. Aldədə və Dədə Günəş oda bağlı olduqları kimi, Mahpeykər obrazı da su ilə əlaqəlidir" (**Yanardağ əfsanələri 1978: 5**). kitabda Aldədə ilə bağlı bir neçə əfsanə verilmişdir ki, bu əfsanələrdə o, oda basdırılır, lakin yanmır, əksinə, saqqalı buz bağlayır (**Yanardağ əfsanələri 1978: 3**). Aldədənin odla bağlılığı ifadə edən "Nəğməli qağayılar" adlı əfsanədə qəhrəmanın nitqi bu obrazın mifoloji mahiyyətini açır: "Siz məni qəsbkar xəlifə ilə eyniləşdirməyin. Mənə Odlar yurdunun odu bəsdir. Yad ocaq məni isitməz. Başqa torpaqda mənim səsim tutular, gözüm işıqdan düşər, dizimin taqəti kəsilər, ürəyimin döyüntüsü dayanar. Mən bu qədər güclüyəmsə, möcüzəliyəmsə, deməli, doğma torpağımdayam" (**Yanardağ əfsanələri 1978: 119**).

Odla bağlı mifoloji görüşlər digər əfsanələrdə də yer almışdır. Xıdır Nəbi "Həsrət baba" dağında buzdan ocaq çatır. Bu məqam odun içində olan Aldədənin saqqalının buz bağlaması məqamı ilə üst-üstə düşür. Odla bağlı obrazlar dastanlara da ayaq açır ki, bunun da özülündə əfsanələr, əsatirlər, miflər dayanır: "Kərəmin ağzından çıxan nəfəs od-alova çevrilir, Cavanşirin, Koroğlunun ildırımdan olan qılıncları od saçır (**Yanardağ əfsanələri 1978: 3**). Bu məqamda Sədnik Paşayevlə hesablaşmaq lazım gəlir: "Əsatir və əfsanələr təkcə ona görə qiymətli deyildir ki, onlar əcdadımızın ilk bədii yaradıcılığıdır, bir də ona görə qiymətlidir ki, bunlar ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin doğma zəmin üzərində yaranmasında da müəyyən rol oynamışdır (**Yanardağ əfsanələri 1978: 3**).

Sədnik Paşayevin əfsanələrlə bağlı apardığı bölgü prinsipini qısaca belə ifadə etmək olar: Folklorşünas *əsatirləri əfsanələrin janrdaxili dəyişmə nümunəsi* kimi görmüşdür. Onun topladığı dağ, bulaq, göl, çay, qala və digər bu tipli əfsanələr isə əslində *toponimik* əfsanələrdir.

Azərbaycan folklorunda epik növün janrları kimi əfsanələrin və rəvayətlərin xüsusi yeri vardır. Həm əfsanə, həm də rəvayət ayrıca janr kimi formalaşana qədər müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Əfasanə və rəvayətləri yaxınlaşdıran cəhətlərlə yanaşı, onları fərqləndirən tematik keyfiyyətlər mövcuddur. Hər iki janr həcminə, təhkiyə üslubuna, söylənilən əhvalata münasibətinə görə bir-birinə yaxındır. Əslində, əfsanə real əsaslara söykənməyən, uydurulmuş məzmuna malikdir. Əfsanələrin janrdaxili dəyişmələri əsasən məzmununa görə aparılır. Buraya daxildir: a) Müxtəlif hadisələr və şəxslər haqqında əfsanələr; b) Toponimik əfsanələr. Azərbaycan əsatir və

əfsanələri müstəqil janr kimi şifahi yolla, müxtəlif nağıl və dastanların daxilində onların tərkib hissəsi kimi və klassik şairlərin öz əsərlərində müraciət etdikləri folklor nümunələri şəklində çağdaş dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır **(Azərbaycan xalq əfsanələri 1985: 7-8)**.

Folklorşünaslıqda mifoloji rəvayətlər kimi təqdim olunan mətnlər də əslində müxtəlif əfsanələrdən ibarətdir. Mifoloji rəvayətləri əfsanələrdən fərqləndirən cəhət bu mətnlərin *arxaik inanclarla* bağlı olmasıdır. Folklor toplayıcıları mifoloji rəvayət nümunələri ilə yanaşı, *mifoloji əfsanələr* adlanan örnəkləri də yazıya almışlar. Mifoloji əfsanələrdə təsvir olunanlar əfsanə ilə mifin səddində dayanan hadisələrdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, mikfoloji əfsanələrdə daha çox müqəddəs sayılan dağ və daş amillərinə üstünlük verilir. "Ağrı və Haça dağı", "Balalayan daş", "Daşın kəraməti", "Daş uşaq", "Yağmur daşı", "Xızır daşı" və başqa əfsanələrdə mifoloji "kəramət" üstünlük təşkil edir **(Əfsanələr 1986: 12-58).**

Nəticə. Beləliklə, mifin janrdaxili dəyişmələri *rəvayət, hekayət, əfsanə, söyləmə, əsatir, dönərgə, inanış, əsatiri əfsanələr, mifoloji əfsanələr, toponimik əfsanələr* və sair adlar altında yazıya alınmışdır. *İnamlar, yasaqlar, sınamalar, ovsunlar, bəzi türkəçarə məsləhətləri və yuxu yozumları da*, janr fərqinə baxmayaraq, mifik mahiyyətlidir.

Ədəbiyyat

Abbasova 2014 - Abbasova A. Kəlbəcər regionuna məxsus mifoloji inamlar // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplu, IV. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s. 77-87

Abbasov 2021 - Abbasov E. Mifoloji və dini inamlar kontekstində türk eposu, hakimiyyət simvolları və rituallar. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 174 s**.**

Allahverdi 2013 - Allahverdi R. Təqvim mifləri və Novruz. Bakı, Nurlan, 2013, 180 s.

Azərbaycan xalq əfsanələri 1985 - Azərbaycan xalq əfsanələri. Toplayanı və tərtib edəni Sədnik Paşayev. Bakı, Yazıçı, 1985, 286 s.

Azərbaycan mifoloji mətnləri 1988 - Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Arif Acalov. Bakı, Elm, 1988, 196 s.

Bəydili 2015 - Bəydili (Məmmədov) C. İstiqlal xalq ədəbiyyatınındır... (Seçmə yazılar). Bakı, Elm və təhsil, 2015, 312 s.

Cəlil 2010 - Cəlil F.C. Folklorda magiya və mantika (Türk və skandinav eposlarının müqayisəsi əsasında). Bakı, Mütərcim, 2010, 120 s.

Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri 2014 - Dünya xalqlarının mifləri və əfsanələri. Tərtib edəni Arif Məmmədov; Ön sözün müəllifləri Arif Acaloğlu və Arif Məmmədov. Bakı, Çaşıoğlu, 2014, 352 s.

Əfsanələr 1986 - Əfsanələr. Bakı, Gənclik, 1986, 176 s.

Əliyev 2005 - Əliyev R.M. Mif və folklor: genezisi və poetikası. Bakı, Elm, 2005, 224 s.

Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər 2005 - Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər. Tərtib edənlər: Arif Acaloğlu və Cəlal Bəydili. Ön sözün və şərhlərin müəllifi: Arif Acaloğlu. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 304 s.

İslamzadə 2017 - İslamzadə A. Oğuz epik ənənəsində xan obrazınını mifoloji strukturu. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 232 s.

Qafarlı I, 2015 - Qafarlı R. Mifologiya, 6 cilddə, I cild.: Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 454 s.

Qafarlı II, 2019 - Qafarlı R. Mifologiya, 6 cilddə, II cild.: Mifogenez: ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 432 s.

Qaliboğlu 2020 - Qaliboğlu (İmaməliyev) E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 s.

Mustafayeva 2014 - Mustafayeva S. Zəngilan bölgəsinin əfsanə və rəvayətləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplu, IV. Bakı, Elm və təhsil, 2014, s. 94-98

Prometey əsatiri 1969 - Prometey əsatiri. Bakı, Gənclik, 1969, 60 s.

Rzasoy 2007 - Rzasoy S. Oğuz mifi və Oğuznamə eposu. Bakı, Nurlan, 2007, 182 s.

Rzasoy 2008 - Rzasoy S. Mifologiya və folklor: Nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, Nurlan, 2008, 188 s.

Şaman əfsanələri və söyləmələri 1993 - Şaman əfsanələri və söyləmələri. Tərcümə və tərtib edənlər: Füzuli Gözəlov və Cəlal Məmmədov. Bakı, Yazıçı, 1993, 144 s.

Tuncay 2013 - Tuncay B. Etnoqonik miflər Ümumtürk materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2013, 308 s.

Tuncay 2018 - Tuncay B. Kurqanlarda yatan mifoloji təfəkkür və genetik tariximiz. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 472 s.

Yanardağ əfsanələri 1978 - Yanardağ əfsanələri. Toplayıb işləyəni Sədnik Paşayev. Bakı, Gənclik, 1978, 160 s.

Yaşayan əfsanələr 1973 - Yaşayan əfsanələr. Toplayıb işləyəni Sədnik Paşayev. Bakı, Gənclik, 1973, 70 s.

Yurdumuzun əfsanələri 1976 - Yurdumuzun əfsanələri. Toplayıb işləyəni və ön sözün müəllifi Sədnik Paşayev. Bakı, Gənclik, 1976, 48 s.

Rus dilində

Мифологические рассказы 1987 - Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири. Новосибирск, Наука (Сибирское отделение), 1987, 400 стр**.**

İnternet mənbələri:

www.xalqcebhesi.az - Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. İkinci yazı // www.xalqcebhesi.az. Yayım tarixi: 6 mart 2018

az.warbletoncouncil.orq - McKinney Laura. Miflər: mənşəyi, xüsusiyyətləri, növləri, nümunələri // az.warbletoncouncil.orq. Yüklənmə tarixi: 1 avqust 2023

INTRA-GENRE VARIATIONS OF MYTHS AND LEGENDS

Summary

A myth is a story that is passed down through retellings and is fueled by beliefs. The set of examples narrated, applied and executed to understand the reality, events and their reason and essence are considered to be texts of mythological nature. In international studies, cosmological, geneological (ethnogonic) and calendrical myths division is preferred. The general opinion is that myth, the oldest genre of oral folk literature, combines ideas about natural phenomena and celestial bodies. Mythic thinking in Azerbaijan is expressed in folk tales, legends, narratives, fairy tales, epics, folk poetry, folk games and folk performances. The purpose of mythological texts, especially folk games, was to influence the forces of nature through words and actions.

The fact that the myth carries a multi-meaning essence is related to the fact that it reflects paradigmatic ideas as well as being a phenomenon of syntagmatic development. Mythological texts are mainly based on two aspects: a) Narrative and legend texts; b) Description of mythological images._Concepts about the world are expressed in the form of descriptions of original, old images (archetypes), narratives, legends, stories, narrations. It is the basis of magical ideas, rituals, cults, texts, which are products of mythical thought. Magical imaginations are determined by the level of totem, animistic, anthropomorphic, magic, fetish mythological thinking.

The expression of myth in fairy tales, narratives and legends can be characterized as intratextual relations. Such transitions and transformations are modulatory in nature, creating the basis for intra-genre changes. Although the changes of the myth within the genre are not investigated as a separate topic, this topic has been touched upon in separate books. Folklorists who take into account the transformations have included mythological beliefs, prohibitions, trials, interpretations and charms as examples of the same essence, but in different forms of expression, in the book where Azerbaijani myths are collected, along with mythological narratives and legends.

Thus, the changes within the genre of the myth are recorded under the names of *revayet, hekayet, efsane, soylama, esatir, donerge, inanish, esatiri efsaneler, mifoloji efsaneler, toponimik efsaneler* and so on. İnamlar, yasaqlar, sinamalar, ovsunlar,

some Turkish cure tips (turkechare meslehetleri) and dream interpretations (yuxu yozumları) are also mythical in nature, despite the difference in genre.

Keywords: Azerbaijani folklore, myths and legends, intra-genre variations of myths and legends.

ВНУТРИЖАНРОВЫЕ ВАРИАЦИИ МИФОВ И ЛЕГЕНД

Резюме

Миф - это история, которая передается через пересказы и подпитывается верованиями. Совокупность примеров, рассказываемых, применяемых и исполняемых для понимания действительности, событий, их причин и сути, считается текстами мифологического характера. В международных исследованиях предпочтение отдается космологическому, генеологическому (этногоническому) и календарному разделению мифов. По общему мнению, миф, древнейший жанр устной народной литературы, сочетает в себе представления о явлениях природы и небесных телах. Мифологическое мышление в азербайджанском фольклоре выражено в народных сказках, легендах, повестях, сказках, былинах, народной поэзии, народных играх и народных представлениях. Целью мифологических текстов, особенно народных игр, было воздействовать на силы природы словами и действиями.

Многозначность мифа связана с тем, что он отражает парадигматические идеи, а также является явлением синтагматического развития. Мифологические тексты в основном базируются на двух аспектах: а) тексты повествования и легенды; б) Описание мифологических образов. Представления о мире выражаются в виде описаний первоначальных, старинных образов (архетипов), нарративов, легенд, рассказов, сказаний. Она лежит в основе магических представлений, ритуалов, культов, текстов, являющихся продуктами мифологического мышления. Магические представления определяются уровнем тотемного, анимистического, антропоморфного, магического, фетишистско-мифологического мышления.

Выражение мифа в сказках, повестях и легендах можно охарактеризовать как внутритекстовые отношения. Такие переходы и преобразования носят модуляторный характер, создавая основу для внутрижанровых изменений. Хотя изменения мифа внутри жанра не исследуются как отдельная тема, эта тема затрагивается в отдельных книгах. Фольклористы, учитывающие трансформации, включили мифологические верования, запреты, испытания, толкования и заговоры как образцы одной сущности, но в разных формах выражения, в книгу, где собраны Азербайджанские мифы, наряду с мифологическими повествованиями и легендами.

Так, варианты мифа внутри жанра фиксируются под названиями ревайет, хекайет, ефсане, сойлеме, есатир, донерге, инаныш, есатири ефсанелер, мифолоджи ефсанелер, топонимик ефсанелер и других. Инамлар, ясаглар, сынамалар, овсунлар, некоторые туркечаре меслехетлери и юху йозумлары также носят мифический характер, несмотря на различие жанров.

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, мифы и легенды, внутрижанровые варианты мифов и легенд.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Akif Əhmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ TOFIQ QIZI HƏSƏNOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
aparıcı elmi işçi
hltlala@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBIYYATINDA BƏDII-SƏNƏDLI NƏSR (1940-1980- CI ILLƏR)

XÜLASƏ

Məqalədə İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə bədii-sənədli nəsrin yenidən aktuallaşmasının müşahidə olunduğu qeyd olunmuş, Azərbaycan bədii-sənədli nəsrinin inkişafında mərhələ olaraq 1940-80-ci illərdə yaranan əsərlər əhatə edilmişdir. İsmayıl Şıxlının gündəlikləri 1942-ci ildən apardığı gündəlik qeydlər müharibəyə çağırılması ilə başlayıb, 1945-ci ilin 23 noyabr tarixində evlərinə qayıtması ilə tamamlanır. Yazarın bu qeydləri 1985-ci ildə kitab şəklində "Cəbhə yolları" başlığı altında nəşr olunub. Povestdə əsgərin müharibəyə baxışının əks olunduğu vurğulanmışdır. Müharibədə yazılan gündəlik bir çox xüsusiyyətləri ilə sənədli əsərlərə daha yaxındır: gündəlik yığcam, qeydlər məzmun baxımından rəngarəng olmasa da, əsərdə yazıçının bir neçə il ərzində təcrübəsiz gəncdən yetkin Vətən müdafiəçisinə çevrilməsini izləmək olur. Yazıçı qeydlərində düşüncələrinə yer ayırmış, təbiət mənzərələrinin təsviri verilmişdir. Həmçinin, Əli Vəliyevin «Budağın xatirələri» əsəri ümumən avtobioqrafik səciyyə daşısa da, romanı avtobioqrafik əsər olaraq dəyərləndirmənin doğru olmadığı bildirilir. Çünki avtobioqrafik məqamlar yer alsa da, Əli Vəliyevin əsas məqsədi əzilən insanın yeni həyata qovuşmasını təsvir etməkdir. Bu səbəbdən də, romanda əvvəlki həyat daha tünd tonlarda verilmiş, istismar edən və istismar olunan sosial qruplar arasında sinfi qarşıdurma, maksimalist kommunist obrazı təsvir edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan sovet ədəbiyyatında, bir çox postsovet ölkələrində olduğu kimi, bədii-sənədli əsərlərin sayının çox olmadığı görünür. Bü dövrün nümunəsi olaraq İsmayıl Şıxlının "Cəbhə yollarında" kitabı, Əli Vəliyevin romanlarında avtobioqrafizmdən, düşərgə ədəbiyyatına aid əsərlərdən bəhs etmək daha yerinə düşər. Məqalədə bu nümunələrin ideya-məzmun özəllikləri, janr xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan nəsri, bədii-sənədli ədəbiyyat, sovet dövrü, İsmayıl Şıxlı, Əli Vəliyev

Giriş. Azərbaycan nəsrində xatirat ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: Ilk mərhələ- qədim dövr ədəbiyyatında həm klasssik, həm də şifahi xalq yaradıcılığında yaranan ilk rüşeymlər olmaqla bu bölgü XİX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərini əhatə edir; Sovet dövrü (1920-1980)- bu mərhələnin iki dövr üzrə təhlil edilməsini zəruri hesab edirik. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli ədəbiyyatın ilk professional nümunələri məhz XX əsrin 30-40- cı

illərində yaranmışlar (1, 62). Sonrakı 1940-1980- ci illərdə qələmə alınan əsərlər həm məzmun, həm də janr xüsusiyyətləri baxımından öncəki əsərlərdən fərqlənir. Bu baxımdan da bu mərhələnin ayrıca tədqiq edilməsini daha uyğun hesab edirk; Üçüncü mərhələ- postsoset dövrü.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə bədii-sənədli nəsrin yenidən aktuallaşması müşahidə olunur. Bu dövr ərzində müharibə iştirakçısı olan yazıçı və şairlər gündəlik, xatirələr, yol qeydləri – Mehdi Hüseyin "Moskva" (1942), "Cənub xatirələri"(1942), Ənvər Məmmədxanlının "Şimala doğru" (yol xatirələri) (1935), "Qərbə atəş" (1942) kimi əsərlər qələmə almışlar.

Müharibə iştirakçısı olan şair və yazıçılar ilk olaraq öz yaşadıqlarını oçerk formasında bölüşürdülərsə, sonradan nəsrin böyük formalarına müraciət edərək, müharibə mövzusunda hekayələr, povest və romanlar qələmə almışlar. Müharibə illərində arxa və ön cəbhədəki insanların şücaətləri, «hər şey Vətən üçün» devizi altında birləşən milyonlarla insanın cəfakeşliyi bədii ədəbiyyatın əsas mövzusuna çevrilmişdi. Bir çox bədii əsərlərdə, sovet ordusu sıralarında Vətəni alman faşıstlərindən qoruyan Azərbaycanın Sovet İttifaqı qəhrəmanların obrazları canlandırılmışdır. Ədəbiyyatda ilk olaraq müşahidə olunan qələbə, qəhrəmanlıq pafosu zaman getdikcə hadisələrin gerçək təsviri ilə əvəzlənmişdir. Böyük Vətən müharibəsi illərində yalnız hərbi müxbirlərin gündəlik qeydlər aparmalarına icazə verilirdi. Əsgərlərə gündəliklər yazmaq qadağan edilmişdi. Lakin buna baxmayaraq istisna hallar da mövcud idi. Əvvəlki dövrlərə aid əsərlərdə əsasən zabitlərin müharibə haqqında xatirələri nəşr edilirdisə, XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrdə çap olunan S.Smirnovun «Brest qalası» (1957), İsmayıl Şıxlının «Müharibə yolları» (1985) əsərlərində əsgərlərin müharibəyə baxışı əks olunmuşdur.

İsmayıl Şıxlının 1942-ci ildən apardığı gündəlik qeydlər 1945-ci ilin 23 noyabr tarixində evlərinə qayıtması ilə tamamlanır. Müəllifin bu dövr ərzində keçdiyi müxtəlif şəhərlərdən bəhs etdiyi yazılar beş hissəyə bölünür: «Dəmirqapı Dərbənd», «Şabanov yoxuşları», «Kuban sahillərində», «Ah, Qara dəniz!» və «Siz ey cəbhə yolları!» başlıqlı son hissə. Yazıçının bu qeydləri 1985-ci ildə kitab şəklində "Cəbhə yolları" başlığı altında nəşr olunub. Əsərin ön sözündə yazar, qeydlərinə heç bir düzəliş vermədən çap etdirdiyini qeyd etmişdir.

15 sentyabr 1942-ci il tarixinə aid qeydlərdə İsmayıl Şıxlının müharibəyə çağırılması, döyüşə yola düşməsi, müharibə dövrünün gənclərinin yarımçıq qalan arzuları (Zəkiyyənin taleyi), müharibə əhval-ruhiyyəsinin insanlarda yaratdığı doğmalıq hissi, yad mühitə düşən gənclərin qarşılaşdığı çətinliklər (Əhmədin komandir ilə münaqişəsi) canlandırılmışdır. Fərəhlə müharibəyə yollanan gənci, inşaat batalyonuna düşməsi, vəzifəsinin yalnız səngər qazmaqdan ibarət olması narahat edir. Əsgərlərin vəziyyətinin acınacaqlı olması (üst-başının cırıq olması səbəbindən dostu ilə qarşılaşanda utanması), şalaşda yaşamaları, nəm yataqda gecələmələri, ərzaq sarıdan qıtlıq çəkdikləri, gizli sevgi hissləri (Novruz və Fatma müəllimənin münasibətləri) təsvir edilir.

Ölümlə üz-üzə yaşanan hisslər, ağır həyat şəraiti, insanlar arasında münasibətlərin əks olunduğu qeydlərdə baş verənlər əsgərin təhkiyəsində canlandırılır. Mərd, cəsur insanlarla yanaşı, cılız insani hisslər – paxıllıq (orta təhsilini belə başa vura bilməyən komandirlərin ali təhsilli müəllim olan İsmayıla qarşı qısqanclığı), trofey hərisliyi, müharibəni qalibiyyətlə başa vuran əsgərin dinc həyatda qarşılaşdığı haqsızlıqlara qarşı dözümsüzlüyünün real cizgilərlə canlandırıldığı əsərdə, müəllif, insanları yaxşı və pislərə bölməkdən uzaqdır. Bununla belə, əsərdə dövr üçün xarakterik olan stereotip təsvir də yer almışdır. Sovet əsgərinin insani üstünlüyü, acından və soyuqdan əsən əsiri yedirtməsi, onun xəcalətindən çıxmağa çalışan almanın əvəzində rus əsgərinə qadın şəkilləri olan albomu bağışlaması səhnəsində alman əsgərin meşşanlığı, sovet əsgərinin isə bu cür əxlaqsızlığa qarşı olması təsvir edilib. Bəzən almanların mənfi xüsusiyyətləri qabardılsa da, obyektivlik prinsipinə sadiq qalan yazıçı, onların həyat şəraitlərinin öz kəndlərindəki vəziyyətdən yaxşı olduğunu vurğulayaraq, sovet kənd və şəhərlərinin onların təcrübəsindən bəhrələnməli olduqlarını qeyd etmişdir. Müəllif özü də, ətrafındakılara uyaraq trofey ardınca yola çıxsa da, son anda qənimətləri ətrafa dağılmış insan cəsədi ilə qarşılaşması onu bu fikirdən uzaqlaşdırır. Baş verənləri olduğu kimi canlandırmağa çalışan yazıçı hətta sonradan özünə narahatlıq gətirəcək hadisələri belə təsvir etməkdən çəkinmir. Məsələn, çox çirkli olmaları haqda yazdıqda, əgər sağ qalsa bu hissələrin sonradan özündə utanc hissi yaradacağını qeyd etsə də, bu məqamları da qeydə alaraq, hadisələri obyektiv mövqedən təsvir etməyə çalışır. Bu səbəbdən də, ayrı-ayrı hissələrlə bağlı müəllifin hissə qapıldığını qeyd etmək düzgün olmaz.

Bir çox yaxın dostlarının itkisi (kənddən birgə çıxdıqları Novruzun ölümü), müharibədə insanın yaşadığı hisslərin canlandırıldığı əsər, Böyük Vətən müharibəsi haqqında qələmə alınmış maraqlı bədi-sənədli nəsr nümunələrindəndir.

Müharibədə yazılan gündəlik əlbəttə ki, bir çox xüsusiyyətləri ilə sənədli əsərlərə daha yaxındır: gündəlik, yığcam qeydlər (müəllif kağız qıtlığı ucbatında qeydlərini yığcam şəkildə qeydə aldığını bildirir) məzmun baxımından rəngarəng olmasa da, əsərdə yazıçının bir neçə il ərzində təcrübəsiz gəncdən yetkin Vətən müdafiəçisinə çevrilməsini izləmək olur. Bəzən hadisələrlə bağlı qeydlərin təfərrüatlı olması, əsgərin işinə yaxından bələdliyinin göstəricisidir. Zaman və kağız kasadlığından gileylənsə də, yazıçı qeydlərində düşüncələrinə yer ayırmış, təbiət mənzərələrinə də yer vermişdir: «Odda közərdilmiş kimi qıpqırmızı yanan günəş elə bil dənizin içindən çıxırdı» (2,15). Müharibədə hər anın gözlənilməz hökmü altında yaşayan əsgəri, təbiətin öz əbədi ahənginə sadiqliyi, ölüm saçan dövrdə aramla dəyişən fəsillər, cildən-cildə düşən təbiət, xüsusilə bahar çox təsirləndirir: «Bahar yaxınlaşır. Kainat qış yuxusundan ayılır» (2, 159). Kitabda həmçinin müəllifin gənclik illərində qələmə aldığı şeirləri də verilmişdir. Müharibənin lənətləndiyi əsərdə, yenilənən təbiətin simasında insanın fərqli həyat arzusu yer almış, məcburən müharibəyə cəlb olunmuş xalqın faciəsi əks olunmuşdur.

1950-1980-ci illərdə ara-sıra yaranan xatirə-romanlardan Əli Vəliyevin «Budağın xatirələri», «Qarabağda qalan izlər» əsərlərini, Mehdixan Vəkilovun «Mənim qardaşım» (1986) xatirə povestini, Əziz Şərifin "Keçmiş günlərdən" (1977, 1986-cı il nəşrləri) xatirələrini və b. qeyd etmək olar.

Əli Vəliyevin «Budağın xatirələri» (3) əsəri ümumən avtobioqrafik səciyyə daşısa da, müəllif, həm özünün, həm də yaxınlarının adını olduğu kimi saxlamamışdır. Belə ki, əsərdə atasının adı Dədəkişi (əslində atasının adı Qaradır), anasının adı Nənəqız, özünün adı isə Budaq olaraq verilmişdir. Adların dəyişdirilməsinə baxmayaraq romanda yazıçının həyatı ilə bağlı faktlar, detallar, hadisələrin başvermə ardıcıllığı gözlənilmiş, yaşayış məntəqələrinin adları olduğu kimi saxlanılmışdır. On səkkiz yaşından tək qalmış, ailə üzvlərinin qaçqınlıq illərində itirmiş gəncin iztirabları müəllifin şəxsi həyat tarixçəsi ilə üst-üstə düşür.

Sadalanan məziyyətlərə baxmayaraq, romanı avtobioqrafik əsər olaraq dəyərləndirmək olmaz. Çünki avtobioqrafik məqamlar yer alsa da, Əli Vəliyevin əsas məqsədi əzilən insanın yeni həyata qovuşmasını təsvir etməkdir. Bu səbəbdən də, romanda əvvəlki həyat daha tünd tonlarda verilmiş, istismar edən və istismar olunan sosial qruplar arasında sinfi qarşıdurma, maksimalist kommunist obrazı təsvir edilmişdir.

Əli Vəliyev 1979-cu ildə qələmə aldığı «Ötən günlər» romanında əsəri yazmaqda əsas məqsədini bu cür izah edir: «Kəndimizin keçmişi ilə indisini müqayisə etmək, köhnə igidlərlə təzə qəhrəmanlar barəsində məlumat vermək məqsədi ilə «Ötən günlər» romanını yazmaq qərarına gəldim» (4, 342). Əvvəlkindən fərqli olaraq bu əsərdə müəllif öz adını olduğu kimi saxlamışdır. İlk əsərdə ailəsi haqqında geniş məlumat versə də, bu romanda ailə üzvləri haqqında ötəri məlumat verilmiş, ailəsinin doğma torpaqlarından qaçqın düşməsi, bəy qapılarında xidmət göstərməli olduğu illərdən ətraflı bəhs olunmuşdur. Sonradan əsərdə avtobioqrafik xəttin getdikcə zəifləməsi ilə, roman bolşevik Həmzə obrazı qismində, mübariz kommunistin həyat yolunun canlandırıldığı bədii əsərə çevrilir.

Əli Vəliyev həmçinin «Dan yeri qızaranda» xatirə-povestinin müəllifidir.

Ədəbi materiallara nəzər saldıqda, həmin illərdə müəlliflərin əsasən portret janrına üstünlük verdikləri aşkarlanır. Yazıçı və şairlər müasirləri, ilk müəllimləri, sənət yoldaşları haqqında çoxlu sayda xatirə portretlər yazmışlar (Şıxlı İ. Daim axtarışda. B, 1988, A.Şaiqin xatirə- portretləri və s.). Sovet illərində çap edilən memuarlardan İ.Erenburqun, M.Prişvinin əsərlərinin çapından qeyzlənən A.Soljenitsın həmin nümunələri bu cür qiymətləndirmişdir: «Ağır illərin şahidi olmuş yazıçılar, əsas mətləblərdən bəhs etməkdən çəkinirlər. Gözlərimizə kül üfürərək, həqiqətdən xəbərsiz qalmamıza çalışırlar» (5, 204). Bunun əlbəttə ki, obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq cəmiyyətdə baş verən yenidənqurma prosesləri ilə əlaqədar olaraq yaranan yumşalma mühitində bədii-sənədli əsərlərin sayı artmışdır. Uzun müddət ərzində ədəbiyyatda qadağan olunmuş mövzulardan

geniş bəhs olunur, repressiyaya olunmuş yazıçı və şairlərimiz haqqında həqiqətlərdən bəhs edən əsərlər çap olunurdu. Həmin illərdə Rəfael Hüseynovun Hüseyn Cavidin taleyi haqqında "Cavidlər" əsəri düşərgə həyatı haqqında yazılar işıq üzü görür. A.Soljenitsının həbsxana–islah düşərgələri haqqında əsərləri uzun müddət SSRİ-nin ifşası üçün dəlil-sübut olaraq çap edilmişdir. «Düşərgə ədəbiyyatı» adı altında işıq üzü görən bu əsərlər 1980-90-cı illərdə xüsusi maraq və diqqət mərkəzində idi.

Repressiyaya məruz qalmış yazıçıların xatirələri Ç.Bağırovun «Ümidim olmasaydın» (1990) sənədli povesti, Süleyman Vəliyevin «Qanadı sınmış quş da uçarmış» (1988) «Azərbaycan» jurnalında nəşr olunmuşdur. Vəhşi üçlük tərəfindən məhv edilən yüzlərlə insan taleləri, stalinizm dövrünün həbs və işgəncə əzablarının əks olunduğu əsərlərdə, yazıçılar, vəziyyətin çıxılmazlığını, müxtəlif insan talelərini əks etdirmiş, ədalətsizlik, zülm qarşısında bəzilərinin dözüm göstərərək sınmadığını, digərlərinin satqınlığını təsvir etmişlər. Ölümlə üz-üzə qalan insanların xatirələrində yad, soyuq məkanda insanların qarşılaşdığı ağır həyat tərzi təsvir olunmuşdur. Cahangir Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının bu nümunələri yüksək bədii keyfiyyəti ilə seçilməsələr də, bəhs olunan mövzuların ağırlığı, sistemin adi vətəndaşlara qarşı qəddarlığı oxucuları biganə qoymur (6, 75).

1980-ci illərə aid olan nümunələrdən Rəfael Hüseynovun kitablarını, Xəlil Rzanın memuarlarını, Altay Məmmədovun «Tanıdığım Əli Kərim», «Nazim Hikmət Gəncədə» kitablarını, Anarın əsərlərini misal göstərmək olar. 90-cı illərdə çap olunan yazılardan bir çox sovet ədiblərinin- Süleyman Rəhimov, Bəxtiyar Vahabzadə, Mehdi Hüseyn və s. gündəlik apardığı bəlli olur. Lakin, təssüf ki, o yazılar hələ də çap olunmayıb. Müstəqillik illərində qələmə alınan gündəliklərdən, yalnız Xəlil Rza Ulutürkün qeydləri kitab olaraq çap olunmudur (7).

Azərbaycan sovet ədəbiyyatını ilə paralel olaraq mühacirət ədəbiyyatında da xatirat ədəbiyyatı geniş yayılmışdı. Sovet ədəbiyyatı nümunələri zaman sərhədlərinə görə mühacirətdə yazılan əsərlərlə eyni dövrü, hadisələri (qismən) əhatə edirdi. Lakin əlbəttə ki, bu əsərlərdə canlandırılan dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi tamamilə fərqli idi. Mühacirət ədəbiyyatının əsas fərqi müəllifin baş verənlərlə bağlı hisslərini daha sərbəst ifadə etməsi və dinə münasibətləri idi (8).

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan sovet ədəbiyyatında, bir çox postsovet ölkələrində olduğu kimi, bədii-sənədli əsərlərin sayının çox olmadığı görünür. Bü dövrün nümunəsi olaraq İsmayıl Şıxlının "Cəbhə yollarında" kitabı, Əli Vəliyevin romanlarında avtobioqrafizmdən, düşərgə ədəbiyyatına aid əsərlərdən bəhs etmək daha yerinə düşər. Təhlillərdən göründüyü kimi, dövrün gerçəkliklərini olduğu kimi göstərmək imkanı olmayan yazıçılar, bəzən reallığı (Əli Vəliyev) romantikləşdirməyə çalışmışlar. Lakin, məhz həmin susqunluq dövründən sonra, XX əsrin 80- ci illərindən sonrakı dövr ədəbiyyatımızda bədii-sənədli nümunələrin artmasına səbəb oldu. Sovet sistemi və yaradıcı insan qarşıdurması müstəqillik illərində çap olunan bədii-sənədli nəsr əsərlərinin əsas mövzusu olaraq yer almışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənova L. XX əsrin I yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında memuar-avtobioqrafik nəsr nümunələri // AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası – Bakı, 2018, №1, s. 66-72
2. Şıxlı İ. Cəbhə yolları. Bakı, Gənclik, 1985, 188s.
3. Vəliyev Ə. Budağın xatirələri. 2 cilddə, Bakı, İrfan, 2012.
4. Vəliyev Ə. Ötən günlər. Bakı, Gnclik, 1981, 463s.
5. Солженицын А. Бодался теленок дубом. Очерки литературной жизни. с.3. // https://mybook.ru/author/aleksandr-isaevich-solzhenicyn/bodalsya-telyonok-s-dubom-ocherki-literaturnoj-zhi/read/?page=3
6. Məmmədli Ç. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri: monoqrafiya. Bakı, Bakı Univer. Nəş., 1998, 286 s.
7. Həsənova L. Xəlil Rza Ulutürkün memuar yaradıcılığı // AMEA Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2014, №1, s. 86-93
8. Həsənova L. Əziz Alpoudun "Həyatımın hekayətləri" əsərində dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin inikası //"Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar,problemlər, vəzifələr". Beynəlxalq elmi konfransın materialları- Bakı, 2016, s. 224-233

Резюме

Художественная-документальная литература Азербайджана (1940-1980 годы)

В статье отмечается возрождение беллетристической прозы после Второй мировой войны, а также рассматриваются произведения азербайджанской художественно-документальной прозы, созданные в период с 1940 по 1980 годы. Дневники Исмаил Шыхлы вел, начиная с 1942 года, когда он был призван на войну, до возвращения домой 23 ноября 1945 года. Эти записи были опубликованы в книге "Фронтовые дороги" в 1985 году. В повести подчеркивается отражение взгляда солдата на войну. Дневники, написанные во время войны, более близки к документальным произведениям: не разнообразные по содержанию но в произведении можно проследить превращение писателя из неопытного молодого человека в зрелого защитника Родины. Писатель делится своими мыслями, описывает природные пейзажи. Али Велиева "Воспоминание Будага" является в целом автобиографическим, его роман не может быть оценен как автобиографическое произведение. Поскольку хотя в нем есть автобиографические моменты, основная цель Али Велиева - описать возрождение угнетенного человека в новой жизни. В романе описаны классовые противоречия между эксплуатирующими и эксплуатируемыми социальными группами, изображен образ коммуниста-максималиста. Таким образом, в советской литературе Азербайджана, как и во многих других постсоветских странах, количество художественно-литературных произведений невелико. В качестве примера можно упомянуть

книгу Исмаила Шыхлы " Фронтовые дороги" и произведения Али Велиева. В статье рассматриваются идейно-художественные и жанровые особенности этих произведений.

Ключевые слова: азербайджанская проза, художественная и научно-популярная литература, советский период, Исмаил Шыхлы, Али Велиев.

Summary

Fhe non-fiction literature of Azerbaijan (1940-1980)

Summary

The article notes the revival of fictional prose after the Second World War, and also examines works of Azerbaijani artistic and documentary prose created in the period from 1940 to 1980. Ismail Shikhly kept diaries from 1942, when he was drafted into the war, until his return home on November 23, 1945. These notes were published in the book "Front Roads" in 1985. The story emphasizes the reflection of a soldier's view of the war. Diaries written during the war are closer to documentary works: they are not varied in content, but in the work one can trace the transformation of the writer from an inexperienced young man into a mature defender of the Motherland. The writer shares his thoughts and describes natural landscapes. Ali Veliyev's "Memory of Budag" is generally autobiographical; his novel cannot be assessed as an autobiographical work. Because although it has autobiographical elements, Ali Veliyev's main goal is to describe the rebirth of an oppressed person into a new life. The novel describes class contradictions between exploiting and exploited social groups and depicts the image of a maximalist communist. Thus, in the Soviet literature of Azerbaijan, as in many other post-Soviet countries, the number of artistic and literary works is small. As an example, we can mention Ismail Shikhly's book "Front Roads" and the works of Ali Valiyev. The article examines the ideological, artistic and genre features of these works.

Keywords: Azerbaijani prose, fiction and popular science literature, Soviet period, Ismail Shikhly, Ali Veliyev.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səadət İlyar qızı Vahabova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nazende.haciyeva1960@mail.ru

İLYAS ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞININ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: poeziya, mövzu, ədəbiyyat, tərənnüm, məhəbbət, müasirlik, keyfiyyət, aktual məsələ
Ключевые слова: поэзия, предмет, литература, пение, любовь, современность, качество, актуальная проблема
Key words: poetry, subject, literature, singing, love, modernity, quality, actual issue

60-cı illərdə Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığında bir canlanma hiss olunurdu. Yazıçılar özlərinin III qurultayları ərəfəsində sanki yarışa qoşularaq oxuculara bir-birinin ardınca iri həcmli, gözəl nəsr əsərləri təqdim edir-dilər. Bu illərdə nəşr edilmiş M.İbrahimovun "Böyük dayaq", M.Hüseyinin "Qara daşlar", Ə.Vəliyevin "Turaclıya gedən yol", İ.Şıxlının "Ayrılan yollar" B.Bayramovun "Yarpaqlar", H.Seyidbəylinin "Telefonçu qız", H.Abbaszadənin "General", S.Qədirzadənin "Qış gecəsi", İ.Hüseynovun "Yanar ürək" və bir sıra başqa əsərlər respublikamızın ədəbi həyatında böyük nailiyyət idi. Heç təsadüfi deyil ki, yazıçıların III qurultayında yuxarıda adları çəkilən həmin əsərlərə yüksək qiymət verilmişdir.

İ.Əfəndiyev dövrünün onlarla yazıçılarından fərqli olaraq qafiyəli əsərlər, şeir nümunləri yaratmayıb. Lakin onun bir sıra hekayə və povestlərində roman və pyeslərində yüksək bir şeiriyyət, poetik bir vüsət var. Heç kim cəsarət edib deyə bilməz ki, yazıçının əsərlərində poetik çalarlar zəifdir. Məgər şair qələmi yazıçının yaratdığı "Sən həmişə mənimləsən", "Unuda bilmirəm", "Yun şal", "Qırçı və qızıl çiçək", və s. əsərlərindəki poetik yük poeziya tələblərinə cavab vermirmi ?

Qələmini hansı janrda sınamasından asılı olmayaraq İ.Əfəndiyev orijinal yaradıcılıq yolu keçmiş bir sənətkardır. Onun orijinallığı ilk əvvəl nasir İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir, xüsusilə də xırda, lirik hekayələrdə. Xeyirxah hisslərin möhtəşəmliyi həmin hekayələrdə yazıçını maraqlandıran və narahat edən əsas mövzulardandır. Qələmə aldığı hekayələri ilə İ.Əfəndiyev lirik nəsrimizə saf hava, poetik ruh, zərif bir yumşaqlıq gətirmişdir.

İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatını öz dəyərli əsərləri ilə zənginləşdirmiş sənətkarlarımızdandır. Onun əsərlərində müəllifin tərcümeyi-halı, bioqrafiyası yox, bəlkə daha çox daxili "mən"i, mənəvi aləmi, xarakteri açılır; portreti yox şəxsiyyəti görünür. Əlbəttə, onun heç bir əsərində ayrıca bir İlyas Əfəndiyev yoxdur. Lakin İlyas Əfəndiyevdən bir duz, bir iz onun hər əsərində, hər obrazında var. İlyas

Əfəndiyev həmişə irəlini görmək üçün geriyə baxmağın tərəfdarı olub, gələcəklə keçmiş arasındakı körpünün üzərində dayanaraq, həyata və insanlara buradan boylanıb baxıb. Kökə, əcdada boylanmayanda isə nə şəxsiyyət nə də xalq irəlini görə bilməz. Onun bütünlükdə bədii yaradıcılığının məntiqi ilə ifadə olunan qanunauyğunluq bir də bu həqiqətdən ibarətdir.

Müasir həyatı ardıcıl tədqiq edən, diqqətlə öyrənən və məharətlə canlandıran İlyas Əfəndiyevin tarixi keçmişə müraciəti də zərurət nəticəsi olub, onun nasirlik və dramaturqluq təcrübəsində yeni nailiyyətlərini müəyyənləşdirir, fıkri-mənəvi təkamülünü bütövlükdə izləyib aydınlaşdırmağa geniş imkan yaradır. Müasirlik ruhunun belə əsərlərdə də güclü çıxmasına səbəb müəllifın xalq həyatı və mənəviyyatı ilə bağlı problemləri, aktual məsələləri həssas duyğu ilə yeni təfəkkür işığında mənalandırmağı bacarmasıdır.

Ədəbiyyatşünas Arif Səfiyev tarixi mövzuya müasirlik mövqeyindən yanaşılmasını, «böyük miqyaslı obraz yaradılmasını, ən yüksək ideallarının ifadəçisi səviyyəsinə qaldırılmış qəhrəman tipinə müraciət olunmasını» müəllifın əsərdə ən mühüm bədii nailiyyəti hesab etməkdə yanılmır. [1, 180]

Çağdaş ədəbiyyatımızın ən çox mütaliə edilən və ən çox sevilən nasir və dramaturqu kimi o, oxucu, tamaşaçı kütləsinin dərin hörmətini və məhəbbətini qazanmışdır. Ziddiyyətli zəmanəmizin keşməkeşli dolaylarında böyük oxucu və tamaşaçı auditoriyasının hörmətini qazanmaq isə əsl yazıçı üçün böyük şərəfdir. Yazıçı bu məhəbbəti alnının təri, qəlbinin hərarəti və ən nəhayət zəhməti hesabına yazdığı ölməz hekayə və povestləri, roman və pyesləri hesabına qazanmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan yazıçı istər nəsrimizin, istərsə də dramaturgiyamızın zənginləşməsində az iş görməmişdir. Ədəbiyyatımızın o, cümlədən dramaturgiyamızın inkişafı yolunu İlyas Əfəndiyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ən sadə və adi mövzuları, həyat hadisələrini mənalandırmaq, onları yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək lirik-romantik vüsət vermək, yaratdığı hər bir obrazın daxili aləmini, əxlaqi-psixoloji vəziyyətini maraqlı bir ovqatla şərh edə bilmək bacarığı İ.Əfəndiyevi təkcə respublikamızda deyil, eyni zamanda yaxın və uzaq xarici ölkələrdə də görkəmli bir sənətkar kimi tanıtmışdır.

Yazıçı həmişə müasir həyat üçün aktual səslənən mövzulara müraciət edir və həmişə də gələcək nəsillərə örnək ola biləcək, xalqın ən yaxşı adət - ənənələrini özlərində birləşdirən ədəbi qəhrəmanlar yaradır. Nuriyyə, Səlimə, Nargilə, Südabə, Şahlar, Sarıköynək, Murad, Ərşad... öz mənəvi-əxlaqi keyfıyyətlərilə minlərlə oxucu ürəyinə yol tapmış bədii obrazlardır.

Müasirlik və novatorluq onun yaradıcılığının ən mühüm məziyyətlərindən biridir. Hansı janrda əsərlər yazmasından aslı olmayaraq, yazıçının ilham pərisi Azərbaycan torpağı üzərində pərvazlanır, təzə söz və mövzu sorağı ilə qanad çalır.

Mövzu və janr etibarilə zəngin və rəngarəng olan yazıçı yaradıclığının əsas mahiyyətini bir tərəfdən təsərrüfat və mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində xalqımızın əldə etdiyi naliyyətlərinin, həyatmızın işıqlı cəhətlərinin, zəhmət

adamının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü, digər tərəfdən irəliləməyimizə mane olan rüşvətxorluğun, tamahkarlığın, yaltaqlığın əliəyriliyin və digər bu kimi mənfi halların ifşası təşkil edir. Hər şeydən əvvəl yaratdığı obrazların daxilinə nüfuz etmək, müsbət qəhrəmanların mənəvi gözəlliklərini, ülvi hisslərini, əxlaqi kefiyyətlərini daha qabarıq şəkildə oxuculara çatdırmaq ... "dünyada bir yaxşı adam qalana qədər yaşamağa dəyər" prinsipinə əsaslanmaq İ.Əfəndiyev yaradıcılığına xas olan əsas cəhətlərdəndir. Həyatda daha çox yaxşı halları, işıqlı cəhətləri tərənnüm edən yazıçı cılız və xırda hisslərin, məişət dedi-qodularının, həyatdakı adiliklərin uzun-uzadı təsviri ilə oxucuları yormur, fikir və hadisələri məqsədsiz və mətləbsiz uzatmaq yazıçı yaradıcılığı üçün yaddır, o, yığcam və lakonik söz deməyi daha çox sevir. [2, 160]

Gənclər İ.Əfəndiyev yaradıcılığının baş qəhrəmanlarıdırlar. Yazıçı yaradıcılığının bütün mərhələlərini diqqətlə izlədikdə belə bir aydınlıq hasil olur ki, İ.Əfəndiyev sanki, bütün ömrü boyu yalnız bircə əsər - qəhrəmanları müxtəlif sahələrdə çalışan, hər birinin özünəməxsus tərcümeyi-halı, həyat tarixçəsi və taleyi, xarakteri və dünyagörüşü, bilik və bacarığı olan cavanlara aid canlı bir epopeya yazıb. Bu epopeyanın fəsillərini yazıçının hekayə və povestləri, roman və pyesləri təşkil edir. Ədib özü qeyd edir ki, mənim sənət dünyamın qəhrəmanları müasir həyatda xariqələr yaradan gənclərdir. Onlar qabaqcıl elm və mədəniyyəti təbliğ edir. Ucqar rayon və kəndlərə yol çəkir, təzə binalar tikir, çaylar üzərində körpülər salır, insanlaırın güzaranını yaxşılaşdırmağa çalışır, əliəyrilərə və rüşvətxorlara qarşı mübarizə aparır, bir sözlə, işıqlı ideyaları təbliğ edirlər.

Ədibin əsərlərini daha oxunaqlı, maraqlı və təsirli edən əsas məziyyətlərdən biri də yazıçının zəngin dili, sizin təhkiyə üsulu, yazı manerası, bədii materialı oxucuya təqdim edə bilmək bacarığıdır. Xalq dilinin ən yaxşı xüsusiyyətləri İ.Əfəndiyevin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Dramaturqun yaradıcılığından söhbət açan bir sıra tədqiqatçılar yekdilliklə qeyd edirlər ki, İ.Əfəndiyev öz qəhrəmanlarını quru kitab dili, rəsmi və gurultulu cümlələrlə deyil, canlı, ifadəli və təbii xalq dili ilə danışdırmağa daha çox üstünlük verir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim akademik Bəkir Nəbiyev yazır: "yazıçı şirin dili, məlahətli təhkiyə ilə oxucunun ürəyini fəth edə bilir və ilk əsərlərində gözə çarpan bu keyfiyyət yazıçının fərdi yaradıcılığındakı üslubunu müəyyənləşdirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir".[3, 174]

Ədəbiyyatımızda bəzən elə əsərlərə rast gəlirik ki, prototipləri olan surətləri tarixi şəxsiyyətlər kimi qəbul etmədiyimizə görə onlarla əlaqədar müəllif qarşısına xüsusi tələblər qoymuruq. Məsələyə həyat həqiqətinə sadiqlik mövqeyindən yanaşırıq ki, bu da ümumiyyətlə realist sənətə zəruri və mütləq şərtlərdəndir.

İlyas Əfəndiyevin bədii uğurları məhz belə bir vüsətli və fəlsəfi lirika ilə ifadə olunur. Babalarımızın əxlaqı və müasir gənclik, Vətən məhəbbəti və əməyin şeiriyyəti bu lirikanın əsas mübtədası bunlardır. Fədakarlıqda, sədaqətdə, mənəvi ucalıqda bir-Biri ilə yarışan nəcib əxlaqlı insanların daxili zənginliyi - bu lirikanın etik pafosu, emosional məzmunu isə belədir. Bu məzmunu bu üslubda hər şey, ən

çox isə bədii dil ifadə edir. Azərbaycan türkcəsində işıq, ülviyyat ifadə edən sözlərin leksikasını, romantik, musiqili, (ülviyyət ifadə edən sözlərin) mənsur nitqimizin poetik lüğətini İ.Əfəndiyevə məxsus nəsrin materialından seçib tərtib etmək olar.

Onun tamamilə yeni ruhlu hekayə, povest və romanları Azərbaycanda epik nəsrin inkişafında maraqlı hadisə oldu. Pyesləri dramaturgiyamızda ayrıca "lirik" mərhələni təşkil etdi. Ədibin nəsrə gəlişi nəsrimizi, dramatik ədəbiyyata gəlişi dramaturgiyamızı parlaq poetik bir üslubla zənginləşdirdi. Müasirliyimizin əxlaqi simasını mənəvi-psixoloji fəaliyyət və ictimai əmək mühitində dərk etməyin səmərəli, uğurlu bir üsulunu indi bu üslubun timsalında ardıcıl izləmək olar. Bu üslub bütünlükdə türk xalqlarının ədəbiyyatı miqyasında qeyri-empirik, qanadlı və poetik realizmə yaxşı bir nümunədir.

Onun səhnəmizə bəxş etdiyi pyesləri müasir Azərbaycan dramaturgiyasını yüksək bir zirvəyə qaldırmışdır. Güclü lirik romantika bir pafosla qələmə alınmış teatr repertuarlarına möhkəm daxil olmuş bu sənət inciləri yüksək bəşəri hissələri tərənnüm etdiyi üçündür ki, minlərlə tamaşaçı ürəyinə yol tapa bilmişdir.

Dramaturq uzun illər teatr kollektivi ilə sıx əlaqədə işləmiş, yeni aktyor və rejissor nəslinin yetişməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan xalq artisti Həsənağa Turabovun "Teatrımızın son 30 ilini İ.Əfəndiyevin pyesləri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Cəfər Cabbarlıdan sonra Azərbaycan teatrında ən çox əsərləri oynanılan İlyas Əfəndiyevdir. İlyas Əfəndiyevin pyesləri Azəbaycan səhnəsinin bir nəsil aktyorunun da yetişməsində əvəzsiz rol oynayıb"- fıkrində böyük bir həqiqət vardır. [3, 89]

Azərbaycan xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin əsərlərini oxumayan, onun haqqında danışmağa. mübarizə aparmağa ehtiyac duymayan oxucu tapmaq çətindir. Ona görə ki, İ.Əfəndiyev həyatın səciyyəvi məsələlərindən, ciddi əxlaqi-mənəvi problemlərdən yazır, mürəkkəb psixoloji surət və xarakterlər yaradır, səhnəyə dərin romantik vüsət, psixoloji kamillik gətirir; həmişə vətəndaşlıq qayğısı və narahatlığı ilə çoxcəhətli bədii ümumiləşdirmə və axtarışlar aparan, gerçəkliyi tərəvət və özünəməxsusluğundan çıxarmayan, yaradıcılığı bədii tapıntılar üzərindən keçən yazıçı-dramaturq təsiri bağışlayır. Doğru deyirlər ki, Cəfər Cabbarlı təliminin bir məqamı onun üslub və yazı tərzində xüsusilə gözəlləşir, daha yetkin görünür. "Məişətdə, əxlaqda inqilab və yenilik! Yalnız güzəranda yox, ürəkdə, fıkirdə, daxili aləmdə yenilik! Ən başlıcası isə odur ki, ədibin həyatda yenilik axtarışları sənətdə və sənətkarlıqda yenilik axtarışları ilə vəhdət təşkil edir".

İ.Əfəndiyevin hekayələrini, povest, roman və pyeslərini diqqətlə nəzərdən keçirəndə oxucunun gözləri önündə son dərəcədə emosional, lirik, tez duyan, tez təsirlənən bir yazıçı -dramaturq, hətta belə demək mümkünsə, lirik şair canlanır. Düzdür, İ.Əfəndiyev nəzm əsərləri, lirik şeirlər yazmır. Amma bir sənətkar kimi ədəbiyyata, təsvir obyektinə konkret, hissi-emosional, şairanə yanaşmağı bacarır. Adi bir hadisəni, həyati bir süjetin daxili-ictimai mənasını açır, ona dolğun poetik rəng verir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərində sanki epik möhtəşəmliyi, epik genişlik və

dərinliyi sevən bir yazıçı ilə ideyanı, estetik qayəni, romanın, ya pyesin mündəricəsini incə lirizmlə açmaq istəyən qüdrətli bir şair yarışır. Belə bir yarışda isə nasir şairi, şair də nasiri tamamlayır, dil insanın sevinc və fərəhini onun müasir gerçəkliyə inamını humanizm və vətənpərvərliyini, qayğı, axtarış və narahatlığını artıran şux və oynaq bir musiqini xatırladır.[1,180]

Yaradıcı şəxsiyyət kimi İlyas Əfəndiyev təkcə görkəmli nasir və dramaturq, yüksək istedada malik orijinal sənətkar kimi yox, həm də qiymətli ədəbi - tənqidi mülahizələr müəllifi kimi tanınır. Dramaturgiya və nəsrə dair mülahizələrində müasirlik tələblərini, qəhrəman, konflikt və xarakter məsələlərini daha çox dərinləşdirməyə və ümumiləşdirməyə çalışmışdır. Dövrün böyük ideyalarını əks etdirən əsərlər uğrunda mübarizəyə çağırış onun ədəbi - estetik görüşlərində həmişə əsas yer tutmuş və qüvvətlə səslənmişdir. Hələ 1957-ci ildə yazdığı böyük, tarixi şüarları ilə bədii əsərlərlə cavab vermək, mövsümçülüyə uymaq demək deyildir» fikri bu ruhunu ifadə edirdi. Bu, onun mülahizələrinin estetik idealı həngliyini təsdiqləyirdi. İhas Əfəndiyevin bədii əsəri qrvmətləndirmək kriteryasında lələbinə arxalanmaq çox mühüm şərtdir. Ona görə ki, «hər bir görkəmli sənət əsərini sənətkarm istedadı ilə bərabər dövrün böyük fikirləri, yeni və dərin etirazları meydana çıxarır». Təsadüfi deyil ki, o, dramaturgiya, və müasirlik məsələlərinə dair məqalələrindən birini məhz «Dövrümüzün tələbi» adlandırmışdır.

İlyas Əfəndiyevin ədəbi mülahizələrinin mühüm bir qismi nəşr məsələlərinə, nasirlərimizin konkret əsərlərinə və ümumi yaradıcılıqlarına həsr olunmuşdur. Ədib nəsrimizi diqqətlə izləməyə imkan tapır, xüsusən gənclərə faydalı tövsiyyə və məsləhətlər verməyi ədəbi inkişafımız üçün faydalı hesab edirdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. A.İsmayıloğlu. "Əbədiyyətə aparan yol", Bakı, 1996
2. A.Salahova. H.Qurbanov "İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası", Bakı,"Yazıçı", 1984
3. A.Tahirli. "Sən həmişə mənimləsən", Bakı, "Gənclik", 1999
4. Ə.Əfəndiyev. "Biblioqrafik göstərici", Bakı, "Azərnəşr", 1985
5. H.Qasımov, T.Əhmədov. "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı", I cild, Bakı. 2007

Xülasə

İ.Əfəndiyev dövrünün onlarla yazıçılarından fərqli olaraq qafiyəli əsərlər, şeir nümunləri yaratmayıb. Lakin onun bir sıra hekayə və povestlərində roman və pyeslərində yüksək bir şeiriyyət, poetik bir vüsət var. Heç kim cəsarət edib deyə bilməz ki, yazıçının əsərlərində poetik çalarlar zəifdir. İ.Əfəndiyev hər şeydən əvvəl bir lirikdir, şairanə bir istedad və üsluba malikdir. Həqiqətən də ədibin yazdığı qafiyəsiz əsərlərin bir çoxu gözəl poeziya nümunələridir. Yaradıcı şəxsiyyət kimi İlyas Əfəndiyev təkcə görkəmli nasir və dramaturq, yüksək istedada malik orijinal sənətkar kimi yox, həm də qiymətli ədəbi - tənqidi mülahizələr müəllifi kimi

tanınır. Dramaturgiya və nəsrə dair mülahizələrində müasirlik tələblərini, qəhrəman, konflikt və xarakter məsələlərini daha çox dərinləşdirməyə və ümumiləşdirməyə çalışmışdır.

Qələmini hansı janrda sınamasından asılı olmayaraq İ.Əfəndiyev orijinal yaradıcılıq yolu keçmiş bir sənətkardır. Onun orijinallığı ilk əvvəl nasir İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir, xüsusilə də xırda, lirik hekayələrdə. Xeyirxah hisslərin möhtəşəmliyi həmin hekayələrdə yazıçını maraqlandıran və narahat edən əsas mövzulardandır. Qələmə aldığı hekayələrilə İ.Əfəndiyev lirik nəsrimizə saf hava, poetik ruh, zərif bir yumşaqlıq gətirmişdir.

Summary

doc. N.S.Hajiyeva

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF ILYAS EFENDYEV'S CREATION

Unlike dozens of writers of his time, I. Efendiyev did not create rhyming works or examples of poetry. However, in a number of his stories and narratives, novels and plays, there is a high poetry and a poetic dimension. No one can dare to say that the poetic shades are weak in the writer's works. I. Efendiyev is first of all a lyricist, he has a poetic talent and style. Indeed, many of the non-rhymed works written by the writer are examples of beautiful poetry. As a creative personality, Ilyas Efendiyev is known not only as an outstanding prose writer and dramatist, an original artist with high talent, but also as an author of valuable literary and critical opinions. In his reflections on dramaturgy and prose, he tried to deepen and generalize the requirements of modernity, hero, conflict and character issues.

I. Efendiyev is an artist who has gone through an original creative path, regardless of the genre in which he tried his pen. His originality is more evident in proser I. Efendiyev's work, especially in short, lyrical stories. The magnificence of good feelings is one of the main topics that interests and worries the writer in those stories. With the stories I. Efendiyev penned, brought pure air, poetic spirit, and gentle softness to our lyrical prose.

Резюме

доц. Н.С.Гаджиева

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МАСТЕРСТВА ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА

В отличие от десятков писателей своего времени, И. Эфендиев не создавал рифмованных произведений или образцов поэзии. Однако в ряде его рассказов и повестей, романов и пьес присутствует высокая поэзия и поэтическое измерение. Никто не осмелится сказать, что поэтические оттенки в произведениях писателя слабы. И. Эфендиев прежде всего лирик, у него есть поэтический талант и стиль. Действительно, многие нерифмованные

произведения, написанные писателем, являются образцами прекрасной поэзии. Как творческая личность Ильяс Эфендиев известен не только как выдающийся прозаик и драматург, самобытный художник с высоким талантом, но и как автор ценных литературно-критических суждений. В своих размышлениях о драматургии и прозе он пытался углубить и обобщить требования современности, проблемы героя, конфликта и характера.

И. Эфендиев – художник, прошедший самобытный творческий путь, независимо от того, в каком жанре он пробовал свое перо. Его оригинальность более ярко проявляется в творчестве прозаика И. Эфендиева, особенно в коротких, лирических рассказах. Великолепие добрых чувств - одна из главных тем, которая интересует и волнует писателя в этих рассказах. Своими рассказами И. Эфендиев принес в нашу лирическую прозу чистый воздух, поэтический дух, нежную мягкость.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosentAxundova Nəzmiyə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTAC İSMAYILLI
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid Pr 117
ismayilliaytac94@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MONOLOQ POEMA: SPESİFİKASI VƏ İFADƏ FORMALARI

XÜLASƏ

Məqalədə Mikayıl Müşfiqin "Azadlıq dastanı", Süleyman Rüstəmin "Nakam məhəbbət", Cabir Novruzun "Zaman", Fikrət Sadığın "İşığın yaşı", Hüseyn Arifin "Mingəçevir təranəsi", Sabir Rüstəmxanlının "Didərginlər", Musa Yaqubun "Qobustanda daş ömrümüz" lirik poemalarına əsasən poema-monoloqun spesifik xüsusiyyətləri və ifadə formaları araşdırılır. Poeziyamızda XX əsrdən etibarən lirik poema öz funksionallığını artırır, janrda yeniləşmə, zənginləşmə prosesi gedir, onun poema-monoloq, poema-dialoq, poema-müraciət kimi tipləri geniş yayılır. Lirik poemanın bir forması olan poema-monoloqda natiqin əsas məqsədi ideyasını dinləyiciyə mümkün qədər aydın çatdırmaqdır. Poemada monoloq forma şairə müəyyən bir həyat lövhəsinin canlandırılması, hadisələrə öz münasibətini ifadə etməsində geniş imkanlar açır. Monoloq mühüm üslub funksiyası yerinə yetirərək, bədii vasitə kimi lirik qəhrəmanın fikirlərini oxucuya çatdırmaq üçün istifadə edilir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilir ki, poema-monoloqda fikirlər müəyyən əlaqə ardıcıllığına görə düzülür, bu üsulla dialoqdan daha çox məlumatı dinləyicilərə çatdırmaq mümkündür. Şair bu yolla əsərin əsas ideyasını çatdırmağa müvəffəq olur. Poema-monoloqlarda şairlər ədəbi və ya tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı adi obrazlardan da istifadə edə bilərlər. Bu tip poemada şair və ya yaratdığı obrazlar sözlərini, fikirlərini maneəsiz ifadə edir. Araşdırma nəticəsində monoloqun lirik səpkili poemalarda hiss və düşüncə, hadisələrin ifadə edilməsində əsas bədii meyar rolu oynadığı müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: lirik poema, poema-monoloq, lirik qəhrəman, publisistik, forma

XX əsrin 60-70-ci illərindən Azərbaycan poemasının janr strukturunda yeniləşmə prosesi müşahidə olunmuş və əvvəlki tarixi mərhələlərdə istifadə edilən poetik vasitə və formalar – müraciət, monoloq, dialoq, assosiyasiyalar ön plana keçmişdir. Lirik poemanın geniş yayılan tiplərindən biri poema-monoloqdur. Monoloq natiqin öz fikirlərini, düşüncə və hisslərini çatdırmağa xidmət edən ədəbi vasitədir. "Monoloq (yun. monos - tək, vahid + logos – söz) – bədii əsərdə bir obrazın səhnədəki digər surətlərə, yaxud öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitq"dir [2, s. 135]. Struktur-kompozisiya təşkili baxımından monoloji nitq digər nitq növlərinə nisbətən xeyli mürəkkəbdir. Dramda monoloq, qəhrəmanın fikirlərini digər obrazlara

çatdırmağa xidmət edən, nisbətən uzun nitqdir. Nəsr əsərlərinə daxil edilən monoloq (və ya daxili monoloq) obrazın düşüncə və hisslərinin, emosiyalarının ifadə edilməsidir. Poeziyada monoloq (yaxud dramatik monoloq) xarakterin nəzərdə tutulan səssiz dinləyiciyə ünvanlanmış nitqini əks etdirən şeirdir. Monoloq forma poemada qəhrəmanı dramatik şəkildə təqdim edir. Poema-monoloq konkret niyyətlərini ortaya qoymaq üçün özünə və ya başqasına danışan, digər obrazların replikalarından təcrid olunmuş bir şəxsin nitqidir. Danışan şəxs öz temperamentini və xarakterini yalnız nitqi ilə açır. Şairlərin məqsədi oxucuya emosional və ya intellektual təsir göstərməkdir. Bu poema tipi ədəbi növlərin bir sıra fərqli elementlərini özündə birləşdirir. Monoloqun xüsusiyyətlərindən ən mühümü poemanın söyləyicisidir, o, əsərin əsas obyekti rolunu oynayır. Söyləyici özünü şairdən fərqli ədəbi qəhrəman, tarixi şəxsiyyət, adi adam kimi təqdim edə bilər. Lakin şair və yaratdığı qəhrəman ayrılmazdır, yəni onun yaradıcılığının məhsuludur. Monoloq üçün əsas xarakterik cəhətlərdən biri natiqin ritorik seçimləri ilə bağlıdır. Natiq öz sözlərini idarə etməyi bacarmalı və onlar düzgün ünvana təsir etməlidir. Janrın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri mühit, bu mühitlə əlaqəli natiqin müraciət etdiyi şəxslərdir. Çünki natiqlə dinləyənin əlaqəsini onun nitqindəki məqsədinə nail olmaq üçün seçdiyi üslub müəyyən edir. Poemada monoloq forma şairlərə öz təxəyyüllünü açmağa imkan verir. Şairlər araşdırılan mövzuya böyük həssaslıqla yanaşaraq, irqi və mədəni sərhədləri keçə bilir, ictimai-siyasi məsələləri dolayı yolla araşdırır. Mikayıl Müşfiqin "Azadlıq dastanı" poema-monoloqu bu baxımdan xarakterikdir. Poema ilk misralardan başlayaraq bütünlüklə dramatizmlə doludur. Lirik qəhrəman azadlıq haqqında düşüncələrini həyəcanla tərənnüm edir. Monoloq nitqin emosionallığı, coşqunluğu ilə seçilir. "Bu əsəri ilə Müşfiq şeirimizdə lirik poemanın klassik nümunələrindən birini yaratmışdır. Əsərdəki siyasi kəskinlik, döyüşkənlik, tirbunluq, alovlu dil, vüsət və genişlik şairin poema janrına gətirdiyi bədii keyfiyyətlərdir" [5, s. 237]. Lirik qəhrəman çətin mübarizələrdən sonra azadlıq əldə edən xalqın nümayəndəsi kimi çıxış edir. O, əsarət altında olan xalqları azadlığa səsləyir, dünyada gedən hadisələrə bu mövqeydən yanaşır:

Azaddır baxınız, bütün fələklər,
Buludlar, dalğalar, quşlar, küləklər.
Azaddır əbədi hərəkət, azad,
Bir qanun əlində təbiət azad.
Ancaq bir baxınız, göz görə-görə
Bir ovuc zorluğa əsirdir kürə [6, s. 193].

Narahat ruhlu şair azadlıqdan məhrum xalqların ağır günlərini canlandırır. Meksikada, İspaniyada azadlıq uğrunda mübarizə aparanlara, gözü yaşlı hindli qızına müraciət edir. Əsarətdən xilas olmaq üçün mübarizəyə qalxan xalqları görən lirik qəhrəman bununla monoloqunun mərkəzində qoyulan əsas qayəsinin ifadəsinə nail olur.

Monoloq mahiyyət etibarı ilə bir obrazın xarakterinin və ya şəxsiyyətinin aspektlərini oxucuyan açan nitqi təmsil edir. Qəhrəmanların hisslərinə və onların şəxsi hekayələrinə diqqət monoloqun əsas konsepsiyalarındandır. Dramatik monoloqlarda qəhrəmanlar ədəbi şəxsiyyətlər, tarixi şəxsiyyətlər və adi obrazlar ola bilər. Şairlər ədəbi və ya tarixi şəxsiyyətlərdən istifadə etməklə oxucularına artıq tanış olan mühit çərçivəsində siyasi və ya mədəni məsələləri araşdırırlar. Süleyman Rüstəmin "Nakam məhəbbət" poeması bu cəhətdən səciyyəvidir. Monoloq şairin qəhrəmanı Balaş Azəroğlunun dilindən nəql edilir:

Şair gərək ki, baxmaya zindana, məhbəsə,
Qul tək boyun da əyməyə ömründə heç kəsə.
Səttar xanın məzarına and içdim ər kimi,
Ellər də verdi səs səsimə, bir nəfər kimi.
İşgəncələrlə keçdi fəqət gəncliyim mənim,
Yadlar əlindən olmadı bir dincliyim mənim [8, s. 145].

Bu monoloq vasitəsi ilə həm qəhrəmanın həyat yolu, xarakteri, nakam sevgisi, həm də Cənubi Azərbaycandakı vəziyyət məlum olur. Poetik xarakterin ifadəsinə xidmət edən monoloq dramatikliyi ilə seçilir. Əsas diqqət natiqin təbiət və xarakterinə yönəlir. Bəzi hallarda monoloq həm obrazın xüsusi ruh halını, həm də müəllifin ona uyğun fikirlərini ifadə etməyə imkan verir. Süleyman Rüstəm də qəhrəmanın taleyinin lirik hekayətindən bədii vasitə kimi istifadə etmiş, onun həyatı fonunda Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizə tarixinə nəzər salır.

Fəlsəfi mövqelərin, təxəyyül məkanının olması poema-monoloqun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Cabir Novruzun "Zaman" poema-monoloqu bu baxımdan səciyyəvidir. Vahid süjet xətti olmayan poemada şair sözsüz başlıqlar altında fəlsəfi monoloq forması ilə zaman haqqında fikirlərini, düşüncələrini ifadə edir. "Şairin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan bu əsər hər şeydən əvvəl kainat, cahan, cəmiyyət və insandan bəhs edən lirik-fəlsəfi poemasıdır. Konkret ricətlər əsəridir. Əsərdə konkret süjet yoxdur, kompozisiyası şairin fəlsəfi düşüncələrindən doğur" [4, s. 91]. Poemanın xronotopu ənənəvi bir zəncirdir. Lirik qəhrəmanın düşüncələri əsasında qurulan poemada müxtəlif tarixi mərhələlərdə baş verən hadisələr, dünyanın, insanın yaranışı zamanla əlaqələndirilir. Tarixi şəxsiyyətləri, alimləri dünyaya gətirib-aparanın, yeniliklərin, müharibənin və qələbənin müəllifinin zaman olmasını monoloqunda ifadə edir. Tarixin şəkillərini novator gücü, yeni poetik vasitə və bədii boyalarla canlandıra bilir. Monoloqda şair günlərin zamanın sevinc, kədər rəngləri ilə boyanmasını mənalandırır:

Zaman! Zaman!
Özünün ahəngləri var.
Çalarları, rəngləri var.
O işlətməz hədər rəngi,

Fırçasında sevinc rəngi,
vüsal rəngi,
kədər rəngi [1, s. 76].

Bununla kifayətlənməyən şair həm də hadisələrin bilavasitə şahidi, bəzən də iştirakçısı kimi görünür.

Poema-monoloqlardan biri də Fikrət Sadığın "İşığın yaşı" fəlsəfi məzmunlu əsəridir. Monoloqda şairin işıq haqqında düşüncələri ifadə edilir. Poemada işıq insan, dünya, zamanla vəhdətdə vəsf edilir. "İşıqla üzbəüz təkbətək söhbətində şair daxili aləmi, duyğu və düşüncələri özünün təzahür formasını, bədii ifadəsini tapır" [3, s. 77]. Şair işığın fəlsəfəsi haqqında poetik fikirlərini ifadə etmək üçün monoloqdan bədii vasitə kimi istifadə edir.

Hüseyn Arifin "Mingəçevir təranəsi", "Azərbaycan simfoniyası" kimi poema-monoloqları vardır. "Mingəçevir təranəsi" poeması Mingəçevirə səfər edən Hüseyn Arifin təəssüratları əsasında qələmə alınmışdır. Monoloqda şair burada çalışan insanların əməyi, onların qazandığı uğurlar haqqında danışır. O, Mingəçevirdə olan dəyişiklikləri, zavod və fabriklərin yaradılmasını, babaların işıq arzusunun burada gerçəkləşdirilməsini fəxarət hissi ilə nəql edir.

Sabir Rüstəmxanlının "Didərginlər" poema-monoloqunda vətənindən didərgin düşmüş, mühacirlik yükü ilə ondan yazan şairlərin, inqilab rəhbərlərinin həyatı, mübarizəsi nəql edilir. Monoloqun başlanğıcında Sabir Rüstəmxanlı fələstinli şair Mahmud dərvişinin vətən həsrəti ilə yad ellərdə yazdığı şeirlərini oxumasından bəhs edir. Zaman baxımından əvvələ ekskurs edən şair Nəsiminin, Xəqanin, Cənubi Afrika yazıçısı La Qumanın, Nazim Hikmətin, Xiyabanin, Pişəvərinin – vətənindən didərgin düşən tarixi şəxsiyyətlərin timsalında tək öz xalqının deyil, dünya xalqlarının da öz yurdunun azadlığı uğrunda mübarizə tarixinə nəzər salır:

Okeandan o tayda,
Okeandan bu tayda
Mühacir dəstələri
bürüyüb ölkələri.
Türk, ərəb, fars, italyan,
Qızıla dönüb axır –
Qürbətin göz yaşları,
Tükənməyən kədəri [7, s. 181].

Söhrab Tahirə, Balaş Azəroğluna müraciət edən şair mübarizəni sona qədər davam etdirmələrini istəyir. Şairin monoloqu nikbin əhvali-ruhiyyə, yurdundan ayrı düşənlərin azad olan vətəninə geri qayıdacağına inam hissi ilə bitir.

Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığında poema-monoloq nümunələrindən biri də Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizə tarixinin izlənildiyi "Azərbaycan irticası" əsəridir. Şair hadisələri nəql etmək üçün poemanın monoloq tipindən istifadə etmişdir.

Musa Yaqubun "Qobustanda daş ömrümüz" poemasının kompozisiyasında monoloq formanın mühüm rolu vardır. Monoloq lirik qəhrəmanın özünə ünvanlandığı suallarla başlayır. Şair Qobustan daş kitabəsində əks olunmuş təsvirlərin həllini axtarır. Ayrı-ayrı qayalar üzrə səyahət edən şair xəyalı bu rəsmlərə əsasən xalqının həyatı, keçmişi, mübarizə tarixi haqqında danışır. Şair tarixə təbiət müstəvisindən baxır, hadisələri ifadəli bir dillə tərənnüm edir.

Haqqında danışdığımız poemalara əsasən qeyd edə bilərik ki, poema-monoloqu şairlər müəyyən məqsədlər üçün yaradır. Bu poema tipi çox vaxt qəhrəmanın lirik-fəlsəfi, publisistik çıxışını, onun həyat əqidəsini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Poemada monoloq xarakterin daxili vəziyyətini, həyəcanını, duyğusunu təsvir etmək üsuldur. Monoloq forma xarakterin fikirlərini ifadə edir və oxucuya həmin xarakterin hissləri haqqında daha geniş məlumat verir. Vahid süjet xəttinə malik olmayan poema-monoloqlar şairin düşüncələrini açmaq üçün bir vasitə kimi fəaliyyət göstərir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cabir Novruz. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı, Yazıçı, 1983, 246 s.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2017, 224 s.
3. Gülxani Pənah. Fikrət Sadığın poetikası. Bakı, Şirvannəşr, 2008, 345 s.
4. Hacıyeva Nazəndə. Cabir Novruzun yaradıcılıq yolu. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2011, 125 s.
5. Xəlil Rza Ulutürk. Həyat, həyat deyə çırpınan könül. Bakı, Çinar-Çap, 2009, 292 s.
6. Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, Avrasiya, 2008, 248 s.
7. Rüstəmxanlı Sabir. Zaman məndən keçir. Bakı, Azərnəşr, 1995, 592 s.
8. Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 328 s.

AYTAC ISMAYILLI

MONOLOGUE POEM IN AZERBAIJAN LITERATURE: SPECIFICATIONS AND FORMS OF EXPRESSION

ABSTRACT

In the article Mikayil Mushfiq's "Epic of Freedom", Suleyman Rustam's "Unrequited love", Fikret Sadiq's "The Age of Light", Huseyn Arif's "Mingachevir Taranesi", Jabir Novruz's "Time", Sabir Rustamkhanli's "Displaced people", Musa Yaqub's "Our Stone Life in Gobustan" lyric poems mainly the specific features and forms of expression of the poem-monologue are investigated. In our poetry, since the 20th century, the lyrical poem has been increasing its functionality, the genre is

undergoing a process of renewal and enrichment and its types such as poem-monologue, poem-dialogue, poem-appeal are spreading widely. In poem-monologue, which is a form of lyric poem, the main goal of the speaker is to convey his idea to the listener as clearly as possible. The monologue form in the poem opens up wide opportunities for the poet to revive a certain life scene and express his attitude to the events. The monologue performs an important stylistic function and is used as an artistic tool to convey the thoughts of the lyrical hero to the reader. During the research, it is determined that the ideas in the poem-monologue are arranged according to a certain sequence of communication and in this way it is possible to convey more information to the listeners than the dialogue. In this way, the poet succeeds in conveying the main idea of the work. In poem-monologues, poets can use ordinary characters as well as literary or historical figures. In this type of poem, the poet or the characters he creates express his words and thoughts without hindrance. As a result of the research, it is determined that the monologue plays the main artistic criterion in expressing feelings and thoughts and events in lyrical poems.
Key words: lyrical poem, poem-monologue, lyrical hero, journalistic, form

АЙТАДЖ ИСМАИЛЛИ

ПОЭМА-МОНОЛОГ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ОСОБЕННОСТИ И ФОРМЫ ВЫРАЖЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются специфические особенности и формы выражения поэмы-монолога на основании лирических поэм «Дастан свободы» Микаила Мушфига, «Безответная любовь» Сулеймана Рустама, «Возраст света» Фикрета Садыха, «Гимн Мингячевиру» Гусейна Арифа, «Время» Джабира Навруза, «Изгнанники» Сабира Рустамханлы, «Наша каменная жизнь в Гобустане» Мусы Ягуба. Начиная с XX века в нашей поэзии лирическая поэма наращивает свою функциональность, жанр переживает процесс обновления и обогащения, широкое распространение получают такие его виды, как поэма-монолог, поэма-диалог, поэма-обращение. В поэме-монологе, являющейся формой лирического стихотворения, главной целью оратора является максимально ясное донесение своей мысли до слушателя. Форма монолога в поэме открывает поэту широкие возможности оживить определенную жизненную картину и выразить свое отношение к событиям. Выполняя важную стилистическую функцию, монолог используется как художественное средство для донесения до читателя мыслей лирического героя. В ходе исследования установлено, что в поэме-монологе мысли выстраиваются согласно

определенному порядку общения, что позволяет донести до слушателей больше информации, чем диалогом. Этим способом поэту удается передать основную мысль произведения. В поэмах-монологах поэты могут использовать как обычных персонажей, так и литературных или исторических личностей. В такого типа стихотворениях поэт или созданные им персонажи беспрепятственно выражают свои слова и мысли. В результате исследования установлено, что основным художественным критерием в выражении чувств, мыслей и событий в лирических поэмах выступает монолог.

Ключевые слова: лирическая поэма, поэма-монолог, лирический герой, публицист, Форма

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: fil.e.d., prof. Şirindil Alışanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AĞAYEVA TURANƏ ALLAHVERDI QIZI
Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
e-mail: a.turane6adpk@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

Marqaret Drəbblin "Dəyirman daşı" romanında qadının özünü identifikasiyası probleminin bədii dərki

Xülasə

Məqalədə məşhur ingilis yazıçısı və publisisti Marqaret Drəbblin yaradıcılığı və onun ilk romanı olan "Dəyirman daşı" (1965) əsəri araşdırılır. Burada müəllif nikah və analığın həlledici rol oynadığı Britaniya cəmiyyətini, ailə həyatını və qadın kimliyi uğrunda mübarizəni təsvir etməyə üstünlük verir. "Dəyirman daşı" əsəri ilk növbədə "gənc qadın haqqında" romandır ki, bu da həm tənqidçilərə, həm də oxuculara onu "qadın nəsri" adlandırılan kateqoriyaya aid etməyə imkan verir.

Marqaret Drəbbl müasir ingilis ədəbiyyatında görkəmli yer tutur. O, özünəməxsus mövzusu və fərqli üslubu ilə ağıllı və düşüncəli yazıçı, insan ruhlarının və münasibətlərinin incə tədqiqatçısı kimi tanınırdı. Marqaret Drablın yaradıcılığı İngiltərədəki müasir ədəbi proses üçün xarakterik olan bir çox meylləri əks etdirir.

Açar sözlər: Marqaret Drəbbl, "Dəyirman daşı", şəxsiyyət, feminizm, tənhalıq

Key words: Margaret Drabble, "*The Millstone*", personality, feminism, solitude

Ключевые слова: Маргарет Дрэббл, «Жернов», личность, феминизм, одиночество

XX əsr Britaniya ədəbiyyatının dünya ədəbi mədəni mühitinə bəxş etdiyi qadın yazıçılar arasında Marqaret Drəbbl (d. 1939-) də vardır. Ədəbi fəaliyyətə 60-cı illərdə başlayan yazıçı həmin illərin bədii nəsrində fəlsəfi və elmi mövzulara güclü meyl olduğunu bilirdi. Belə ki, 60-cı illər ingilis ədəbiyyatının aparıcı motivi XİX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki ingilis ənənələrinə qayıdış idi. Bu dövrdə yazıb-yaradan yazıçıların təhkiyəsi sakit, lakin daxili gərginliyi ilə seçilirdi. Elə bu səbəbdən də məhz ötən əsrin 60-70-ci illəri özünü eksiztensializmin fəlsəfəsi, feminizm, bədbinlik, tənahlıq, perspektivsizlik, özgələşmə kimi məsələlərlə təsdiqlədi.

Sürətlə dəyişən və inkişaf edən dünyada qadınların yeni nəslinin ictimai həyata qədəm qoyduğu və müxtəlif məsuliyyətlərlə üzləşdiyi görünür. Bu qadınlar ənənəvi qadın rolundan və cəmiyyətin onlar üçün cızdığı stereotiplərdən yaxa qurtarmaq istəyir və beləliklə də, şəxsiyyət münaqişəsinə düşürlər. Marqaret Drəbbl

müasir qadınların problemləri ilə məşğul olan və onların qəhrəmanlarını real həyatda göründüyü kimi çox canlı şəkildə yaradan, müasir roman ustaları arasında ən mühüm yerlərdən birini tutan qadın yazıçılardandır. Marqaret Drəblın altmışıncı illərdə yazdığı ilk beş romanı qadın qəhrəmanların şəxsiyyət kimi formalaşmaq uğrunda apardıqları mübarizəni təsvir edir. Yazıçı şəxsiyyət problemi ilə yanaşı, təhsilli müasir qadınların iş, karyera, evlilik, hamiləlik və analıq kimi problemlərini də qadın nöqteyi-nəzərindən həll edir. Marqaret Drəbbl yuxarıda qeyd olunan problemləri şəxsiyyətə gedən yolda addımlar kimi görür. Beləliklə, onun altmışıncı illərdə yazdığı beş romanı tədricən hər bir addımı özündə ehtiva edir və birinci romanda üzə çıxan şəxsiyyət problemi beşinci romanda öz həllini tapır.

Marqaret Drəbbl "Bir yay mövsümü" romanından sonra "Dəyirman daşı" (*The Millstone,* 1965) əsərini yazmışdır [2]. Bu romanda da yazıçı eyni mövzuya viktorian nikahı məsələsinə toxunur. Əsərin qəhrəmanı Rozamund Steysi, universitet təhsillidir və viktorian nikahı formasına qəti etiraz edir. Məsələ orasındadır ki, təsadüfi əlaqə nəticəsində Rozamund uşaq dünyaya gətirir. Bu da viktorian ləyaqəti və etibarlılığı baxımından yol verilməzdir. Müəllif göstərir ki, onun qəhrəmanı artıq çoxdan köhnəlmiş viktorian stereotipinə qalib gəlmişdir. Doğrudur müəllifə bu qələbə asan başa gəlmir. Onun qəlbindəki iki hiss – gerçəkliklə ləyaqət haqqında cəmiyyətdə formalaşmış fikir mübarizə aparır. Baxmayaraq ki, Rozamund özünü müstəqil və azad fikirli hesab edir, amma daxilən aldığı tərbiyyənin təsirindən xilas ola bilmir. Uşağının dünyaya gəlişindən sonra onun tərəddüdləri və şübhələri yoxa çıxır və o günah, ədalət və digər məsələlər haqqında fikirləri yenidən saf-çürük edir.

Rozamund əks cinslə münasibətdən qorxurdu, lakin müasir görünmək baxımından o, səhv addım atır və mənasız bir eşq macərası yaşayır. Uşağı dünyaya gəldikdən sonra isə Rozamund yenidən müstəqil qadın rolunu oynamağa çalışır və nəticədə uaşağının atasına ondan bir uşağı olduğunu və onunla ailə həyatı qurmaq istədiyini söyləyə bilmir.

Onu da qeyd edək ki, *Mail on Sunday/John Llewellyn Rhys* mükafatının laureatı kimi yazıçının üçüncü romanı olan "Dəyirman daşı" (*The Millstone, 1965*) onun mükafatlar baxımından və ədəbi dünya tərəfindən qəbul edilməsinin başlanğıcını qoymuşdur. Onun birinci cümləsi birinci şəxs olan Rozamundun psixologiyasını əhatə edir: "Mənim karyeram həmişə özünə inam və qorxaqlığın qəribə qarışığı ilə yadda qalıb: necə deyərlər, bunun üçün yaradılıb" [2, s. 32].

O, 1960-cı illərin ortalarında İngiltərədə yaşayan evlilikdən kənar uşaq sahibi olan anadır və roman onun hamiləlik və erkən analıq təcrübəsini əks etdirir. Əsər məntiqi yumora əsaslansa da, stereotipik, lakin bilinən orta sinifin ingilisliyə baxışıdır. Rozamundun təmkinliliyi və başqalarını incitmək qorxusu onun sosial mövqeyi və liberal tərbiyəsi ilə bağlıdır. Roman qeyri-qanunilik kimi tabulara qarşı çıxmağa çalışdığı dövrə aid olsa da, Rozamundun səciyyələndirməsi də "çalxalanan altmışıncı illərin" çoxları üçün mif olduğunu göstərir. Onun sevgi istəyinin olmaması

viktorian əxlaqına sadiqliyi ilə izah edilə bilər və hamiləliyi isə elə həmin Viktorian dövrünün cəzasıdır.

Dəyirman daşı qəhrəmanın problemlərinin məntiqi tədqiqidir. Bu da onu göstərir ki, müəllif qəhrəmanının şüurunda dəyişiklik və həll yolları axtarmağı diqqətə çatdırır. Romanda Drəbbl çətinlikləri olan başqa bir xarakter də təqdim edir. O, xoşbəxt olmayan evli bir qadından uzaqlaşaraq, patriarxal dəyərlərdən kənar evli olmayan başqa bir qadına keçir. Bir sıra nasirlər üçün müstəqil qadın ilə ana bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən iki tipdir. Ədəbiyyatşünas Lidan Lin belə bir faktı təsdiqləyir ki, "vacib dəyişikliklərdən biri qadınlara ali təhsil və təqaüdlər üçün bərabər imkanların verilməsidir" [6, s. 60].

Bununla da Marqaret Drəbbl göstərmişdir ki, müasir dünyada çox vaxt iki rol eyni şəxsdə birləşdirilir. Bəzi tənqidçilər romanın başqa müxtəlif problemlərlə bağlı olduğunu əminliklə söyləyirlər. Məsələn, Ceyn Stivenson belə qənaətə gəlir ki, "Dəyirman daşı" romanındakı təsnifat, yoxsulluq və Milli Səhiyyə Xidmətinin uğursuzluqlarını əks etdirən tənqidi yanaşmadır. Bununla belə, o, təkcə bu ictimai sahəni deyil, həm də öz cəmiyyətinin problemlərinə qarşı mübarizə aparan bir qəhrəmanın şəxsi təcrübəsini özündə cəmləşdirir" [8, s.107].

Nensi S. Hardin göstərir ki, "Dəyirman daşı" başlığı Bibliyada Matta 18 bölümün 6-cı ayəsinə işarə edir: "Mənə iman edən bu kiçiklərdən birini kim belə təhqir edərsə, onun boynuna dəyirman daşı asmaq daha yaxşı olardı ki, o, dənizin dərinliyində boğulsun" [5]. Belə ki, burada dəyirman daşı ya qeyri-qanuni körpə, ya da cəmiyyət olaraq da nəzərdə tutula bilər. Çünki hər ikisi də ağır yükdür. Beləliklə, bu roman qadınların ictimai nizamı qəbul etmələri və ya öz iradələri ilə hərəkət etmələri daxilindəki bir konflikt ilə üzləşdikləri zaman qarşılaşdıqları sosial çətinlikləri və onların iradələri çərçivəsindəki fəaliyyətlərini araşdırır.

Jita Tuzlin Allana görə, "*The Millstone* gizlətmə metaforası olaraq tənha valideynlik ideologiyası daxilində əsas personaja aid olunur və bununla da qadın şəxsiyyətinin yükünü ikiqat artırır" [1, s. 50].

1960-cı illərdəki gender inqilabı qadınların həyatında əlamətdar hadisə oldu. Buna görə də qadınların əksəriyyəti özlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək istədilər. Buna baxmayaraq, onlar buna nail ola bilmədilər, çünki zehinlərini viktorian tərbiyəsinin buxovlarından azad edə bilmədilər. Roman sosial sinif determinizmi və nikah və qeyri-qanuniliklə bağlı qərəzlərin nəticəsi olaraq inkişaf edən sosial şəbəkələri üzə çıxarır. Marqaret Drəbbl əsəri, evli olmayan cütlüyün bir otel otağı tələb etdiyi və onların subay olduqları ilə bağlı həqiqətin təsadüfən açıqlanmasından sonra təhlükə ilə üzləşdiyi bir səhnə ilə açır. Qapıçının narazı şəkildə - "Yaxşı, mən gedib soruşmalıyam" [2, s.7] deməsi bu dövrdə əxlaq normalarının hələ də kilsə əxlaqından azad olmadığını sübut edir.

"Dəyirman daşı" romanında şəxsiyyətin formalaşması prosesi peşə uğurunu analıq borcunun yerinə yetirilməsi ilə birləşdirən qadın şəxsiyyətinin formalaşmasının mümkünlüyünü göstərir. Marqaret Drəbbl, yaşadığı patriarxal

dünyanın təklif etdiyi kimi, qadınların həyatında kişilərin varlığı ilə hörmət qazana bilməsi fikrini tənqid edir. Şübhəsiz ki, yazıçı analıq təcrübəsi haqqında yazmaq üçün xüsusi səriştəyə malik idi. Ana və uşaq arasındakı qarşılıqlı əlaqə Marqaret Drəbbl üçün dünyanın ən gözəl münasibətidir, ona "dünyanın ən böyük sevinci" ni gətirir [5, s. 35-47.].

Lakin Rozamund, zərərli patriarxal cəmiyyətdəki bəzi təhqiredici münasibətlərə məruz qalmasına baxmayaraq, uşağını artıq bir cəza olaraq görmür. Xəstəxanada, evlənməmiş (*unmarried*) anlamına gələn [*U*] hərfilə işarələnmiş yataqda yatır. Körpə, anasının həyatını son dərəcə dəyişdirir. Hər zaman intelektual bir insan olmaq istəyən Rozamund, "həyatının duyğusal tərəfini birdən - birə ortaya qoyur. Bir başqası üçün yaşamağın öz həyatı üzərindəki nəzarətini itirmək anlamına gəldiyini düşünür. Meri Moranın da qeyd etdiyi kimi, Rozamund gerçək bir insan olmağın necə bir şey olduğunu qızı vasitəsilə öyrəndiyi adamdır [3, s.108.].

Marqaret Drəbblin qadın qəhrəmanı müəllifin özü kimi analığını işi ilə birləşdirməyi bacarır. Məsələn, Rozamundun karyera uğurları, biz onun "adının yaxın gələcəkdə Dr. Rozamund Steysi olacağını" anladığımız zaman onun narahat tək ana statusu tamamlanmış olur. O, "Elizabet dövrünün poeziyası" haqqında dissertasiya işini uğurla tamamlayır. O, təhsilinin və yardımçı müəllim kimi gələcək karyerasının uşaq sahibi olması ilə bitəcəyinə heç bir maneə görmür. "Mən sadəcə olaraq inanmırdım ki, kiçik nikahdankənar bir körpə mənim karyeramda dəyişiklik yaradacaq." – "*I simply did not believe that the handicap of one small illegitimate baby would make a scrap of difference to my career*" [2, s. 165]. Rozamund, bərabərsizlik, məhdudluq, ayrılıq, insan taleyinin çarəsizliyi kimi ürək ağrıdan və sözlə ifadə olunmayacaq çətinliklərlə bağlı həqiqətlərlə rastlaşır və bu münasibətdən dərindən sarsılır. O, həyatın adil olmadığına inanır və deyir: "Hər münasibətdə, hər vəziyyətdə və hər ayrıntıda haqsızlıq vardır və mənim [*Fabian Sosialist*] valideynlərim kimi onu bərabərləşdirməyə çalışanlar uğursuzluğa məhkumdurlar" [2, s.93-94].

Rozamundun öz həyatı uğurlu alınmasa da, hər şeydən məhrum edilmiş, diqqətdən kənarda qalan qadınları müşahidə etdikdən sonra ehtiyacı olan hər şeyə sahib olduğu üçün nə qədər şanslı olduğunu anlayır. Burada kitabın adının əsil mənası açılır [7]. Baxmayaraq ki, Rozamund bəzən düşünür ki, Corcu qızı Oktavianın varlığı haqqında məlumatlandırmalıdır. Lakin sonra bunu etmir. O istəyir ki, əgər ona zəng edib bir qızı olduğunu söyləsə Corc bunun müqabilində ona maliyyə, şəxsi və emosional öhdəlik hissini tarazlaya bilməyəcəyini deyə bilər. Ona görə də Rozamund susmağa üstünlük verir. Rozamund Corc ilə Oktaviyanı bölüşmək iqtidarında deyildi. O, sevgisini Oktaviyadan başqa heç kimlə bölüşmək istəmir. Rozamund ərinin olmadığını ilk dəfə istehza ilə etiraf edir. O, Lidiyaya deyir: "Bilmirdinmi, mən uşaq istəyən, amma əri olmayan Bernard Şou qadınlarından biriyəm? Mənə belə əl verir." - "*Didn't you know, I am one of those Bernard Shaw women who wants children but no husband? It suits me fine, like this*" [2, s. 106].

Marqaret Drəbbl müasir cəmiyyətdə qadınların rolunun dəyişdiyini başa düşməyə çalışır. Onun qadının həyatında sosial-ictimai anlamda baş verən dəyişikliyə diqqəti ciddi, hərtərəfli və əhəmiyyətlidir. Əsərin son səhnəsi kiçik bir kulminasiyaya bənzəyir, çünki oxucu Rozamundun Corca Octaviyanın onun qızı olduğunu söyləyib söyləməyəcəyi ilə maraqlanır. Amma ən sonda Rozamund daxili monoloqu nəticəsində götür-qoy edir və bu fikrindən əl çəkir. O, ailə qurmaq şansını şüurlu şəkildə rədd edir. Rozamund Corcun həyatındakı rolunu əbədi olaraq məhdudlaşdırır. Rozamundun körpəsinə bəslədiyi ehtiras heç nə ilə müqayisə oluna bilməz. O, anlayır ki, öz körpəsinə olan ana sevgisindən daha güclü sevgi yoxdur.

Romandaki qadın obrazlarının analizi (baş qəhrəman, böyük bacısı Beatris, yazıçı olan rəfiqəsi Lidiya Reynolds, Klerin qardaşı arvadı), "azadlıq" anlayışının müasir ədəbiyyatçılar tərəfindən fərqli şəkildə anlaşılmasına və uyğulanmasına şahidlik edir. Drəbbl, bir qadının özünə qayıdışının müxtəlif yollarını, onun mövcudiyyətinin təməllərini seçməsini göstərir. Yazıçıya görə, burada mühüm olan hər bir qəhrəmanın bu və ya bir başqa seçiminin səbəbləri deyil (evlilik olmadan analıq, ancaq hansısa peşəyə sahib olmaq; analıq və peşə uyğunluğu mövzularında tam sərbəstlik və azadlıq), əsas onun acı aqibətinin olmasıdır. Seçim nə olursa olsun, hər bir halda o özündə daxili yalnızlıq daşıyır.

Marqaret Drəbblin qəhrəmanlarının daxili azadlıq axtarışı problemi Erix Frommun humanist etikasının işığında üzə çıxır. Tanınmış psixoloq və filosof Fromm müasir insanın həyatının mühüm bir tərəfinə – onun "azadlıqdan qaçmasına" işarə edir ki, bu da təbiətcə ona xas olan fiziki və mənəvi imkanların tam həyata keçirilməsindən praktik məqsədlər naminə imtina etməkdən ibarətdir. Marqaret Drəbbl bunu qəhrəmanların taleyinin timsalında sübuta yetirir.

Erix Fromm öz mülahizələrində tamhüquqlu ana məhəbbəti mövzusu üzərində dayanır və əsasən onu azadlıq anlayışı ilə əlaqələndirir. O, məhəbbəti insan azadlığının mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edir ki, bu da ən aydın şəkildə ananın uşağa bağlılığında özünü göstərir. Marqaret Drəbblin qəhrəmanı gözəgörünməz bağlarla uşağına bağlı olan ana və ailə ocağının rifahının keşikçisi kimi əvvəlcə azad olmayan qadın kimi asılı mövqelərini qəbul etdikdə azadlıq qazanır. Erix Frommun fikrincə, "illüziyaların zəncirləri çökərsə", həqiqi hiss və düşüncə azadlığına ("azadlıq üçün") yol açılarsa, tam azadlıq və müstəqilliyə nail olmaq olar [4, s. 34].

Müəllifin ən aktual hadisələri tarixi fonda təhlil etdiyini vurğulamaq lazımdır, çünki bu, Britaniyanın ötən əsrin son onilliklərdə keçdiyi prosesləri anlamağa imkan verir. Onun əsərlərində bir çox ifadələr vardır ki, tarixi kontekstdə baş verən hadisələrə mənfi yanaşmasını ifadə edir. Hər nə qədər Marqaret Drəbbl eyni zamanda bir sıra mümkün olan dəyişikliyi tərifləsə də ümumi olaraq oxucularına hər romandaki qəhrəmanlar üzərindən önəmli təsir gücünə sahib olan istənməyən xüsusiyyətlərlə bağlı ümumi bir tənqidi yanaşması vardır.

Ədəbiyyat

1. Allan Jita Tuzyline. *Womanist and Feminist Aesthetics* – A comparative Review. Ohio University Press. USA. 1995, p. 50
2. Drabble, Margaret. *The Millstone.* / M. Drabble. London: Weidenfeld & Nicolson, 1965.- 199 p.
3. Firchow, Peter E., *Rosamund's Complaint: Margaret Drabble's The Millstone*.‖ In Old Lines,New Forces: Essays on the Contemporary British Novel, 1960-1970. Ed. Robert K.Morris. Rutherford: Fairleigh Dickinson UP, 1976. 93-108. p.108.
4. Fromm, Erich. *The Anatomy of Human Destructiveness*, New York: Henry Holt. [1973] 1992, p. 134
5. Hardin, Nancy. – *Drabble's The Millstone: A Fable for our Times*.‖ Critique 15.1 (1973): 35-47
6. Lin, Lidan. *Spatial Narrative and Postfeminist Fiction: Margaret Drabble's The Radiant Way*.‖English Studies. 86.1 (2005): 51-70.p.60
7. Saccucci, Sandra. *The Representations of Women in Margaret Drabble's Early Fiction.* Unpublished PhD Dissertation. University of Toronto. Canada. 1993
8. Stevenson, L. Jane. *Women Writers in English Literature*. Burnt Mill: Longman, 1993. P.107

Summary

Agaeva Turana
AUL

An artistic understanding of the problem of female self-identification in Margaret Drabble's novel "*The Millstone*"

This article explores the work of Margaret Drabble, a famous English writer and publicist, and her early novel "*The Millstone*" (1965). Here, the author prefers to describe British society, family life and the struggle for female identity, where marriage and motherhood play a decisive role. "*The Millstone*" is a first of all novel about a young woman, which allowed both critics and readers to attribute it to the category of so-called "*women's prose*".

Margaret Drabble occupies a prominent place in modern English literature. She became known as an intelligent and thoughtful writer with her own subject matter and distinctive style, as a subtle researcher of human souls and relationships. The work of Margaret Drabble reflected many of the trends characteristic of the modern literary process in England.

Резюме

Агаева Турана
АУЯ

Художественное осмысление проблемы женской самоидентификации в романе Маргарет Дрэббл «Жернов»

В данной статье исследуется творчество Маргарет Дрэббл, известной английской писательницы и публициста и ее ранний роман «Жернов» (1965). Здесь автор предпочитает описывать британское общество, семейную жизнь и борьбу за женскую идентичность, где решающую роль играют брак и материнство. «Жернов» - это прежде всего роман «о молодой женщине», что позволило и критикам и читателям отнести ее в разряд так называемой «женской прозы».

Маргарет Дрэббл занимает видное место в современной английской литературе. Она стала известной как умный и вдумчивый писатель со своей тематикой и самобытным стилем, как тонкий исследователь человеческих душ и взаимоотношений. В творчестве Маргарет Дрэббл нашли отражение многие тенденции, характерные для современного литературного процесса Англии.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: flologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuranə Məcid qızı Nuriyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İSN 2224-9257

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
(ahmadovaa708@gmail.com)
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ü.Hacıbəyov-68)

QƏŞƏM İSABƏYLİ YARADICILIĞINDA POETİK İSTEDAD

Açar sözlər: *müntəzəm, düşüncə, zövq, müdaxilə, təssüf, folklor*
Ключевые слова: *регулярное, мысль, удовольствие, вмешательство, плач, фольклор*
Key words: *regular, thought, pleasure, intervention, lamentation, folklore*

Uşaq ədəbiyyatımızın son illərində öz mövzu dairəsini xeyli genişləndirmiş, sənətkarlıq baxımından daha kamil əsərlərlə zənginləşdirilmişdir. Lakin uşaqlarımızı maraqlandıran, onların təlim-tərbiyəsinə və bədii zövqlərinin formalaşmasına təsir edən elə mövzular vardır ki, yazıçılarımızın diqqətini çox az cəlb etmişdir. Məsələn, II Dünya Müharibəsində mübarizə aparan gənclərimizin möhtəşəm qəhrəmanlığını göstərən qiymətli əsərlər çox yazılmışdır. Lakin müharibədə iştirak etmiş uşaqların obrazlarının ədəbiyyatda hələ indiyə qədər öz bədii inkişafını kifayət qədər tapmaması təəssüf doğurur. Şair Qəşəm İsabəylinin uğurlu təşəbbüsü bu mənada sevindiricidir.

Qəşəm İsabəyli müharibə mövzusunda, uşaq əsərləri yaratmaq sahəsində, müntəzəm araşdırmalar aparan sənətkarlarımızdandır. Müəllif poemanı ərsəyə gətirmək üçün uşaqların həyatını, müharibəyə qarşı onların düşüncələrini, əgər onlar müharibədə iştirak etmək istərlərsə, hansı qəhrəmana bənzəmək istəmələrininin öncədən sorğusunu aparmışdır. Uşaqlar arasında aparılan sorğuda müəllif müxtəlif fikirlərin şahidi olmuşdur. Buna görədə sevimli şairimiz ümumi mövzu seçərək "Əkil-Bəkil" poemasının yaranma tarixinə imzasını çəkmişdir. Bu baxımdan Qəşəm İsabəyli "Əkil-Bəkil" poemasını ərsəyə gətirmişdir. Uşaqlar üçün yazılan poema heç də asanlıqla ərsəyə gəlməmişdir. Çünki, uşaq psixologiyasını dərindən bilməyən yazıçı və şair belə bir əsər yaratmaq şansında ola bilməz. Belə bir əsərin uşaqlar tərəfindən qəbul olunması üçün uşaqların həyat tərzini dərindən araşdırmaq və onlarla qarşılıqlı diskussiya aparmaq tələb olunur. Ona görə də maraqlı əsər yaratmaq üçün hökmən uşaqların düşüncələrini və zövqlərini nəzərə almaq lazımdır. Uşaq pedaqogikasını və psixologiyasını dərindən bilən Qəşəm İsabəyli uşaq və gənclərin arasında yaradıcılığını bugünkü günə qədər davam etdirən arif yazıçılarımızdandır.

Müəllif poemanı müxtəlif fəsillərlə üç dəfə yenidən işləyibdir. Qəşəm İsabəylinin "Əkil – Bəkil" poemasının müxtəlif variantlarını oxuyan oxucu birinci ilə sonuncu variantlar arasında olan fərqi görməmiş olmaz. Bu fərq poemanın bitkin əsər kimi xeyrinədir.

Müasir poemalarda uşaqlar, elə yeniyetmələr də hər hansı ibrətamiz hadisələrin poetik davamını izləməyi daha çox xoşlayırlar. Bu da təbii haldır. Şair öz qəhrəmanı Əkil–Bəkili müxtəlif həyat macəralarına salır. Məktəbli Əkildən əsgər Bəkilə kimi xalqın tarixi mərhələlərinin fonunda tərənnüm olunur. Şair sanki heç nəyə müdaxilə etmir, eləcə öz şıltaq qəhrəmanına qoşulub hara üz tutursa, oraya gedir və onlara dünyaya qəhrəmanlarının gözü ilə baxır. Poema 13 yaşlı bir məktəblinin sərhədi pozan canini aldadıb sərhəd məntəqəsinə aparmasından və beləliklə, əsərin qəhrəmanının sərhəd hərbi hissəsində qulluq etməsindən bəhs olunur.

Poema iki hissədən ibarətdir. "Adım Əkil – Bəkildir" adlı birinci hissədə 6-cı sinif şagirdi Əkilin şagirdlər arasında öz fərdi keyfiyyətləri ilə seçilməsi, nəhayət yolda yaşlı bir kişi ilə rastlaşması, ondan şübhələndiyi üçün aldadıb sərhəd məntəqəsinə aparması təsvir olunur. Bəlli olur ki, özünü şikəst qələmə verən, Hitlerə qarğışlar yağdıran bu kişi guya qatarla Naxçıvana qızıgilə qonaq getmək istəyir. Zastavaya çatan kimi leytenant kişinin əlindən çəliyi alır. Bəlli olur ki, çəlik səssiz tapança imiş, Əkilin bu igidliyi məktəbdə, kənddə və hərbi sərhəd məntəqəsində geniş yayılır. Bəkil igidliyinə görə Sərhəd qoşunları komandanlığı tərəfindən Sərhəd əlaçısı döş nişanı ilə təltif olunur. Bu igidlik Bəkilə şagirdlər arasında böyük nüfuz qazandırır. Hətta yoldaşlarının xahişi ilə sərhəd komandirindən icazə alıb, onları sərhədçilərlə görüşə aparır. Uşaqlar sərhədlə yaxından tanış olur, sərhədçilərlə birlikdə nahar da edirlər. Maraqlısı budur ki, uşaqların bəzilərinin adları tarixi şəxslərin adlarından götürülmüşdür. Babək, Xətai, Nəbi, Həcər, Əkil–Bəkilin öz adı da Dədə Qorquddakı İmran oğlu Bəkilin adından götürülüb. Poemada tarixi şəxsiyyətlərin yaşadıqları dövrdə fəaliyyətləri yada salınır. Hətta Babəkin qətlə yetirilməsi, Xaqaninin didərgin düşməsi, Nəsiminin dərisinin soyulması, S.Ə.Şirvaninin ehtiyac içində yaşaması, Nicat Şirvanının sürgün edilməsi, M.Hadinin oğurlanıb öldürülməsi və ümumən, Şirvan şairlərinin öz zamanında gördükləri zülmlər xatırlanır.

Bəkil yoldaşlarına məzəli nağıl da danışır. Nağılda İdığnan–Bıdığın sərgüzəştlərindən söhbət açılır. İdığla, Bıdığ ər–arvaddırlar. Onlar savaşa–savaşa, barışa–barışa bir–birlərinə gah can deyib, can eşidirlər, gah da yollarda dava–dalaş salır, yenə yollarına davam edirlər.

Getdilər, ha getdilər,
Təpədən yel kimi
Getdilər, ha getdilər,
Dərələrdən sel kimi.
Acı yovşanlıq keçib,
Şirin biyanlıq keçib,
Getdilər, ha getdilər
Badiyi-sərsər kimi.(1,37s)

Yollarda çölləri, meşələri, düzləri, gölləri görən İdığ-bunlar kimindir? – deyə Bıdığa suallar verir. Bıdığ isə İdığa cavab verir ki, bu gördüklərin dünyanındı. Dünya yaşayanın, at kimindi, minənin. Yolda İdığ haray–haray salıb Bıdığa deyir ki:

Bıy!..
Bax,ey,
Yer çatlayıb,
Lap çıxıbdır özəyi!
Tez bir iynəmi sapla,
Tikiş vurum, gözəyim.(2,39 s)

İdığla Bıdığ məzəli macəralardan keçib yəhəri də, atı da itirib küləkdən yapışmışlar:

Ay külək, götür bizi!
Dərədən ötür bizi!
Təpədən ötür bizi!
Külək götürdü getdi.(2,40 s.)

Yolda söyüdün üşüdüyünü görüb paltarlarını soyunub, söyüdə bükürlər:

İdığ – Bıdığ lüt üryan
Gəlib kəndə çatdılar
Sevindilər, güldülər
Yıxıldılar, yatdılar.(2,40 s.)

İdığla Bıdığ nə qədər gəzsələr də vətəndən doymadılar. Amma onları "Sərhədçilər Arazı keçməyə qoymadılar".

Qalxıb ilanlı dağa
Durub fikrə daldılar
Savalana, Təbrizə
Baxa – baxa qaldılar.
O da bizim Vətəndir
Bu da bizim Vətəndir!
Niyə yolları çərdi?
Niyə parçalayıblar,
Niyə iki bədəndir?(2, 40-41 s.)

Bəkilin nağılı bu sonluqla başa çatır.

Poemanın "Keşikdə adlanan ikinci hissəsində Bəkil orduya çağırılır. Sərhəd qoşunları komandanlığı Bəkili məktəbdə oxuyarkən, igidlik göstərib cəsus tutduğuna, sərhəd sirlərini möhkəm saxladığına və sərhəd bölgəsinə yaxşı bələd olduğuna görə "N" hissəsi rəisinin xahişini nəzərə alıb, onun hazır bir sərhədçi kimi həmin sərhəd zastavasında qulluq etməsinə razılıq verir.

Bəkil sərhəddə də qulluq edərkən ad-san qazanır. Hərbi təlim zamanı sərhədi keçən "cəsus"un boğazı Bəkilin kəndirinə keçir. Özündən qat-qat güclü olan cəsusu sərhəd məntəqəsinə gətirir. Bu hadisə Bəkilin komandirini çox sevindirir. Onun gətirdiyi "dil" ovunu gündəlik hesabatlarına daxil edirlər. Çünki belə bir "dil" ovu sərhədçilərə çox lazım idi. Sərhəd gözətçisi Bəkili, vətənin ikiyə bölünməsi prosesi çox düşündürür.

Tikanlı məftilləri görəcək
Qəlbim yanıbdır.
Pas tutmuş balta kimi.
Sinəmə saplanıbdır.
Uzanır çay boyunca.
Gah da layı bölür tən.
Bu iki parça olan
Sənin köksündür Vətən!(2,81 s.)

Bu məqamda şair Qəşəm İsabəyli vətənin ikiyə bölünməsini ürək ağrısı ilə düşünür və qarşıya suallar qoyur.

Neyləyək biz, ilahi!
Canı cana yetirək?!
Şah İsmayıl Xətaini
Hardan tapıb gətirək?!(2,82 s.)

Gözətçi sərhədin bu tayında durub o taya tamaşa edir. Gah keçmişi, gah da bu günü göz önünə gətirir. Tarixin ədalətə söykənməyən amansız qanunlarına nifrətini yağdırır. Günahı bəzi hallarda özümüzdə axtarır.

Dilimizə bənd vurub,
"Sus" – deyirlər, susmuşuq!
Özümüz özümüzə
Kor olmuşuq pusmuşuq!

Bununla belə müəllif günahkarları tarixin məhkəməsinə çəkir. Ermənilər əziz qonaq kimi: "Aran, Qarabağ sizi məhv edər istisində" – deyib yaylaqlarımızı bu nankor qonşularımıza bağışlamışıq fikrini lənətləyir. "İndi isə bizə yağı kəsiliblər" – deyir:

Torpaq mənimdir
Bölməliyik Vətəni!

Bəkil iblis qonşuya belə cavab verir:

- Çörəkdirsə,
Gəl bolək?!
Axı,
Bölünməz Ana!
Sənə öz döşlərindən
Süd verməyib
Bəs Ana!?

Poemanın sonrakı fəsillərində tarixin səhifələri vərəqlənir. Şah İsmayıl Xətainin Azərbaycan ərazisinin genişləndirilməsindən, böyük dövlət qurmaq üçün yorulmaz fəaliyyətindən söz açır.

"Əkil–Bəkil" poemasının məziyyəti haqqında şair Məmməd İsmayıl yazır: "Poema yazmaq özü də bitkin, kamil bir poema yazmaq indi həqiqətən də çətin bir işdir. Yazı ilk səhifələrindən oxucunu ələ alır, Əkil – Bəkilin ömür yollarında düş-düyü müxtəlif macəralardan keçirir. Seçilən şaqraq təhkiyə - ifadə üsulu birinci

misradan sonuncu misraya qədər davam edir. Elə birnəfəsə yazılış ovqatı poemanın birnəfəsə oxunmasına imkan yaradır. Hər misra fikirlə hissin bəhrəsidir. Həyat həqiqətlərini geniş lövhələrlə, epik vüsətdə, dolğun xarakterlərdə ümumiləşdirməkdə poeziyanın imkanları daha genişdir".(2, 6 s.) Qəşəm İsabəylinin "Əkil – Bəkil" poeması müasir uşaq poeziyasına maraq doğuran oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanan kitablardandır. Qəşəm İsabəyli poeziyasını fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, özünəməxsus mövzu dairəsi olan bir yazıçı olması ilə bağlıdır. "Əkil–Bəkil" poemasında şair məktəb uşaqlarının marağını, psixoloji xüsusiyyətlərini yaxşı bilir, və bu sahədə maraqlı axtarışlar aparır, sevindirici nəticələrə əldə edir. Poemada müasirlik hissi çox güclüdür, əsəri oxuyan uşaqlar hər şeydən əvvəl qaynar həyatın bədii təsvirləri ilə rastlaşırlar.

Yaxşı deyiblər ki, hər şey uşaqlıqdan, uşaqlıq isə ailədən, məktəbdən başlanır. Ailə deyəndə valideyn, birinci növbədə ana, məktəb deyəndə isə müəllim yada düşür. Şair uşaq obrazlarının təsvirində, uşaq həyatının ayrı–ayrı sahələrinin, böyüklərlə, xüsusilə valideyn və müəllimlərlə bağlı problemlərin bədii həllinə də ciddi fikir verir, onların əsl mahiyyətinə nüfuz edir. Müəllif qələmə aldığı mövzunun bədii həlli üçün müxtəlif və maraqlı bədii vasitələrə əl atır.

Məktəbli Bəkilin dərslərini əla oxumasını, dərsə marağı və qabiliyyətilə yoldaşlarından seçilməsi, paxıllıq hissləri içərisində aşıb–daşan sinif yoldaşlarını qıcıqlandırır.

İmtahan vədəsiydi,
Bəkil oxuyurdu, ha!..
Axır ki,
Zəhmətinin
Əvəzi gəldi –
Baha!

-"Altı" olsa,
verərdik,
vallah
Ay Bəkil sənə!
Hətta "yeddi" düşürdü
Həndəsənə!..

Tərif tərif dalınca
Yağırdı
Yağış kimi...
Amma ...
Arada paxıl
Tutulmuşdu –
Qış kimi.

- Buna bax,
Zirək çıxıb,
Necə düşdü qabağa!
Qamarladı "beşləri"
Bizə nə qaldı, qağa?!

Heç nə,
Qotur
"Üç" sənin!
Saysınlar "gülünc" səni!
Hər gözəlin bir eybi!
Yaxşı deyib
Deyənlər.
Eybini gizləmirdi
Bəkili –
İstəyirlər.(1.50 s.)

Poemada çoxlu kino elementləri var, çəkilən lövhələrin hamısı gözəgörümlüdür.(1,52s.) Bəlkə də bu keyfiyyət şairin xeyli müddət kino sahəsində işləməyindən irəli gəlir. Əslində həyatda gördüyümüz heç nə insan varlığında izsiz qalmır, hətta gördüyümüz çox şeyi biz, yerli-dibli unutsaq da, yaddaşımızın hansı guşəsindəsə özünə yer tapıb yaşayır, bir də vaxtı–vədəsi məqamı gələnə kimi. Məqamı gələndə isə təklif–filan gözləmədən qələmə qoşulub kağıza köçür, bu halda yazı sahibinin özü də öz yazdığına məəttəl qalır, axı bu yazıları o, nə zaman yazmışdı. Qəşəm İsabəylinin "Əkil–Bəkil"ində də belə səhnələr istənilən qədərdir.

Poemaya bizim hər birimizin uşaqlığımızın müəyyən bir hissəsi hopub. Əsərdə folklor və ağız ədəbiyyatından istifadə qaydalarına, eyni zamanda fikri qoşulma metodundan müvəffəqiyyətlə istifadə olunub. Əsərdə şairin fikri bəhrələnməsini duymaq çətin deyil. Əsərdəki misraların hər birində poetik enerji var. Bu poetik enerjini qoruyub saxlamaq "Əkil-Bəkil" poemasında görmək mümkündür. Təbiiki bu da şairin yaradıcılıq istedadından irəli gələn poetik gücdür.

Əkil – Bəkil
Sadəcə
Əkil – Bəkil deyildi
Söz idi
Söhbət idi,
Ağızdı,
Gözdü ,
Dildi.

Müəllif müxtəlif zamanları, gedişatı bir axarda birləşdirməyi ustalıqla bacarır. Xüsusilə "Vətən" kəlməsinin özünəməxsus acısı yadda qalır.

Poemanın dili oxunaqlı və yadda qalandır. Əsərdə istənilən qədər bayatı, tapmaca və atalar sözləri öz əksini taparaq tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusən seçilən səkkizlik, yeddilik hecalar şairə istədiyi mənzərəni, istədiyi şəkildə göstərməyə imkan vermişdir. Azərbaycanın dərdli-kədərli və başıbəlalı tarixiylə yazılan ifadə imkanları poemada diqqət mərkəzində durur.

Müəllif poemanın sonuncu variantına xüsusi yeniliklər gətirərək, oxucularına həvəslə təqdim etmişdir. Ədəbi təcrübəyə malik olan Qəşəm İsabəyli, poemada obrazlı düşüncə tərzini poetik baxışlarla oxucusuna çatdırmağı bacarmışdır.(1,

Ədəbiyyatın söz sənətinin borcu hansısa siyasətə ifaçı olmaq deyil. Bir, var siyasətə xidmət edən yazıçı, bir də var ədəbiyyata xidmət edən yazıçı. Qəşəm Əlibəyli Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət edən yazıçıdır.

Poema Azərbaycan Dövlət mətbuat komitəsinin, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının "Ən yaxşı uşaq kitabı" I respublika müsabiqəsində II mükafata layiq görülmüşdür. "Əkil-Bəkil" poemasına ayrılan mükafat (500 manat) Qəşəm İsabəyli tərəfindən şəhidlərin xatirəsinə ucalan abidənin fonduna keçirilmişdir. Müəllifin bu naliyyəti poetik istedadının təsdiqidir. (2, 6 s)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Əhmədova. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı-"Elm və təhsil"-2012
2. Q. İsabəyli. "Əkil-Bəkil" Bakı-İşıq-1990. 169 s.
3. T. Əhmədov. Azərbaycan yazıçıları. V cild, Bakı, 1995, 640 s.

Xülasə

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında maraqlı səhifə açan Qəşəm İsabəyli uşaqları maraqlandıran müxtəlif mövzularda şeirlər yazıb. Şairin Azərbaycanda Birinci Vətən müharibəsindən bəhs edən uşaq əsərləri həmişə orta məktəb şagirdlərinin diqqətini cəlb etmiş, şair yaradıcılıq sahəsində mütəmadi olaraq tədqiqatlar aparan sənətkarlarımızdandır. Yazıçının 1990-cı ildə yazdığı "Əkil-Bəkil" poeması gənc məktəbli Bəkilin Birinci Vətən Müharibəsi illərində göstərdiyi qəhrəmanlıqları əks etdirən maraqlı yaradıcılıq axtarışıdır. Müəllif şeiri uşaq və gənclərə sevdirmək üçün uşaqların həyatını, müharibə haqqında düşüncələrini, müharibəyə getmək istədikdə necə qəhrəman olmaq istədiklərini araşdırıb. Bu baxımdan Qəşəm İsabəylinin yaradıcılığında "Əkil-Bəkil" poeması özünəməxsus yaradıcılıq üslubuna malikdir. Uşaqlar üçün yazılmış bu mövzu həmişə məktəblilərin marağına səbəb olub. Çünki uşaq psixologiyasını bilməyən yazıçının, şairin belə maraqlı əsər yaratması mümkün deyil. Belə bir araşdırmanın uşaqlar tərəfindən qəbul edilməsi üçün uşaqların həyat tərzini dərindən araşdırmaq və onlarla qarşılıqlı söhbət aparmaq lazımdır. Bu səbəbdən maraqlı əsər yaratmaq üçün uşaqların düşüncələrini, zövqlərini nəzərə almaq lazımdır. "Əkil-Bəkil" poeması 13 yaşlı məktəblinin qəhrəmanlıq arzularından

bəhs edir. Balaca qəhrəman Bəkil öz arzusunu yerinə yetirərək Naxçıvanda qızının evinə qonaq gələn qocadan şübhələnir. Bəkil qocanı aldadaraq hərbi hissəyə aparır. Hərbi hissədə məlum olur ki, qocanın əlindəki çəlik səssiz silahdır. Hərbi hissə komandanlığı balaca Əkilə öz təşəkkürlərini bildirirlər. Əkilinin igidliyi məktəbdə sevinclə qarşılanır. Birinci Vətən Müharibəsi illərində 13 yaşlı məktəblinin cəsarətindən yazan şair Azərbaycan Dövlət Mətbuat Komitəsinin ən yaxşı uşaq kitabları arasında ikinci mükafatına layiq görülüb.

A **.Sh.Ahmadova**

Summary

In the work of Gasham Isabayli
poetic talent

Gasham Isabayli, who opened an interesting page in Azerbaijani children's literature, wrote poems on various topics of interest to children. The poet's children's works about the First Patriotic War in Azerbaijan have always attracted the attention of high school students, and the poet is one of our artists who regularly conducts research in the field of creativity. The writer's poem "Akil-Bekil" written in 1990 is an interesting creative search that reflects the heroism of the young schoolboy Bekil during the years of the First Patriotic War. In order to make children and young people love the poem, the author has researched the lives of children, their thoughts about war, and how they want to be heroes when they want to go to war. In this regard, the poem "Akil-Bakil" in the work of Gasham Isabayli has a unique creative style. This topic, written for children, has always attracted the interest of schoolchildren. Because it is impossible for a writer or poet who does not know child psychology to create such an interesting work. In order for such a study to be accepted by children, it is necessary to deeply investigate the way of life of children and have a mutual conversation with them. For this reason, it is necessary to take into account the thoughts and tastes of children in order to create an interesting work. The poem "Akil-Bekil" tells about the heroic dreams of a 13-year-old schoolboy. The little hero, Bekil, fulfills his wish and suspects the old man who visited his daughter's house in Nakhchivan. Bakil deceives the old man and takes him to the military unit. In the military part, it turns out that the steel in the old man's hand is a silent weapon. The command of the military unit expresses its gratitude to little Akil. Akili's bravery is greeted with joy at school. The poet, who wrote about the courage of a 13-year-old schoolboy during the First Patriotic War, was awarded the second prize of the Azerbaijan State Press Committee among the best children's books.

А.Ш.Ахмедова

Резюме

В творчестве Гашама Исабейли поэтический талант

Гашам Исабейли, открывший интересную страницу в азербайджанской детской литературе, написал стихи на разные интересующие детей темы. Детские произведения поэта о Первой Отечественной войне в Азербайджане всегда привлекали внимание школьников, и поэт является одним из наших писателей, который уже много лет регулярно проводит исследования в этой области. Стихотворение писателя «Акил-Бекил», написанное в 1990 году, представляет собой интересный творческий поиск, отражающий героизм юного школьника Бекиля в годы Первой Отечественной войны. Чтобы дети и молодежь полюбили стихотворение, автор исследовал жизнь детей, их мысли о войне и то, как они хотят быть героями, когда хотят идти на войну. В этом отношении поэма «Акил-Бакыл» в творчестве Гашама Исабейли имеет неповторимый творческий почерк. Эта тема, написанная для детей, всегда вызывала интерес у школьников. Потому что невозможно писателю или поэту, не знающему детской психологии, создать такое интересное произведение. Для того чтобы такое исследование было принято детьми, необходимо глубоко исследовать образ жизни детей и вести с ними взаимную беседу. По этой причине необходимо учитывать мысли и вкусы детей, чтобы создать интересное произведение. Поэма «Акил-Бекил» повествует о героических мечтах 13-летнего школьника. Маленький герой Бекил подозревает старика, который пришел в дом его дочери в Нахчыване, исполняя его желание. Бакил обманывает старика и отвозит его в воинскую часть. В военной части выясняется, что сталь в руке старика — бесшумное оружие. Командование воинской части выражает благодарность маленькому Акилю. В школе с радостью встречают храбрость Акили. Поэт, написавший о мужестве 13-летнего школьника в годы Первой Отечественной войны, был удостоен второй премии Государственного комитета по печати Азербайджана среди лучших детских книг.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., Ü.E.Baxşıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURİYEVA SVETA
ADPU
Üzeyir Hacıbəyli, 68,

YENİYETMƏNİN YARADICI TƏFƏKKÜR VƏ TƏDQİQATÇILIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər:yeniyetmə, yaradıcı təfəkkür,problem situasiya, tədqiqatçılıq qabiliyyəti,müstəqil,motivasiya, emosiya

Ключевые слова: Подросток,творческое мышление,проблемная ситуация, исследовательская способность , самостоятельно,мотивация,эмоция

Key words:

Подросток creative thinking,problem situation,research ability, independent, motivation, emotion

Şagirdlərə fikirləşməyi öyrətmək müasir təhsil konsepsiyası baxımından inkişafın psixologiyası və pedaqogikasının aktual problemlərindən biridir. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin sual yönümündə aktivləşdirilməsi sisteminin işlənilməsi mühüm psixoloji, pedaqoji və metodik problem kimi diqqəti daha çox cəlb edir.

Inkişafetdirici təlim prinsipinin bərqərar olması ilə problemli təlimin məktəb təcrübəsində gerçəkləşməsi sahəsində yeni mərhələ əmələ gəldi. Problemlilik inkişafetdirici təlimin başlıca prinsipi sayılır.O mənada ki, problemli təlimin əsas məqsədini öz-özlüyündə "informasiya mübadiləsi", bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi və mənimsənilməsi deyil, məhz şagirdlərin yaradıcılıq qüvvələrinin inkişafı təşkil edir (V.T.Kudryavsey). Problemli təlim konsepsiyası üçün təfəkkür mürəkkəb qanunauyğunluqları olan prosesdir.Bu konsepsiyaya görə dərs birtərəfli şəkildə başa düşülən və qiymətləndirilən hafizə qanunları ilə deyil,mürəkkəb çoxcəhətli təfəkkür prosesinin özünün qanunları ilə qurulur. Problemin ayird edilməsi dərsdə məhz bu kökdə təfəkkürun öz qanunları axarında qəribə fikir məkanı yaradır; şagird axtarır, arayır, yeni olanı kəşf edir, bu prosesdə o, sadəcə olaraq fikirləşmir, onun fikri, təfəkkürü inkişaf edir və tədricən yeni məziyyətlər kəsb edir.

Təfəkkür prosesində şagirdlər öz biliklərini təcrübədə tətbiq edərək,tədqiqatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olur, nəticə etibarilə qabiliyyətlərinin daha dərin qatlarına nüfuz edə bilirlər. Vaxtilə təfəkkürün təbiətini açan A.N.Leontyev qeyd edirdi ki, təfəkkürün quruluşu praktik fəaliyyətin quruluşuna yaxınlığı ilə prinsipial xarakter daşıyır. Yaradıcı təfəkkür insanın əmək fəaliyyətindən doğur və məqsədə çatmaq yolunda ,müvəffəqiyyət qazanmaqda qarşıya çıxan maneələri aradan qaldırmaqla inkişaf edir. Ən əsası, yaradıcı təfəkkür şagirdlərin təlim,əmək,oyun fəaliyyətində tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı ilə şəxsiyyətə çevrilməsində xüsusi rol oynayır.

Azərbaycan psixoloqlarının (prof.Ə.Bayramov və b.) tədqiqatları əsaslı surətdə göstərir ki,tənqidi təfəkkür ağlın inteqrativ məziyyətidir.Yaradıcılıq proseslərinin səmərəliliyi bilavasitə bu bənzərsiz keyfiyyətlərlə şərtlənir(.səh.105).

"Təfəkkür sualdan başlayır"- psixologiyada bu deyim müntəxəbat həqiqəti kimi səslənir. Ayrı-ayrı fənnlərin tədrisi prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin sual yönümündə aktivləşdirilməsi sisteminin işlənilməsi mühüm psixoloji, pedaqoji və metodik problem kimi diqqəti daha çox cəlb edir. Öyrənilən cism və hadisələrin strukturu , funksiyaları və səbəbləri nəzəri təfəkkür ölçüləri ilə izah olunanda , şagirdlərdə məntiqi sualların təşəkkülü üçün öz-özünə şərait yaranır. Şagirdlərin dərsdə emosional cəhətdən aktivləşdirilməsi də şagird suallarının formalaşdırılmasının şərtidir.Təfəkkürün inkişafı mühüm bir problemi sistemli həll edəndə, sual məsələsi ilə öz-özünə rastlaşır. Axı, sual bilavasitə təfəkkürün inkişafı, fikirin pərvazlanması məsələsidir. Amerika psixoloqlarıı informasiya mübadiləsi prosesində fikirləşmədən danışmağa başlamamağı, şagirdlərə sual verməyə tələsməməyi ,onu mümkün qədər götür-qoy etməyi , öz gücünə həll etməyi məsləhət görürlər. Şagirdlərə nəinki problemi görmək həm də onu sualla formulə etmək ,fərziyyələr irəli sürmək mədəniyyəti aşılanmalıdır .Əgər şagird öz-özlüyündə adi sual verirsə, müəllim onun sualını dərhal cavablandırırsa, bu müəllimin böyük pedaqoji səhvidir. Müəllim şagirdi aktivləşdirməli və onun sualını sinifdə məhz özünün araşdırması üçün şərait yaratmalıdır. Şagirdlərə həm də yazılı suallar verməyi, öz suallarını əsaslandırmağı öyrətmək vacibdir.

Yeniyetmələrdə təfəkkürün inkişafında xüsusilə irəliləyiş baş verir. Onların təfəkkürü kiçik məktəblinin təfəkküründən əsaslı surətdə fərqlənir. Adətən, kiçik məktəblilər əsasən konkret cisimləri müqayisə edir, başlıca olaraq ümumi təsəvvürlərə və məişət anlayışlarına əsaslanırlar.Yeniyetmələr isə anlayışları mənimsəyir və onlara istinad edirlər. Daha çox ümumi hökmlərdən istifadə edir, onların təfəkkürü ən çox mücərrəd xarakter daşımağa başlayır. Bu dövr mücərrəd təfəkkürün inkişafı üçün senzitiv dövr hesab olunur. Yeniyetmələr müstəqil bilik əldə etməkdən, tədqiqatçılıq fəaliyyətindən emosional məmnunluq hissi duyurlar. Düşünmək, müstəqil "kəşflər" etmək onların xoşuna gəlir. Onlar məsələni müxtəlif yollarla həll etmək, müstəqil olaraq misal və məsələ qurmaq sahəsində ciddi müvəffəqiyyətlər qazanırlar. Bununla yanaşı olaraq yeniyetmələr praktiki işlərə, laborator məşğələlərə çox böyük meyl göstərirlər. Cisim və hadisələr arasındakı səbəb və nəticə əlaqələri ilə maraqlanır, müxtəlif fərziyyələr irəli sürür və bu fərziyyələri əsaslandirmağa çalışırlar. Lakin bəzən yeniyetmələr çox vaxt məsələni tezliklə həll etməyə can atır, hövsələsizlik edirlər, bəzən də öz qüvvələrinə həddən artıq inam yaranır, hər şeyi tez və asanlıqla dərk edə biləcəklərinə arxayın olurlar. Çox vaxt nisbətən çətin məsələ onlara çox asan görünür. Lakin onun öhdəsindən gəlmək üçün heç də kifayət qədər səy göstərmirlər. Bu cür halların yaranması yeniyetmələrin təhsil aldıqları siniflərdə təlimi təşkil etməyi xeyli çətinləşdirir. Dərslər onlar üçün maraqsız, emosional baxımdan cəlbedici olmadıqda, onların

təlimə münasibəti dəyişir, maraqları sönür. Rus didaktı Q.S.Şukinanın tədqiqatları göstərmişdir ki, eyni bir sinifdə oxuyan yeniyetmələrin idrak maraqlarında böyük fərqlər nəzərə çarpır. Bir qrup yeniyetmələrdə maraqlar amorf xarakter daşıyır, dəyişkənliyi və situativliyi ilə səciyyələnir. Digər qrup yeniyetmələrdə maraqlar geniş tədris fənlərini, bütövlükdə təlim fəaliyyətini əhatə edir. Üçüncü qrup yeniyetmələrdə isə köklü, dominant maraqlar aydın təzahür edir.(6,стр.208).Şagirdlərin dərslə maraqlanıb maraqlanmaması nə qədər təəccüblü gorunsə də, onun müəllimə münasibətilə bağlıdır, xüsusilə yeniyetməlik dövründə. Yeniyetmə müəllimi sevirsə, onun söz söhbətindən doymur, dərsdə diqqətlə ona qulaq asır, dərslə maraqlanır.Onun üçün sevimli müəllim həm də maraqlı dərs deməkdir.Sayğısız müəllimin dərsi isə yeniyetməni cəlb etmir, ona cansıxıcı, darıxdırıcı, maraqsız görünür.

Son zamanlar aparılan tədqiqatlar (A.K.Markova və b.) əsaslı surətdə göstərir ki, marağı şəxsiyyətin motivasiya yönümü ilə eyniləşdirmək olmaz. Onlar müəyyən xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqlənirlər. Şəxsiyyətin motivasiya yönümü marağın əsasını, mənbəyini təşkil edir. Maraq isə mürəkkəb motivasiya yönümünün nəticəsi, onun inteqral təzahürlərindən biri kimi özünü göstərir.(4,стр.91). Məktəb təcrübəsində bu faktları emprik surətdə «kəşf» etmiş müəllimlər az deyil. Belə müəllimlərdən biri məktəbdə biologiya fənnini tədris eləyən Zərifə müəllimə dərsdən sonra evə gedəndə, qonşuluqda evin damında"çətin " uşaq sayılan VIII sinif şagirdinin quş uçurtduğunu gördü. O, özünü görməməzliyə vurdu, yaxınlıqdakı dayanacağa çatsa da, şagirdi yadından çıxara bilmirdi... Sabahı gün üçüncü saat biologiya dərsi idi .Mahir yenə də dərsini bilmirdi.Sinif yoldaşlarından kiminsə gülməli şəklini çəkmişdi, indi də onu ələ salıb gülürdü. Müəllim sinfi sakitləşdirdisə də Mahirə heç nə demədi.

İki gün keçmişdi. Müəllim ikinci mərtəbədə Mahirlə təsadüfən rastlaşdı. O gülərüzlə Mahirə yaxınlaşdı.Ordan-burdan söhbət salıb sözü məharətlə "quş"məsələsinə gətirib çıxadı. Amma onu damda gördüyünü,quş uçurtduğunu

söyləmədi. Müəllimənin məqsədi başqa idi. O şagirdin quş çoxaltmağın qaydalarını bilib bilməməsini öyrənmək istəyirdi."Quş çoxaltmağın qaydalarını bilirsən?"sualı şagird ücün bəlkə də gözlənilməz oldu, lakin müəllimin xoş ovqatı onu ürəkləndirdi. Mahir səmimi etiraf etdi ki, çoxlu qüşu olsa da, onları çoxaltmağın qaydalarını bilmir, ancaq öyrənmək istəyir. Müəllim Mahirdə biologiyaya maraq yaratmaq üçün onun məhz bu istəyindən məharətlə istifadə etdi: şagird ücün müvafiq kitablar gətirdi. Ona məsləhətlər verməyə başladı. Mahir quşçuluq elminin əsaslarını maraqla öyrənirdi.Onun biologiya fənninə də artıq mübasibəti dəyişilmişdi.O, dərsə nəinki hazır gəlur, həm də müəllimə sual verir, müxtəlif bioloji məsələləri daha ətraflı öyrənmək istəyirdi... Məktəbdə Mshirin yaxından iştirakı ilə əvvəlcə biologiya dərnəyi, bir qədər sonra isə canlı guşə təşkil etdilər.Mahir tanınmaz olmuşdu. Biologiya fənnindən "4" və "5" qiymətlərlə oxuyurdu. Onun başqa fənlərə də münasibəti ciddi surətdə dəyişmişdi, məktəbin həyatında yaxından

iştirak edirdi. D.Karnegi belə söyləmişdi ki, insana təsir göstərmək üçün onun istəyi haqqında danışasan və həmin istəyə nail olmağın yolunu öyrədəsən. Məhz Zərifə müəllimə Mahirin bu istəyindən bacarıqla istifadə etdi, onun maraq dairəsini öyrəndi və dərhal marağnın təmin olunmasında ona köməklik göstərdi. Və bununla da Mahirin təlimə münasibətini dəyişdirdi.Mahir üçün məktəbə müvafiq kitablar gətirdi.Ona məsləhətlər verməyə başladı. Mahir quşçuluq elminin əsaslarını maraqla öyrənirdi. Onun biologiya fənninə də artıq münasibəti dəyişmişdi.O dərsə nəinki hazır gəlir, həm də müəllimə sual verir, müxtəlif bioloji məsələləri daha ətraflı öyrənmək istəyirdi... Mahir Zərifə müəllimənin səyi nəticəsində tanınmaz olmuşdu. Kim bilir bəlkə də Mahir gələcəkdə biologiya sahəsində yaxşı bir mütəxəsis kimi yetişəcək.

Bəzən müəllimlər öz problemlərinin axarında qalır, şagidlərdə özünü biruzə verən qabiliyyətləri görsələr də onu vaxtında inkişaf etdirə bilmirlər, onlarda gələcəyin istedadını, görə bilmirlər. Professor Ə.Əlizadə haqlı olaraq qeyd edir ki, "Maraq səriştəli müəllim üçün sözün əsil mənasında Arximed lingidi.O bu möcüzəli lingin köməyilə uşaq dünyasını məhvərətindən oynada bilər və oynatmalidir".(2,səh.302).Təəssüflə qeyd etmək lazımdir ki, müəllimlərin bir qismi maraq effektinin psixoloji mexanizmlərini aça bilmir və tədris situasiyalarında çıxış yolu tapmırlar. Ona görə də məktəbdə bir sıra qabiliyyətli şagirdlərə təsadüf olunur ki, onlar motivasiya çatışmamazlığından oxuya bilmirlər. Müxtəlif problemlərin həlli vəziyyətində motivasiya və təfəkkür arasındakı əlqə mühüm rol oynayır.Hər bir müəllim təlim prosesində bu əlaqəni daim inkişaf etdirməlidir.

Ədəbiyyat

1.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.Psixologiya.Bakı, 2012.
2. Əlizadə Ə.Ə.Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri.Bakı, 1998.
3.Psixologiya.// M.Məhərrəmovun redaktorluğu ilə/Bakı, 1965.
4. Ильин Е.П.Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург, 2000.
5 Крутецкий. Основы педагогической психологии.М, 1972.
6.Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. М.,"Прос

Sveta Nuriyeva

YENIYETMƏNIN YARADICI TƏFƏKKÜR VƏ TƏDQIQATÇILIQ QABILIYYƏTININ INKIŞAF ETDIRILMƏSI

XÜLASƏ

Məqalədə yeniyetmənin yaradıcı təfəkkür və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafından bəhs olunur. Yeniyetməni səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri onun düşüncəsində baş verən dəyişikliklərdir . Konkret obrazlı təfəkkür öz yerini mücərrəd təfəkkürə verir və şagirdlərdə müqayisə, əqli nəticə çıxarma sürətlə inkişaf edir. Yeni biliklərin əldə edilməsi fikri əməliyyatların inkişafı üçün psixoloji

cəhətdən əlverişli şərait yaranır. Yeniyetmə cisim və hadisələtərdən düzgün nəticə çıxarmağa müvəffəq olur .Bu da yeniyetmənin yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşmasına zəmin yaradır.Müxtəlif problemlərin həlli vəziyyətində motivasiya və təfəkkür arasındakı əlaqə mühüm rol oynayır.Məqalədə yeniyetmənin tədris və tərbiyə prosesinə təcrübəli müəllimin dərin nüfuzundan , onun "çətin"yeniyetmənin maraq dairəsinə təsir etməklə təlimə qarşı necə müsbət motivasiya yarada bilməsindən bəhs olunur Məqalədə həmçinin təfəkkürün hisslərlə əlaqəsindən bəhs olunur.Çünki emosiyalar təkcə təfəkkürə təsir etmir, həm də onun əvəzsiz tərkib hissəsidir. İdrak fəaliyyətinin seçiciliyi emosiyaların aktivləşməsi ilə bilavasitə baglıdır

Света Нуриева

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены особенности развития творческого мышления и исследовательских способностей подростков. Центральным фактором в развитии подростка являются изменения, происходящие в его мышлении. Движение мышления подростка характеризуется тем,что интеллект порывает связи с конкретной основой, возникает совершенно новая форма-обстрактное и творческое мышление.Идея приобретения новых знаний создаёт психологически благоприятные условия для развития операций. Подростк способен делать правильные выводы из предметов и событий. В ситуации решения разных задач значительную роль имеет связь мотивации и мышления.В статье рассказывается о глубоком проникновении интереса педагога к процессу обучения и воспитания подростка может добиться формирования у него стойкой положительной мотивации к учению.В статье также рассказывается о связи эмоции и мышления. Так как эмоции не просто влияют на мышление, но являются обязательным его компонентом. Избирательность познавательной деятельности непосредственно связана с активацией эмоции.

Sveta Nuriyeva

Development of creative thinking and research abilities of teenagers

Summary

The article talks about the development of creative thinkind and research abilities of teenagers.One of the main factors that contributes to the development of teenagers is in thinking with changes connected.The mentality of teens is

characterized by an abstract and creative character, rather than comparing with specific subjects. The idea of acquiring new knowledge creates psychologically favorable conditions for the development of operation. The adolescent is able to draw correct conclusions from objects and events The role of motivation and thinking plays an important role in dealing with different situations.In the article, the less experienced initiative of the experienced teacher speaks about creating a positive motivation and interest in teenage learning.The role of emotions in the development of thinking is expressed and it is shown that emotions are not simply a matter of thinking, but also one of its essential components. The selectivity of cognitive activity is directly related to the activation of emotions.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehriban İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MAYA ABDULLAYEVA

ADPU-nun Ağcabədi filialının ədəbiyyat müəllimi
magamirzeqizi@gmail.com

X.HÜSEYNİNİN "MİN MÖHTƏŞƏM GÜNƏŞ" - QADIN AZADLIĞI ROMANI

Xülasə

Hər bir şəxsin həyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş qanunlar insan hüquqlarıdır. "İnsan hüquqları" dedikdə, BMT-nin qəbul etdiyi bütün bəyyannamələrdə, konvensiyalarda və tövsiyyələrdə təsbit olunan hüquqlar nəzərdə tutulur. Qadın azadlığı humanizm, yəni insanpərvərlik ideyalarının pərvəriş tapmağa başladığı İntibah dövründən etibarən ədəbiyyat və incəsənətin ən başlıca mövzusuna, ana xəttinə çevrilmişdir. Əsərlərində dünyanın ən aktual problemlərini əsas mövzu alan və bu problemlərin orjinal şəkildə ədəbi-bədii həllini verən, günümüzün ən oxunaqlı yazıçılarından olan, dünyanın əfqan əsilli Amerikan yazıçısı deyə tanıdığı Xalid Hüseyni də qadın azadlığı məsələsindən yan keçə bilməzdi. X.Hüseyni romanları gender məsələlərinin araşdırılması üçün çox geniş mövzu verir. Onun bir neçə əsərində bu məsələyə toxunulsa da, qadın azdlığı problemi "Min Möhtəşəm Günəş"romanının əsas leytimotivi kimi diqqət çəkir.

Açar sözlər: Qadın, azadlıq, "Min möhtəşəm Günəş",inikas, bədiilik, leytmotiv.

Hər bir şəxsin həyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş qanunlar insan hüquqlarıdır. "İnsan hüquqları" dedikdə, BMT-nin qəbul etdiyi bütün bəyyannamələrdə, konvensiyalarda və tövsiyyələrdə təsbit olunan hüquqlar nəzərdə tutulur. İnsan hüquqları heçdən, öz-özünə yaranmamışdır. Zülm, maraqların toqquşması, hakimiyyət uğrunda əsrlərlə davam edən mübarizə onları zərurətə çevirmişdir. 1979-cu ildə BMT Baş Məclisi "Qadınlar barəsində Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv olunması Konvensiyasını qəbul etdi. 1999-cu il üçün 161 ölkə, o cümlədən Azərbaycan demokratik respublikası Qadın Konvensiyasını qəbul etmişdir".(2.s-10)

Qadınlara geniş hüquqların verilməsi, onların cəmiyyətdə layiqli yerinin təmin edilməsi ilk növbədə sağlam nəslin formalaşması, xalqın genetik saflığının qorunub saxlanması baxımından vacibdir. Qadın azadlığı humanizm, yəni insanpərvərlik ideyalarının pərvəriş tapmağa başladığı İntibah dövründən etibarən ədəbiyyat və incəsənətin ən başlıca mövzusuna, ana xəttinə çevrilmişdir. Ən qədim ədəbiyyat nümunələrindən tutmuş müasir ədəbi nümunələrə kimi qadın azadlığı problemi ya əsas ya da yardımcı mövzu olaraq uğurla işlənmişdir. "Hələ 1847-ci ildə İngilis yazarı Şarlotta Brontenin yazmış olduğu "Ceyn Eyr" əsərində qadın

hüquqsuzluğundan əsas mövzu kimi bəhs olunurdu. Bu əsər qadın azadlığına həsr olunmuş ilk əsərlərdən sayılır”.(3)

Qadın azadlığı cəmiyyətdə azadlığın ən təbii ölçüsü olduğundan cəmiyyətlə vəhdətdə inkişaf edib zənginləşən bədii ədəbiyyat bu mövzudan kənarda qala bilməzdi. Ən qədim ədəbiyyat nümunələrindən tutmuş müasir ədəbi nümunələrə kimi qadın azadlığı problemi ya əsas ya da yardımcı mövzu olaraq uğurla işlənmişdir.

Əsərlərində dünyanın ən aktual problemlərini əsas mövzu alan və bu problemlərin orjinal şəkildə ədəbi-bədii həllini verən, günümüzün ən oxunaqlı yazıçılarından olan, dünyanın əfqan əsilli Amerikan yazıçısı deyə tanıdığı Xalid Hüseyni də qadın azadlığı məsələsindən yan keçə bilməzdi. X.Hüseyni romanları gender məsələlərinin araşdırılması üçün çox geniş mövzu verir. Onun bir neçə əsərində bu məsələyə toxunulsa da, qadın azdlığı problemi “Min Möhtəşəm Günəş”romanının əsas leytimotivi kimi diqqət çəkir.

Xalid Hüseyni ilk əsəri “Çərpələng Uçuranla” ətrafına geniş oxucu və tənqidçi auditoriyası toplamış, böyük zövq və maraqla qarşılanmışdır.

“Bəzi tənqidçilərin qeyd etdiyi kimi ilk əsəri ilə “yeni əsrin əsas romanını”yaradan Xalid Hüseyni 4 mart 1965-ci ildə Əfqanıstanın Kabil şəhərində diplomat ailəsində dünyaya gəlmişdir. O ailəsi ilə əvvəlcə Fransaya, sonra isə ABŞ-a köçmüşdür. Onun uşaqlıq çağları Əfqanıstanın sülh və firəvanlıq illərinə düşdüyü üçün yazıçı özünü çox xoşbəxt sayır. Xalid Hüseyni Amerikada Kaliforniya Universitetində tibb sahəsində təhsil alıb. Baxmayaraq ki, Xalid Hüseyni ölkəsində baş verən çətinliklərin birbaşa şahidi olmayıb, ancaq onu hər zaman həmyerlilərinin acı həyatı, ölkəsinin mürəkkəb siyasi vəziyyəti narahat etmişdir. Bu narahatlıq özünü onun romanlarında hərtərəfli göstərir. Elə bu səbəbdən də yazıçı özünə həkim ixtisasını seçmişdir. O, hazırda Şimali Kaliforniyada yaşayır”. (5) Müharibə və insan, düşmənlik-dostluq, haqsızlıq-ədalət, nankorluq-fədakarlıq, peşmanlıq, vicdan əzabı, sədaqət və s. bütün bunlar məşhur yazıçı Xalid Hüseyn yaradıcılığının əsas mövzusunu təşkil edir. Xalid Hüseynin "Çərpələng uçuran" da əgər fədakar kişi dostluğundan söhbət açılırsa, "Min möhtəşəm günəş" əsərində güclü qadın dostluğu təsvir edilmişdir.

Əsərdə sevinc, kədər, güc, mübarizə, nifrət və güclü məhəbbət hissləri oxucunu sonadək izləyir. Xalid Hüseyni öz əsərində klassik ədəbi nümunələrə də müraciət edir ki, bu da cəmiyyətin normal və firavan yaşamasına mane olan uydurma qanunların qədim milli ənənələrdən gəldiyini *göstərməyə xidmət edir. Yazıçı böyük əsəri olan "Min möhtəşəm günəş" in adını XVII əsr Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin "Qəndəharnamə" poemasının:*

Bu şəhərin nə damını işıqlandıran ulduzları saya bilərsən,

Nə də divarlarının arxasında gizlənən min möhtəşəm günəşi... beytindən götürmüşdür. Bu poema II Şah Abbasın Əfqanıstan yürüşünə və 1649-cu ildə Qəndəharı tutmasına həsr olunmuşdur”. (4)

Bəxtinə müharibə düşmüş, darmadağın olan Əfqanıstan və bu müharibənin əsas qurbanlarından olan iki əfqan qadınının faciəvi taleyi əsərin əsas mövzusudur. Bu qadınlardan biri zəngin bir əfqanlının qeyri-qanuni qızı, ailə sevgisinin nə olduğundan xəbərsiz tənha Məryəmdirsə, digəri isə ailə sevgisi ilə böyümüş rəngarəng dünyası olan Leyladır. Əslində ümumi heçnəyi olmayan bu qadınların bədxah müharibənin təsiri ilə yolları kəsişir. Onlar özləri də bilmədən rəqib, rəfiqə sonra daha da doğmalaşıb bacı kimi olurlar.

Hələ dünyaya gəlməmişdən bəxti gətirməyən Məryəm, hər kəsin atalı analı, yaxud da onlardan birinin normal sevgisi ilə böyüyən uşaqlardan fərqli olaraq o kasıb bir komada xəstə və həyatda bəxti heç zaman gətirməyən bir ananın övladı kimi doğulmuşdur. Varlı iş adamı, üç arvadı doqquz uşağı olan Cəlilin, bəzən də Nananın qəbul edə bilmədiyi qız övladı olan Məryəm hələ beş yaşı olanada "Haramı"damğasını qəbul etməyə məcbur edilmişdir. Əfqan cəmiyyətində nigahdankənar doğulmaq, həmçinin varlı bir atanın qəbul etmədiyi övladı olmaq bu damğanı sorğusuz-sualsız qəbul etmək deməkdir. İstər beş yaşın olsun istər özünü dərkedəcək qədər böyümüş ol fərq etməz. Bu isə o deməkdir ki, sənin taleyin, çəkdiyin əziyyətlər, necə olduğun və necə olacağın kimsə üçün bir məna ifadə etmir. Sən səni qəbul etməyən bir cəmiyyətdə yaşamalı, gücün yetsə savaşmalı, gücün yetmədiyi təqdirdə məhv olub getməlisən. Çoxlarının layiq görüldüyü xoşbəxt həyatdan sən məhrum edilmisənsə demək buna layiqsən, bu sənin günahındır və sənin bu həyatda heç nəyə haqqın yoxdur. Məryəmin yaşadığı cəmiyyət və həyat ona ancaq bunları təlqin edirdi. "Onda Məryəm bu sözü başa düşmürdü. Bilmirdi ki, "harami" nə deməkdi. Yaşına görə, tifil bu haqsızlığı qiymətləndirə də bilmirdi ki, desin – haramını günahkarlar gətirir dünyaya, haramı neyləsin? Amma fəhm edirdi ki, anası bu sözü bu sayaq deyirsə, demək nəsə pis sözdü. "Haramı" nəsə həşərat kimi, tarakan kimi iyrənc bir şeydi, Nana da həmişə onları deyinə-deyinə daxmadan süpürüb atır. Sonralar, Məryəm bir az böyüyəndə başa düşdü. Anasının səsində elə bir hiddət vardı ki, elə bil o, bu sözü qızcığazın üzünə tüpürüb deyirdi – "harami", yəni, heç kimə lazım olmayan bir şey, yəni, o – Məryəm özü, başqalarının hər şeyə haqqı olduğu halda, onun heç nəyə haqqı yoxdur – nə sevgiyə, nə ailəyə, nə ev-eşiyə. Onu heç kim qəbul etmir". (1.səh-1) Əsər əvvəldən axıra kimi Məryəmin ailə, cəmiyyət tərəfindən üzləşdiyi haqsızlıqlar, faciələri özündə əks etdirir.

Məryəm ilk həyat dərsini on dörd yaşı olan zaman çox sevdiyi atasının onu qəbul etməməsi ilə alır. Böyük ata sevgisi Məryəmə baha başa gəlir. O, kor-peşman evə-anasının yanına dönəndə ömrünün sonuna qədər vicdan əzabı ilə yaşayacağını anlayır. Qızının gedişini böyük xəyanət sayan və onu həzm edə bilməyən Nana intihar edir. Beləliklə də Məryəm həmin gün həyatdan ikinci dərsini almaqla həm atasız həm də anasız qalır. Ağır peşmanlıq hissi ilə yaşayan Məryəm anası Nananin "Kompasın həmişə şimalı göstərən əqrəbi kimi, bir kişinin günahlandıran barmağı da daim, bir qadını göstərər... " sözlərini bu dərslərin böyük nəticəsi kimi unuda bilmir.

Yaşadığı cəmiyyətin heç cürə həzm edə bilmədiyi Məryəmin bu dəfə bütün azadlığı əlindən alınır. Zorla özündən otuz yaş böyük kişiyə ərə verilməsi, iztirab və işgəncə içində yaşaması azmış kimi Məryəm heç vaxt ana ola bilmir. Bu bədbəxtliyi onun bu günə qədər yaşadığı bədbəxtliklər qarşısında sönük qalır. Sanki həmişə səadət içində yaşayırmış kimi uşağını hamamda itirdiyi an bütün səadətini itirmiş olur, həyatının ən ağır günləri bundan sonra başlayır. Həm analıq sevincindən, həm də buna görə əri Rəşidin normal münasibətindən məhrum olan Məryəm əsl indi bədbəxt olur.

Qorxu və işgəncə üzərinə qurulmuş ailə həyatında əslində bütün duyğuları ilə ərinə nifrət etsədə, kişinin hökmran olduğu bir cəmiyyətdə doğulan Məryəm yaşadığı hər şeyə rağmən ərinin qulluğunda durur, onun bütün istəklərini yerinə yetirir. Onu buna vadar edən yalnız qorxularıdır. O təklikdən, sahibsiz qalmaqdan ən əsası əri bilidyi vəhşi, yırtıcı varlıqdan çox qorxurdu. "Ərinin evə qayıdan vaxtı Məryəm tir-tir əsirdi. Həyət qapısının cəftəsinin səsini eşidər-eşitməz canına üşütmə düşürdü. Yatağında uzansa da, nəfəsini içinə çəkib onun ayaq səsinə qulaq asırdı: bax, odur, qapı açıldı, dabanlarının taqqıltısı, ayaqqabılarını soyunandan sonra yalın ayaqlarının küt tappıltısı gəldi". (1.s-15)

Məryəm bütün bu acınacaqlı vəziyyətinin fərqindəydi. Bəzən oxumuş qadınlar haqqında düşünür onların həyatı ilə öz həyatını müqaisə edirdi. Rəşidlə gəzməyə çıxan Məryəm Kabilin varlı məhəllələrində yaşayan qadınları gördükdə onlara biganə qala bilmir. Bu mənzərə onun hüquqsuzluğunu, acı taleyini bir daha onun üzünə vurur. "Kabilin bu hissəsində qadınlar elə bil ayrı, seçilmiş bir cinsdən idi. Onların yaşadığı yoxsul məhəllələrdəki qadınlar hara, bunlar hara? Onların məhəlləsində qadınlar hamısı örtünür, yaşınırdı. Bu qadınlar isə – Rəşid necə deyirdi? – hə, "modern" qadınlar idi. Müasir əfqan qadınları müasir əfqan kişilərinə ərə gedir, ərləri isə onların yad kişilərin qabağında üz-gözünü bəzəyib, başıaçıq gəzməsinə heç nə demirlər ... ... Bu qadınların çiynində çanta vardı, ayaqları dar, qısa yubkadan çıxırdı. Maşının sükanı arxasında olan bir qadın isə siqaret də çəkirdi. Uzun dırnaqlarına çəhrayı, narıncı lak çəkmişdi, dodaqları zanbaq kimi al rəngdə idi. Hündürdaban ayaqqabılarda, qara eynəklərdə elə bil harasa iş dalınca tələsirdilər. Yanlarından ötüb-keçəndə onlardan gələn ətir iyi Məryəmi vurdu. "Yəqin, hamısı universitet qurtarıb", – düşündü. Gözəl binalarda, ofislərdə işləyirlər, hər birinin öz stolu var, makinada yazırlar, siqaret çəkir, telefonla vacib danışıqlar aparırlar. Bu qadınların həyatı minbir sirlə doludu. Məryəm hara, onlar hara? Özünün necə aşağılarda olduğunu hiss edir, sadəlövhlüyünü, avamlığını və zahiri görkəmini onlarla müqayisə edir, öz gözündən düşürdü".(1.s-11)

Xalid Hüseyni əsərdə Məryəmin hüquqları tapdalanan, zorla qoca kişilərlə ailə qurmağa məcbur edilən ilk və son qadın olmadığını göstərir. Onun cəmiyyətində hər iki qadından biri bu ədalətsizliyin, amansızlığın qurbanı olur. Onlardan biri də Leylanın rəfiqəsi, sinif yoldaşı Həsinədir. "Həsinənin atası taksi şoferi idi. Qaşqabaqlı, əsəbi bir kişi idi. Yəqin ki, uzağı bir-iki ildən sonra ərə verəcəkdi onu.

Çox nadir hallarda ciddi danışan Həsinə bir dəfə Leylaya demişdi ki, onun taleyi artıq həll olunub, onu özündən iyirmi yaş böyük xalaoğlusuna ərə verəcəklər. Onun Lahorda maşın dükanı var. "Cəmi ikicə dəfə görmüşəm onu. Yemək yeyəndə ağzı heç bağlanmır..." – deyirdi." (1.s-16) Məryəm kimi Həsinə də öz hüquqsuzluğunun fərqindəydi, o da Leyla kimi təhsil almaq, özünə gözəl gələcək qurmaq istəsə də ailəsi və cəmiyyətinin amansız qanunları qarşısında aciz qalmışdır. "İyirmi yaşda Qiti və mən, hərəmiz dörd-beş uşaq doğacağıq. Amma sən, Leyla... Biz səfehlər sənlə fəxr edəcəyik. Sən axırda məşhur bir adam olacaqsan. Bilirəm, bir gün qəzeti açacağam, birinci səhifədə sənin şəklin..." Şəkil birinci səhifədə olmasa da, Həsinənin "uzaqgörənliyi" çin olmuşdu." (1.s-51)

Yazıçı Rəşidin ailəsindəki faciənin dərinliyini göstərmək üçün onlarla müqayisədə qonşu müəllim ailəsini təsvir etmişdir. Belə ki, Hakim və Fəribənin ailə həyatı Rəşid və Məryəmin məşəqqətlə keçən ailə həyatından tamamilə fərqlənirdi. Bu ailənin təməlində möhkəm sevgi və hörmət dayanırdı. Hakim dövrünün yaxşı təhsil almış adamı idi və həyatda ən böyük amalı övladlarını, əsas da qız övladını təhsilli görmək idi. "Babi deyirdi ki, onun həyatda iki məqsədi var – qızının təhlükəsizliyi və ona təhsil vermək". "Mən bilirəm ki, sən hələ çox cavansan. Amma bunu sənə indidən deməliyəm ki, yadda saxlayasan. Ərə getmək gözləyə bilər, təhsil yox. Sən çox dərrakəli, qabiliyyətli qızsan. Doğru deyirəm, Leyla. Hansı sənəti istəsən, öyrənə bilərsən. Mən səni yaxşı tanıyıram. Onu da bilirəm ki, müharibə qurtarandan sonra bilirsən Əfqanıstana necə lazım olacaqsan? Kişilərdən də çox lazım olacaqsan. Çünki, Leyla, qadını təhsil görməyən cəmiyyət heç bir uğur qazana bilməz. Heç nə əldə eləyə bilməz". (1.s-19.)

Bu sözləri deməklə Hakim obrazı əsərdə qadını kölə halına salan, onun hüquq və azadlıqlarını gözardı edib tapdalayan bütün kişi obrazlarına qarşı qoyulmuşdur.

Lakin müharibə bu ailənin də bədbəxtliyinə səbəb olur. 1978-ci ildə Sovet imperiyasının Əfqanıstana hücum etməsi Hakim müəllimin işdən qovulmasına, iki oğlunun mücahid kimi şəhid olmasına və arvadı Fəribənin ağlını itirməsinə səbəb olur. Müharibənin acıları içində yeganə ürək açan mənzərə ailənin kiçik qızı Leyla ilə Tariqin bir-birlərinə bəslədikləri saf məhəbbət idi**.** Lakin bu eşq ürəkaçan olduğu qədər də mümkünsüzdür. Həmin ağır günlərdə minaya düşüb bir ayağını itirən Tariq Pakistana köçmək ərəfəsində Leylaya evlilik təklifi etsə də bu dəfə də Leyla öz ailəsini belə ağır vəziyyətdə qoyub gedə bilməyəcəyini söyləyir. Müharibə, onun ağır nəticələri, düçar olduqları bəlalar iki sevgilinin uzun illər ayrılığına səbəb olur.

Valideynləri ilə qalan Leylaya atası ölməzdən əvvəl bir zaman firəvan və xoş günlər keçirən Kabilə həsr edilmiş "Min möhtəşəm günəş" poemasından bəhs edir.Təbii ki, o poemadakı Kabil bu Kabilə heç bənzəmirdi. İndi özü bədbəxtliyə düçar olmuş, qoynuna sığınan hər kəsi də bədbəxt edən Kabilin o xoş günlərindən əsər-əlamət qalmamışdır. Bütün əzizlərini-hər iki valideynini, qardaşlarını itirən Leyla da artıq bu şəhərdə xoşbəxt ola bilməzdi. O, öz vətənində tamam tək qalır, çarəsiz vəziyyətə düşür.

Əsərdə yazıçı Kabil şəhərinin obrazını yaradır ki, bu obraz son dərəcə canlı və orjinal təqdim olunur. Kabil əvvəl özünün asudə, rahat günlərini yaşayır, möhtəşəmliyi və səs-küylü olması ilə diqqət çəkir. Sonra bir-birini izləyən hərbi rejimlər, müharibələr Kabili dağıdır. Əsərin sonunda isə Kabil müharibələrdən, orta əsr qanunlarından, cahillikdən qurtarır və özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Kabil də qəhrəmanların talelərinin hər mərhələsində-ağrı və iztirablarında, sevinc və xoşbəxtliklərində iştirak edir. " Kabil, Məryəmin gördüyü Heratdan – qız Heratı da az görmüşdü – çox izdihamlı idi. Burada ağac az idi, fayton da gözə az dəyirdi, amma maşın çoxdu. Hündür binalar, nəqliyyat üçün daha çox svetoforlar, daha çox asfalt küçələr. Hər yerdə eşitdiyi bir söz diqqətini cəlb edirdi – "əziz" mənasını verən "co" sözünü burada "can" kimi, "həmşirə" sözünü – "həmşiri" (bacı) kimi deyirdilər və s." (1. s-11)

Əsərin sonrakı hissələrində Pakistana köçən Tariqin ölüm xəbərini eşidən Leyla, tezliklə hamilə olduğunu anlayır. Məcburi olaraq Rəşidin ikinci arvadı Məryəmin günüsü olmağa razı olur. Bu hadisədən sonra Leyla Məryəmin qarşısında özünü günahkar hiss edir. Məryəm də ilk zamanlar Leylaya düşmən mövqeyində olsa da, sonradan onun da Rəşidə nifrət etdiyini və çarəsiz qaldığı üçün evləndiyini anlayır. Sonralar Məryəm onun kimi taleyin amansız oyunun qurbanı olan Leylanın halına acıyır. Əslində, bir-birinə günü olan bu qadınları eyni kişiyə bəslədiyi nifrət birləşdirir, doğmalaşdırır. Onları biri-birinə bağlayan problem əslində onlara bir ailə olmağa, ana bala münasibətini qazanmağa səbəb olur. Qadınlar bir-birinə hər işdə dəstək olaraq Rəşiddən qaçıb qurtulmağı belə düşünürlər. Lakin, burda da onların xilas olmağına mane olan səbəb amansız cəmiyyətin mənasız qanunları olur. Belə ki, Pakistana qaçmaq istəyən Məryəmlə Leylanı polis ərlərinə təhvil verir. Səbəb isə qadınların başında kişi olmadan yola çıxmaları olur. Qəddar Rəşid tərəfindən ölümcül hala salınan hər iki qadın amansız qanunlarla barışıb, yenidən azadlıqlarının əllərindən alınmasına dözməyə məcbur olurlar.

Atasını axtarmağa məcburiyyətində qalan Məryəm bu dəfə də vaxtilə atasının barışmaq təklifini rədd etdiyi üçün peşman olur. Çünki artıq atası da həyatdan köçmüşdü və Məryəm illər öncə ondan gələn məktubu oxumadan yandırmışdı. Məryəm bundan sonrakı həyatını Leyla və onun uşaqlarına sərf edir, Leylanın övladlarını öz övladları bilir, onları böyütməyi özünə səadət sayır. Lakin 2001-ci ildə Tariq Pakistana gəlib çıxır, böyük səylə Leylanı axtarır və tapır. Bununla vəziyyət kökündən dəyişir. Arvadlarını hər gün öldürməklə hədələyən Rəşid özü qurduğu tələnin qurbanı olur. Məryəm həm yaşadığı bütün bu illər boyu çəkdiyi zülmlərin qisasını almaq, həm də ən başlıcası Leylaya kömək etmək üçün Rəşidi qətlə yetirir. Böyük kütlə qarşısında edam edilən Məryəm ölümdən əvvəl bu dünyada kiməsə xeyri dəydiyi üçün, boşuna yaşayıb boşuna ölmədiyi üçün sevinc duyur. Özünü fəda etsə də, başqa birinin xoşbəxtliyinə səbəb olduğu üçün xoşbəxt olur. Xalid Hüseyni bir yazıçı kimi sonsuz məhəbbətlə yaratdığı Məryəm obrazının ömrünün son anlarını son dərəcə təsirli və yaddaqalan təsvir etmiş, keçirdiyi hiss və

düşüncələri son dərəcə canlı və real boyalarla təsvir edə bilmişdir. "Ah, bu son anlarda Məryəm necə yaşamaq istərdi?! Amma elə ki gözlərini yumdu, bütün qəmləri dağılıb getdi, yox oldu, əvəzində ona qəribə bir rahatlıq, dinclik gəldi. Həyatı gözlərinin önündən gəlib keçdi. Dünyaya gəlişi, kasıb bir kəndçinin harami qızı – arzuedilməz uşaq, təsadüfi bir şey, təəssüf və peşmançılıq gətirmiş anlaşılmazlıq. Alaq otu. Amma sevən və sevilən bir qadın kimi tərk edirdi dünyanı. O, kiminsə dostu idi, rəfiqəsi, sirdaşı idi. Ana idi. Nəsə bir xatirə qalacaq ondan. Xatırlayacaqlar onu. Yox, hər halda, pis demək olmaz, – deyə Məryəm düşünürdü. Elə də pis deyil. Həyat boşuna keçməmişdi. Bu, qanunsuz başlanmış həyatın qanuni sonu idi. (1.s-47)

Hadisələr inkişaf etdikcə əsərin ikinci əsas qəhrəmanı Leyla Tariqlə Pakistana gedir və orada ailə qururlar. Leyla ilə Tariq 2002-ci ildə yenidən Əfqanıstana qayıdırlar. Yazıçı əsərin sonunda Leylagili müharibədən sonra vətəninə qaytarır. Leyla bərpa və xeyriyyə müəssisələrində çalışmağa başlayır. Kabil günü gündən dəyişir, bərpa edilir. Orta əsr qanunları ləğv edilir, məktəblər, muzeylər, kinoteatrlar açılır, musiqi səsləri gəlir. Leyla uşaq sığınacağında uşaqlara dərs deyir. Leyla inanır ki, gələcək nəsillər təhsil alarsa ölkəsini cahillikdən və radikal dini cərəyanlardan xilas edə bilər. Əsərin sonunda biz Leylanı yenə ana olmağa hazırlaşdığını görürük. Leylanın ən böyük arzusu qızının dünyaya gəlməsi olur. Çünki, o, körpəsinə ən sevdiyi adı– Məryəmin adını qoymaq istəyir.

Qeyd edək ki, Xalid Hüseyni əsərlərini daima nikbin sonluqla bitirir, bu xüsusiyyət onun yaradıcılığına məxsus başlıca keyfiyyətdir. Bu əlamət də yazıçının Əfqanıstanın bir zaman-onun uşaqlıq illərində olduğu kimi məsud, firəvan olacağına, günü-gündən yaxşıya doğru inkişaf edəcəyinə, çiçəklənən bir ölkəyə çevriləcəyinə olan inamının ifadəsidir.

"Min Möhtəşəm Günəş" romanında həyatını qorxu və əzab içində keçirən, bütün hüquqları əllərindən alınıb bir kişiylə evləndirilmək kimi ağır həyata məhkum olan iki qadının-Məryəm və Leylanın acı taleyi əsas götürülsə də, bunlar romanda müharibə və amansız cəmiyyətin azadlıqlarını əllərindən almış bütün qadınların ümumləşmiş həyatının təsviri kimi verilmişdir. Əslində heç bir insani hüquqları tanınmayan Məryəm hər gün hüquqları tapdanan, azadlığın nə olduğundan xəbərsiz qadınların ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Məryəm həyatda heç vaxt xoşbəxtliyin dadını bilmir. Leyla isə xoşbəxt bir ailədə uşaqlıq keçirsə də sonrakı dövrlərdə bəlalara düçar olur. Əsərdə qadınların belə bədbəxt həyat sürməsinə ailə, cəmiyyət, savadsızlıq nə qədər günahkardırsa, bir-birini təqib edən qanlı müharibələr, siyasi rejimlər də bir o qədər səbəbkardır.

"Min Möhtəşəm Günəş" romanı güclü drammatizmlə, dərin lirizmin vəhdətindən yoğrulmuş oxucu qəlbini riqqətə gətirən ədəbi-bədii nümunədi. Romanın çap olunduğu gündən böyük şövqlə oxunmasının başlıca səbəbi onun həyatın içindən alınması və yüksək bədii keyfiyyətlərlə oxucuya təqdim olunmasıdır.

Bu keyfiyyətləri nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, roman ədəbiyyat səmasına bir günəş kimi doğmuş və öz şəfəqləri ilə daima oxucu qəlbini isidəcəkdir.

Maya Abdullayeva

"A Thousand Magnificent Suns" - a novel of women's liberation.

Summary

Laws aimed at ensuring the safety of every person's life are human rights. "Human rights" means the rights established in all declarations, conventions and recommendations adopted by the UN. Women's freedom has become the most important theme and main line of literature and art since the Renaissance, when the ideas of humanism, that is, humanitarianism, began to flourish. Khalid Hosseini, who takes the most urgent problems of the world as the main theme in his works and gives original literary and artistic solutions to these problems, who is one of the most readable writers of today, and who is known to the world as an American writer of Afghan origin, could not avoid the issue of women's freedom. X. Huseini's novels provide a very wide topic for researching gender issues. Although this issue is touched upon in several of his works, the problem of women's minority stands out as the main leitmotif of the novel "A Thousand Magnificent Suns".

Key words: Woman, freedom, "A Thousand Magnificent Suns", inikas, artistry, leitmotif.

Майя Абдуллаева

«Тысяча великолепных солнц» — роман о женском освобождении.

Резюме

Законы, направленные на обеспечение безопасности жизни каждого человека, являются правами человека. «Права человека» означают права, закрепленные во всех декларациях, конвенциях и рекомендациях, принятых ООН. Женская свобода стала важнейшей темой и основным направлением литературы и искусства со времен Возрождения, когда стали расцветать идеи гуманизма, то есть гуманитаризма. Халид Хоссейни, берущий в качестве главной темы своих произведений самые насущные проблемы мира и дающий оригинальные литературные и художественные решения этих проблем, один из самых читаемых писателей современности, известный миру как Американская писательница афганского происхождения не могла обойти стороной проблему женской свободы. Романы Х. Хусейни дают очень широкую тему для исследования гендерной проблематики. Хотя этот вопрос затрагивается в нескольких его произведениях, проблема женского меньшинства выделяется как основной лейтмотив романа «Тысяча великолепных солнц».

Ключевые слова: Женщина, свобода, «Тысяча великолепных солнц», иникас, артистизм, лейтмотив.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. X.Hüseyni, Min Möhtəşəm Günəş romanı, Ali və Nino və Qanun nəşriyyatı, 2007.
2. İnsan Hüquqlarının Tədrisi, Norveç Qaçqınlar Şurası, Norveç Helsinki Komitəsi,2001.
3. F.S.Zülfüqarova, Avropa ədəbiyyatında qadın azadlığı problemi, Bakı Universitetinin Xəbərləri, N-3, 2015.
4. https://www.qanun.az/author/140
5. https://unimall.az/xalid-huseyni-min-mohtesem-gunes-az/

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Vaqif Allahverdiyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TÜRKAN AZAD QIZI MEHDİYEVA
AMEA Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
turkanazad15@gmail.com

GÖRKƏMLİ SURİYA YAZIÇISI İBTİSAM SAKUŞUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ VƏ QADIN MÖVZUSU

XÜLASƏ

İbtisam Sakuşun yaradıcılığı Suriya bədii nəsrində xüsusi bir mərhələdir. Müharibə və qadın mövzusu bir çox yazıçıların əsərlərində əks olunsa da, Sakuşun yaradıcılığı qədər olmayıb. O, bütün yaradıcılığını bu istiqamətdə quraraq, xalqının azadlıq mübarizəsini və bu mübarizədə qadınların, anaların rolunu əsərlərinin əsas xəttinə çevirə bilmişdir. Onun hekayə və romanları qan daman yaranı xatırladır. Bir qədər tərpətsən, o qan daşacaq, bir qan gölü halına gələcək. Müəllifin əsərlərindən doğan qənaət isə budur: bu gün anaların fəryadını eşitməyən, Suriyanı qana çalxayan Əsəd rejimi gec-tez bu qan gölündə boğulacaqdır.

"Hel tarifune ummu Ali Hallum?" ("Əli Həllumun anasını tanıyırsan?") hekayəsində suriyalı bir qarının 1919-cu ildə fransızların Suriyanın bəzi kəndlərində törətdikləri vəhşiliklər zamanı insanların öz el-obalarından qaçqın düşmələrini nəvə-nəticələrinin də başına gələnlərlə müqayisə edir və onları düşmənə boyun əyməməyə səsləyir.

"Sadakat" ("Sədəqə") adlı hekayədə bir zamanlar varlı olduqları üçün başqalarına pul-para paylayan, restoranlarda bahalı qonaqlıqlarda iştirak edən bir ailənin qaçqınlıq zamanı digərləri kimi sədəqəyə möhtac olmasından bəhs olunur. Ailənin qadınları və uşaqları əl açıb dilənəcək dərəcədə ağır vəziyyətdədir.

"Eyne haymeti?" ("Çadırım haradadır?") hekayəsinin qəhrəmanı olan Ömər bir-birinə bənzəyən çadırların arasında azır və nə qədər çalışsa da, öz çadırlarını tapa bilmir.

"Yevmiyyatu murabıt" ("Sərhədçinin gündəliyi") hekayəsi isə sərhəd xəttində dayanan bir əsgərin başına gələnlərdən bəhs edir. Göydən yağan bombalar, atılan raketlər, yağış kimi tökülən gülələrin səsdası altında öz gələcək həyatını düşünür bu əsgər. Düşünür ki, qaçqınlıq zamanı elə insanlar vardı ki, arvadı iflic olduğu üçün kəndlərini tərk edə bilməyib orada qalmalı oldu. Hekayənin qəhrəmanı olan əsgər Eymən belə bir ailəyə yardım etməyə çalışır. Bu xəstə insanlar rejimə qarşı vuruşan bu əsgərləri öz övladları kimi sevirlər. Əsgər öz yeməyini belə aparıb o xəstə anaya verir ki, heç olmasa bu vəziyyətdə ikən qarnı doymuş olsun.

Xalqının, Suriya qadınlarının səsi olan İbtisam Sakuş bu gün də böyük intizuazmla yazıb-yaratmaqda davam edir. Onun əsərləri təkcə Suriya və Türkiyə oxucularının detil, bütün Şərq dünyasının sevə-sevə mütaliə etdiyi bədii mətnlərdir.

Açar sözlər: Ərəb baharı,modern ədəbiyyat, müharibə mövzusu, qaçqın yazıçı, qadın və uşaq problemi

1916-cı ildə İngiltərə və Fransa arasında razılığa uyğun olaraq işlənən Sykes-Picot anlaşması ilə Fransanın nəzarətində qalan Suriya, nəhayət 1943-cü ildə müstəqilliyini elan etsə də, fransız əskərləri 1946-cı ildə oranı tərk etdi.

Suriya müstəqillik qazandığı 1946-cı ildən 1976-cı ilə qədər dalbadal dövlət çevrilişləri və xarici hərbi müdaxilələr görmüş bir ölkədir. 1963-cü ildə BƏƏS partiyası hakimiyyəti ələ keçirmiş, 1970-ci ildə isə müdafiə naziri Hafiz Əsəd özünü baş nazir elan edərək ölkənin tək hakimi olmuşdur. Ələvi məzhəbinə aid olan Əsədçilər əsas vəzifələrə Nusayri köklü adamları gətirmiş və 30 il hakimiyyəti əllərində saxlamışlar.

"BƏƏS kəlməsi ərəbcədə dirilik anlamına gəlir. Bu partiya bir dirilik partiyası kimi yaradıldı. Ancaq partiyanın adı daha uzundur – Ərəb Sosialist Dirilik Partiyası (Baath Arabi əl-İştiraki). Partiyanın adındakı dirilik və sosiologiya kəlmələri Suriyadakı ideoloji düşüncənin təməl daşlarını təşkil etmişdir. Bu partiyanın əsası fransız işğalı dönəmində qoyulmuşdur…." (1)

Nə yazıq ki, dirilik adıyla yaranan bu partiya Suriya xalqına çox böyük məhrumiyyətlər yaşatmışdır.

2000 mininci ildə atasının ölümündən sonra Bəşər Əsəd onu əvəzləmişdir. Xalqı üzərində amansız hegomonluq edən Bəşər Əsədin dönəmi bu günə qədər davam etsə də, ölkəni müharibələr və vətəndaş müharibələri meydanına çevirən bu kreslo aşiqi qardaş qanı axıtmaqda davam edir.

Ərəb baharı və Yaxın Şərqdə baş verən olaylar Suriyadan da yan ötməmişdir. Xalq küçələrə tökülərək Bəşər Əsədə yox dedi. Bu mitinqlər İdlib, Hələb, Hama, Hamus, Banyas və Lazkiyə kimi şəhərlərə yayılaraq ölkə içərisndə qarşısıalınmaz dalğaya çevrilmişdi. (2)

Və Bəşər Əsədin xalqa qarşı silah işlətməsi ölkədə ən qorxunc bir olaya – vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. Nəticədə yüz minlərlə dinc suriyalı öz dədə-baba torpaqlarından baş götürüb getdi və yurdsuz-yuvasız qaçqınlar ordusuna çevrildi. Bütün qonşu dövlətlər, o cümlədən Avropa ölkələri suriyalı qaçqınlara öz sərhədlərini qapasalar da, Türkiyə öz müsəlman qardaşları olan böyük qaçqın kütləsinə öz qapılarını açdı.

"Suriya ilə sərhəddimizin 877 kilometrə qədər uzun bir sahəyə bərabər olması da Türkiyənin suriyalı qaçqınlar ordusundan yan keçə bilməməsinə səbəb oldu. Xüsusilə bu sərhədlərdə olan Şırnak, Mardin, Qaziantəp və Kilis kimi bölgələr qaçqınların ən çox daxil olduğu yerlər oldu. Eləcə də bu bölgələrə yaxın şəhər və kəndlərdə hər zaman suriyalı qaçqınlara rast gələ bilərsiniz. Bununla yanaşı, İstanbulun özü və digər böyük şəhərlərdə də Suriya qaçqınlarının kompakt yerləşdiyi ərazilərin cərgəsinə daxildir." (3, s.153)

Yuxarıda deyilənlər, şübhəsiz ki, Suriyada ədəbiyyatın inkişafına da önəmli təsir göstərmişdir. Məlumdur ki, Napoleonun Misiri işğal etməsindən sonra Misirdə bir sıra sahələrdə olduğu kimi, modern ədəbiyyatın da inkişafında əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Suriyanın və Livanın xristian kəsiminə aid gənclərin Misirə axını onların Avropa təhsilinə və Avropa dillərinə aşina olmaları ilə nəticələndi ki, bu da Suriyada da təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə yanaşı, modern ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi. Xüsusilə Avropa ədəbiyyatından edilən tərcümələrin artması yerli ədəbiyyatlarən inkişafında mühüm rol oynadı. (4)

20-ci əsrin sonlarında Suriyada yazıb-yaradan modern yazıçılardan biri də İbtisâm Şâkûşdur. Əslən Lazkiyyə şəhərinin yaxınlığındakı əl-Hafa qəsəbəsindən olan İbtisam Sakuş 1959-cu ildə Suriyanın Hama şəhərində doğulub. Atası orduda olduğu üçün onun uşaqlığı və gəncliyi Hamada keçib. İlk təhsilini də orada alıb. Universitetdə oxumaq istəsə də, ailəsinin razılığı olmadığı üçün bu istəyi ürəyində qaldı. Hələ ibtidai məktəbdə oxuduğu illərdə yazıçı olacağına qərar vermişdi. Ona görə oxuduğu məktəblərdəki kitabxanalarda nə qədər kitab vardı, hamısını oxudu. Bunu hiss edən müəllimləri qızın yazıçılığa marağını görüb əllərindən gələn köməyi əsirgəmirdilər. Sonralar o, ilk yazı təcrübələrini belə anladırdı: "Hiss edirdim ki, evimizdə və yaşadığım kənddə ədəbiyyat hansı mənada anlaşılır. Axı fikir bölüşmək üçün bir adam belə tapmırdım. Düşündüklərimi yazmaqdan başqa çarəm qalmırdı. Sözləri kağıza tökürdüm. Mətni pozub, təzədən yazırdım. Sonra ailədən kiminsə əlinə keçəcək qorxusuyla yazdıqlarımı yandırdım. Həqiqi bir ədəbi yazımı isə hələ ibtidai məktəbdə oxuyanda müəllimimlə söhbətdən sonra yazdım. Düz iyirmi il sonra o soruşdu: düşündüklərin oldumu? Bir kitab çıxarda bildinmi? Mən isə, əslində hələ tam yazmağa başlamamışdım. Bundan sonra "Ümid parıltısı" adlı hekayəmi yazdım. Ərəb Yazıçılar Birliyinə getdim. Məni xoş qarşılayıb dəstəklədilər. Məsləhət gördülər ki, hekayəmi Suriyadakı bir hekayə yarışmasına göndərim. Və mən 1994-cü ildə ilk mükafatımı bu hekayə ilə qazandım."

Suriyada böyük bir yarışma kimi ad çıxardan bu müsabiqəni qazandıqdan sonra onun "Ümid parıltısı" hekayəsi bir çox dillərə çevrildi və yayımlandı. Bundan sonra İbtisam Sakuş tanınmış doktor və yazıçı Abdüssəlam əl-Udeyrinin görüşünə getdi. Yazıçı gənc xanıma "Şöhrət və pul üçün yazıçı olmaq istəyirsənsə, yazmağı tərgit, yox, fikirlərini insanlara çatdırmaq və nələrisə dəyişdirmək üçün yazacaqsansa, yaz" dedi. Gənc yazıçı cavabında "Mən zatən Hamada doğulub böyüdüm, inqilab ruhu yaşamışam. Mənim üçün yazıçılıq fikirlərimi insanlara çatdıra bilmək, həyatın laxlayan tərəflərinə onların diqqətini çatdırmaq üçün gərəklidir" cavabını verdi.

Sonra Misir, Əlcəzair, Livan və İordaniya kimi ölkələrdə tanınan dərgilərə hekayələrini göndərdi və zamanında Suriya xaricində də tanınan bir yazıçıya çevrildi. Daxili işlər nazirliyinin yerli idarələrindən birində məmur olaraq çalışan yazıçı burada bir çox kəsimdən olan insanlarla görüşmək fürsəti əldə etdi ki, bu da onun hekayələrinin əsas mövzusuna çevrildi. Ölkədə rüşvət, qohumbazlıq, korrupsiya kimi

halları görsə də, bunlara qarşı çıxmaq imkanı olmadı. Gücü ancaq yazdığı hekayələrində qəhrəmanlarının dili ilə bu hallara qarşı durmağa çatırdı. Xəyallarını həyata keçirə bilmə üçün uzun müddət ailə qurmadı. Gec yaşlarda evləndikdə isə uşaq sahibi ola bilmədi. Əri onu yaradıcılığına qısqandığı üçün kitab yazmağı tərgitməsini istədi. O isə boşanmağı tərcih etdi.

Ölkənin siyasi həyatında baş verənlərə bir qadın kimi öz münasibətini bildirən xanım yazıçı deyirdi:

"Suriyada Hama şəhərinin ayrıca yeri var. Çünki Hama inqilabın simvolu idi. BƏƏS partiyasına qarşı ilk üsyan 1964-cü ildə Hamada oldu. 1980-ci ildə isə ən böyük inqilabi hərəkat baş qaldırdı. Min nəfər həlak oldu. Fəqət Suriya rejimi bunu yalanlarla ört-basdır etdi... Elə bildilər ki, bununla hər şey bitdi. Əslində səssiz bir mübarizə davam edirdi. İndiki hadisələrin nüvəsində o dövrün nümayişləri vardı."(5)

Bir ərəb atalar sözündə deyilir: "Yaratmaq əzabdan doğar" (إ ين االبداَ يُولَدُ َمَن ال َّشقَاَء). Yəni yazmaq istəyən adamı əzablar gözləyər. Öz azad düşüncəsini yazılarında ifadə edən qələm adamı bir müddət sonar əzab-əziyyətə düçar olur.

(6, s.37)

2012-ci ildə yazıçının kəndi Əsəd rejimi tərəfindən işğal edildi. Yazıçını öz tərəflərinə çəkmək üçün ona iş təklif etdilər. Lakin İbtisam sakuş bunları rədd etdi. Və onlardan qaçmaq üçün yollar aradı. Əks-təqdirdə həbsxanaya salınacaqdı. Ya rejimin satın aldığı qələm adamlarından biri kimi alçaldıcı təklifləri qəbul etməli, ya həbsxanaya düşməli, ya da Suriyadan ayrılmalıydı. O, Türkiyəyə keçməyi tərcih etdi. Bu barədə müəllif öz belə yazır: "Önümdə iki yol vardı. Ya əsəd rejiminin ailəmə, ölkəmə etdiklərini unudub onlara təslim olmaq, ya da həbsxanaya düşmək. Mən Suriyanı tərk etməyi seçdim."

Gecə-gündüz qadın və uşaqlarla bərabər Türkiyəyə ayaqla yol gələn yazıçı xalqının insanları ilə birlikdə bu bəladan çıxmaq üçün yalnız Türkiyənin dəstəyinə güvənməli olduqlarını düşünürdü. O bunları qadınlara izah edir və deyirdi ki, bu vətəndaş müharibəsində ən çox əziyyət çəkən qadınlar və uşaqlardır. Ona görə də biz bir gün ölkəmizin azad olunacağına inanmalıyıq.

"Hatayda gedəcək heç bir yerim yox idi. Yolda tanış olduğum Məryəm adlı bir türk qadın evinin qapılarını üzümə açdı. İki ay onunla qaldım. Və biz bacı kimi olduq."

O, iki ay Türkiyədə qaldıqdan sonra Misirə keçdi. Misirdə həyat onunçün çox üzücü olduğu üçün yenidən Türkiyəyə qayıtdı. Və burada digər Suriya qaçqınları kimi çadır şəhərciyində yaşamağı tərcih etdi. Şanlı Urfada Ceylanpınar düşərgəsində qalan xanım yazıçı yazırdı: "Bütün qaçqın şəhərcikləri kimi bura da bir səfalət içərisində idi. Evlərini itirmiş ailələr çadırda qalmağa məcburdurlar. Ümidsiz bir vəziyyət, ailə üzvlərinin bəziləri itkin, tanış olmadıqları bir həyat forması, məktəblərini və universitetlərini tərk edən şagird və tələbələr, bir-birinə çox yaxın olan çadırlar və bu çadırlarda allah umuduna qalan ailələr... Biri asqıranda səsi o biri çadırda eşidilir. Hörmətli insanlar pislərə qarışdı. Əyin-başları köhnəldi və yenisini

almağa pulları yoxdur. Hətta olsa belə, yaxında bir mağaza yox. Düşərgədən çıxmaq və geri dönmək müçkül işdir, çünki idarəetmədə boşluqlar var. İllər sonra vəziyyət bir az yaxşılaşdı. Adamlar işləyir, bəzi şeylər ala bilirlər. Türk hökuməti qida, su, elektrik, yatacaq, təhsil, qoruma kimi yardımları dayandırmadı, amma çadırda yaşamaq özü bir fəlakətdir. Mən düşərgədə yaşamağı seçmişdim. Ehtiyacı olan ailələrə yardım etmək və bununçün dünya ölkələrinə müraciət etməyi boynuma götürdüm. Düşərgədə bunun üçün bir mədəniyyət mərkəzi də qurdum."(5)

Onun yaratdığı mədəniyyət mərkəzi Suriyalı ana və uşaqlarçün hava və su kimi gərək idi. Məktəbsiz, kitabxanasız, evsiz-eşiksiz insanların yeganə təsəlli yeri olan bu mərkəzi kitabla təmin etmək üçün çeşidli ərəb ölkələrindən, elə Türkiyənin özündən kömək istədi və bu köməyin sayəsində mərkəzi kitablar və digər avadanlıqlarla zənginləşdirdi.

Suriyada 13, türkiyədə 7 kitab yazan İbtisam Sakuş bu barədə deyir: "Burada da bizim halımızı duyuran kitablar yazmağa davam edirəm. Türkiyəyə gəlməzdən öncə bir çox yerləri gəzdim. Bir qadın üçün ilk əvvəllərdə çadırda yaşamaq çətin idi. Bir qaçqın kimi mən də çox əziyyət çəkdim, amma zaman keçdikcə alışdım. Qurduğumuz mərkəzdə suriyalı uşaqlara cavad, əxlaq və tərbiyə verirdik. Əlimdən gəldikcə onlara fayda verməyə çalışıram. Uşaqlara İslamı analadan kitablar hazırlayıram. Burada yaşamağımın hər günü bir hekayədir. Əsasən gənclərin həyatından yazıram." (5)

Yeni əsərində suriyalıları tanımaya-tanımaya evində saxlayan Məryəmin hekayəsi çox ibrətamizdir. Yazıçının hekayə və romanlarının çoxundakı hadisə və əhvalatlar həyatdan alınmışdır. Yazıçı təxəyyülü ilə həyat hadisələrinin qovuşduğu nöqtə İbtisam Sakuş qələminin yaratdığı ədəbi məhsullardır.

Yazıçının yazdığı əsərlər Suriyada, Misirdə, Livanda, Səudiyyə Ərəbistanında və digər ərəb ölkələrində bir sıra ədəbiyyat mükafatları qazanmışdır. Bu mükafatların çoxunu yazdığı qısa hekayələrinə görə almışdır. Yazıçı xanım deyir ki, bu mükafatları o deyil, yazdığı əsərlər layiq görülmüşdür: "Ədəbi bir mükafat almaq sevincli bir şeydir. Amma bu mükafatı roman və hekayələrimin qazandığını düşünürəm. İnsanın acısı, onun qəlb ağrıları bütün millətlərdə və xalqlarda eynidir. Bir insan əxlaqı bütün cəmiyyətlərdə eynidir və eyni cür də qəbul olunur. Hələ yazıram və yazmadığım çox şey var. Özümün hamıdan yaxşı olduğumu düşünmürəm. İslam əxlaqına bağlı bir müsəlman qadınıyam. Yazdığım yazılarla yer üzündəki insanlara qarşı dürüstəm. Ən yaxşı ilk beş yazar qadın məsələsinə gəlincə, bunu ayırd edən mən deyiləm. Mən yazımı yazıram, ona qiyməti isə oxucuların və tənqidçilərin ixtiyarına buraxıram.". (7)

İbtisam Sakuşun əsərlərini bu ardıcıllıqla şərh edə bilərik: ilk hekayəsi artıq yuxarıda bəhs etdiyimiz "İşrakatu əməl" («اشراقة أمل»- "Ümid parıltısı"). Ona ilk mükafat qazandıran bu əsər 21 digər qısa hekayəsi ilə birlikdə 1997-ci ildə Şamda "İşrakatu əməl" adı altında çap olunmşdur. Müəllif bu kitabı ona ilk müəllimlik edən şair Abdil Vəhhab əş-Şeyx Xəlilə həsr etmişdir.

Müəllifin ikinci kitabı “əl-Huruc minel-Mecalil-Mıgnatıs” («لاجملا نم وجرخلا ي‌سيطانغملا») - “Maqnit sahəsindən çıx”) 1997 –ci ildə Ərəb Yazıçılar Birliyi tərəfindən Şamda çap olunan bu hekayə başqa dillərə də çevrilmişdir. 96 səhifəlik ikinci kitabında yer alan bu hekayə yazıçıya Suriya Gənclər Festivalı mükafatını qazandırmışdır. Kitab həyat eşqindən, insanların bir-birinə olan mehr və ülfətindən və bir-birilərinə sayqı ilə yanaşmalarından bəhs edir. Kitabın bəzi bölmələri insan ruhunun dərinliklərində iz qoyan yaralarına toxunur. İnsanların ən insani duyğlarını itirməmələrini oxucusuna aşılamaq əsərin əsas qəyəsidir.

“Əş-Şemsu fi kəfi” («الشمس في كفي») - “Günəş ovucumun içində”) - 1999 – cu ildə Darul- alaed-dində 64 səhifə olaraq çap edilmişdir. Bu kitab ictimai mövzuları əhatə etsə də, yazıçının gələcəklə bağlı düşüncələrini də əks etdirmişdir. Müəlif düşünür ki, insanların sosial-iqtisadi problemləri həll edilmədikcə, üst-üstə qalandıqca, gələcək haqqında planlar da alt-üst olur. Bu günün ağrı-acıları gələcəyə də ötürülmüş olur. Odur ki, müəllif hekayələrində gələcəyin bu günlə bağlı olduğu qənaətindədir.

Yazıçı xanımın bu kitabı Suriya Qadınlar Birliyinin mükafatını qazanmışdır.

Qısa hekayələri ilə yanaşı İbtisam sakuş bir romançı kimi də məşhurdur. “Əl-vəcuhil-maksur” («روسكملا هجولا» - “Kəsik üz”) romanı yazıçının ilk romanıdır və 1999-cu ildə Suriyada çap olunmuşdur. 185 səhifədən ibarət olan əsər 2012-ci ildə ikinci dəfə çap olunmuşdur. Bu romana görə yazıçı “Ən yaxşı qadın yazıçı” mükafatını qazanmışdır. Qardaşı olmayan bir müsəlman qızın həya və namusu əsərdə ön plana çıxarılmışdır. Ərköyün bir şəhər qızı olan anasının kənddə böyüyən atası ilə izdivacı uzun sürməmiş və onlar ayrılmışlar. Gənc qız səfil bir həyat yaşamaqdadır, çünki cəmiyyət tərəfindən də qəbul edilməmişdir. Əslində romanın qəhrəmanının uşaqlığı bir simvol kimi verilmişdir. Yazıçı bu yetim qızın yaşadığı maddi-mənəvi əzablara görə cəmiyyəti qınamaqdadır.

Digər əsərlərində olduğu kimi bu romanda da müəllif Şərqdə bir qadının qadın doğulmasının özünün bir şanssızlıq olduğunu və hər bir ərəb qadınının bu şanssızlığı aşmasını, öz haqları uğrunda mübarizələrini sürdürmələrini önə çıxartmış, qadın haqlarına xüsusi önəm vermişdir.

“Ya haram” («يا حرام» - “Haram”) müəllifin ikinci romanıdır. Yazıçının qələmə aldığı bu əsər 2000-ci ildə oxuculara təqdim olunmuşdur. Çap olunandan az sonra əsər “Dar əl-fikir” mükafatını qazanmışdır. Elə “Dar əl-fiki” tərəfindən də Suriyada çap edilmişdir. Əsər bir sıra dillərə də çevrilmişdir.

“Əl-Yetimani” («اليتيمان »- “İki yetim”) - 2008-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanında çap olunan bu roman İbtisam Çakuşa Səudiyyə Ərəbistanı və Ərəb dünyasında Müsəlman Qadınlar Onlayn Oxusu mükafatı qazandırmışdır. 2011-ci ildə bu kitab ikinci dəfə çap edilmişdir. Əsərdə bir qızla bir oğlan ata və analarının boşanması səbəbilə yetim qalmaları və bu səbəbdən də kimsəsiz böyümələri təsvir olunub. Bu yetimlər iç dünyalarında hamıya, hər kəsə bir nifrət bəsləyirlər. Dövlət idarələrinin onların qarşılarına çıxardıqları ədalətsizliklər də bu uşaqlara əlavə problemlər

yaradır. Yalnız müsəlman əxlaqının aşıladığı mənəvi-əxlaqi dəyərlər sayəsində ayaqda qala bilirlər. Roman boyu görünən odur ki, əsərdə təkcə yetim elə bu iki uşaq deyil. Onlarla yanaşı, bir çox yetimlər vardır ki, cəmiyyət onlara sahib çıxmalıdır.

Dağılan ailələr, qadınların əzablı həyat tərzi, kimsəsiz qız uşaqlarının çəkdiyi iztirablar əsərdə qabardılır və sanki oxucularda mərhəmət hissi oyadır.

"Kısratul beyda" («قشرة البيضة» - "Yumurta qabığı") romanı 2013-cü ildə Londonda çap olunmuşdur. Əsərdə öz vətəndaşlarını qıran rejimin tənqidi və ifşası ön plandadır. Yol ayrıcında duran bir adam iki yoldan birini məcburən seçmək məcburiyyətindədir. Əslində romanın bütün qəhrəmanlarına aiddir bu seçim. Ölkənin idarəçiliyini qəsb edənlərlə olmalı, ya onlara müxalif olanlarla? Və yazıçı bu açıq sualın cavabını öz qəhrəmanlarının dili ilə verir. Dövləti və dövlətçiliyi qəsb edənlər, nə yazıq ki, güclü olsalar da, xalq onların yanında deyil. Qərarsız qalan kütlə kimin yanında olacağını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir. Və qarşıdan gələn bir işartı xalqın hara yol almasını bəlirləməkdədir. Əsər Suriya gəncliyinin, o cümlədən gənc qızların həyatının əks olunduğu səhnələrlə də zəngindir.

"Vakul-huta" («وقع الخطى» - "Ayaq səsləri") 2016-cı ildə İstanbulda ərəb və türk dillərində çap olunmuşdur. Bu əsər suriyalı qaçqınların ölkələrindən Türkiyəyə qaçdıqları zaman başlarına gələn əzab-əziyyətlər, yolda gördükləri dəhşətlər, türklər tərəfindən necə mehribanlıqla qarşılanmaları, türklərin qonaqpərvərliyindən onların riqqətə gəlməsi cəzbedici bir dillə oxucuya çatdırılır.

"İbnul-mucrim" («ابن المجرم» - "Günahkarın oğlu") 2018- ci ildə İstanbulda Cantaş nışriyyatında Bəkir Ərdoğanın tərcüməsində çap olunmuşdur. Roman 1980-ci ildə baş vermiş üsyanda Tədmur həbsxanasında öldürülən yüzlərcə məhbusun övladlarının günahkarların övladı kimi təqdim olunmasından bəhs edir. Yazıçı heç bir günahı olmadığı təqdirdə günahkar sayılan uşaqların faciə ilə dolu həyatlarını qələmə almışdır. İş ondadır ki, bu uşaqlar öz atalarına düşmən kimi böyüyürlər. Yəni atalarının günahları ucubatından əzab çəkdikləri üçün bu fikirdədirlər, daha doğrusu cəmiyyət onlara bu fikri aşılayır. Lakin böyüdükcə, həqiqətlərə vaqif olduqca, atalarının günahkar deyil, bir qəhrəman olduqlarını anlayırlar ki, bu kataklizmlər onlarda ağır tarvmalara səbəb olur. Ən dəhşətlisi isə odur ki, bu uşaqların bir çoxu həmin günahkarların qızları və həyat yoldaşlarıdır. İndi belə antidemokratik bir cəmiyyətdə zərif cinsin nümayəndələrin bu halda nələr çəkə biləcəyini təxmin etmək belə çətindir.

Son olaraq deməliyik ki, İbtisam Sakuş Suriya bədii nəsrinin inkişafında mühüm bir inkişaf dönəminin əsasını qoymuşdur. Onun müqavimət hərəkatına həsr olunmuş hekayələri, Suriyada yaşayan xalqların hamısının vətəndaş müharibəsindən çəkdikləri əzab-əziyyətlərə həsr olunmuş romanları, habelə müharibə və qadın mövzusuna aid sənədli-bədii əsərləri müasir ərəb ədəbiyyatının, o cümlədən Suriya ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamaqdadır. Suriya qadın yazarları içərisində mühüm yerə malik olan xanım nasirin nəsri təkcə ərəb oxucularının deyil, ümumən regionda yaşayan bütün xalqların marağına səbəb olmuş, dəfələrlə çap olunaraq

yayılmışdır. Bu gün də böyük əzmlə yazıb-yaradan yazıçı həm də Suriya-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin inkişafında önəmli rola malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İrfan Kaya Ülger, doç. dr. "Suriye BAAS partisi ideolojisi" // https://www.academia.edu/2499623/Uluslararas%C4%B1_Orta_Do%C4%9Fu_Kongresi_Bildiriler_Kitab%C4%B1_-_Cilt_2_-_International_Middle_East_Congress_December_1-2nd_2011_Volume_2
2. http://www.mfa.gov.tr/suriye-siyasi-gorunumu.tr.mfa
3. Göç Konferansı 2017 Seçilmiş Bildiriler // https://www.academia.edu/35499299/G%C3%B6%C3%A7_Konferans%C4%B1_2017_Se%C3%A7ilmi%C5%9F_Bildiriler //pdf s.153
4. Yazıcı, N. (2012). Suriye Siyasi Tarihi// https://www.academia.edu/23240416/The_Political_History_of_Syria_Suriye_Siyasi_Tarihi
5. Saka H. "Sabaha Kadar Yürüdük" İbtisam Sakuş ile Röportaj Yazısı, Yeni Şafak,7.10.2018
6. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ FARABİ AVRASYA ÇALIŞMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ 2. ULUSLARARASI "VATANA DÖNÜŞ EDEBİYATI SEMPOZYUMU, İSTANBUL TÜRKİYE, 13 ARALIK 2018, seh 37
7. Şimşek, S.İbtisam Sakuş ile Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri Üzerine Röportaj", Fatih, İstanbul, Röportaj, 03.12.2018

ТЮРКАН МЕХТИЕВА АЗАД

ТЕМА ВОЙНЫ И ЖЕНЩИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ВЫДАЮЩЕГОСЯ СИРИЙСКОГО ПИСАТЕЛЯ ИБТИСАМА ШАКУША

РЕЗЮМЕ

Творчество Ибтисама Шакуша – особый этап в сирийской литературной прозе. Хотя тема войны и женщин отражена в произведениях многих писателей, но в творчестве Шакуша она наиболее заметна. Построив все свое творчество в этом направлении, она смогла превратить освободительную борьбу своего народа, роль женщин и матерей в этой борьбе в основную линию своих произведений. Ее рассказы и романы подобны кровавой ране. Если вы немного прикоснетесь к нему, он истечет кровью и превратится в лужу крови. Вывод произведения автора таков: Сегодня режим Асада, который не слышит

криков матерей и вызывает кровопролитие в Сирии, рано или поздно утонет в этой луже крови.

В рассказе «Знаешь ли ты мать Али Халлума?» («Hel tarifune umm Ali Hallum?») пожилая сирийка сравнивает беженцев из своей деревни с тем, что случилось с ее внуками во время зверств, совершенных французами в некоторых сирийских деревнях в 1919 году, и призывает их не сдаваться врагу.

В рассказе «Подачка» сообщается, что семья, которая когда-то была богата и раздавала деньги другим, посещала дорогие вечеринки в ресторанах, в период беженцев испытывает нужду. Положение женщин и детей в семье плачевное.

В рассказе «Где моя палатка?» ("Eynə hayməti?") Омар, герой рассказа, бродит среди похожих палаток и не может найти свою.

В рассказе «Дневник пограничника» («Евмияту мурабит») рассказывается о том, что случилось с солдатом, стоящим на линии границы. Этот солдат думает о своей будущей жизни под звуки падающих с неба бомб, ракет и пуль, падающих дождем. Он помнит, что

в период пребывания беженцев жена одного мужчины была парализована и не могла покинуть свою деревню и была вынуждена там остаться. Герой рассказа, солдат Аймен, пытается помочь этой семье. Эти больные люди любят этого солдата, борющегося с режимом, как своего собственного ребенка. Вот так солдат берет свою еду и дает ее больной матери, чтобы хотя бы ее желудок был сыт.

Ибтисам Шакуш, голос своего народа и сирийских женщин, продолжает писать и творить с большой дисциплиной. Его произведения – это художественные тексты, которые читают не только сирийские и турецкие читатели, но и весь восточный мир.

Ключевые слова: Арабская весна, современная литература, тема войны, писатель-беженец, проблема женщин и детей

TURKAN MEHDIYEVA AZAD

THE TOPIC OF WAR AND WOMEN IN THE WORKS OF THE OUTSTANDING SYRIAN WRITER IBTISAM SHAKUSH

SUMMARY

Ibtisam Sakush's creativity is a special stage in Syrian literary prose. Although the theme of war and women is reflected in the works of many writers, but it is more prominent in Sakush's work. By building all her creativity in this direction, she was able to turn the freedom struggle of his people, the role of women and mothers in this struggle into the main line of her works. Her stories and novels are like a bloody wound. If you touch it a little, it will bleed and turn into a pool of

blood. The conclusion of the author's works is as follows: Today, the Assad regime, which doesn`t hear the cries of mothers and causes bloodshed in Syria, will sooner or later drown in this pool of blood.

In the story "Do you know Ali Hallum's mother?" ("Hel tarifune umm Ali Hallum?") an old Syrian woman compares the refugees from her village with what happened to her grandchildren during the atrocities committed by the French in some Syrian villages in 1919, and urges them not to surrender to the enemy.

In the story "Handout", it is reported that the family, which was once rich and distributed money to others, attended expensive parties in restaurants, is in need during the refugee period. The condition of women and children in the family is pitiful.

In the story "Where is my tent?" ("Eynə hayməti?) Omar, the hero of the story, wanders among similar tents and cannot find his own.

The story "Diary of a border-guard" ("Yevmiyatu murabit") tells about what happened to a soldier standing on the border line. This soldier thinks about his future life under the sounds of bombs falling from the sky, rockets, and bullets falling like rain. He remembers that during the refugee period, a man's wife was paralyzed and could not leave their village and had to stay there. The hero of the story, soldier Aymen, tries to help this family. These sick people love this soldier fighting against the regime as their own child. This is how the soldier takes his food and gives it to the sick mother so that at least her stomach is full.

Ibtisam Sakush, the voice of her people and Syrian women, continues to write and create with great discipline. His works are literary texts read not only by Syrian and Turkish readers, but by the entire Eastern world.

Key words: *The Arab Spring, modern literature, war topic, refugee writer, issue of women and children*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: Fil.f.d., dosent Bayramova Lalə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜSALƏ NƏBİYEVA
orcid.org/0000-0002-2236-9170
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
e-mail: paradiseaegis@gmail.com

MERİ STYUARTIN MÜASİR VƏ TARİXİ ƏSƏRLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Açar sözlər: baş qəhrəmanlar, sevgi hekayəsi, müəmmalı, azad ruhlu, cəsur, insaflı, mərhəmətli
Key words: main characters, love story, enigmatic, free spirited, brave, fair, merciful
Ключевые слова: главные героини, любовная история, загадочный, свободолюбивый, храбрая, справедливая, милосердная

XX əsr Qərb ədəbiyyatında öz dəsti-xətti ilə seçilən novator yazıçı Meri Styuart (Mary Stewart, 1916–2014) tarixi, intellektual nəsrin görkəmli nümayəndələrindən hesab olunur. O, ingilis ədəbiyyatının inkişafında danılmaz və əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan xanım yazarlardandır. Əhatəli yaradıcılıq spektoruna malik olan yazıçı, hər yaş kateqoriyasına uyğun əsərləri ilə oxucuların maraq və rəğbətini qazanmışdır. Ədibin yazdığı əsərləri dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Onun yazdığı əsərlər mükafatlara layiq görülmüş, ekranlaşdırılmış və demək olar ki, bütün əsərləri bestsellerlər sırasına daxil olmuşdur.

Ədibin qələmi onun doğuşdan istedadlı olduğunu göstərir. Styuart yazmağa özünü məcbur etməyən, özü yazdığı üçün həzz alan və bunu da oxucularına ötürən qələm ustasıdır. Yazıçı, fotoqraf, motivator olan Stiven Li Arinqton 1992-ci ildə "Journey into darkness" ("Qaranlığa səyahət") adlı kitabında həbsxanada olduğu zaman qələmə aldığı və orada həyatın ən qaranlıq dövründə kitabların əhəmiyyətini, eyni zamanda, Meri Styuartın kitabları vasitəsilə keçirdiyi təəssuratı belə canlandırır: *"Dar həbsxanada kamerama qısılıb qalmış olsam da, kitablar vasitəsilə reallıqdan xilas yolunu öyrəndim. Həqiqətən yaxşı bir kitab həbsxanadan kiçik bir tətil qaçışı kimidir. Məsələn, indi qış soyuğundan qorunmaq üçün kəm-köhnə bir yorğana bürünmüş halda orta əsr İngiltərəsində Meri Styuartın Kral Arturu ilə səyahətə çıxmışam"* [1, s.79].

Meri Styuart 1955-ci ildən "Madam, Will You Talk?" adlı ilk romanın ("Xanım, Siz danışacaqsınız?") nəşri ilə professional yaradıcılığa qədəm qoyur. Bu əsər "Madam, Will You Talk?" ("Xanım, Siz danışacaqsınız?") adı altında çap olunsa da ilkin olaraq "Murder for Charity" ("Xeyriyyə adına qətl") adlandırılmışdır və nəşriyyatda kitabın adının dəyişdirilməsi uyğun görülmüşdür. Professional yaradıcılığa kifayət qədər geç gələn Meri Styuart yaradıcılıq prosesi haqqında

danışarkən qeyd edir ki, *"Hadisələri nəql etməyim ağacın yarpaqları kimi təbii idi və bu qədər çox vaxt itirdiyim üçün təəssüf edirdim"* [2, s.8].

Meri Styuartın "Romantik saspens" subjanrında yazılmış romanları onun müasir əsərlərini təşkil edir. Saspens (gərginlik) müəlliflərin əsər boyu oxucuların marağını saxlamaq üçün istifadə etdikləri ədəbi vasitədir. "*Saspens baş verənlərlə bağlı deyil; baş verə biləcək, baş vermə təhlükəsi olan hadisələrlə bağlıdır"* [3, s.13]. Beləliklə, Saspens riskli və ya təhlükəli bir hadisənin baş verəcəyini gözləmək hissidir. "Romantik saspens" və ya dəqiq desək "romantik gərginlik" romanı, sirr və ya triller hekayə xəttinə yönəlmiş süjetli bir sevgi romanıdır. Bu, ölüm-dirim cinayəti və ya potensial cinayət vəziyyəti kontekstində inkişaf edən bir sevgi hekayəsidir və burada əsas diqqət isə detektiv romanlarından fərqli olaraq ikinci planda olsa da, romantik sevgi hekayəsinə yönəlir. Həm romantizm, həm də gərginlik cəbhələrində bəhislər yüksəkdir. Maraqlı və həyəcanlı olmaqla yanaşı məntiqi ardıcıllığa da söykənən bu ikili harmoniyanın gücü yeni axının inkişafına və güclənməsinə də təkan verir.

Yazıçının "romantik saspens" subjanrında yazılmış əsərləri: "Madam, Will You Talk?" ("Xanım, Siz danışacaqsınız?") – 1955, "Wildfire at Midnight" ("Gecə yarısında meşə yanğını") – 1956, "Thunder on the Right" ("Sağ tərəfdəki şimşək") – 1957, "Nine Coaches Waiting" ("Doqquz fayton gözləyir") – 1958, "My Brother Michael" ("Qardaşım Maykl") – 1959, "The Ivy Tree" ("Sarmaşıq ağacı") – 1961, "The Moon Spinners" ("Ayı döndərənlər") – 1962, "This Rough Magic" ("Bu qəribə əfsun") – 1964, "Airs Above the Ground" ("Yer üzərində uçuşlar") – 1965, "The Gabriel Hounds" ("Cəbrayılın ov itləri") – 1967, "The Wind Off The Small Isles" ("Kiçik adalarda əsən külək") – 1968, "Touch Not the Cat" ("Pişiyə toxunma") – 1976, "Thornyhold" ("Tikanlı yuva") – 1988, "Stormy Petrel" ("Fırtına quşu") – 1991, "Rose Cottage" ("Gül kotteci") – 1997.

Bütün sadalanan "romantik saspens" romanlarının baş qəhrəmanları qadınlardır. İngilis ədəbiyyatının mötəbər yazıçılarından biri olan Meri Styuart əsərlərində qadınlara olan münasibəti ilə də seçilməkdədir. Onun zəngin qadın personajları öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Müxtəlif dövrləri əhatə edən qadın obrazarı dövrlərin onlara təqdim etdiyi səlahiyyətlərdən məharətlə istifadə etməyi bacarırlar. Ədibin istər tarixi, istərsədə müasir əsərlərinsə cəmiyyətin diktələrinə rəğmən istəklərini həyata keçirdə biləcək qadın obrazlar romanların əsasını təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi Meri Styuartın qadın qəhrəmanlarına baxdıqda, biz onun həm tarixi pentalogiyada olan qadın obrazlarına, həm də müasir əsərlərində – "romantik saspens" adlandırılan əsərlərinə nəzər sala bilərik. Ümumiyyətlə, Meri Styuart bütün əsərlərində xanımlara xüsusi dəyər verməsi ilə seçilir. Meri Styuartın tarixi əsərlərində olan xanım obrazları ilə müasir əsərlərində olan xanım obrazları öz əzəməti və yaddaqalarlığı ilə seçilir. Ədib özü əsasən "romantik saspens" romanlarında qadınları baş qəhrəman olaraq seçməyini bu cür əsaslandırır: *"Yalnız seks obyekti kimi görülən qadın qəhrəmanın ağıl və qəlbinin (əgər varsa)*

əhəmiyyətsizcə bir küncə atıldığı sərt əsərlərdən bezmişdim. Odur ki, mən çılpaq beyinlər üçün zireh rolu oynayan əxlaqi davranışlar, sağlam düşüncə və liberal ideayalara heyranlığımı ifadə edə biləcəyim fikirləri gözə batmadan əsərlərimdə əks etdirməyə çalışırdım" [4, s.392].

Meri Styuartın müasir əsərlərindəki qadın obrazları xüsusi diqqət cəlb edir. Onlar gözəl, azad ruhlu, zərif, öz düşüncəsinə sahib, xeyirxah, mehriban, qayğıkeş, həddən-ziyadə hər şeyi öyrənməyə çalışan, təhsilli, cəsur, qərarlı, inadkar, zövqlü və yüksən intellektual sahibləri xanımlardır. Onlar üçün hər şeydən əvvəl öz mənafelərini düşünmədən köməyə möhtac insanlara kömək etməkdir. Bu yolda qarşılaşdıqları təhlükələr onları qorxutsa da insalara kömək etməkdən qaçınmırlar. Bu romanlardan "Madam, Will You Talk?" ("Xanım, Siz danışacaqsınız?") romanında Çariti Selborn, "Wildfire at Midnight" ("Gecə yarısında meşə yanğını") romanında Canetta Bruk, "Nine Coaches Waiting" ("Doqquz fayton gözləyir") romanında Linda Martin, "My Brother Michael" ("Qardaşım Maykl") romanında Kamila Xeyven, "The Moon Spinners" ("Ayı döndərənlər") romanında Nikola, "This Rough Magic" ("Bu qəribə əfsun") romanında Lusi Uorinq, "The Gabriel Hounds" ("Cəbrayılın ov itləri") romanında Kristabel Mansel kimi qəhrəmanlar ön plana çıxırlar. Meri Styuart müsahibələrinin birində isə qadın qəhrəmanlarından danışanda belə bir məqama toxunur: *"Onlar mən deyillər. Lakin romanlarımı yazanda mən qəhrəman oluram. Mən təhkiyəçinin, qəhrəmanımın ruhuna daxil oluram. Onun həyatını yaşayıram"* [5, s.24].

Meri Styuartın tarixi əsərlərində olan qadınlar isə tamamən ayrı səpkidə işlənmişdir. Buradakı qadınlar çox təhlükəli, müəmmalı, qəddar, mənfur, tabu anlayışı mövcud olmayan, istəklərini əldə etməkdən ötrü heç bir sərtəd tanımayan, mənfəət güdən xəbis qadınlardır. Hətta pozitiv tərəfdən şərh oluna biləcək qadınlarda da şeytanı xislətin mövcud olması da nəzərdən qaçmır. Eramızın V-VI əsrlərində ədibin tarixi əsərlərində qadına olan münasibətini və özünəməxsusluğunu Harold Herman "The women in Mary Stewart's Merlin trilogy" ("Meri Styuartın Merlin trilogiyasındakı qadınlar") məqaləsində bucür ifadə etmişdir. *"Qadınların sadəcə cinsi obyekt və ana kimi ənənəvi rolunu rədd edən Styuart, həyatlarını qurmaq üçün cəmiyyətdə başqa mövqelər axtaran iradəli qadınlara heyranlığını nümayiş etdirir"* [6, s.108]. Meri Styuart İqreyn, Morqauza, Morqana, Rovena, Niniana, Nimue və s. kimi güclü qadın surətlərini bədii formada təsvir edir.

Pentalogiyada Morqauza çox gözəl qadın kimi təsvir olunmuşdur. O, hər bir insanın ağlını başından alacaq gözəlliyə sahibdir, hətta yaşı artıq müəyyən həddə çatmasına baxmayaraq o hələdə öz gözəlliyini qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda, Morqauza tamahkar və əxlaqsız biridir, əsərdə də şəhvət düşkünü olan qadın kimi təsvir edilmişdir. Qardaşı Kral Arturdan uşaq dünyaya gətirən və onu da bəd əməlləri üçün istifadə etməyi planlaşdıran Morqauza körpə uşaqların ölümünü də həyata keçirtməyə qadir bir obraz kimi təqdim olunur. Şərin bu cür təzahür etməsinin Morqauzaya görə səbəbləri olsa da insaniyyət hissinin itirməsinə gətirib çıxardır.

Beləliklə, şərin təmsilçisi olan Morqauza törətdiyi əməllərdən yeri gəldikdə zövq alan bir qadın obrazına çevrilir.

Amerikalı psixoloq Fillip Zimbardo özünün "The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn Evil" ("Lucifer Effekti. Yaxşı insanların pis insanlara çevrilmə yolu") adlı kitabında şərin hansı vəziyyətdə daha kəskin təzahür etməsini qandondurucu müharibələrin, real və süni həbsxana nümunəsi əsasında oxuculara çatdırır. Bir çox insanlar üzərində təcrübələr aparan psixoloq 1971-ci ilin avqust ayında Stendford universitetinin Cordan Hol psixoloqiya fakultəsinin zirzəmisində təcrübə keçirmişdir. Zirzəmidə həbsxananın teatrlaşmış variantını yaradırlar. İştirakçılar isə adi, heç bir psixoloji və fiziki problermi olmayan insanlar sırasından seçilir. Təcrübə pul müqabilində həyata keçirilirdi və istənilən hər iştirakçı istənilən vaxt təcrübəni tərk edə bilərdi. Süni həbsxana 3 hücrədən ibarətdir və hər hücrədə də 3 nəfər şərti məhbus yerləşdirilir. Şərti nəzarətçilər də 8 saat intervalla 3 qrupdan ibarət 3 növbəyə bölünürlər. Onu da qeyd edək ki, ömrünün 17 ilini real həbsxanada keçirdən Karlo Preskot Zimbardonun bu təcrübə üzrə məsləhtçisi idi. Psixoloq özü təcrübənin keçirilməsinin əsas məqsədini belə aydınlaşdırır: *"Öyrənmək istədiyim… İnsan bu yeni rola uyğunlaşma prosesində hansı dəyişikliklərə məruz qalır? Cəmi bir neçə həftəlik qısa zaman ərzində öz mənliyindən fərqli yeni şəxsiyyətə yiyələnmək mümkündürmü?"* [7, s.31-32]

Həbsxanada olan hadisələr nə qədər qurma olsa da, xüsusilə, məhbusların həyatı cəhənnəmə çevrilir və şərait dözülməz olmağa başlayır. Orada baş verən hadisələr daha çox reallığı xatırladırdı. Hər kəs geyindiyi formanın davranışını nümayiş etdirməyə başlayır və burada insanlarda baş verən transformasiya qələmə alınır. Duq adlı şərti məhbus cəmi 36 saat sonra təcrübəni tərk edir. Nəticədə iki həftəliyinə nəzərdə tutulan eksperiment cəmi bir həftəyə yekunlaşır. Ümumiyyətlə, şərin yaranmasının kökünü aydınlaşdırmağa çalışan Zimbardo belə bir qənaətə gəlir ki, insanlara ən çox təsir edən amil düşdüyü vəziyyətdir.

Burada biz anormalın normal qəbul olunmasını vəziyyətin diktə etdiyi qayda kimi görürük. Pis normaların normal qəbul edildiyi mühitdə özlüyündə baxanda pis və şər hərəkət etmiş sayılmır yeri gəldikdə də ədaləti bərqərar etməyə kömək edən vasitə kimi də çıxış etmiş olur. Bu təcrübədən belə bir qənaətə də gəlmək olar ki, sadəcə olaraq vəziyyət və sistem yaxşı insan təsiri bağışlayan adamların əsl mahiyyətini üzə çıxarmış olur. Ümumiyyətlə, insan psixologiyası son dərəcə qəlizdir və hər hansı bir qrup insan üzərində aparılan təcrübələr bütün insanlara şamil oluna bilməz. Əlbəttə, bu da danılmaz bir faktdır ki, həyatda baş verən hadisələr insanları baş verən vəziyyətə uyğunlaşmağa məcbur edir. Bir zamandan sonra ya dünyanın nifrət olunan yazılmamış qaydalarına riayət edirsən, ya da oyundan kənarda qalıb nifrət olunan damğası almış insanlar sırasında olursan. Hansı daha doğru və sərfəlidir sualı artıq hər kəsin öz mənəvi seçimidir.

Zimbardonun bu təcrübəsi müharibədə olan hərbi cinayətkarlara və ya həbsxanada işləyən nəzarətçilərə bəraət qazandırmır. O, sadəcə olaraq vəziyyətin və

sistemin yaratdığı bu dəhşətli və qorxunc halların nədən qaynaqlandığını təcrübə nəticəsində aşkar edir və bu təcrübənin real vəziyyətin dəyişdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacağına inanır.

Vəziyyətin, sistemin və nəticədə insan faktorunun yaratdığı çətinliklər yenə də məhz insan tərəfindən doğru və yanlış seçim vasitəsilə həll olunur. Kitabın artıq son səhifələrində Zimbardo "qəhrəmanlığın banallığı" haqqında yazır və buna bir çox tarixi şəxslər üzərindən nümunə gətirir. Bəzən hər hansı bir insan fərqində olmadan vəziyyətin yaratdığı o çətin an onu passiv və ya zalım insana deyil məhz qəhrəmana çevirməyə təkan verir. Daha sonra Zimbardo bu konsepsiyasını müəllim, siyasi filosof Xanna Arentin "şərin banallığı" konsepsiyasına qarşı qoyur. Arent "şərin banallığı" konsepsiyası haqqında "Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil" ("Eyxman Yerusəlimdə: Şərin bayağılığı haqqında hesabat") adlı kitabında danışır. 1962-ci ildə Avropa yəhudilərinin soyqırımının təşkil edilməsində iştirakına görə Adolf Eyxmanın Yerusəlimdə məhkəməsi keçirilən zaman Xanna Arent onu müşahidə edir. Arent yazır: *"Eyxmanla bağlı problem məhz ondan ibarət idi ki, onun kimi insanlar çox idi və çoxları nə pozğun nə də sadist idilər – onlar olduqca və dəhşətli dərəcədə normal idilər və indidə mövcuddurlar"* [8, s.411]. Eyxmanın normal insan olamasını müxtəlif psixoloji testlər sübut etmişdir və adi həyatda onun hətta nümunəvi ata, oğul, ər, dost, qardaş olması da qeyd olunur. Eyxman müdafiə olunaraq yəhudilərlə heç bir şəxsi qərəzinin olmadığını, sadəcə olaraq vəzifəsinin tələblərinə uyğun olaraq verilən əmrlərə riayət edən adi icraçı olduğunu deyir. *"...əslində "bəşəriyyətin düşməni" olan bu yeni növ cinayətkar öz cinayətlərini elə şəraitdə həyata keçirir ki, o, praktiki olaraq səhv hərəkət etdiyini bilə və ya hiss edə bilmir"* [8, s.411]. Zimbardo bu iki konsepsiyanı qarşılaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlir ki, şərin banallığı ilə qəhrəmanlığın banallığı bir çox hallarda bir-birnə oxşayır. Psixoloq insan genekodunda, xüsusi daxili patalogiya və ya insan zehnində mövcud olan xeyirxahlıq, bədxahlıq ilə heç bir əlaqəsinin olmaması qənaətinə gəlir.

Çox heyf ki, biz insanlar başqaları tərəfindən törədilən əməllərin mənfi nəticələrini gördüyümüz halda yenədə eyni xətaları təkrar edirik. Burada bir insan olaraq öz zəifliyimizi və carəsizliyimizi dərk edərək özümüzü gücləndirmək naminə hər hansı hadisəni öz xeyirimizə çevirmək üçün qəbul olunmamış və ya insanlara zərər verəcək əməlləri törətməkdən qaçınmırıq. Bir çox hallarda biz nə dərəcədə miskin və şeytani varlıq olduğumuzu dərk edirik. Eyni zamanda, insan ruhunun ən yüksək və müqəddəs bir anlayış olduğunu qəbul etməli və onu təmiz, saf saxlamağa cəhd etməliyik. Lakin insan olaraq vəzifəmiz emosional cəhətdən güclü olmağa çalışmaq və digər yad amillərin ruhumuza müdaxilə etməsinə və onu zədələməsinə imkan verməməkdir. Çünki etdiyimiz hərəkətlər bizi bir insan olaraq müəyyən edir və xarakterinizi formalaşdırır.

Şübhəsiz ki, biz içimizdə həm qatili, zalımı, oğrunu, xəyanəti, həm də mərhəməti, sədaqəti, insaniyyəti və s. böyüdür və yaşadırıq. Əslində bu ziddiyyətli hisslərin bizlərdə mövcud olması heç də dəhşətli hal deyil, qorxulusu odur ki, biz o

naqis hissləri azadlığa buraxa bilirik. Belə olduqda azadlığı dadan və rəzil qalibiyyətlərin bihuşluğunu yaşayan insan övladı, şeytanın belə çəkindiyi məxluqa çevrilə bilir. Ədibin əsərləri bu baxımdan mənfi, müsbət və eyni zamanda, hər iki məvhumu özündə birləşdirən qəhrəmanlarla zəngindir. Meri Styuartın obrazları bəzən həyatın bir üzünü görən oxucuların kəskin nifrətinə və sevgisinə səbəb olduğu halda təcrübəli və ya daha doğrusu həyatın sərt üzləri ilə rastlaşmış oxucularda isə sadəcə olaraq heçnəyin bizlərə yad olmamasını xatırladır.

Con Steynbek özünün məhşur "East of Eden" ("Cənnətdən Şərqə doğru") romanında Xeyir və Şər ilə bağlı bir çox məqamlara toxunur. *"Bəlkə hamımızın içində pis və şeytani əməllərin cücərdiyi və gücləndiyi gizli bir gölməçə var. İçimizdə hasara alınan bu gölməçədən isə şeytani fikirlərin filizlənməsi ilə yanıb kül olması bircə an çəkir. Ancaq ola bilməzmi ki, bəzi insanların qaranlıq gölməçələrindən çıxan şeytan özündə o hasarı aşaraq azad sularda üzmək gücü tapsın? Məgər belə bir tərəfimiz bizim daxili şeytanımız sayılmazmı və biz daxilimizin gizli sularda onunla qohum deyilikmi? Mələkləri də, şeytanları da özümüz icad etdiyimiz üçün onları başa düşməmək cəfəngiyyat olardı"* [9, s.152]. Burada Con Steynbek ritorik suallarla demək olar ki, əzəli, əbədi mövzu olan Xeyir və Şər konsepsiyasının əsasını göstərə bilmişdir.

Şarlota Spivak isə "Merlin's daughters" ("Merlinin qızları") adlı kitabında Morqauzanı güclü qadın kimi şərh edir və onun haqqında belə bir fikir səsləndirir: *"Öz xəbis rolunda Morqauza şəhvət düşkünündən çox siyasətçidir. O, Arturu, yatağa cəlb edərək saraydakı mövqeyini möhkəmləndirmək istəyirdi"* [10, s.108]. "Merlin trilogiyası"nda hadisələr Merlinin dilindən təqdim olunduğundan qadınları təsvir edərkən, onların ümumi şəkildə hiyləgər xislətini belə ifadə edir: *"Lakin bu (hiyləgərlik) daha çox bir qadına xas olan xüsusiyyətdir; az və ya çox olmasına baxmayaraq, onların hamısında belə bir səciyyəvi cəhət var; çox vaxt bu onların yeganə silahı və yeganə qalxanıdır"* [11, s.204]. Pentalogiyada qadın obrazlarının hər vəziyyətdə özlərini qorumaq və istədiklərini əldə etmək naminə hiyləgərliyə və yalana müraciət etməsi canlandırılır. Merlinin anası Niniana oğlu Merlini öz atasının və qardaşının qəzabından qorumaq üçün yalana müraciət etmək məcburiyyətində qalır. Qadın azadlığının limitli olması onları istəklərinin reallaşdırması yolunda alternativ olaraq mövcud olan yoldan istifadəyə yönəldir. Qadın anlayışına biçilmiş bəzi streotiplər müasir dövürdə də özünü qoruduğu halda eramızın V-VI əsrlərində bu streotiplərdən xilas olmaq qeyri mümkün hal alırdı.

Meri Styuart Merlin obrazı vasitəsi ilə pentalogiyada olan qadın obrazları haqqında ifadə etdiyi fikirlər dövrün ümumi mənzərəsini və qadın anlayışının nə dərəcədə qəliz olduğunu nümayış edir: "*Qadınlar məni daim təəccübləndirirlər. Mənim kimi qeyri-adi gücə sahib olanlar belə onların düşüncələrini oxumaqa qadir deyil. Əsilzadə və ya əxlaqsız qadın olmasından asılı olmayaraq aldatmaq üçün onların xüsusi təlimlərə ehtiyacları yoxdur. Eyni vəziyyəti daim qorxu içində yaşayan*

qullara və canlarını xilas etməkdən ötrü instiktiv şəkil dəyişən heyvanlara da aid etmək olar" [12, s.350].

Yazıçının tarixi əsərlərindəki qadınlar əsas obrazlar olmasa da öz törətdikləri əməllərə görə ön planda olan qadınlardır. Öz iddiaları, ambisiyaları olan, istədiklərini nə yolla olursa olsun həyata keçirməyə qadir xanımlardır. Ədibin tarixi əsərlərində qurban rolunda olan heç bir qadın obrazları yoxdur. Əslində onların törətdiyi hərəkətlər qarşı tərəfi, yaxud milləti belə qurban halına çevirə biləcək vəziyyətə gətirir. Qeyd etdiyimiz kimi o qadınlar adətən birinci dərəcəli qadınlar deyil. Amma həlledici qadın obrazlarıdır. Qadın obrazları timsalında ədib dövrün tələblərinə və tutduğu mövqeyinin qorunması naminə görə insani xüsusiyyətlərin nə cür formalaşmasını əsərlərində bariz əks edir. Lakin yazıçının müasir əsərlərinə baxsaq, orada tamam fərqli bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Orada romanların baş qəhrəmanları xanımlardır. Hadisələr də onların dilindən nəql olunur. Onlar da nə istədiklərini bilirlər. Lakin müasir əsərlərdəki qadınlar öz xeyirxah, cəsur, insaflı, mərhəmətli, mehriban, şəfqətli davranışları ilə seçilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Arrington, S.L. Journey into darkness / S.L.Arrington – Louisiana: Huntington House Publishers, – 1992. – 224p.
2. Stewart, M. About Mary Stewart / M.Stewart. – Ontario; Canada: Musson Book Company, – 1973. – 14 p. booklet
3. Klavan, A. The uses of suspense // Writer, – 1994. – vol. 107. №5, – p. 13-16.
4. Contemporary Literary Criticism: (Excerpts from Criticism of the Works of Today's Novelists, Poets, Playwrights, Short Story Writers, Scriptwriter, and Other Creative Writers): [in 289 vol.] / ed. D.G.Marowski R.Matuz, J.E.Neidhardt. – Detroit: Gale Research Company, – vol. 35. – 1985. – 486 p.
5. Matheson, A. Gardening is author's great love // The Australian Women's Weekly, – October 30, 1968, – p. 24-25.
6. Herman, H.J. The Women in Mary Steward's Merlin Trilogy // Arthurian Interpretations, – Spring 1984, – vol.15. №2, – p. 101-114.
7. Zimbardo, P. The Lucifer Effect Understanding How Good People Turn Evil / P.Zimbardo. – New York: RANDOM HOUSE TRADE PAPERBACKS, – 2008. – 552 p.
8. Арендт, Х. Банальность Зла Эйхман в Иерусалиме / Х.Арендт. – Москва: Европа, – 2008. – 424 с.
9. Steinbeck, J. East of Eden / J.Steinbeck. – New York: Penguin Books, – 1981. – 696 p.
10. Spivack, C. Merlin's daughter: Contemporary Women Writers of Fantasy / C.Spivack. – Westport; Connecticut: Greenwood Press, – 1987. – 185 p.
11. Stewart, M. The Last Enchantment / M.Stewart. – New York: Fawcell Crest, – 1984. – 480 p.

12. Stewart, M. The Crystal Cave / M.Stewart. – New York: Fawcett Crest, – 1989. – 384 p.

В.Набиева

Женские персонажи в современных и исторических произведениях Мэри Стюарт

Резюме

Писательница-новатор Мэри Стюарт (Mary Stewart, 1916-2014), выделяющаяся своим стилем в западной литературе XX века, считается одной из ярких представительниц исторической и интеллектуальной прозы. Обладая обширным творческим спектром, писательница завоевала интерес и симпатию читателей своими произведениями, подходящими для всех возрастных категорий. Произведения писательницы переведены на языки ряда народов мира. Ее работы отмечены наградами, экранизированы, и почти все ее работы стали бестселлерами.

Занимающая одно из неоспоримых и важных мест в развитии английской литературы, Мэри Стюарт также выделяется своим отношением к женщинам в своих произведениях. Ее многие женские персонажи выделяются своим разнообразием. Женские персонажи, охватывающие разные эпохи, умеют умело использовать силы, подаренные им эпохами. Женские персонажи, способные реализовать свои желания вопреки велению общества, составляют основу романов, как исторических, так и современных произведений писательницы.

Хотя женщины в исторических произведениях писательницы не являются главными персонажами, это женщины, которые благодаря своим поступкам оказываются на первом плане за свои деяния. Это женщины, которые имеют свои претензии и амбиции, способны, во что бы то ни стало реализовать свои желание. В исторических произведениях писательницы нет женских образов, выступающих в роли жертвы. На самом деле, совершаемые ими действия ставят других людей или даже нацию в такое положение, что они могут стать жертвами. Как мы уже упоминали, эти женщины обычно не являются главными героинями исторических романов Мэри Стюарт. Но решающими персонажами являются именно женские персонажи. В своих произведениях, на примере женских образов писательница наглядно отражает как ради сохранения занимаемого им положения формируются человеческие черты в соответствии с требованиями времени. Однако если мы посмотрим на современные произведения писательницы, то столкнемся с совершенно иной картиной. Там главные герои романов — дамы. События также передаются с их языка. Они знают, чего хотят. Однако женщины в современных произведениях отличаются доброжелательным, смелым, справедливым, сострадательным, добрым и сострадательным поведением.

V.Nabiyeva

Women's characters in modern and historical works of Mary Stewart

Summary

Mary Stewart (1916-2014), an innovative novelist of the 20th century, is renowned for her unique style and contribution to Western literature. Her works, spanning historical and intellectual genres, have gained popularity among readers of all ages and have been translated into multiple languages. Notably, her books have been recognized with awards, adapted into films, and have consistently topped bestseller lists.

Mary Stewart holds a significant and essential role in the advancement of English literature, particularly in her approach to portraying female characters. Her works showcase a diverse range of women who possess the ability to harness the power bestowed upon them by their respective eras. These women go against societal norms and successfully accomplish their desires, serving as the foundation for historical and modern novels penned by the author.

Despite not being the primary focus, the women depicted in the writer's historical works are notable for their impactful actions and unyielding ambition. These female characters refuse to be mere victims, instead taking bold steps that can have profound consequences for others, even entire nations. As we have already mentioned, these women are not usually the central figures in Mary Stewart's historical novels. The female characters in the writer's works play a decisive role in reflecting the formation of human traits according to the demands of their time. Through their portrayal, the writer illuminates the importance of maintaining one's position. However, in the writer's more contemporary works, we encounter a stark contrast. Female protagonists take center stage, conveying events through their perspective and showcasing their agency. These modern women are characterized by their benevolence, courage, fairness, compassion, kindness, and empathy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: Nuranə Məcid qızı Nuriyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FƏTƏLİYEVA RUFANƏ RİZVAN QIZI,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Rufana.fatali@gmail.com

SEKULYARİZM VƏ ONUN TARİXİ KÖKLƏRI, MÜASİR DÜNYAMIZDA YERİ

Açar sözlər: sekulyarizasiya, modernləşmə, dindarlıq, sekulyarizasiyanın aspektləri.

Ключевые слова: секуляризация, модернизация, религиозность, аспекты секуляризации.

Key words: secularization, modernism, religiosity, aspects of secularization,

Giriş

Sekularizm modernləşmə prosesi ilə gündəlik həyatın dini məzmunundan təmizlənməsi kimi müəyyən edilir. Sosiologiya banilərinin 19-cu əsrdə Qərbi Avropada baş verən ictimai-siyasi inkişaflar, yəni Avropa təcrübələri ilə bağlı qiymətləndirmələri onlara bu cəmiyyətlərdə dinin istiqaməti ilə bağlı fikirlərini ortaya qoymağa imkan vermişdir. Bu nöqtədə əsas din kimi Xristianlıq olduğu halda, sekulyarizasiyaya məruz qalan inkişaflar da əslində xristianlıqdan kənar adlandırılan de-xristianlaşma fenomeninin birbaşa nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Nəinki 19-cu əsrdə, hətta 20-ci əsrin ikinci yarısında Avropa və ABŞ-da aparılan tədqiqatların xristianlıq fenomeni ilə bağlı aparılmasının konsepsiyanın formalaşmasında böyük rolu vardır.

Bu inkişaflar sekularizm konsepsiyasının Avropanın tarixi və ənənəvi strukturunda meydana çıxan sosial dəyişikliklərin məhsulu olduğunu və onun dinin ictimai varlığını, onun dəyişməsini və modernləşmə ilə əlaqəsini dərk etmək səyləri ilə əlaqəsinin məhsulu olduğunu göstərir. bu qitədə elmi tədqiqatlar. Əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, din tərifindən, cəmiyyətlər üçün əhəmiyyətindən və yerindən tutmuş nəzəriyyə və praktikaya qədər avrosentrik determinizmin mövzusudur. Və bu məqamda Avropada dinlə bağlı inkişafın bütün cəmiyyətlər üçün qətiyyətli və qaçılmaz olduğu vurğulanır.

XVII əsrə kimi dinin elm üzərində üstünlüyünün daha aşkar olduğu dövrlərdə dini dəyərlər dövlətdən tutmuş cəmiyyətin bütün zümrələrinin şəxsi həyatına qədər bütün sahələrə kəskin formada öz təsirini göstərirdi. Qeyd edilən dövrdə isə dövlət idarə etməsində dini liderlər kifayət qədər böyük üstünlüyə mailk idilər. Dini inanclar və dəyərlər insanların gündəlik həyatında olduqca vacib statusa malik idi. İnsanlar dini inanclar və hissləri ilə hərəkət edirdilər lakin buna baxmayaraq rasional düşüncə əksər hallarda əldə olunmurdu. Lakin XVII əsrdə baş verən mədəni və elmi inqilablar vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirməyə başladı. Elm adamları aparılan araşdırmalar nəticəsində bir çox miflərin, insanların yaşamına təsir göstərmiş dəyərlərin əsassız olduğunu sübut edə bildilər. Elmi araşdırmaların sayı

artdıqca müti şəkildə dinə tabe olanların sayı azaldı, çünki elmli adamlar artıq mifləri və bəzi yerlərdə yayılan xürafatları saymamağa, nəticədə isə dindən uzaqlaşmağa başladılar. Bu vəziyyət tək elm adamlarının dairəsində yox, həmçinin dövlət təbəqəsinə və tədricən sadə camaata da təsir etdi.

Sekulyarizm nədir?

Sekulyarizm - dinin dövlət institut və təşkilatlarından ayrılması, ictimai və siyasi aktivliyinin tamamilə sıfra endirilməsi və ya yox edilməsi deməkdir. Sekulyarizmin üstünlük təşkil etdiyi və onun prinsipləri ilə idarə olunan toplumda hər bir fərdin dini seçim azadlığı tanınır. Dini baxışından asılı olmayaraq, hər kəs sekulyar dövlətdə qanun qarşısında bərabərdir. Sekulyar cəmiyyətin üzvü dini baxışlarına görə mühakimə və müzakirə olunmur, hamı kimi konstitusiya qarşısında onun da hüquq və vəzifələri eynidir.

Sekulyar dövlət modeli bir çox xüsusiyyətlərinə görə dini dövlət modelindən kəskin seçilir. İlk olaraq dini qaydalar əsasında müəyyənləşən siyasi idarəetmə cəmiyyətdə eynifikirlilik, diktatura yaradır. İnsanlar şəriətin irəli sürdüyü qanunlara əməl etməyə, diqtə edilən prinsiplərlə yaşamağa məcbur edilir. İkincisi, tanınan bütün sosial, hüquqi ,siyasi aktlar şəriət qanunları əsasında həyata keçirilir.

Sekulyar dövlətdə isə bu mexanizm tamamilə fərqlidir. Belə ki, sekulyar dövlət bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını ayrı-seçkilik etmədən tanıyır və onlara eyni dərəcədə münasibət bəsləyir. İkincisi, sekulyar sistemdə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin bilavasitə hər hansı dini cərəyana cəlb edilməsi tamamilə qadağandır. Üçüncüsü, sekulyarist sistemdə dini ayin və təbliğatların onlar üçün müəyyən olunmuş xüsusi məkanlar istisna olmaqla, digər insanların üstünlük təşkil etdiyi ictimai yerlərdə təbliğ olunması hakimiyyət orqanları tərəfindən qadağan olunur.

Sekulyar dövlət öz mənbəyində liberal- demokratik ənənə və dəyərlərə söykənir, insan hüquq və azadlıqlarını istənilən dini, şəriət hökmlərdən üstün tutur. Sekulyarizm - dini dövlət quruluşundan fərqli olaraq, inancından asılı olmayaraq, hər bir şəxsi qanun qarşısında bərabər görür, hər bir vətəndaşın vicdan azadlığını tanıyır və təmin edir.

Bu zaman belə bir sual yaranır- İslam dinin Avropaya inteqrasiyası onun "Avropa dəyərləri" nə uyğunlaşdırmağı nəzərdə tuturmu? Ən əsası nədir bu Avropa dəyərləri? Onlar xristian dəyərləridir, yoxsa dünyəvi dəyərlər? Hansı ki, bütün Avropa konstitusiyaları və müqavilələri insan hüquq və azadlıqlarına bağlılığı vurğulayır və burada sekulyarizm anlayışı "din azadlığı", "demokratiya", "dünyəvilik" statusları adı altında daha kompleksdir. Əgər sekulyarizmi dövlətlə dinin ayrılması kimi təyin etsək, bu Avropada yerləşən bir çox dinlərin üstünlük təşkil etdiyi dövlətlərdə (Almaniya,İtaliya, İngiltərə) belə deyil. Əgər sekulyarizm dini istinadların cəmiyyətdə, gündəlik həyatda, mədəniyyətdə bir çox Avropa ölkələrində kimi fərdi dini ayinlərin azalması kimi başa düşülürsə,bu zaman Avropa ölkələri sekulyardırlar. Lakin bu halda, dünyəvi dəyərlər xristian dəyərləri ilə

ziddiyyət təşkil edir: abort, kontrasepsiya və homoseksual evliliklər kimi məsələlərdə bir tərəfdən 'möminlər və “imansızlar” arasında qarşıdurmaya səbəb olur. Belə olan halda, əgər Avropa dəyərləri kilsə təlimlərinə ziddirsə sekulyarizmin xristian köklərinə necə istinad edə bilərik?

Qərb-Şərq, sekulyar kimlik-islam kimliyi kimi ziddiyyətlər qlobal problemlərin açarı olan sehrli məfhumlara çevrilib. İŞİD və onun törəmələrinin “terrorçuluq etdiyi” dünya istər-istəməz “düşmən düşərgələri” yaratsa da, konstruktiv sekulyarizm bu cür azalmalardan kənara çıxan gələcək dizayna ehtiyac duyur.

Qərbin dünyəviləşmə tarixində dinlə dövlətin tamamilə ayrılması hallarına nadir hallarda rast gəlinir. İstisna olaraq ABŞ-ı tərk edək. Almaniya və İspaniyada dövlət Kilsəyə dəstək adı altında dini vergiləri yığmağa davam edir. Dünyəvilikdən daha çox “dünyəvilik” simvolu olan Fransa dövləti 2000-ci illərə qədər kilsə və məscidlərə maliyyə yardımı edirdi. Britaniyada dövlət hələ də rəsmi dinə malikdir (Anqlikanizm) və "təxribat"ı qadağan edən küfr qanunu, tətbiq edilməsə belə, hələ də qüvvədədir. Kilsənin və təkcə dövlətin deyil, həm də milli kimliyin bir-birinə qarışdığı İrlandiya və Polşa, bu məhdud tərifə sadiq qalsaq, dünyəvi cəmiyyətlər deyil.

Xristian kimliyi ilə bağlı müzakirələrdən kənara çıxaraq, Avropada son vaxtlar məskunlaşan nəhəng müsəlman əhalisinin yaratdığı böyük konsensus var, çünki İslam dininin Avropa xristianlığı və sekulyarizmi ilə uyğunluğu şox az müşahidə olunur.

Digər tərəfdən, kilsə və onun təlimləri bu ölkələrin gündəlik və siyasi həyatında hökmranlıq etmir.

Bəs, burada olmayıb orada olan nədir? Bunu İslam və Xristianlıq arasındakı “əsas” fərqlərlə izah etmək mümkündür. Avropa tarixində Kilsənin dəstəklədiyi və ya bilavasitə iştirak etdiyi bir çox qətliamlar var – Yan Qusun odda yandırılması ilə İŞİD-in metodları arasında oxşarlıq müasir fərdin nəzərində anaxronizm ola bilər, lakin bu cür qırğınların bu cür qətliamların baş verməsi yer xristianlıq və islam arasında bibliya təlimindən irəli gələn əsas fərqi göstərir, həm də bunun olmadığını göstərir (daha doğrusu problem bununla məhdudlaşmır).

Əgər Qərbin dünyəviləşmə tarixində bir nümunə aşkar ediləcəksə, din və dövlət işlərinin ayrılmasından çox, dünyəvi dövlətin Kilsəyə nəzarət etməsi daha həlledicidir. Türk modernləşmə tarixində adət etdiyimiz bu nümunə Qərbdə aşağıdan fəaliyyət göstərən sosial dinamika ilə birləşdiyi üçün uğurlu olmuşdur.

Sekulyarizasiya termini bir çox ədəbiyyatlarda “dünyəviləşmə” termini ilə əvəz etmək mümkündür. Dünyəviləşmə dini norma və dəyərlərin yerinə rasional, ağla və təcrübəyə istinad edən dünyəvi dəyərlərin inkişaf etməsidir. Belə ki, cəmiyyətdə modernləşmə prosesi getdikcə eyni qaydada dinin ictimai və mədəni rolu azalır. Modernləşmə baxımından yüksək səviyyədə olan ABŞ-da din ictimaiəhəmiyyətini və rolunu itirməmişdir. Bu səbəbdən də sekulyarizasiya tezisini

müdafi əedənlər ABŞ-ın və müsəlman ölkələrin bir çoxunun istisna təşkil etdiyini vurğulayırlar. (1. s.22-23)

Sekulyarizmin nəzəri əsaslarını ilk dəfə l873-cü ildə fransız mütəfəkkiri Ferdinand Buisson (1841-1932) irəli sürmüşdür. Həmçinin o, 1903-1905-ci illərdə Fransada kilsə və dövlət işlərinin bir-birindən ayrılması vəzifəsini yerinə yetirən parlament komissiyasının sədri olmuş və dövlət məktəblərinin dünyəviləşdirilməsi prosesində mühüm xidmətlər göstərmişdir (2, s. 6-7). Buissona görə, din və dövlət işlərinin ayrılması mənasındaişlədilən dünyəvilik, dünyəviləşmənin nəticəsidir. Onun fikrincə, fransız cəmiyyəti Avropanın yüksək səviyyədə dünyəviləşmiş cəmiyyəti olmuşdur [2, s. 9]. Buna görə dədin və dövlət işlərinin ayrılması ilk dəfə Fransada həyata keçirilmişdir.

Müasir sosioloqlardan Bryan Vilson (1926-2004) sekulyarizasiyanı "dinidüşüncələr, praktikalar və dini institutların əhəmiyyətini itirməsi" kimi tərif edir. Onun fikirinə əsasən, cəmiyyətlər sənayeləşərkən daha rasional, elmi və ixtisaslaşmış cəmiyyət halına gəlirlər. Buna görə də ənənəvi dəyərlər zəifləyir. Nəticədə həm dini həyatda zəifləmə olur, həm də dini müəssisələrin yerinə yetirdiyi vəzifə və rollar (təhsil, siyasət,ictimai asayiş və s.) başqa ixtisaslaşmış ictimai-siyasi institutlara həvalə edilir [3, s. 301]

Sekulyar zehniyyət nədir?

Sekulyar zehniyyət müasirləşmə və fərdiləşmə ilə birlikdə həyatın dünyəvi fəaliyyətlərə qayıtması lazım olduğunu müdafiə edən düşüncədir. Bu nöqtədə yalnız əsas həyati fəaliyyətlərdən danışmaq kifayət etməyəcək; elmi araşdırmalar, bədii fəaliyyətlər, turizm və səyahətlər də bu düşüncə tərzində dinə əsaslanmaqdan çıxır. Mənəvi və mənəvi cəhət özünü real dünyanın ləzzət və ləzzətlərinə təslim edir.

Sekulyar dövlət nədir?

Sekulyar dövlət dünyəvi prinsiplərə əsaslanan dövlət kimi müəyyən edilir. Dövlət forması olaraq teokratiya əvəzinə dünyəvi dövlət formasına üstünlük vermək və müdafiə etmək deməkdir. Bu dövlət formasında dini elementlərin dövlətin fəaliyyətində fəal rol oynamayacağı iddia edilir. Ancaq bunları tamamilə ayırmağın mümkün olmadığı, təriflərə (məsələn, din İslamdır) daxil edilə biləcəyi, yalnız idarəçilik qərarı və icra üsullarının dini qərar və inanclardan asılı ola bilməyəcəyi bildirilir. Bu fikrə görə, dövlətin mövcud olma səbəbi və əsas rolu öz vətəndaşlarına həyat tərzini müəyyən etmək və ya sırımaq deyil.(4. s. 60-61)

Sekulyar insan nə deməkdir?

Sekulyar insan dünyəvi təfəkkürə malik olan, bu düşüncə modelini mənimsəyən və ona uyğun yaşayan insandır. Fərdidir və hadisələrə, həyata daha rasional baxmaq məqsədi daşıyır. Gündəlik həyatda dinə əsaslanan fəaliyyətlər azdır. Din də fərd üçün fərdidir və üstünlüklərə əsaslanır. Hər hansı bir qurum və ya təşkilatın, cəmiyyətin dini dayatmasının əleyhinədir və bunu qəbul etmir.

Mahiyyət etibarı ilə sekulyarizm ifadəsinin müasirləşmə ilə paralel olaraq dinin sosial sahədə əhəmiyyətini və effektivliyini itirməsi, müasirlik dünyasında baş

verən yeni situasiyaların izahında qeyri-adekvatlığını vurğulayan müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Bu gün Latın Amerikası ölkələrində protestant qrupları son illərdə nəzərəçarpacaq irəliləyiş əldə edir. Cənubi Koreya və Tayvanda konfutsiçiliyin neo-ənənəvi təfsiri yayılmaq mərhələsindədir. Yaponiyada protestant fundamentalizminə qarşı əsasən Buddist olan yeni dini cərəyanlar sürətlə yayılmağa meyllidir. Yəhudilikdəki Gush Emunim hərəkatı sürətlə inkişaf edir (5. S. 67-86). Məlumdur ki, İslam dünyasında "Müsəlman Qardaşlar", "Həmas", "Hizbullah" və "FİS" (İslam Azadlıq Cəbhəsi) kimi hərəkatlar artıq kifayət qədər məşhurdur. Məlumdur ki, əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan cəmiyyətlərdə din və dini simvollar günü-gündən əhəmiyyət qazanır. Gələcəklə bağlı verilən proqnozlarda İslamın inkişafını davam etdirəcəyi bildirilir.

Bu kontekstdə qeyd edilməli olan başqa bir məqam da dinin yaşadığımız əsrdə də varlığını davam etdirəcəyi, müəyyən bir dəyişiklik və çevrilmə yaşayacağı da vurğulanır. Növbəti əsrdə müasir insanlar daha çox universal şəxsiyyətə sahib olacaqlar; Çünki bir dinin mənsublarının dünyanın ən ucqar nöqtəsindəki din qardaşları ilə ünsiyyət imkanlarının artması ilə əlaqə saxladıqca dar məzhəb və ya icma modellərinin aşınması və beləliklə, dinlərin müəyyən mənada qloballaşacağı proqnozlaşdırılır. Sekulyarizm və dinin gələcəyi ilə bağlı müzakirələr çərçivəsində ortaya çıxan bəzi cərəyanları belə sadalamaq mümkündür. Buna uyğun olaraq, a) 21-ci əsrdə dinin yox olmayacağı tezisi təsdiqini tapmır. b) Dünyəviləşmə tezisinə yenidən baxılacaq, c) dinin qlobal görünməsi gündən-günə artır, d) dinin elmi öyrənilməsinə maraq artacaq, e) dünyəviləşmə tezisinin zəifləməsi ilə əhəmiyyətli bir informasiya mübadiləsi olacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Berger Peter. Sekülerizmin Gerilemesi, Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği.Türkcəyə çevirən, Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002

2. Bauberut Jean. Laiklik: Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005. Türkcəyə çevirən Alev Er. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: 2005.

3. Slattery Martin. Sosiolojide Temel Fikirler. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2010.

4. Funset İnger, Pepsdat Pal. Din Sosyolojisine Giriş: Klasik və Çağdaş Kuramlar. Türkcəyə çevirən,İhsan Çapcıoğlu və Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Yayınları, 2011

5. SLATTERY, Martin (2010), Sosyolojide Temel Fikirler, Sentez Yayınları, İstanbul.

FƏTƏLIYEVA RUFANƏ RIZVAN QIZI

SEKULYARIZM VƏ ONUN TARIXI KÖKLƏRI, MÜASIR DÜNYAMIZDA YERI

XÜLASƏ

Məlumdur ki, sekulyarizm müxtəlif ölçülərdə özünü göstərir. Əslində, dünyəviləşmə tezisinin proqnozlarının tam olaraq reallaşmadığına dair fikirləri ilə diqqət çəkən Berger, dinin sosial planın azalmasına baxmayaraq, fərdi sferada mövcudluğunu qəti surətdə vurğulayaraq vurğulayır. Sekulyarizm əslində iki fərqli ölçüdə özünü göstərir. Onun fikrincə, ictimai və mədəni məkanların dini qurumların və simvolların hökmranlığından çıxarılması prosesi olan "struktur sekulyarizasiya" və şüurun dünyəviləşməsi olan "subyektiv dünyəviləşmə" müxtəlif ölçüləri təmsil edir. Ona görə də dünyəviləşmə və dinin gələcəyindən danışarkən dinin ictimai və fərdi funksiyalarının aydınlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu faktı nəzərə almadan dini düşüncədə və həyatda dəyişiklik tələblərinin çox proqnozlaşdırıla bilən nəticələri olacağını söyləmək son dərəcə çətindir.

Ancaq dindən və inanc sistemindən asılı olmayaraq, bu cür tələblər ictimai quruluşda çox fərqli nəticələr verir. Başqa sözlə desək, dini yeni və müasir şəraitə uyğunlaşdırmaq cəhdləri dinin əhəmiyyətinin itirilməsi, yəni dünyəviliyin qələbəsi kimi qəbul olunsa da, əslində bu, müasir dövrdə dini yenidən istehsal etmək və yaşatmaq üçün ən mühüm vasitədir. dünya. Odur ki, dünyəviləşmə ilə din arasındakı əlaqə bir amillə izah edilə bilməyəcək qədər mürəkkəbdir. Başqa sözlə desək, dinlə dünyəviləşmənin əlaqəsi o qədər mürəkkəbdir ki, biri digərindən aşkar üstünlük əldə edə bilməz. Görünən odur ki, dinə tamamilə üz tutmaqla və ya dini sıradan çıxarmaqla ictimai və fərdi həyatı təmin etmək olmaz.

ФАТАЛИЕВА РУФАНА РИЗВАН

СЕКУЛЯРИЗМ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ, МЕСТО В НАШЕМ СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

РЕЗЮМЕ

Известно, что секуляризм проявляется в разных измерениях. Фактически Бергер, отличающийся своим мнением о том, что предсказания тезиса о секуляризации не были полностью реализованы, решительно подчеркивает присутствие религии в индивидуальной сфере, несмотря на упадок социального плана. Секуляризм на самом деле проявляется в двух разных измерениях. По его мнению, «структурная секуляризация», процесс выведения общественного и культурного пространства из-под доминирования религиозных институтов и символов, и «субъективная секуляризация», секуляризация сознания, представляют собой разные измерения. Поэтому, говоря о секуляризации и будущем религии, большое значение имеет

выяснение социальных и индивидуальных функций религии. Потому что без учета этого факта крайне сложно говорить о том, что требования изменений в религиозной мысли и жизни будут иметь весьма предсказуемые результаты.

Но независимо от религии или системы убеждений такие требования имеют совершенно разные результаты в социальной структуре. Иными словами, хотя попытки адаптировать религию к новым и современным условиям воспринимаются как утрата значения религии, то есть победа секуляризма, на самом деле это важнейшее средство воспроизводства и сохранения религии в современном мире. Современная эра. мир. Таким образом, отношения между секуляризацией и религией слишком сложны, чтобы их можно было объяснить одним фактором. Другими словами, отношения между религией и секуляризацией настолько сложны, что одно не может иметь явного преимущества перед другим. Кажется, что общественную и частную жизнь нельзя обеспечить, полностью отвернувшись от религии или устранив религию.

FATALIYEVA RUFANA RIZVAN

SECULARISM AND ITS HISTORICAL ROOTS, PLACE IN OUR MODERN WORLD

SUMMARY

It is known that secularism manifests itself in different dimensions. In fact, Berger, who is notable for his views that the predictions of the secularization thesis have not been fully realized, strongly emphasizes the presence of religion in the individual sphere despite the decline of the social plan. Secularism actually manifests itself in two different dimensions. According to him, "structural secularization," the process of removing public and cultural spaces from the dominance of religious institutions and symbols, and "subjective secularization," the secularization of consciousness, represent different dimensions. Therefore, when talking about secularization and the future of religion, it is of great importance to clarify the social and individual functions of religion. Because without taking into account this fact, it is extremely difficult to say that demands for changes in religious thought and life will have very predictable results.

But regardless of religion or belief system, such demands have very different results in the social structure. In other words, although attempts to adapt religion to new and modern conditions are perceived as the loss of the importance of religion, that is, the victory of secularism, in fact, this is the most important means of reproducing and keeping religion alive in the modern era. the world. Therefore, the relationship between secularization and religion is too complex to be explained by a

single factor. In other words, the relationship between religion and secularization is so complex that one cannot have a clear advantage over the other. It seems that public and private life cannot be ensured by turning completely away from religion or by eliminating religion.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: fəlsəfə elmləri doktoru, Kazım Əzimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBİNƏ ELXAN QIZI AĞABABAYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi
sagababayeva87@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3891-5487

MÜASİR AZƏRBAYCAN POSTMODERN NƏSRİNDƏ ƏNƏNƏVİ "ATALAR VƏ OĞULLAR" PROBLEMİ (KAMAL ABDULLANIN "SEHRBAZLAR DƏRƏSİ" ROMANI ƏSASINDA)

Xülasə

XX əsrin ikinci yarısından etibarən müasir dünya incəsənətinin demək olar ki, bütün sahələrində müşahidə olunan postmodernizmin Azərbaycan ədəbiyyatında təzahürü XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Postmodernizm Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında birmənalı qarşılanmamış, haqqında müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi yerli ədəbi mühitdə də postmodernizmlə bağlı tənqidi yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üslubda yazılmış ilk əsərlərin tədqiqindən sonra postmodernizm yavaş – yavaş öz həqiqi qiymətini almağa başladı. Bu baxımdan çağdaş Azərbaycan postmodern ədəbiyyatında Kamal Abdulla yaradıcılığı xüsusilə seçilir. Belə ki, məhz Kamal Abdullanın yaradıcılığı, onun əsərlərinin təhlili postmodernizmin əsl mahiyyətini başa düşməyə təkan verdi. Ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibətdə ittiham edilən postmodernizmin əslində ənənə və dəyərlərə yeni baxış bucağından yanaşdığı aydın oldu. Məhz bu səbəbdən məqalədə əsas tədqiqat obyekti müasir postmodern nəsrdə ənənəvi problemin – "atalar və oğullar" probleminin araşdırılmasıdır. Məqalədə ənənəvi "atalar və oğullar" problemi Kamal Abdullanın "Sehrbazlar dərəsi" romanı ilə tədqiqata cəlb edilir.

Açar sözlər: çağdaş nəsr, ənənəvi problem, yeni yanaşma, həsrət, ata nəvazişi, görüş.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən təzahür edən postmodernizm ətrafında müzakirə və mübahisələr günümüzdə də davam edir. "Postmodernizm tarix səhnəsinə çıxdığı gündən böyük səs-küyə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Hər bir tənqidçi, nəzəriyyəçi, yazıçı, oxucu onu öz başa düşdüyü kimi izah etməyə səy göstərmişdir. Bu bəlkə də postmodernizmin öz mahiyyətindən doğan bir haldır" (4, 29). Postmodernizm anlayışının mürəkkəbliyi və müxtəlif şərhlərə uyğun nisbi strukturu dəqiq tərifi müəyyən etməkdəki əsas çətinliklərdir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, postmodernizmin şərhi onun dəqiq izahından daha asandır.

Bir çox mənbələrdə postmodernizmə bir anlayış kimi ilk dəfə 1917-ci ildə alman filosofu Rudolf Panvisin "Die Krisis der europaeischen Kultur" ("Avropa mədəniyyətinin böhranı") əsərində rast gəlindiyi qeyd edilir. Ədəbiyyat kateqoriyası

kimi isə postmodernizm 1934-cü ildə Federiko de Onisin "Antologia de la poesia espanola e hispanoamericana, 1882-1932" ("İspan və Hispanik Amerikan Şeiri Antologiyası, 1882-1932") əsərində müşahidə olunmuşdur. Türkiyəli tədqiqatçı Dilek Doltaş postmodernizm anlamının bugünkü mənasını qazanmasında amerikalı tənqidçi İhab Hassanın rolunu xüsusi vurğulayır: "... Bu sözü sənət və yazı dünyasında bugünkü mənası ilə ilk istifadə edən şəxs amerikalı tənqidçi İhab Hassandır" (8, 34).

Ümumiyyətlə, postmodernizmin mənşəyi, bu anlayışın tarixi, ilk dəfə nə zaman işlənməsi ilə bağlı bir-birindən fərqli fikirlər, yanaşmalar mövcuddur. Lakin postmodernizmin yaranması ilə bağlı ümumi qənaət belədir ki, postmodernizmin ilkin rüşeymləri 1930-cu illərdə müşahidə olunmuşdur. 1960-1970-ci illərə qədər bu anlam xüsusi diqqət cəlb etməmişdir. "Yalnız 1960-cı illərin sonu - 1970-ci illərdə "postmodernizm" anlayışı incəsənətin müxtəlif sahələrində, ilk növbədə memarlıqda və söz sənətində meydana gələn yeni meylləri təsbit etmək üçün işlənməyə başladı" (6, 243).

XX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə olunan postmodernizm yerli ədəbi mühitdə də birmənalı qarşılanmamışdır. "..... postmodern üslubda qələmə alınmış ilk əsərlərə reaksiyalar sərt olmuşdur. Postmodern üslubda qələmə alınmış əsərlərdə olan janr və struktur yeniliklərini qəbul etməyənlər arasında ədəbi metod, mövqe mübarizəsinə çevrildi" (7, 20). Postmodernizmə tənqidi münasibətin əsas səbəblərindən biri onun klassik ənənə və dəyərlərə göstərdiyi laqeyd münasibətlə əlaqələndirilir. Postmodernizmin klassik ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibətini bəzən ənənələrin, tarixi keçmişin tamamilə inkarı ilə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, postmodernizm heç də klassik ənənə və dəyərləri inkar etmir, sadəcə olaraq tarixi keçmişə, ənənələrə pərəstiş etməyərək keçmişi yeni baxış bucağından dəyərləndirir.

Postmodern ədəbiyyatda mövzu, ideya, təhkiyə anlamları tamamilə yeni, ənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Postmodern ədəbiyyatda mütləq reallıq əks olunmur, bədii mətn sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsrini bağışlayır. Klassik əsərlərdəki ardıcıllığın - ənənəvi süjet və kompozisiyanın izlənmədiyi postmodern ədəbiyyat nümunələrini mənasız hesab edənlər də kifayət qədərdir. Bu üslubda yazılmış ilk əsərlərin təhlilindən sonra postmodernizm Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öz həqiqi qiymətini almağa başladı. Bu baxımdan Azərbaycan postmodern nəsrində Kamal Abdulla yaradıcılığını, Kamal Abdulla dəst-xəttini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. "Məhz Kamal Abdulla yaradıcılığında postmodern estetika daha qabarıq və cəlbedici şəkildə təzahür edir. Bu səbəbdən Azərbaycan postmodern ədəbiyyatında Kamal Abdulla mətnləri və Kamal Abdulla xətti aparıcıdır" (5, 8). Elnarə Qaragözova Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında postmodernizmin dərin qatlarına marağın məhz K.Abdullanın "Yarımçıq əlyazma" və "Sehrbazlar dərəsi" romanlarından sonra başlandığını vurğulayır. Kamal Abdullanın əsərləri postmodern ədəbiyyat nümunələrini mənasız, qarmaqarışıq hesab

edənlərin mülahizələrini alt – üst etdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər mənasız, xaotik mətnləri postmodern ədəbiyyatın nümunəsi kimi götürmək bu ədəbiyyatın imkanlarına düzgün yanaşma deyildir.

Qeyd etdiyimiz ki, postmodernizm klassik ənənə və dəyərləri, tarixi keçmişi yeni baxış bucağından dəyərləndirir. Bu baxımdan məqalədə bütün dövrlərdə ədəbiyyatda öz aktuallığını qoruyan ənənəvi "atalar və oğullar" probleminin postmodern ədəbiyyatda inikası diqqət mərkəzində saxlanılır.

"İki yüz ilə yaxındır ki, dünya mədəniyyətinin, ədəbiyyatının aparıcı mövzusu kimi məhz "atalar və oğullar" mövzusu təqdim edilir və bu mövzu az qala bütün bəşəriyyətin, bütün dünya xalqlarının ən problematik sahəsi kimi təqdim olunur - insan münasibətləri gərgindi, qəlizdi və əksər hallarda həllolunmazdı. Bu psixoloji gərgin münasibətlərin ən birinciləri sırasında ata-oğul münasibətləri təqdim olunur" (3). Ənənəvi "atalar və oğullar" problemi müxtəlif nəsillərdən olan, fərqli dünyagörüşünə sahib insanlar arasındakı qədim tarixə malik problemdir. "Ataların" vaxtilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən həyat prisipləri artıq öz qüvvəsini itirərək gənc nəslin – "oğulların" yeni həyat idealları ilə əvəz olunuşdur. "Atalar və oğullar" qarşıdurmasında yaşlı nəsil – "atalar" hər şeyi olduğu kimi qoruyub saxlamağa çalışarkən, cavan nəsil – "oğullar" hər şeyi dəyişdirməyə, yenidən qurmağa can atırlar. Bütün dövrlərdə aktual olan "atalar və oğullar" problemi Azərbaycan ədəbiyyatında da zaman – zaman müxtəlif formalarda öz əksini tapmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən tutmuş çağdaş ədəbiyyat nümunələrinə qədər - hər yeni dövrün öz həqiqətlərinə uyğun bir qədər fərqli şəkildə - bu problem müşahidə olunur. "Motivlər isə oxşardır - hər bir əsərin mərkəzində qəddar, qəzəbli, diktator kimi çıxış edən ata və onun diktatı, zülmü, zəhmi, altında qorxudan tir-tir əsən, iradəsi əzilmiş, haqqı tapdalanmış oğul (və ya oğullar, övladlar)… və əlbəttə ki, "azadlıq" eşqi. Atanın diktatı və iradəsi nəticəsində, Oğulun əlindən alınmış azadlığı geri qaytarmaq cəhdləri" (3). Çağdaş postmodern ədəbiyyatda isə ənənəvi "atalar və oğullar" problemi postmodernizmin estetikasına, onun yeni düşüncə sisteminə uyğun şəkildə əks olunur.

Azərbaycan postmodern nəsrində özünəməxsusluğu ilə seçilən "Sehbazlar dərəsi" romanında ənənəvi problem olduqca təsirli, düşündürücü şəkildə öz əksini tapmışdır. 2006 – cı ildə işıq üzü görən roman dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunmuşdur. Süjet xətti, maraqlı, orijinal mövzusu ilə diqqəti cəlb edən roman nağıl, dastan, əfsanə, eyni zamanda mifoloji elementləri özündə birləşdirir. Kamal Abdullanın fəlsəfi düşüncə və təxəyyülünün məhsulu olan romanda tarix, mədəniyyət və din vəhdət təşkil edir. Romanda real dünya hadisələri ilə yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan qəhrəman və hadisələr o qədər canlı, o qədər təbii təsvir olunmuş, reallıqla hiperreallıq elə çulğalaşmışdır ki, onların sərhəddini müəyyən etmək elə də asan deyildir. Bu da təbii ki, yazıçı istedadının, yazıçı peşəkarlığının göstəricisidir. Kamal Abdullanın zəngin təxəyyülü, tükənməz ideyası olduqca maraqlı, həyəcanladırıcı bir hekayəyə çevrilmişdir. "Folknerin məşhur sözüdür, deyir

ki, yazıçı gördüyü, tanıdığı adamların surətini yaradırsa, bu, ədəbiyyatın böhranıdır. Sənətkar üçün əsas olan ideyadır. Tanıdığın adamlar, şahidi olduğun hadisələr yox, məhz ideya. Məhz ideya olandan sonra o ideyanı obrazlara paylamaq, onların arasında bölüşdürmək, obrazlar vasitəsilə həllinə çalışmaq mümkündür. Obrazlardan ideyaya yox, ideyadan obrazlara - əsl ədəbiyyatın yolu budur" (1, 72). Kamal Abdullanın "300 azərbaycanlı (ədəbi-bədii esselər)" kitabından yazıçının qələmə aldığı bu fikirləri qeyd etməyimiz əbəs yerə deyildir. Belə ki, hər zaman ideyanı əsas götürən yazıçının "Sehrbazlar dərəsi" romanının mövzusu, əsərdəki hadisələr, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman, əsərin əsas məkanı – "Sehrbazlar dərəsi"nin qeyri-adiliyi, həmin məkandakı insanlar – sehrbazlar, ölülərlə dirilərin bir-birilə təması bənzəri olmayan baxış bucağının, hüdudsuz təxəyyülün məhsuludur. Bu təxəyyülün uydurması o qədər inandırıcıdır ki, əsərdəki hadisələrin reallığına oxucu şübhə ilə yanaşmır.

Karvanbaşının dünyasını dəyişmiş atası cəllad Məmmədqulunun ruhu ilə görüşmək, uzun illər onu narahat edən sualları atasına ünvanlamaq, ondan bəzi həqiqətləri öyrənmək istəyi "Sehrbazlar dərəsi" romanının əsas mövzusunu təşkil edir. ".... Bütün cavan ömrü boyu bu görüşün həsrətində olmuşdu. Yuxulardan yuxulara keçib lal - karlar kimi həmişə maddım – maddım ona baxan atası ilə bu görüş onun bütün sonrakı ömrünü, əlbəttə, dəyişməli idi. Çox şeylər soruşacaqdı ondan, çox sirlər açacaqdı ona, niyə və nə üçünlər çox olmalıydı..." (2, 112). İllərdir ki, öz – özünə verdiyi, cavabını tapa bilmədiyi suallar Karvanbaşının bütün ruhuna hakim kəsilmişdir. Atasının ruhu ilə görüşmək istəyən Karvanbaşı sadiq adamı Xacə İbrahim ağanı bu işi gerçəkləşdirə biləcək şəxsi tapması məqsədi ilə "Sehrbazlar dərəsi"nə göndərir. Xacə İbrahim ağa "Sehrbazlar dərəsi"ndən Səyyah sehrbazı tapır. Səyyah sehrbaz Karvanbaşının atası cəllad Məmmədqulunun ruhunu çağırır və əsas hadisələr bundan sonra baş verir. Karvanbaşı atasının ruhuna onu illərdir rahat yatmağa qoymayan sualları ünvanlayır və o, heç gözləmədiyi cavabları alır. Cəllad Məmmədqdulu və Karvanbaşı Allahverdi - ata və oğulun həyat hekayələri təsirli şəkildə təsvir olunur. Romanda Karvanbaşının həyatı, onun uşaqlıq illəri, eyni zamanda atası cəllad Məmmədqulunun həyat hekayəsi bir-birini əvəz edir. Çox maraqlıdır ki, gözlənilmədən dəyişən zaman kəsiyi oxucuda çaşqınlıq yaratmır. Hadisələrin ardıcıllığının pozulması əsərin məzmununa təsir etmir. Adi, gündəlik həyat hadisələrinin qeyri –adi formada işlənməsi oxucunu nə qədər həyəcanlandırırsa, qəhrəmanların daxili aləminin, hadisələrin qəhrəmanlara təsirinin təsviri bir o qədər təsirləndirir.

Romanda ata və oğulun taleyi bir – birinə oxşar təsvir olunur. Karvanbaşı Allahverdi və atası cəllad Məmmədqulu demək olar ki, eyni taleni yaşayırlar. Ata və oğulun intiqam eşqi, qisas almaq istəyi faciəvi sonluqla nəticələnir. Cəllad Məmmədqulu atasına xəyanət etdiyi üçün anasını və onun sevgilisi tacir Zəbullanı öldürür. Beləliklə, o, atası sarvan Qədirqulunun qisasını alır. ".... Atamın mənə yedizdirdiyi çörək tutmazdımı gözlərimdən məni, hər gecə yuxuma girib, "bala, sən

mənim balam deyilsən məgər, bəs sən nə cürə yata bilirsən gecələr, atanı öldürən kəslər hər gecə girirlər onun yatağına, namusumu tapdalaya – tapdalaya söyürlər goruma, nə təhər dözürsən bəs sən buna, bala, Məmmədqulu?" soruşurdu atamın ruhu məndən" (2, 90). Kamal Abdulla incə detallarla yeniyetmə yaşına yenicə qədəm qoymuş Məmmədqulunun necə belə qəddar, qaniçən bir caniyə, cəllada çevrilməsini göstərir. "Bu adamın belə ciddi – cəhdlə, ləzzətlə günahkarlara, günahsızlara əzab – işgəncə verməsi, baş kəsməsi, uşaq boğması, bunun öz dərdini buna unutdurur. O dərd böyük dərddir, ona dözmək asan məsələ deyildir, ölümlə belə oynamağı, asmağı – kəsməyi o böyük dərdin tənhalığının zülmətini silib aparır, o dərdi dərdsizləşdirir, əgər dərdsizləşdirə bilirsə" (2, 91). Doğma anasından aldığı ilk zərbə - anasının atasına xəyanəti gənc Məmmədqulunu qəddar cəllada çevirir.

Əgər ənənəvi "atalar və oğullar" problemi nəsillərarası qarşıdurma – oğulun atanın fikirlərini qəbul etməməsi, ona üsyan etməsi şəklində öz əksini tapırdısa, "Sehrbazlar dərəsi" romanında bu problem dünyasını dəyişmiş atalarının ruhunu rahatlatmağa çalışan oğulların faciəsi şəklində öz əksini tapır. Əsərdəki oğullar atalarına qarşı üsyankar deyil, əksinə ataya hədsiz dərəcədə bağlıdırlar. Oğullar atalarının qisasını almaqla həm onların ruhunun, həm də özlərinin vicdanının rahatlıq tapacağını düşünürlər. Məmmədqulu atasının daha yuxularına gəlməməsini anasını və sevgilisi Zəbullanı öldürdükdən sonra onun ruhunun rahatlaması ilə əlaqələndirir. "..... O hadisədən sonra daha gəlmir yuxuma, heç nə də soruşmur. Rahat olmuşdur, yəqin..." (2, 90). Eləcə də Karvanbaşı şahdan atasının intiqamını aldıqdan sonra onun ruhunu sakitləşdirəcəyini düşünür. Axı cəllad Məmmədqulu şahın əmrinə tabe olmadığı, sevdiyi qadınla məğlub etdikləri şəhərdə qalmağı üstün tutduğu üçün şah tərəfindən cəzalandırılmışdı. Elə atasının ruhu ilə görüşmək istəyində əsas məqsədlərdən biri ruha qisas alacağını söyləmək idi. ".... Amma əsas "nə üçün" o deyildi, atası onu qoca nənəsinin ümidinə atıb çıxıb haralara gedib, haralarda itmişdi, bunun üçün atasının ruhunu belə kəmhövsələliklə çağırmağı heç vədə özünə rəva bilməzdi. Onun əsl məqsədi – ruhu arxayın etmək, ruha rahatlıq vermək idi, yoxsa gör neçə illərdən bəri həm nakam qardaşının, həm də atasının ruhu rahatsızdır. Əlbəttə ki, bu görüşdən sonra bu ruhlar o dünyadakı rahatlıqlarını tapacaqlar, hökmən tapmalıydılar" (2, 112 - 113). Axı cəllad Məmmədqulunun və oğlu Karvanbaşı Allahverdinin ölmüş atalarının ruhunu sakitləşdirmək istəyinin əsas səbəbi nə idi? Nəyə görə onlar ölmüş atalarının ruhunu sakitləşdirməyi özlərinə borc bilirdilər? Ata sevgisinə möhtac, ata qayğısından, ata nəvazişindən məhrum oğullar sanki atalarından sağ ikən eşitmədikləri xoş sözləri onların ruhlarından eşitmək istəyirdilər. Məmmədqulunun atası sarvan Qədirqulu bütün ömrünü karvanla səfərlərdə keçirmişdi. Eləcə də Karvanbaşı ata sevgisinə möhtac, ata həsrəti ilə qoca nənəsinin himayəsində böyümüşdü. Cəllad Məmmədqulunun, eləcə də Karvanbaşı Allahverdinin öz atalarına olan bağlılığı, həsrəti təsirli şəkildə romanda öz əksini tapır. Ruhun səsini eşidəndə Karvanbaşının keçirdiyi duyğular oxucunu duyğulandırır: ".... Karvanbaşı titrəyən ürəyi ilə bu səsə olan həsrətinin nə qədər

böyük olduğunu anladı....” (2, 119). Atasının ruhunun onu intiqam fikrindən daşındırmağa çalışarkən Karvanbaşının “ – ağa, dilinə, qurban olum, ağa, sözünə qurban olum, mənim üçün belə yanırsan, sən? Allah, mən necə xoşbəxtəm, bir bilsən mən necə xoşbəxtəm, ağa?!” (2, 152) deməsi ata nəvazişinə, ata qayğısına olan həsrətin yanğılı əksidir. Bu dünyada öz qəddarlığı ilə ad çıxarmış cəllad Məmmədqulunun o biri dünyadan gəlmiş ruhu üçün intiqam, qisas anlayışları tamamilə mənasızdır: “ – Sən bəs öz ağanın intiqamını almadın? Aldın axı..... – Elə ona görə də bütün ömrüm boşuna getdi. Ruh acı – acı cavab verdi. – İntiqam deyib yaşamaq olmaz. Gücün yetməz yaşamağa” (2, 146); “- yaxşı – yaxşı qulaq as mənə, bala, yaxşı – yaxşı qulaq as. Sən nəsli yaşatmalısan. Bilirsən..... – Ruhun istəməyə - istəməyə ağzından yanıqlı bir etiraf özünə yol elədi, çıxdı, - sən heç bilirsən bu yaşamaq nə gözəl olan bir şeydi?! Çıxart at ürəyindən bu intiqam alovunu, söndür onu, külü qalsın....” (2, 150 -151).

“Sehrbazlar dərəsi” romanı psixoloji araşdırma materialları ilə olduqca zəngindir. Roman boyu ata – oğul xəttinin daha qabarıq şəkildə əksi diqqətdən yayınmır. Qadın xətti – ana xətti isə bir növ arxa planda qalır. Əslində bütün baş verən faciələrə “görünməz” hesab edilən qadınlar təkan verir. İlk növbədə Məmmədqulunun anası öz doğma oğlunu qəddar, qatı bir cinayətkara, cəllada çevirir. İlk dəfə anasının qanına bulaşan əlləri ilə özgələri, yadları öldürmək Məmmədquluya o qədər də çətin gəlmir. Duyğusuz cəllad gözəl Pərnisədə anasından görmədiyi sevgini tapır: “.... bu zaman bir az da bərk qısılırdı Məmmədqulu gözəl Pərnisəyə, əslində bu dəfə ruhu qısılırdı ona – eynən körpəykən anasının isti qarnına qısıldığı kimi. Bundan aldığı ləzzət bir başqa idi. Eynən anası idi gözəl Pərnisə. Səsi də oxşayırdı səsinə. ..... Eynən anasının danışığıydı, əlbəttə ki, artıq onun üçün eynən anası idi gözəl Pərnisə” (2, 63). Məmmədqulunun illərdir bir sözünü iki eləmədiyi, hər zaman sədaqətli olduğu şaha qarşı çıxaraq onlarla geri qayıtmaq istəməməsinin səbəbkarı isə gözəl Pərnisə idi. Anasını atasına etdiyi xəyanətə görə öldürən Məmmədqulu, oğlunun anasını – Pərnisəni isə onu şaha xəyanət etməyə vadar etdiyi üçün öldürür. Belə ki, şah cəllad Məmmədqulunu onlarla birgə qayıtmaq istəmədiyi üçün çox sevdiyi oğulluğu Şahverənin ölümü ilə cəzalandırır. Şahverənin günahsız yerə öldürülməsi Məmmədqulunu pərişan edir. Pərnisəni günahkar hesab edən Məmmədqulu onu öldürür. Beləliklə, ilk dəfə öz anasını o biri dünyaya göndərən cəllad Məmmədqulunun sonuncu qətli öz oğlunun – Allahverdinin anasını öldürməsi ilə yekunlaşır. Atasının ruhu ilə görüşü ərzində bir dəfə də olsun anası barədə soruşmayan Karvanbaşı sonda, artıq özü üçün ölüm anının yaxınlaşdığını hiss edəndə anasını xatırlayır: “... Ağa, ömrüm boyu mən sizin həsrətinizlə yaşadım, bilirsən. Anamı, doğma anamı bir dəfə də olsun yada salmadım. Ancaq sən və ağabəyim. Sən və o. Ancaq indi ..... bilirsən, ağa, anam yadıma düşdü.... – Anamı söylə mənə, ağa, nolar, anamı söylə ” (2, 154). Məmmədqulunun anası atasına xəyanət etdiyi üçün həqiqətən də günahkar idi. Karvanbaşının anasının günahı isə yalnız cəllad Məmmədqulunu sevməsi idi.

Beləliklə, "Sehrbazlar dərəsi" romanının süjetinə bütöv prizmadan baxıldığında daim təkrarlanan – atadan oğula keçən taleyin həyəcanlandırıcı bir rəvayət yaratdığının şahidi oluruq. İntiqam, qisas eşqi Sarvan Qədirquludan oğlu Məmmədquluya, cəllad Məmmədquludan oğlu Karvanbaşı Allahverdiyə miras kimi ötürülür. Bu "miras" təbii ki, onların heç birinə zərrə qədər də fayda vermir. Məmmədqulunun hər zaman yuxularına gələrək onu qisas almağa, intiqama sövq edən atası idisə, Karvanbaşıda qoca nənəsi bu duyğuları alovlandırırdı: "Qarı nənəm hər Allahın verən günü bu sözü qulaqlarımda sırğa eləmişdi, öləndə də artıq dili söz tutmurdu, gözlərilə dedi: intiqam!... Bir də gözlərilə bunun dedi mənə: birdən intiqamını unudarsan ha, göyçək balam, unutmazsan ki...." (2, 141). Əsərin sonunda şahın adamları Karvanbaşını və onun arvadını qətlə yetirən zaman onun balaca oğlu Səyyah sehrbazın sayəsində hadisə yerindən uzaqlaşdırılır. İlk baxışda oxucuda Karvanbaşının oğlunun da babası və atasının yolunu davam etdirəcəyi, onun da qisas hissi ilə böyüyəcəyi təəssüratı oyanır. Belə ki, əsərin ümumi psixoloji ab – havasında bu balaca oğlanın da böyüyəndə atasının intiqamını almaq istəməsi olduqca təbii təsir bağışlayır. Fikrimizcə, babadan başlayaraq nəsildən – nəslə ötürülən intiqam, qisas halqası elə buradaca qırılır. Axı Karvanbaşının oğlu "ilin hər fəslində yaşıl çəmənlik" olan "Sehrbazlar dərəsi"ndə böyüyəcək, orada uşağa qisas hissini heç kim aşılamayacaq. İrreal dünyanın təcəssümü olan bu dərədə hər zaman bahar fəsli hakimdir. "Yer üzündə ikiminci belə bir məkan əlbəttə ki, yox idi. Bu məkanın mövcudluğunun özü şəksiz möcüzə idi" (2, 105). Sirli, möcüzəvi Sehrbazlar dərəsi çətin vəziyyətlərdə dərəyə üz tutanlar üçün açıq, eyni zamanda paylaşmanın, birliyin hökm sürdüyü məkandır. Cənnətin yer üzündəki simvolu olan Sehrbazlar dərəsi öz sakinləri olan sehrbazların birgə səyləri ilə paklığını, saflığını qoruyub saxlayır. Xarici aləmin qarmaqarışıqlıq, xaosuna rəğmən burada dinc, sakit həyat hökm sürür. Yazıçı çox gözəl və mənalı sonluqla atadan oğula ötürülən, sonu faciə ilə nəticələnən, heç kimə faydası olmayan qisas, intiqam duyğusunun Səyyah sehrbazın dərəyə qədəm basarkən "üst – başının əriməkdə olan qarı" kimi artıq yox olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla K. 300 azərbaycanlı *(ədəbi-bədii esselər)* / K.Abdulla. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 340 s.
2. Abdulla, K. Sehrbazlar dərəsi (roman) / K.Abdulla. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2018. – 168 s.
3. Fəhmi, İ. Atalar və oğullar. "Şərq arxetipləri kitabından". Ən böyük mövzu: [Elektron resurs] / URL: http://www.anl.az/down/meqale/edebiyyat/-2018/yanvar/572220.htm
4. Qaragözova, E. Məqalələr / E.Qaragözova. Bakı: Xan nəşriyyatı, – 2020. – 120 s.

5. Qaragözova, E. Postmodernizm: məqalələr toplusu / E.Qaragözova. Bakı: Xan nəşriyyatı, – 2021. – 60 s.
6. Quliyev, Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Monoqrafiya / Q.Quliyev. – Bakı: "OL"NPKT, – 2019, 260 s.
7. Şərifova, S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı / S.Şərifova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, 104 s.
8. Doltaş, D. Postmodernizm və eleştirisi. Tartışmalar / uygulamalar / D.Doltaş. – İstanbul: İnkılap Kitapevi, – 2003. 221 s.

САБИНА АГАБАБАЕВА ЭЛЬХАН

Традиционная проблема «отцов и детей» в современной азербайджанской постмодернистской прозе (на основе романа Кямаля Абдуллы «Долина волшебников»)

РЕЗЮМЕ

Постмодернизм, наблюдаемый практически во всех областях современного мирового искусства со второй половины XX века, в азербайджанской литературе появился в конце XX века. Постмодернизм не получил однозначного восприятия в азербайджанском литературоведении, о нем высказывались различные мнения. Как и в мировом литературоведении, в местной литературной среде преобладают критические подходы, связанные с постмодернизмом. Следует отметить, что после изучения первых произведений, написанных в этом стиле, постмодернизм постепенно начал приобретать свое истинное значение. С этой точки зрения творчество Кямаля Абдуллы особенно выделяется в современной азербайджанской постмодернистской литературе. Именно творчество Кямаля Абдуллы и анализ его произведений дали толчок к пониманию истинной природы постмодернизма. Стало ясно, что постмодернизм, обвиняемый в пренебрежении традициями и ценностями, на самом деле подходит к традициям и ценностям с новой точки зрения. По этой причине основным объектом исследования в статье является исследование традиционной проблемы - проблемы «отцов и детей» в современной постмодернистской прозе. В статье традиционная проблема «отцов и детей» изучается на основе романа Кямаля Абдуллы «Долина волшебников».

Ключевые слова: современная проза, традиционная проблема, новый подход, тоска, отцовская ласка, встреча.

AGABABAYEVA SABINA ELKHAN

The traditional problem of "fathers and sons" in contemporary Azerbaijani postmodern prose (based on Kamal Abdulla's novel "Valley of wizards")

SUMMARY

Postmodernism, observed in almost all areas of contemporary world art since the second half of the 20th century, appeared in Azerbaijani literature at the end of the 20th century. Postmodernism has not received an unambiguous perception in Azerbaijani literary criticism, various opinions have been expressed about it. As in world literary criticism, critical approaches associated with postmodernism prevail in the local literary environment. It should be noted that after studying the first works written in this style, postmodernism gradually began to acquire its true meaning. From this point of view, the work of Kamal Abdullah stands out in modern Azerbaijani postmodern literature. It was the work of Kamal Abdullah and the analysis of his works that gave impetus to understanding the true nature of postmodernism. It has become clear that postmodernism, accused of neglecting traditions and values, is actually approaching traditions and values from a new perspective. For this reason, the main object of research in the article is the study of the traditional problem - the problem of "fathers and sons" in contemporary postmodern prose. In the article, the traditional problem of "fathers and sons" is studied on the basis of the novel by Kamal Abdullah "Valley of Wizards".

Key words: modern prose, traditional problem, new approach, melancholy, paternal caress, meeting.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rəhilə Quliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

UOT- 82.(091)

XANIMBACI MƏLİKZADƏ
https: //orcid.org/0009-0000-8267-2166
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi.
E-mail: Melikzade1976@gmail.com

REPRESİYA QURBANI ƏLABBAS MÜZNİB

XÜLASƏ

Əsası XIX əsrin ikinci yarısında qoyulan Azərbaycan mətbuatı XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf etməyə başladı və milli mətbuat Azərbaycan ziyalılarının mübarizə meydanına çevrildi. Belə vətənpərvər ziyalılardan biri də naşir, tərcüməçi, ədəbi tənqidçi, ədəbiyyatşünas Əlabbas Müznib idi. Əlabbas Mütəllibzadə mətbuatda bir çox gizli imzalardan istifadə etmişdir. Ədəbiyyatşünas Qulam Məmmədli "İmzalar" kitabında onun iyirmidən artıq imzasını göstərmişdir. Ən məşhur imzası olan "Müznib" ərəb dilində günahkar mənasndadır. 1937-ci il represiyasında Əlabbas Müznib bir çox həmfikirləri kimi "pantürk", "panislam" damğası ilə həbs olunub Vladivostoka sürgün edilib və orada vəfat etmişdir.

Əlabbas Müznibin yaradıcılığı sovet dövründə uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalmış və ilk dəfə professor İsalm Ağayev 1962-ci ildə "Satirik Zənbur" jurnalında "Ədəbiyat məsələləri" adlı məqaləsində məlumat vermiş, onun ədəbi və publisistik fəaliyyətindən bəhs etmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Əlabbas Müznibin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan əlyazmaları və tərtib etdiyi kitabları araşdırılmağa başlanılır. İnstitunun əməkdaşlarından filologiya elmlər doktoru, professor Nailə Səmədova 2000-ci ildə "Ə.Müznibin memuar irsi", 2007-ci ildə "Əlabbas Müznibin memuar yaradıcılığı" adlı iki məqalə nəşr etdirmişdir. 2008-ci ildə isə "Ə.Müznib, M.S.Ordubadi, Ə.Əminzadə Xatirələr" kitabını nəşr etdirmişdir. Filologiya elmləri doktoru, prof Paşa Kərimovun 2012-ci ildə ön sözlə nəşrə hazırladığı Əlabbas Müznib "Xurşidbanu Natəvan" adlı kitabda Qarabağ hakimi İbrahim Xəlil xanın nəvəsi, Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu Natəvanın həyat və yaradıcılığı, ona yazılan nəzirələr yer alır. Bunlardan əlavə İnstitunun əməkdaşları Sona Xəyal, Samirə Gəncəli, Qətibə Vaqif qızı fondda saxlanılan əsərlərini əski əlifbadan transfonolitrasiya edərək ön sözlə bəraəbər müasir oxucuların istifadəsi üçün hazırlamışlar.

Məqalədə belə qənaətə gəlmək olar ki, 30 ilə qədər bir yaradıcılıq yolu keçmiş şair, publisist, naşır, tərcüməçi və ədəbiyyatşünas alim Əlabbas Müznibin ədəbi-bədii irsini xalqa çatdıran müəlliflər çox iş görsələr də, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında hələ Ə.Müznibin çoxşaxəli ədəbi-ictimai fəaliyyətininin xüsusi tədqiqata cəlb etmək vəzifəsi durur. Xüsusilə onun "Dirilik",

“Babeyi-əmir” kimi satirik jurnallarda və “Hilal” qəzetindəki fəaliyyətinin tədqiqata ehtiyacı var.

Açar sözlər: Əlabbas Müznib, represiya, satira, publisistika.

Giriş: XX əsr ciddi inqilabi-siyasi təlatümlərlə başlamışdı. Baş verən burjua inqilabları və demokratik qüvvələrin səyi “xalqlar həbsxanası” adlanan çar Rusiyasında II Nikolayın 17 oktyabr manifestinin qəbul etməsi ilə nəticələndi. Manifestdən sonra bütün imperiyada demokratik hərəkat və mətbuat canlandı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın vətənpərvər ziyalıları mətbuata və ədəbiyyata yeni nəfəs və ab-hava gətirdilər.

Əsası XIX əsrin ikinci yarısında qoyulan Azərbaycan mətbuatı XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf etməyə başladı və milli mətbuat Azərbaycan ziyalılarının mübarizə meydanına çevrildi. Onlarla vətənpərvər, xalqın demokratik inkişafı, mili özünüdərkin formalaşması və cəmiyyətdə baş verən mənfi hallarla mübarizə üçün qələmini süngüyə çevirdi. Belə şəxsiyyətlərdən biri də professor İslam Ağayevin sözləri ilə ifadə etsək “vətən mücahidi” Əlabbas Müznib idi.

Əsas mətn: Ədəbiyyata romantik şeirlərlə gələn Müznib "Zənbur" (1909-1910), "Hilal" (1910-1911), "Şəhabi-saqib" (1911), "Dirilik" (1914-1916), "Övraqi-nəfisə"(1919) kimi mətbuat orqanlarının naşiri və redaktoru olmuş, sovet hakimiyyəti illərində mətbuat orqanlarında və mədəni-maarif idarələrində məsul vəzifələrdə çalışmışdır [11; 213].

“Müznib” sözü ərəb dilində günahkar, müqəssir mənasındadır. Qəribə olsa da, ədibin daşıdığı bu imza ilə onun şəxsi həyatı arasında çox sıx bağlılıq var.

Birinci dəfə 1912-ci ildə çar hökuməti onu xalqı milli-azadlıq qiyamına çağıranlar sırasında Sibirə ömürlük sürgün etmişdir. O, 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin üç yüz illik yubleyi münasibətilə əfvi-ümumiyyəyə düşmüşdür. İkinci dəfə Ə.Müznib 1914-cü ildə dini-fanatizmi tənqid etməsi üstündə Bakı rühanilərindən şeyx Qəninin ölüm fitvasına məruz qalmışdır. O, üçünücü ağır cəza hökmünə 37 cu ildə düçar olmuşdur. [2; 4].

Əlabbas Mütəllibzadə bir çox müasirləri kimi mətbuatda müxtəlif gizli imzalarla çıxış etmiş və demək olar ki, imzası tez-rez dəyişən müəlliflərdən olmuşdur. Görkəmili ədəbiyyatşünas, publisist, teatrşünas Qulam Məmmədlinin “İmzalar” kitabında Əlabbas Mütəllibzadənin Ə.Mütəllibzadə, Ə.M., Baba Nəsim, Bakılı arabaçı bir türk, Bariqə, Qayqulu, Qəsim, Ə.S.M-zadə, Ə.Ə., Yalançı, Yamaqçı, Mələkmənzər, Molla Xəsrəddin, Müznib, Mehtəri Cülült, Nadinc, Nəsim Əyyar, Pəzəndə, Xərquş, Həftədrəng, Hilal, Cinani, Saqib, Sərgərdan,Ümmixaqan kimi imzalardan “Babeyi-əmr”,”İttifaq”, “Hilal”, ”Təzə həyat”, “Kommunist”, ”Azərbaycan”, ”Zənbur” “Şəhabi-saqib” və s qəzet və jurnallarda istifadə etdiyini qeyd etmişdir [10;].

Gənc Əlabbasın dünyagörüşü 1902-ci ildə Bakıda Məhəmmədəmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmış “Müsəlman gənclik təşkilatı”nın, sonra “Müsəlman demokratik

Müsavat” cəmiyyətinin və cəmiyyətin əsasında meydana çıxmış “Müsəlman Sosial demokratik “Hümmət” təşkilatının siyasi fəaliyyətində, habelə, 1903-cü ilin ortalarında Tiflisdə çıxan “Şərqi-rus” qəzetinin maarifçilik ideyalarının təsiri altında formalaşmışdır [8; 152].

1905-1906-ci illərdə Ə.Müznib böyük publisist və filosof Əlibəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi “Həyat” qəzetinin (1905-1906) və “Füyuzat” jurnalının (1906-1907) ədəbi-estetik ideallarının təsiri altında idi. Bu dövrdə publisist alim, ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun “İttifaqi-müsəlman”, Əhməd bəy Ağayevin “Difai” və az sonra onu əvəz edən “Fədai” partiyaların Əli bəy Hüseynzadənin Əhməd bəy Ağayevlə birlikdə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sərəncamı ilə nəşrə başlayan “Həyat” (1905-1906) qəzetinin Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyi yolunda apardıqları mübarizə ilə tanış olur. 1908-ci ilin sonlarında H.Z.Tağıyevin himayəsi və Əlibəy bəy Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalı və bu jurnal qapadıldıqdan sonra Azərbaycan milli azadlıq ideyalarının himayəçisi kimi tanınan publisist Haşım bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə çıxan “Tazə həyat” (1907-1908) və “İttifaq” (1908-1909) milli qəzetlərilə əməkdaşlıq edir [1; 5].

Azərbaycan Xalq Cümhüriyyəti qurulduqdan sonra bir çox məsləkdaşları kimi Əlabbas Müznibin fəaliyyətində də yeni dövr başlayır. 1919-cu ilin əvvəllərində Zülfüqar Hacıbəyli ilə birlikdə “Övraqi-nəfisə” jurnalını dərc etdirir. Azərbaycan Demokratik Respublikası dönəmində “Azərbaycan” qəzetində vətənpərvərlik ruhunda məqalələr cap etdirir[2; 70].

Xalq Cümhuriyyətinin ömrü çox qısa oldu. Müznib kimi bir çox maarifpərvər ziyalıların demokratik ədəbiyyat və milli mətbuat yaratmaq arzuları yarımçıq qaldı.Yeni qurulan sovet rejiminin vəd etdiyi demokratiyaya inanmayan Əlabbas Müznib publistikadan uzaqlaşıb ədəbi-tarixi araşdırma ilə məşğul olmağa başladı.

30-cu illərin dəhşətli represiya tufanı bir çox vətənpərvər ziyalılar kimi Əlabbas Müznibdən də yan ötmür. 12 dekabr 1936-cı ildə şairin evində axtarış aparıldı və həbs edildi. İstintaq 25 iyun 1937-ci ildə başa çatdı. Ə. Müznib burjua-millətçi qəzet və jurnallarda panislamist ideyalar təblig etməsinə, bolşevizm əleyhinə iş aparmasına, öz əsərlərində Bakı Kommunası, xüsusilə Şaumyana böhtan atmasına, Türk-Osmanlı qoşunlarının Bakıya gəlməsini alqışladığına görə ittiham edilib səkkiz il həbs cəzasına məhkum edildi. Əlbəttə, cəzasını çəkib evinə dönə bilmədi. 1958-ci ilin 15 yanvarında SSRİ Daxili İşlər Nazirliyindən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərilən arayışdan məlum olur ki, O, 28 avqust 1938-ci ildə Viladivostokdakı xüsusi məntəqədə vəfat etmişdir [2; 87].

Təəsüf ki, uzun illər bəraətdən sonra da sovet ədəbiyyatşünaslığında Ə.Müznibin həyat və yaradıcılığı barədə mürtəce obraz yaradılmışdı. Onun həyat və yaradıcılığı “pantürk ”, ”panislamist” damğası ilə uzun müddət tədqiqatdan kənarda qalır. Represiyadan sonra ilk dəfə elmi-ədəbi ictimayyətə Müznib haqqında məlumatı prof. İslam Ağayev 1962-ci ildə “Satirik Zənbur” jurnalında “Ədəbiyat məsələləri”

adlı məqaləsində vermiş, onun ədəbi və publisistik fəaliyyətindən bəhs etmişdir. Müznibin həyat və yaradıcılığını araşdıran professor İslam Ağayev 1972-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında "Əlabbas Müznib" adlı məqaləsində onun haqqında geniş məlumat vermiş və 2003-cü ildə isə şəxsiyyətini, ədəbi və ictimai fəaliyyətini işıqlandıran "Əlabbas Müznib: həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr" adlı monoqarfiyasını nəşr etdirmişdir. Müznibin çoxsahəli elmi, ədəbi fəaliyyəti müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. İslam Ağayev yenidən Ə. Müznib yaradıcılığına müraciət edərək 2005-ci ildə onun yaradıcılıq nümünələrini əski əlifbadan transfonelitrasiya edərək ön söz və lüğətlə birlikdə "Seçilmiş əsərləri" adı ilə çap edib müasir oxuculara təqdim etmişdir [7; 3].

Cəfər Rəmzi İsmayılzadə 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi "Deyilən söz yadıgardır" adlı kitabda ilk dəfə Əlabbas Müznibin üç şerinidən nümunə vermişdir [9; 92-97].

Müstəqillik dövründə Əlabbas Müznib yaradıcılığına maraq artdı və onun vaxtilə yazdığ əsərlər, və tərcümələr yenidən əski əlifbadan çevrilərək çap olunmağa başlanıldı. Cahangir Qəhrəmanov onun "Müxtəsər ənbiya və islam tarixi" əsərini ilk dəfə kiril əlifbasından çevirərək 1990-cı ildə çap etdirdi. Bu əsərdə ilk peyğəmbər Həzrəti Adəmdən başlanmış sonuncu peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədə qədərki peyğəmbərlik tarixinə qısa nəzər salınır, və islam dininin yayılması zamanı baş verən zəfərlər qeyd olunur.

Əlabbas Müznib din xadimi, din tədqiqatçısı deyildi. O, mənsub olduğu islam dininə bağlı bir insan idi. Onun dini mövzuda bir çox məqalələri də vardır. Lakin bununla yanaşı O, şeirlərində dini fanatizmi tənqid etmişdir.

Filologiya elmlər doktoru Məmməd Adilov 1988-ci ildə "Yazmaq məndən, oxumaq, diktə etmək millətdən" adlı məqaləsində onun özü tərəfindən yazdığı tərcümeyi-halından bəzi faktları işıqlandırmış, 1990-cı ildə əlyazmaşünas alim Arif Ramazanovla birlikdə Müznibin Qarabağa etdiyi elmi-etnoqrafik-tarixi xarekterli ezamiyyət əsasında topladığı materialları transfoneliterasiya edərək "Qarabağa səyahət" adı ilə nəşr etdirmişdir.

Çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçən, Müznib təkcə romantik şeirlər müəllifi deyildi, O həmdə, satira janrında qələmini sınamışdır. Bundan əlavə, tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuş bir çox məşhur əsərləri ərəb dilindən ana dilimizə çevirmişdir

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin şəxsi arxivləri ilə yanaşı müəlliflərin öz dəsti-xəttləri ilə yazdıqları xatirələr də qorunur. Həmin ədiblərdən biri də Əlabbas Müznibdir. Əlyazmalar İnstutunun şəxsi arxivlərin tədqiqi şöbəsinin müdüri f.e.d. Nailə Səmədova Müznibin xatirələrini toplayaraq 2000-ci ildə "Ə.Müznibin memuar irsi", 2007-ci ildə "Əlabbas Müznibin memuar yaradıcılığı" adlı iki məqalə nəşr etdirmişdir. 2008-ci ildə isə "Ə.Müznib, M.S.Ordubadi, Ə.Əminzadə.Xatirələr" kitabını nəşr etdirmişdir. Bu kitabda M.S.Ordubadi və Ə.Müznibin öz dəsti-xətləri ilə yazılmış xatirə və tərcümeyi-halları, Ə.Əminzadənin Abbas Səhhət və M.Hadi ilə bağlı xatirələri yer alır.

Müznibin Əlyazmalar İnstitunda saxlanılan şəxsi arxivində qısa tərcümeyi-hal materialları ilə yanaşı nisbətən iri həcmli "Türkcə yazılan tərcmeyi-halımın müxtəsər tərcüməsi" adlı yazı da var.Yazının sonu naqis olsa da, Müznibin həyat və yardıcılığı haqqında məlumat almağa kömək edir. 23 nömrəli fondda 59-cu saxlama vahidində Əlabbas Müznibin özü tərəfindən yazılan xatirələri və müxtəsər tərcümeyi-halı yer alır[12; 5].

Tərcümeyi-halında müəllif qeyd edir: Tərcümə və təlif 32 kitabım çıxmışdır. Onlardan əldə olunanı və sair vəsiqələrlə birlikdə hüzurunuza təqdim edirəm. Müəllif həmin kitabların sırasını aşağıdakı kimi verir:

1. Tikan kolu.
2.Uşaqlara ibrət.
3. Hürriyyəti-bəşəriyyə.
4. Çəkməsilən.
5.Əməl çiçəyi.
6. İstər ağla, istər gül.
7. Dərvişi-kəhkəşan.
8. Sibirya məktubatı
9. Əməl günəşi.
10. Əfqan tarixi.
11.Osmanlı inqilabı.
12. Əlif leyla.
13.Rusiyanın qəhrəmanı Rasputin.
14.Şeyx Bəhlul.
15.İnsaf güzgüsü.
16. İbrət taziyanəsi.
17. Yaşayış özülü.
18. Taci-Mahal.
19. Əşrəfin macərası.
20.On gün.
21.Molla Nəsrəddin məzhəkələri. (əski hürüfatilə)
22. Molla Nəsrəddəin lətifələri.
23. Müntəxəbat.
24. Aşiq Pəri və müasirləri.
25. Nakam.
26. M.Ə.Sabir.
27. Natəvan.

Müznib otuz iki kitabdan yalnız iyirmi yeddisinin adını qeyd edir və ardınca yazır: bütün bu müddətdə üç qəzətədə, bir məcmuədə məsul müdir, beş məcmüədə katib olmuşam və eyni zamanda 32 təlif və tərcümə əsərim çıxmışdır [12; 91].

Bu siyahıda olmayan digər kitabları "Ürək yanğısı" 1914-cü, "Yusif və Züleyxa" 1914-cü, "Türkcə qəzəllər" 1917-ci, "Xorasanın topa tutulması" 1919-cu , A.Səhhət "Əsərləri" 1928-ci , S.Ə.Şirvanin "Seçilmiş əsərləri" 1930–cu il və A.Səhhətin "Seçilmiş əsərləri" isə 1935-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Əlabbas Müznibin Əlyazmalar İnstitunun arxivində qorunan əlyazmaları haqqında ardıcıl araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan biri də institutunun əməkdaşı Sona Xəyaldır. O, Ə.Müznibin şeirlərini, onun ədiblərimiz haqqında yazdığı elmi-tədqiqat səciyyəli bəzi məqalələrini əski əlifbadan transfoneliterasiya etmişdir. Həmçinin başqa ədiblərin, görkəmli şəxsiyyətlərin Müznibin arxivində qorunan əlyazmalarını da nəşr etdirmişdir.

Bunlardan "Əlabbas Müznib. Əsərləri"və "Əlabbas Müznib Bakı və bakılı şairlər haqqında" adlı kitablarını göstərmək olar. 2007-ci ildə Sona Xəyalın nəşrə hazırlayıb ön söz yazdığı "Əlabbas Müznib. Əsərləri" adlı kitabda müəllifin əsasən nəsihatəmiz satirk hekayə və şeirləri yer alıb. Burada "Sibiriya məktubları" başlığı altında verilmiş şeirlər və oğlu Hüseynə nəsihət xarekterli şeirlər daxildir. Oğluna xiatb edərək gənclərdə təhsilə, müəllimə, vətənə sevgi aşılayır. "Uşaqlara ibrət" başlığı altında da nəsihət mövzusunu davam etdirir. Kitabda yer alan digər siyasi şeirlər vardır ki, onlardan Qazi Ənvər Paşa və Bakı Fatehlərindən, namdar türk qəhrəmanlarından minbaşı Məhəmməd Tofiq bəyin "Zopası" şerlərində türk igidlərinə olan sevgisini çatdırır. Bundan əlavə o dövrün siyasi hadisələrinə münasibət bildirən şeirləri də yer alıb "Xorasının topa tutulması", "Rusiya qəhrəmanı Rasputun", "İkinci Nikolayın cəzalanması heykəli-istibdada qarşı" satiraları dövrün nəbzini tutan əsərlərdir[5;].

Əlyazmalar İnstitutunun digər əməkdaşı Qətibə Vaqif qızının əski əlifbadan transfoneliterasiya edib ön sözlə birlikdə 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi Əlabbas Müznib "Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr" kitabında Həbibi, Məsihi, Qövsi, Nişat, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Nəbati, Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Şeyda, Mustafa Şuxi, Hali, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Sadiq, Hacı Əli Pərişan, Əbdülxaliq Rağı, Asəf, Əli Ağa Aləm, Tuti, Saleh, Hali, Nasir Mustafa ağa, Aşıq Pəri, Bixud Şirvanlı, Məmo bəy Məmayi, Məşədi Eyyub Baki kimi şairlərin qəzəlləri yer almışdır. Buraya bəzi şairlərin həyatı haqqında məlumatlar da daxil edilmişdir. Burada Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Xurşidbanu Natəvan, Tuti, Aşıq Pəri haqqında yazılar xüsusu əhəmiyyət kəsb edir. Kitabda yer alan Aşıq Pəri haqqında yalnış nəzəriyyə xüsusi maraq doğurur. Müznib Mola Pənah Vaqifin "Pəri" rədifli qoşmasının Aşıq Pəriyə ünvanlanmadığını faktlarla subuta yetirir. [7;]

Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarından Samirə Gəncəlinin nəşrə hazırlayıb 2012-ci ildə nəşr etdirdiyi "Əlabbas Müznib Əsərləri" adlı kitabda II Nikolaya qarşı yazdığı "Tikan kolu" və "Əməl çiçəyi" mənzuməsi yer alıb. Kitabın sonunda "Məktublar" bölməsində şairə gələn müxtəlif məktubların bir qismi də dərc olunub. [4;]

Samirə Gəncəlinin nəşrə hazırladığı növbəti kitab "Əlabbas Müznib "Türkcə qəzəllər" adlanır. Burada Məhəmməd Füzlidən başlamış Əlabbas Müznibin müasirlərinə qədər yaşamış onlarla şairin şeirləri yer alıb. Kitabda əsasən Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Cənnəti, Abbasqulu ağa Qüdsi, Növrəs Osmani, Hidayi, Mikayıl Seydi, Mirzə Abbas Şahin, Ağakərim Salik, Məmməd ağa Cürmi, Ağadadaş Muniri, Nabi, Cənab Şahəbəddin, Məzaqi, Səid, Məhəmməd Bəliğ, Nişati, Əsmət, Rüşdi, Məhəmməd Ehsan, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Vəhdəti, Vəfa kimi yüzlərlə qəzəlxan şairlərin qəzəlləri dərc edilmişdir. Kitab Azərbaycanın bəzi az xatırlanan şairlərinin yaradıcılığını xalqa çatdırıdığı üçün mühum əhəmiyyət kəsb edir.[3;]

Filologiya elmləri doktor Paşa Kərimovun 2012-ci ildə ön sözlə nəşrə hazırladığı Əlabbas Müznib "Xurşidbanu Natəvan" adlı kitabda Qarabağ hakimi İbrahim Xəlil xanın nəvəsi, Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu Natəvanın həyat və yaradıcılığı, ona yazılan nəzirələr yer alır. Şairənin 1872-ci ildə təşkil etdiyi "Məclisi-üns" adlı şairlər məclisini təşkil edib cəmiyyətinə cəlb etdiyi şairlərə maddi və mənəvi dayaq olduğu da göstərilir. Kitabda şairənin oğlanları Mehdiqulu xan Vəfa, Mirhəsən və qızı Xanbikənin şair olduğu qeyd edilir. Bundan əlavə Natəvana yazılan həcvlərin bir qismi də kitabda yer alır. [6;]

Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Əhmədova ƏYİ-nun fondunda olan Əlabbas Müznibin tərcümə etdiyi ərəb yazıçısı, tarixçi Cürci Zeydanın "Osmanlı inqilabı" kitabın tronsfonelitrasiya edib kitab kimi 2022 ci ildə ictimayyətə çatdırmışdır.

Nəticə: Son da belə qənaətə gəlmək olar ki, 30 ilə qədər bir yaradıcılıq yolu keçmiş şair, publisist, naşır, tərcüməçi və ədəbiyyatşünas alim Əlabbas Müznibin ədəbi-bədii irsini xalqa çatdıran müəlliflər çox iş görsələr də, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında hələ Ə.Müznibin çoxşaxəli ədəbi-ictimai fəaliyyətininin xüsusi tədqiqata cəlb etmək vəzifəsi durur. Xüsusilə onun jurnalislik fəaliyyəti "Dirilik", "Babeyi-əmir" kimi satirik jurnallarda və "Hilal" qəzetindəki fəaliyyətinin tədqiqata ehtiyacı var.

Ə.Müznib XX əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixində şair, publisist, nasir, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim kimi tanınmalıdır. Gənc tədqiqatçıların onun yaradıcılığını dərindən araşdırb ərsəyə gətirməsinə və bu işdə Əlyazmalar İnstitutunun arxivindəki materialları xalqa çatdırılmasında böyük rolu olacaqdır. Xüsusilə, bu il Əlabbas Müznibin 140 illik yubleyi ərəfəsində onun irsinə müracət etməyin böyük əhməyyəti olacağına inanırıq.

KHANIMBAJI MALIKZADE

VICTIM OF REPRESSION ALIABBAS MUZNIB

SUMMARY

The Azerbaijani press, which was founded in the second half of the 19th century, began to develop rapidly at the beginning of the 20th century, and the national press became the arena of struggle for Azerbaijani intellectuals. One of such patriotic intellectuals was publisher, translator, literary critic Alabbas Muznib. Alabbas Mutallibzade used many secret signatures in the press. Literary critic Gulam Mammadli showed more than twenty of his signatures in his book "Signatures". His most famous signature is "Muznib" which means guilty in Arabic. In the repression of 1937, Alabbas Muznib, like many of his like-minded people, was arrested with the stigma of "pan-Turkism" and "pan-Islamism", exiled to Vladivostok and died there.
Alabbas Muznib's work was left out of research for a long time in the Soviet era, and for the first time Professor Islam Agayev reported on it in the article "Literary Issues" in "Satirik Zanbur" magazine in 1962, and talked about his literary and journalistic activities. After Azerbaijan gained independence, the manuscripts and books compiled by Alabbas Muznib kept in the archives of the Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli of ANAS began to be examined. Professor Naila Samadova, doctor of philology, one of the employees of the institute, published two articles entitled "A. Muznib's Memoir Heritage" in 2000 and "Alabbas Muznib's Memoir Creation" in 2007. Also, in 2008, the author published the book "Memories of A. Muznib, M.S. Ordubadi, A. Aminzade". The book "Khurshidbanu Natavan" by Alabbas Muznib, prepared for publication in 2012 with a foreword by Prof. Pasha Karimov, doctor of philology, contains the life and creativity of Khurshidbanu Natavan, the granddaughter of Karabakh judge Ibrahim Khalil Khan, daughter of Mehdigulu Khan, and the vows written to her. In addition, the employees of the Institute, Sona Khayal, Samira Ganjali, Ghatiba Vagifgizi, transphonoliterated his works stored in the fund from the old alphabet and prepared them for the use of modern readers with a preface.

In the article, it can be concluded that although the authors who brought the literary and artistic heritage of the poet, publicist, publisher, translator and literary scholar Alabbas Muznib to the people, who had a creative path of up to 30 years, the multifaceted literature of A. Muznib is still in front of modern Azerbaijani literary studies - there is a duty to involve public activities in special research. Especially his activities in satirical magazines such as "Dirilik", "Babeyi-Amir" and "Hilal" newspaper need research.

Key words: Alabbas Muznib, repression, satire, publicism.

ХАНУМБАДЖЕ МЕЛИКЗАДЕ

ЖЕРТВА РЕПРЕССИЙ АЛББАС МУЗНИБ

АННОТАЦИЯ

Азербайджанская пресса, основа которой была заложена во второй половине XIX века, начала стремительно развиваться в начале XX века, и национальная пресса стала ареной конкуренции азербайджанской интеллигенции. Одним из таких патриотических интеллектуалов являлся издатель, переводчик, литературный критик, литературовед Алаббас Музниб. Алаббас Муталлибзаде использовал много секретных псевдонимов в прессе. Литературовед Гулам Мамедли в своей книге “Псевдонимы” указал более двадцати его подписей. “Музниб”, его самая известная подпись, на арабском языке означает грешник. Во время репрессий 1937-го года прошлого века Алиаббас Музниб, как и многие его единомышленники, был арестован с клеймом “пантюрк”, “панислам” и сослан во Владивосток, где и скончался.

Творчество Алиаббаса Музниба долгое время оставалось вне исследования в советское время, и впервые о его литературной и публицистической деятельности профессор Ислам Агаев сообщил в 1962 году в журнале “Сатирический Занбур” в статье “Вопросы литературы”. После обретения независимости Азербайжана, начинается изучение рукописей и составленных книг Алаббасом Музниб хранящихся в архиве Института рукописей им. М.Физули НАНА. Из сотрудников института доктор филологических наук, профессор Наиля Самедова опубликовала две статьи под названием “Мемуарное наследие А. Музниба” в 2000 году и “Мемуарное творчество Алаббаса Музниба” в 2007. В 2008 году она написала книгу “А.Музниб, М.С.Ордубади, А.Аминзаде Воспоминания". В книге Алаббас Музниб “Хуршидбану Натаван”, подготовленной доктором филологических наук, профессором Паша Керимовым к изданию в 2012 году с предисловием, рассказывается о жизни и творчестве Хуршидбану Натаван, внучки правителя Карабаха Ибрагим Халила хана, дочери Мехтигулу хана, а также написанных о ней подражательных стихах. Кроме того, сотрудники института Сона Хаял, Самира Гянджали, Гатиба Вагиф кызы трансфонолитизировали сохранившиеся в фонде его произведения из старого алфавита и подготовили их к использованию современными читателями, вместе с предисловием.

Из статьи можно сделать вывод, что, хотя авторы, доведшие до народа литературно-художественное наследие поэта, публициста, издателя, переводчика и литературоведа Алаббаса Музниба, прошедшего 30-летний творческий путь, проделали большую работу, перед современной Азербайджанской литературоведением все еще стоит задача привлечь к

специальному исследованию многогранную литературно-общественную деятельность А. Музниба. В частности, его работы в таких сатирических журналах, как ”Дирилик,” Бабей-Амир “и газете” Хилал" нуждаются в исследовании.

Ключевые слова: Алаббас Музниб, репрессия, сатира, публицистика.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ağayev.İ. Əlabbas Müznib. Seçilmiş əsərləri. Bakı; Şərq-Qərb, 2006. 256 s.
2. Ağayev.İ. Əlabbas Müznib:həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr. Bakı; Elm.2003 375s.
3. Əlabbas Müznib. Türkcə qəzəllər.Tərtib edən;Gəncəli.S. Bakı: Elm və Təhsil. 2013. 194 s.
4. Əlabbas Müznib. Əsərləri Tərtib edən; Gəncəli.S. Bakı: Elm və Təhsil. 2012. 133 s.
5. Əlabbas Müznib Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən; Xəyal. S.Bakı: Nurlan. 2007. 163 s.
6. Əlabbas Müznib. Natavan Xurşidbanu. Tərtib edən; Kərimov.P. Bakı: Elm və Təhsil. 2012. 129 s.
7. Əlabbas Müznib. Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. Tərtib edən; Vaqif qızı.Q.Bakı: Elm və Təhsil. 2011. 348 s.
8. Əliyev.M. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Azərnəşr. 1992, 152 s.
9. İsmayılzadə.C. Deyilən söz yadıgardır. Bakı: Yazıçı. 1987. 350 s
10. Məmmədli.Q. İmzalar Bakı; Xatun-plus 2010. 146 s.
11. Molla Nəsrəddin ensklopediya. Bakı-Elm 2020. 466 s.
12. Səmədova. N. Məmməd Səid Ordubadi,Əbülqasim Əminzadə, Əlabbas Müznib .Xatirələr. Bakı; Nurlan -2008. 104 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya elmlər doktoru, professor Raqub Kərimov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
alizadetamara@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA MİLLİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: dastan, qəhrəmanlıq, məhəbbət, mənəvi dəyərlər, milli xüsusiyyətlər

Ключевые слова: эпос, героизм, любовь, нравственные ценности, национальные особенности.

Key words: epic, heroism, love, moral values, national characteristics

Azərbaycan xalqının varlığını, mövcudluğunu sübuta yetirən həm də onun milli dəyərləridir. Bir çox dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan xalqının yazılı ədəbiyyatı ilə yanaşı, şifahi ədəbiyyatı da daim inkişaf edir, zənginləşir, dünya mədəniyyətinə, ədəbiyyatına öz töhfəsini verir. Dastançılıq ənənəsi də o cümlədən qorunub saxlanılıb. Bir çox aşıqlarımız bu ənənəyə sadiq qalaraq bu irsi layiqincə yaşadır. Bu gün texnikanın yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə milli dəyərlərimizi özündə mühafizə edən, gələcək nəsillərə ötürməkdə gözəl vasitə olan dastanlarımızı yaşadan aşıqlarımızın işi təqdirəlayiqdir.

Bəllidir ki, bu dastanlarımız qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları olmaqla iki qrupa bölünür. Hər iki mövzu ilə bağlı olan dastanlarımızın müasir tələblər əsasında araşdırılması vacibdir, əhəmiyyətlidir. Bu dastanlarda xalqımızın qəhrəmanlığı, mübarizliyi, əqidə uğrunda dönməzliyi, ülvi məhəbbəti, bir sözlə, ən gözəl xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Bu gün bu dastanları söyləyən aşıqlarda, məharət, nitqin orjinallığı, fədakarlıq kimi keyfiyyətlər əsasdır. Çünki həm də dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən xəbər verən dastanlarımızı çatdırmaq məsuliyyət tələb edir. Türk xalqlarının müxtəlif dövrlərdə yaradıb-yaşatdıqları dastanlar mənəviyyatın zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Hələ islamiyyətdən öncə türk xalqlarının yaratdıqları "Şu", "Hun", "Oğuz Kağan", "Göytürk" kimi dəyərli dastanlar vardır. Qırğız xalqının "Manas" eposu nəinki Türk xalqları, dünya mədəniyyətində qiymətlidir. Bu, ilk müsəlman türk dastanıdır. Burada igidlik, ərənlik, cəsarət, döyüşkənlik və bir çox yüksək keyfiyyətlər cəmlənmişdir.

"Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, "Dədə Qorqud"u o biri gözünə qoysanız yenə də "Dədə Qorqud" ağır basar". Fuad Köprülünün bu sözləri daim tədqiqatçıları bu mövzuya kökləyir. Dədə Qorqud oğuznamələri türk xalqının ailə-məişətini, mübarizəsini mənəvi obrazlarla ifadə edən tarixi mənbələrdən hesab edilir. Bu dastan oğuzların ən böyük ədəbi abidələrindən biridir və dəyərli tarixi qaynaqdır. Qəhrəmanlıq dastanımız olan "Dədə Qorqud"da elin ağsaqqalı Dədə Qorqud halallıq nümunəsidir. O, boy boylayır, söz söyləyir, müdriklik göstərir, tövsiyələr verir. Hadisələri Dədə Qorqud dastana çevirir.Dədə Qorqudun dilindən söylənən ibrətamiz kəlmələr türkün dünyagörüşünün yetkinliyindən xəbər verir.

Akademik Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, Kitabda hər boyun öz qəhrəmanı var, bununla belə, bu boylar bir bütöv bədii abidənin, bütün bir kitab-dastanın tərkibidir, indiki təbirlə, bir əsərin fəsilləridir. Boyların hamısında iştirak edən, daha doğrusu, adı çəkilən, adı keçən Qorquddur ki, görünür, məhz buna görə də yazıya alan tərəfindən "Kitab" onunla adlandırılmışdır... O, bir rəmzdir – türkün ağsaqqala, müdrik söz sahibinə hörmətinin rəmzidir. Boyların hamısı üçün ümumi qəhrəman surəti Böyük Oğuz elidir. Oğuz qəhrəmanlarının həm parçalanaraq üz-üzə gəldiyi, həm də ümumi qayə yolunda birləşərək bir bütöv kimi iştirak etdiyi on ikinci boy dastanın bütövlüyünü, boy-boy cəmlənə-cəmlənə gələn Oğuzun dövlətçilik taleyinin bölünməzliyini əyaniləşdirir. Böyük Oğuz Eli (dövləti) bir obraz – qəhrəman kimi qalib gəlir (2, 6).

Allah-allah diməyincə işlər onmaz.
Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.
Əzəl başdan yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz.
Bir igidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər, nəsibindən artuğın yeyə bilməz.
Ulaşuban sular taşsa, dəniz tolmaz.
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.
Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz.
Yad oğlı saqlamaqla oğul olmaz, - böyüyəndə
salur-gidər, gördüm diməz...
Kül təpəcik olmaz, (Güyəgü oğul olmaz),
Qara eşəg başına üyən ursan, qatır olmaz,
Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz.
Və ya
Ər, malına qıymayınca adı çığmaz,
Qız anadan görməyincə ögit almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz,
Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir.
Dövlətlü oğıl qopsa, ocağının közidir,
Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa,
Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa... (1, 31).

Göründüyü kimi, Dədə Qorqudun tövsiyəsi aydındır. Dədə Qorqud sözün və qılıncın iş görəcəyi məqamı bilir. O, zamanı, həyatın gedişatını çox gözəl bilir, duyur. Biz bu dəyərləri bu gün də olduğu kimi qəbul edirik, əcdadımızın dəqiq anladığı, anlatdığı bu müdrik kəlamlara əməl etməyə, gələcək nəsillərə ötürməyə çalışırıq. Əslində kəlamları diqqətlə oxuyub analiz edərkən Dədə Qoqrqudun öz fikirlərini bizə zorla, məcburla yerinə yetirməyə cəhdini görmürük. Biz özümüz onun müdrikliyinin, humanistliyinin, əsl ağsaqqal olmağının şahidi oluruq və bu layiqli

öyüdləri özümüzə örnək götürürük. Onun əməldə hadisənin, təhlükənin qarşısını almağa çalışması ən gözəlnümunədir. Tanrı sevgisi türk əcdadlarımızın daim qəlbindədir. Bir məqamı da xüsusilə qeyd edək ki, türk dastanlarında qadınlar cəmiyyətin layiqli üzvü olaraq qəbul edilir, dəyərləndirirlər. Vətənpərvərlik, ailəyə sevgi, böyüyə, kiçiyə hörmət, mərdlik nümayiş etdirərək kişilərdən heç də geri qalmırlar. Beləliklə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları dünya miqyasında həmişə aktual səslənən idealları və müasir çağırışları, ədəbi dəyərləri özündə əks etdirən böyük epos nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir (3, 3).

Bizim digər qəhrəmanlıq dastanımız "Koroğlu" dastanıdır. Biz "Koroğlu" dastanında "Dədə Qorqud" dastanındakı qəhrəmanlığın ardıcıllığını müşahidə edirik. Düzdür, Dədə Qorqudun özü ilə Koroğlunun arasında fərq olduqca böyükdür. "Dədə Qorqud" dastanında Dədə Qorqud dədəlik edir, böyüklük göstərir, bütün gücü ilə savaşı dayandırmağa çalışır, lakin Koroğlu ədəaləti məqamdırsa, açıq savaşda mərd-mərdanə həll etməyə tərəfdardır. Mərdlikdən, Fədakarlıqdan güc alır. Haram olan yerdə Koroğlu ola bilməz. O, etibarsızlığı, bicliyi, fürsətcilliyi qəbul etmir.

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Müxənnət ölkəsi talanmaq gərək!
Qoç igidlər yarasından bəllənər,
Şərbəttək qanına yalanmaq gərək!
Koroğlu içəndə düşmən qanını,
Mərd meydanda nərəsindən tanını,
Qırın vəzirini, tutun xanını,
Leş-leşin üstünə qalanmaq gərək!
Və ya
Göydən ildırım tökdürrəm,
Yurdunda bosdan əkdirrəm,
Torpağın dara çəkdirrəm,
Paşa, qoy gəlsin Eyvazı.
Və ya
Hər nə oldu, mənə oldu,
Qaynadı peymanam doldu,
Gördün ki, düşmən güc gəldi,
Qov bir yana, qaç bir yana.

Müxtəlif qollardan verilmiş bu nümunələrdə Koroğlunun vəziyyətə uyğun davranış fikirlərinin seçimini izləyirik. Koroğlu, dəlilərini, Nigarı, Eyvazı, onun səfərlərdə qalib olmasının demək olar ki, tən yarısı olan Qırat və Düratı çox sevir, dəyərləndirir. Bütün bunların hər birinin Koroğlu üçün öz yeri vardır. Koroğlunun sazının da Dədə Qorqudun qopuzunun bir davamı olduğunu deyə bilərik.

"Əsli və Kərəm", "Abbas və Gülgəz", "Tahir və Zöhrə", "Şah İsmayıl", "Aşıq Qərib", "Qurbani" geniş yayılmış məhəbbət dastanlarıdır. Məhəbbət dastanlarında süjet strukturunda aşıq və ya məşuqəyə buta verilməsi daha çox

yayılmışdır. Buta ilahidən gələn vergidir və butanın verildiyi zaman, verildiyi məkan təsadüfi deyil, sakral dəyərlərə söykənir. Zaman seçilərkən xüsusilə milli dəyərlərə bağlı olan ilaxır çərşənbədə, Novruz ərəfəsində baş vermiş olur. Butanın geniş mənaya malik olduğunu bir bayatıda da izləyirik:

Qərənfilsən, butasan,
Düşüb oda yanasan.
Mən o güldən degiləm,
İynəyəsən atasan.

Və yaxud digər bir bayatıda deyilir:

Yetiməm, atam yoxdur,
Qəribəm, butam yoxdur.
Düşdüm qəm dəryasına,
Qolumdan tutan yoxdur.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində "qönçə" mənası göstərilir ki, dilimizdə qadın adı bildirən Gülbuta antroponiminə də rast gəlirik. Azərbaycan mədəniyyətində butanın tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Şərq xalqlarında, türk xalqlarında naxış kimi müşahidə edirik. Beləliklə, nümunələri artırdıqca, incələdikcə görərik ki, dastanlarımız zövqümüzü, adət-ənənəmizi, ailə vəziyyətimizi, məişətimizi, mədəniyyətimizi əks etdirir.

Onu da diqqətə çatdıraq ki, məqsədi, amalı insanları tərbiyələndirmək olan yazıçılarımız əsərlərini yazarkən daim şifahi ədəbiyyatdan bəhrələniblər, xalq yaradıcılığı ənənələrini yazılı ədəbiyyata gətirməyə çalışıblar. Milli dəyərlərə hörmətlə yanaşan, adətlərimizi yaşadan, qoruyan gənc nəslə öyüd vermək üçün dastanlarımıza üz tutublar. Bu ənənə dahi Nizamidən bugünədək ötürülmüşdür. Anarın ("Dədə Qorqud"), Mikayıl Rzaquluzadənin ("El gücü"), İlyas Əfəndiyevin ("Geriyə baxma qoca"), Elçinin ("Mahmud və Məryəm") yaradıcılığı şifahi ədəbiyyatın sənətkarlıqla çatdırılmasına nümunədir. Adlarını çəkdiyimiz yazıçılar xalq ədəbiyyatından güc alaraq milli mövqeyimizi qorumağaxidmət ediblər. Gəncləri milli dəyərlərimizi sevməyə səsləyiblər. yaradıcılığında bu meyarlara üstünlük verən ədiblərimizin əsərlərinin tədqiaqata cəlb edilməsi daha bir geniş mövzudur. Dastanların toplanıb yazıya alınması, nəşr edilməsi, elmi araşdırmaya cəlb edilməsi daim ədəbiyyatşünasların diqqətindədir və olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki burada xalqımızın çoxəsrlik tarixi, həyatı, məişəti digər xalq ədəbiyyatı janrlarına nisbətdə daha geniş məlumat çatdırır.

Ədəbiyyat

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1988.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, "Öndər" nəşriyyat, 2004, 376 s.
3. Həbibbəyli İ. Qorqud müdrikliyi və müasirlik. 525-ci qəzet, 2017, s.3.

Xülasə

Azərbaycan xalqının varlığını, mövcudluğunu sübuta yetirən həm də onun milli dəyərləridir. Bir çox dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan xalqının yazılı ədəbiyyatı ilə yanaşı, şifahi ədəbiyyatı da daim inkişaf edir, zənginləşir, dünya mədəniyyətinə, ədəbiyyatına öz töhfəsini verir. Dastançılıq ənənəsi də o cümlədən qorunub saxlanılıb. Bir çox aşıqlarımız bu ənənəyə sadiq qalaraq bu irsi layiqincə yaşadır. Bu gün texnikanın yüksək sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə milli dəyərlərimizi özündə mühafizə edən, gələcək nəsillərə ötürməkdə gözəl vasitə olan dastanlarımızı yaşadan aşıqlarımızın işi təqdirəlayiqdir. Bəllidir ki, bu dastanlarımız qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları olmaqla iki qrupa bölünür. Hər iki mövzu ilə bağlı olan dastanlarımızın müasir tələblər əsasında araşdırılması vacibdir, əhəmiyyətlidir. Bu dastanlarda xalqımızın qəhrəmanlığı, mübarizliyi, əqidə uğrunda dönməzliyi, ülvi məhəbbəti, bir sözlə, ən gözəl xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Bu gün bu dastanları söyləyən aşıqlarda, məharət, nitqin orjinallığı, fədakarlıq kimi keyfiyyətlər əsasdır. Çünki həm də dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən xəbər verən dastanlarımızı çatdırmaq məsuliyyət tələb edir. Türk xalqlarının müxtəlif dövrlərdə yaradıb-yaşatdıqları dastanlar mənəviyyatın zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Dədə Qorqud oğuznamələri türk xalqının ailə-məişətini, mübarizəsini mənəvi obrazlarla ifadə edən tarixi mənbələrdən hesab edilir. Bu dastan oğuzların ən böyük ədəbi abidələrindən biridir və dəyərli tarixi qaynaqdır.

Bizim digər qəhrəmanlıq dastanımız "Koroğlu" dastanıdır. Burada "Dədə Qorqud" dastanındakı qəhrəmanlığın ardıcıllığını müşahidə edirik. "Dədə Qorqud" dastanında Dədə Qorqud böyüklük göstərir, bütün gücü ilə savaşı dayandırmağa çalışır, lakin Koroğlu savaşda həll etməyə tərəfdardır.

"Əsli və Kərəm", "Abbas və Gülgəz", "Tahir və Zöhrə", "Şah İsmayıl", "Aşıq Qərib", "Qurbani" geniş yayılmış məhəbbət dastanlarıdır. Məqalədə bu dastanların da öyrənilməsinə diqqət yetirilir. Dastanların toplanıb yazıya alınması, nəşr edilməsi, elmi araşdırmaya cəlb edilməsinin əhəmiyyətindən söhbət açılır. Qeyd olunur ki, burada xalqımızın çoxəsrlik tarixi, həyatı, məişəti digər xalq ədəbiyyatı janrlarına nisbətdə daha geniş çatdırılır.

Alizadeh T.

National values in Azerbaijani epics

Summary

It is also its national values that prove the existence of the Azerbaijani people. As in many nations of the world, along with the written literature of the Azerbaijani people, the oral literature is constantly developing, enriching, and contributing to world culture and literature. The tradition of storytelling has also been preserved. Many of our lovers are faithful to this tradition and keep this heritage alive. Today, in a time of rapid development of technology, the work of our lovers who preserve our national values and keep our legends alive, which are a wonderful tool for passing them on to future generations, is commendable. It is clear that these epics of ours are

divided into two groups: epics of heroism and epics of love. It is important and important to examine our epics related to both topics based on modern requirements. In these epics, our people's heroism, fighting spirit, steadfastness for belief, sublime love, in short, the most beautiful features are reflected. Qualities such as skill, originality of speech, and selflessness are the main features of lovers who tell these stories today. Because it also requires responsibility to deliver our epics that tell about the socio-political situation of the time. The epics created and lived by the Turkish people in different periods served to enrich the spirituality. Dada Gorgud's Oghuznames are considered to be historical sources that express the family life and struggle of the Turkish people with spiritual images. This saga is one of the greatest literary monuments of the Oguz and is a valuable historical source.

Our other heroic epic is the "Koroglu" epic. Here we observe the sequence of heroism in "Dada Gorgud" saga. In the "Dada Gorgud" saga, Dada Gorgud shows greatness and tries to stop the war with all his might, but Koroglu is in favor of settling the war.

"Asli and Karam", "Abbas and Gulgaz", "Tahir and Zohra", "Shah Ismail", "Ashiq Garib", "Gurbani" are widespread love epics. The article focuses on the study of these epics. The importance of collecting and writing down epics, publishing them, and involving them in scientific research is discussed. It is noted that here the centuries-old history, life, and everyday life of our people are presented more broadly than in other genres of folk literature.

Ализаде Т.

Национальные ценности в Азербайджанских эпосах

Резюме

Именно его национальные ценности доказывают существование Азербайджанского народа. Как и у многих народов мира, наряду с письменной литературой азербайджанского народа устная литература постоянно развивается, обогащается, вносит свой вклад в мировую культуру и литературу. Сохранилась и традиция повествования. Многие из наших любителей верны этой традиции и сохраняют это наследие. Сегодня, во времена бурного развития технологий, достоин похвалы труд наших влюбленных, которые сохраняют наши национальные ценности и сохраняют жизнь нашим легендам, которые являются прекрасным инструментом для их передачи будущим поколениям. Понятно, что эти наши эпосы делятся на две группы: эпосы о героизме и эпосы о любви. Важно рассматривать наши былины, относящиеся к обеим темам, исходя из современных требований. В этих былинах нашли отражение героизм нашего народа, боевой дух, стойкость веры, возвышенная любовь, словом, самые прекрасные черты. Такие качества, как мастерство, оригинальность речи и самоотверженность, являются главными чертами влюбленных, рассказывающих эти истории сегодня. Потому что это также требует ответственности, чтобы поставить наши эпосы, которые

рассказывают о социально-политической ситуации того времени. Эпосы, созданные и прожитые тюркским народом в разные периоды, служили обогащению духовности. Огузнамы Деде Горгуда считаются историческими источниками, выражающими семейную жизнь и борьбу тюркского народа с духовными образами. Это сага является одним из величайших литературных памятников огузов и представляет собой ценный исторический источник.

Другой наш героический эпос – эпос «Кероглу». Здесь мы наблюдаем череду подвигов в саге «Деде Горгуд». В саге «Деде Горгуд» Деде Горгуд проявляет величие и всеми силами пытается остановить войну, но Кероглу выступает за урегулирование войны.

«Асли и Карам», «Аббас и Гульгаз», «Тахир и Зохра», «Шах Исмаил», «Ашик Гариб», «Гурбани» — широко распространенные любовные эпосы. Статья посвящена изучению этих эпос. Обсуждается важность сбора и записи былин, их публикации и привлечения к научным исследованиям. Отмечается, что здесь многовековая история, жизнь нашего народа представлены шире, чем в других жанрах народной литературы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.09.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 20.09.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İÇİNDƏKİLƏR:

MƏMMƏDOVA FƏRƏH ƏLİXAN QIZI,
ƏN YENİ DÖVRDƏ (XX ƏSRİN SONU – XXI ƏSRİN ƏVVƏLİ)
RUS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ ALINMA SÖZLƏRLƏ BAĞLI
DƏYİŞİKLİKLƏR 3

TƏRANƏ MAHMUDOVA
YENİ MEDİA PROSESLƏRİNİN TARİXÇƏSİ: QƏDİM YAZILAR KÜTLƏVİ
KOMMUNİKASİYANIN İLKİN FORMALARI KİMİ 14

DÜRDANƏ NAĞIYEVA,
VALİDƏ VƏLİYEVA
MƏTN ANLAYIŞI 22

HÜSEYNOVA LALƏ ASLAN QIZI
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏRİN LEKSİK-
SEMANTİK VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ 29

AYSEL İSFƏNDİYAR QIZI ŞÜKÜROVA
İNGİLİS DİLİNDƏ TİBBİ METAFORLAR 37

SADIXOVA SARIGÜL ORUC Q.
ON THE NOTION OF THE CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS 43

AĞAYEV RAHİB MƏMMƏDAĞA OĞLU
ÜNSİYYƏTİ TƏSİRLİ EDƏN NİTQ VASİTƏLƏRİ 50

MAHMUDOVA GÜNEL TOFIQ
İNGİLİS DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASINDA TERMİNYARATMA 56

XANIMANA MANAFLI
KÜTLƏ QARŞISINDA ÇIXIŞA HAZIRLIQ 63

XUDUYEVA GÜNAY RÜSTƏM qızı
NİTQ SİTUASİYASININ ÜNSİYYƏT MÖVZUSU ÜZRƏ DİSKURSİV TƏHLİLİ 73

AYŞƏN İBAD QIZI ŞIRINOVA
ADVERBAL INKARLIQ MIKROSAHƏSİNİN IFADƏSI 81

GÜLNARA HACIYEVA
XARAKTERLƏRİN TƏSVİRİNDƏ “ZAHİRİ” FORMAL
NİTQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, MİMİKA VƏ JESTLƏR 88

RƏHİMOVA GÜLNARA SAHİB QIZI
LANGUAGE DISORDER..... 96

GÜLNARƏ MƏLİKOVA
ИНТЕРНЕТ КАК СРЕДСТВО МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ 104

MƏLİKOVA ŞƏKƏR İLQAR QIZI
QURANDA **"كان يفعل"** və **"كان فاعلا"** STUKTURUNDAN İBARƏT
ANALİTİK ZAMAN FORMASININ İFADƏSİ.....110

MƏRYƏM ƏSƏDOVA
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ASPEKTUALLIQ PRAQMATİK KATEQORİYA
KİMİ.....116

ƏLİYEVA RƏNA TELMAN QIZI
РОЛЬ ИНВЕРСИИ В ПЕРЕДАЧЕ АВТОРСКОГО ЗАМЫСЛА 123

PƏRVİNƏ KƏRİMOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLƏR SİSTEMİ 129

AYGÜN QOCAYEVA
TƏHSİLDƏ QRAMMATİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ.....141

NURLANA QƏNBƏROVA
DİALOJİ NİTQDƏ SUAL İFADƏ EDƏN
NİTQ FEİLLƏRİNİN SEMANTİKASI 148

LARİSA VLADİMİROVNA KOLESNİKOVA
МОТИВАЦИЯ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО 157

ƏLƏVİYYƏ NURİ
İNGİLİS DİLİNDƏ MƏHSULDAR SÖZ YARADICILIĞI 165

BƏNÖVŞƏ NİYAZ QIZI HACIYEVA
TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ 174

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA
"OĞUZNAMƏ" DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA ADLARDAN DÜZƏLƏN
İSİM VƏ SİFƏTLƏR 186

ALIYEVA ELMIRA E.
DISCOURSE AND UNDERSTANDİNG 196

DÜRDANƏ NAĞIYEVA,
VALİDƏ VƏLİYEVA
MƏTNİN LİNQİVİSTİK TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ – PRAKTİK ƏSASLARI 204

ГАСАНОВА СЕВИНДЖ АГАГУСЕЙН ГЫЗЫ
ПАРЕМИИ И ЗАКЛЮЧЕННЫЕ В НИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ 212

SEVDA ƏSGƏR QIZI FƏTULLAYEVA
"İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ" 220

İMANOVA İRADƏ İSA QIZI
TABELI MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN QURULMASINDA
ƏDATLARIN ROLU..... 228

NƏCƏFOVA SEVİL AZƏR QIZI
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK NORMASI 237

TÜRKANƏ RAMİZ QIZI ƏHMƏDOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ OXUYUB ANLAMA BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏ
YOLLARI 244

MƏMMƏDOVA MƏLƏK HIDAYƏT QIZI
ANTONİMLİK LEKSİK - SEMANTİK KATEQORİYA KİMİ 252

BALAKIŞIYEVA SVETLANA ARİF QIZI
FEİLİN TƏDRİSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN
PROBLEMLƏRİN NƏZƏRİ TƏHLİLİ 260

ƏDƏBİYYATÜNASLIQ

BİLAL HÜSEYNAĞA OĞLU HÜSEYNOV
MİF VƏ ƏFSANƏLƏRİN JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏRİ 268

LALƏ TOFIQ QIZI HƏSƏNOVA
AZƏRBAYCAN ƏDƏBIYYATINDA BƏDII-SƏNƏDLI NƏSR
(1940-1980- CI ILLƏR).....281

NAZƏNDƏ SABİR QIZI HACIYEVA
İLYAS ƏFƏNDİYEV YARADICILIĞININ
SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....288

AYTAC İSMAYILLI
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MONOLOQ POEMA:
SPESİFİKASI VƏ İFADƏ FORMALARI 295

AĞAYEVA TURANƏ ALLAHVERDI QIZI
Marqaret Drəbblin "Dəyirman daşı" romanında qadının özünü identifikasiyası
probleminin bədii dərki 302

ƏHMƏDOVA AYGÜN ŞÜKÜR QIZI
QƏŞƏM İSABƏYLİ YARADICILIĞINDA
POETİK İSTEDAD 309

NURİYEVA SVETA
YENİYETMƏNİN YARADICI TƏFƏKKÜR VƏ TƏDQİQATÇILIQ
QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ.....318

MAYA ABDULLAYEVA
X.HÜSEYNİNİN "MİN MÖHTƏŞƏM GÜNƏŞ" - QADIN AZADLIĞI ROMANI.....324

TÜRKAN AZAD QIZI MEHDİYEVA
GÖRKƏMLİ SURİYA YAZIÇISI İBTİSAM SAKUŞUN ƏSƏRLƏRİNDƏ
MÜHARİBƏ VƏ QADIN MÖVZUSU.....333

VÜSALƏ NƏBİYEVA
MERİ STYUARTIN MÜASİR VƏ TARİXİ ƏSƏRLƏRİNDƏ
QADIN OBRAZLARI 343

FƏTƏLİYEVA RUFANƏ RİZVAN QIZI,
SEKULYARİZM VƏ ONUN TARİXİ KÖKLƏRI,
MÜASİR DÜNYAMIZDA YERİ 352

SƏBİNƏ ELXAN QIZI AĞABABAYEVA
MÜASİR AZƏRBAYCAN POSTMODERN NƏSRİNDƏ ƏNƏNƏVİ "ATALAR VƏ
OĞULLAR" PROBLEMİ (KAMAL ABDULLANIN "SEHRBAZLAR DƏRƏSİ"
ROMANI ƏSASINDA) 360

XANIMBACI MƏLİKZADƏ
REPRESİYA QURBANI ƏLABBAS MÜZNİB.....369

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLIZADƏ
AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA MİLLİ DƏYƏRLƏR.....379

"Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 20.09.2023
Şərti çap vərəqi 16. Sifariş № 398
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4